

САИДА ЗУННУНОВА

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

УЧ ТОМЛИК

Учинчи том

**Қиссалар
Драмалар**

*Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 1978*

Ўз
3—93

Сўнгсўз муаллифи
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ

3 $\frac{70403-135}{352 (06)-78}$ 131—78

ҚИССАЛАР

ЯНГИ ДИРЕКТОР

— Соқолимнинг ўсиб кетгани билан нима иши бор?! Соқолимнинг ўсгани хотинимнинг ғашига тегмапти-ку, бу кишининг ғашини келтирибди-я! Тавба...— Баротов ўтирган ўрнида жаҳл билан бир қўзғалиб қўйди.

— Энди нима ҳам дейсиз... директор ахир,— деди Обидов ва деразадан мактаб ҳовлисига бир қараб қўйгач, секин-секин юриб Баротовнинг ёнига келди. Бировга ҳамма вақт истехзо билан қараб тургандай кичкина сариқ кўзлари қисилинқиради. У Баротов томонга сал энгашди-да, киноя билан такрорлади:— Директор ахир!— деди ва аввалгидай оҳиста юриб, орқасига қайтди.

— Директор эмас, бало! Келганига икки ой бўлгани йўғу икки юз хил ғалва чиқарди. Ҳамма нарсага аралашади. Ахир, ўн йилдан бери ўқитувчилик қиламан. Ўқитувчилар ўртасида ўзимга яраша обрўйим бор.

Обидов ҳиринглаб кулди.

Кутилмаганда Саодатхоннинг кириб келиши уларни гангитиб қўйди.

— Ҳали шу ердамсизлар? Чироқни ёқиб ҳам юбормабсизлар,— деди ва бориб включателни буради. Ҳалқа-ҳалқа бўлиб сузиб юрган папирос тутуни энди кўзга ташланди. Саодатхон форточкани очиб юборди, уйга муздай куз ҳавоси кирди.

Саодатхон ўттиз беш-ўттиз олти ёшларга борган, тўладан келган хотин. Одамга қараганда, одат бўлса керак, бир кўзини қисиброқ қарайди. Бу кўз қисиш, одамни синчиклаб текширишга, гўё унинг ташқи қиёфасини эмас, ички дунёсини билишга интилаётгандек ёхуд синаётгандек бўлиб туюлади.

Баротов ва Обидов бир-бирлари билан кўз уриштириб олишгач, кетишга қўзғалишди.

— Облонодан келяпман,— деди Саодатхон стулга ўтираётиб.

Баротов билан Обидов яна кўз уриштириб олдилар.

— Суҳбатларингга халақит бердим шекилли,— деди Саодатхон уларнинг индамаганлари ва кетмоқчи бўлиб турганларини кўриб.

— Йўғ-э, биз ўзимиз шундай гапиришиб ўтирган эдик,— деди Обидов.

Улар хайрлашиб кўчага чиққанларида қоронғи тушиб қолган эди. Қишлоқ совети идорасининг ёнидаги чорпояда беш-олти киши шахмат ўйнашарди, тол шохида порлаб турган лампочка чорпояга ёзилган қипқизил гиламни чўғлантирарди.

Обидов улар томонга бир қаради-да, Баротовнинг тирсагидан ушлаб тўхтатди.

— Хафа бўлманг, ўзи шу кунда менинг ҳам жигимга тегиб юрипти. Сизга кейин айтиб бераман... Майли, кўрамиз, қаергача парвоз қиларкин.— Обидов атрофга бир аланглаб олиб, Баротовнинг қулоғига шивирлади:— Районода яқин ошнам бор. Бир иложини қиламиз, тушундингизми?— Обидов шундай деди-ю, Баротовнинг қўлини қисиб қўйиб, қишлоқ совети идораси томонга кетди.

Баротов уйига қайтар экан, ўзини анча енгил сизди.

Бу вақтда идорадан чиқиб, уйига кетаётган Саодатхоннинг фикрини ҳам мана шу икки киши банд қилган эди. Саодатхон буларнинг хулқи ҳақида ўйлаб, чуқур ҳаёлга чўмган эди.

У кўча бошига етганда эри Комилжонга дуч келди.
— Саодат,— деди Комилжон тўхтаб,— хабар олгани кетаётган эдим, кечга қолдингиз?

— Жуда иш кўп,— деди Саодатхон. Унинг овозидан ҳам чарчаганлиги сезилиб турар эди.— Узингиз вақтли қайтибсиз?

— Райкомга чақиришган экан, ҳозир ўша ердан келишим,— деди Комилжон ва хотинини қўлтиқлаб олди.

Унинг ҳамма вақт меҳр ва муҳаббат билан боқадиган кўзлари ҳозир қоронғида Саодатхонга кўринмас, лекин Саодатхон бу кўзларни ҳамма вақт аниқ тасаввур қила олар эди. Ҳозирнинг ўзида ҳам унинг овозидаги меҳрибонлик ва юмшоқликдан ана шундай муҳаббат билан термилаётганлиги унга сезилиб турарди.

Деразадан ҳовлига қараб ўтирган Бахтиёр ойиси ва дадасини кўриши биланоқ уларнинг қаршисига югурди.

— Ухламадингми, ўғлим?— деди Саодатхон ўғлининг пешонасидан ўпиб.

— Ойи-чи, ойи, бугун ёзувдан «тўрт» олдим. Дарсимни ҳам тайёрлаб бўлдим. Ана, дадамдан сўранг, текшириб кўрдилар.

— Яша, ўғлим, баракалла! Ҳаракат қилсанг «беш» ҳам оласан.

Еши етмишларга бориб қолганига қарамасдан анча дадил бир кампир косада овқат кўтариб кирди. Бу Саодатхоннинг қайин онаси Тўхтабуви эди. Саодатхон юз-қўлини ювгач, овқатланишга ўтирди. Нариги уйдан пианино овози эшитилар, баъзи-баъзида қизларнинг кулгиси жаранглар эди.

— Қизлар дарсларини тайёрлашганми?— Қайин онасига қаради Саодатхон.

— Ҳа, болам, дарс қила-қила эслари кетди.

— Ойи-чи, ойи, Бўстон опам Дилбар опамга пианино ўргатапти. Дилбар опам, пианино ўрганмагунимча, дарс қулоғимга кирмайди, деди.

Шу пайт қизларнинг ўзлари чиқиб қолишди. Улар саломлашгач, стол атрофига келиб ўтирдилар.

— Дилбар,— деди Саодатхон пиёлага чой қуйиб, бирин-кетин қизларга узатар экан,— сиз бу йил ўрта мактабни тамомлайсиз-а! Ҳозирдан пухта тайёрланиб бормасангиз, кейин қийналиб қоласиз. Музикани билиш, албатта яхши. Лекин дарсга халақит бериб қўймасин. Бўстон, бу гап сенга ҳам тегишли, қизим.

Комилжон варақлаб ўтирган китобини ёпиб, совиб қолган чойини ҳўплади.

— Бу йил Дилбар ўнинчи синфни, Бўстон еттинчини, Бахтиёр бўлса иккинчи синфни тамомлайди. Уҳў, катта тўй қилиб беришга тўғри келар экан-ку, а?!

Бахтиёр ҳўплаётган чойини қўйиб, Дилбарга қаради:

— Сиз ўнинчи синфни тамомлаганингиздан кейин қаерга ўқишга борасиз?

— Қаерга борсам экан?— деди Дилбар атайин.

— Ўзингиз билмайсизми? Мен ҳозирданоқ билман. Учувчи бўламан. Сиз ҳам учувчи бўлинг. Эҳ, ҳозир мен сиз бўлиб қолсамми... Нима қилишимни билардим.

Ҳамма завқ билан кулди. Тўхтабуви Бахтиёрнинг пешонасидан ўпди.

— Ўзим ўргилай ақлингдан.

— Невараларингизга қараб хўп қувонасиз-да, ойи,— деди Комилжон қулиб.

— Бўлмасам-чи,— Тўхтабувининг ажин босган юзида ғурур ва бахт порлади.— Келиним мактабга директор. Қанча-қанча болаларга илм ўргатади. Уғлим агроном — қақраб қолган ерларда боғ бунёд қилиб, одамларни мева-чевага сероб қилмоқчи. Бир қизим эртаминдин катта мактабга ўқишга кетмоқчи, неварам бўлса, учувчи бўлмоқчи. Ахир, мен қувонмай, ким қувонсин! Осмонда учинглар, денгизда сузинглар, ишқилиб соғ бўлинглар, болаларим.

Тўхтабуви елкасига тўшиб турган рўмолининг учи билан кўзида ялтираган ёшни артди. Орага бир нафас жимжитлик тушди. Лекин, бу жимлик бугунги қувноқ, бахтли ҳаётни ифодалашга сўз етишмаганлиги тўфайли эди. Саодатхон енгил тин олиб, эрига қаради. Қомил-жон кулимсиради. Уларнинг ана шу бир нафасгина кўз қарашларида тасвирига сўз топилмаган бахтнинг тўла ифодаси порлар эди.

* * *

Қўнғироқ чалинганидан бир минут ўтар-ўтмас мактаб зали бўшаб қолди. Энди ўқитувчилар кириб улгурмаган баъзи синфлардангина ғовур-ғувур, гоҳ қизларнинг, гоҳ болаларнинг овозлари эшитилиб қоларди. Яна бир нафас ўтгандан кейин бу овозлар ҳам тинди ва мактаб сув сепгандай жим бўлиб қолди.

Бир қўлида челақ, бир қўлида супурги кўтарганича, янги осилган деворий газетадаги карикатураларни тамоша қилиб турган мактаб қоровули Латифхон ака мактабга югуриб кириб келган қизга:

— Секинроқ юр, Нодира,— деди-да, ўзи оёқ учиди кўчага чиқиб кетди.

Нодира нафасини ростлаб, қадамини секинлатди. Директорнинг кабинетига етганда бир нафас тухтаб, тўзғиб кетган сочларини тузатди-да, секин эшикни очди.

— Мумкинми?

— Марҳамат,— деди нотаниш бир аёл билан суҳбатлашиб ўтирган Саодатхон.

Нодира ичкари кирди. Саодатхон унга кўзи билан «ўтириб тур» деган ишорани қилди-да, ўзи яна суҳбатдошига қаради.

— Мен сизни шунинг учун чақиртирган эдим, Лола-хон. Суриштириб кўрдим, гарчи ота-оналари дуруст

одамлар бўлса ҳам бола интизом деган нарсани сира тан олмайди. Жуда қўрс, ўқитувчиларга ҳам қўпол муомала қилади. Хуллас, болани яхши тарбиялай олмагансизлар.

— Ҳайронман,— деди рўмолчасини ўйнаб ўтирган Лолахон бошини кўтариб,— дадасидан бир оз ҳайиқади. Лекин мени сира писанд қилмайди. Билмадим, ёлғиз ўғил деб жуда эркалатиб юбордимми, ишқилиб, қийнапти-да.

— Иш буюрсангиз қиладими?

— Йўқ,— Лолахон бошини ердан кўтармай жавоб берди.

— Дадаси буюрса-чи?

— Қилади.

Саодатхон қўлида ушлаб турган қаламни ўйнаганича, бир лаҳза ўйланиб қолди.

— Мен ўзим бир уйингизга бораман,— деди кейин Лолахонга қараб,— эрингиз билан ҳам гапиришиб кўраман. Лекин сиз шундай ташлаб қўйманг, боламнинг бўлгани шу экан, деб ўйламанг. Сизга қўполлик қилишига йўл қўйманг, одамлар билан қандай муомала қилиш кераклиги ҳақида кўп гапиринг, феъл-атворингдан уяляпман, деб айтинг, зора таъсир этса.

Саодатхон ўрнидан турди. У билан кетма-кет қўзғалган Лолахоннинг елкасидан ушлаб, деди:

— Ҳа, ундан кейин, мактабга тез-тез келиб турунг, дадаси ҳам хабар олиб турсин. Биз сизга, сиз бизга ёрдам беришиб турсак, яхши бўлади. Мана, ўқиш бошланганига анча бўлиб қолди. Лекин жуда камдан-кам оналаргина мактабга келиб хабар олишади. Ҳамма она ҳам ўз фарзандининг яхши одам бўлишини истайди. Истайди-ю, лекин ана шунга йўл қидирмайди, бош қотирмайди. Едирияпман, кийдирияпман, бўлди-да, деб ўйлайди. Мана, кўриб турибсизки, болани яхши тарбиялаш учун бу нарсаларнинг ўзи етарли эмас экан. Қаранг, Тўлқин бизнигина эмас, сизни ҳам қийнар

экан, лекин чақиртирмагунизмча мактабга келмадигиз. Ахир ўқитувчилар болангизнинг энг яхши дўстлари, Лолахон. Улар сизга ҳамма вақт ёрдамга тайёр, сиз ҳам ёрдам берсангиз, Тўлқинни тузатиш мумкин албатта. Қачон хоҳласангиз, марҳамат, келаверинг, гаплашамиз, маслаҳатлашамиз, хўпми?

— Хўп,— деди Лолахон миннатдорлик билан Саодатхонга термилиб.

— Хайр, соғ бўлинг,— деди Саодатхон Лолахонни эшиккача узатиб. Кейин, ўтирган Нодирага қаради.— Хўш, қизим, гаплаша олдингми?

— Гаплашолдим, лекин келгани унамади.

— Нима дейди?

— Тўйи шу ой ичи бўлар эмиш. Сени Саодат опам чақиряпти, бир келсин, зарур гапим бор, деб айтди, десам, бормайман, уяламан, деб сира унамади. Менинг ишим нима, ота-онамнинг юзига оёқ қўёлмайман, деди.

— Қимга беришмоқчи эмиш?

— Қишлоқ советининг секретари бор-ку, ўшанга.

— Ҳм,— деб қўйди Саодатхон ва унинг бир кўзи яна қаттиқроқ қислинқиради. У хона ичида у ёқдан-бу ёққа бирпас юргач, Нодиранинг ёнига келиб тўхтади.

— Сен бирпас ўтира тур, қизим,— деди у соатига бир қараб.— Зухраларникига Салимова бормоқчи бўлган эди. Ўзи ҳозир келиб қолса керак, иккинчи сменада дарси бор. Агар Салимова борган бўлса, нима гап бўлганлигини билайлик. Ўшанга қараб иш тутамиз. Мен ўзим бораман, бошлаб борасан, менинг бир соатгина дарсим бор. Унгача Салимова ҳам келиб қолади.

— Хўп,— деди Нодира ўрнидан туриб,— мен комитетда бўламан. Болалар деворий газета чиқаришаётган эди, хабар олай-чи.

— Майли, қизим, майли.

Эшикда Нодира билан тўқнашиб кетган мактаб ил-

мий мудирн Нишонов кўзойнагини кўтариб унга бир қараб қўйди-да, ҳазиллашди.

— Менинг-ку, кўзойнагим халақит беради, сенга нима бўлди?

Нодира кулганича чиқиб кетди.

— Чет тили ўқитувчиси келди,— деди Нишонов Саодатхонга ўгирилиб,— юборишибди. Чин кўнгилдан йиғласанг, сўқир кўздан ёш чиқар, деганлар, қийин-қистовга олганингиз учун, мана, ўқитувчи ҳам топилди.

Саодатхон ўқитувчилар хонасига чиқди.

Стулда ўтирган оқ-сарикдан келган семиз, думалоқ киши Саодатхонни кўриши билан ўрнидан турди.

— Василий Иванович Қарташев,— деб таништирди у ўзини.

— Жуда соз, ўтиринг, марҳамат. Бизга келиб жуда яхши қилибсиз. Бирга ишлашамиз,— деди Саодатхон худди эски қадрдонлардек.— Аввал қаерда ишлар эдингиз?

— Шаҳарда,— деди Қарташев,— Райондан сўратишган экан. Облонога мени чақиритиб таклиф қилишган эди, йўқ демадим. Аввал ҳам қишлоқда кўп ишлаганман. Яхши кўраман қишлоқни.— Қарташев кейинги жумлани жуда самимият билан айтди.

Олтмиш ёшларга бориб қолган бу одам ўзбек тилини шунчалик яхши гапирардики, Саодатхон дастлаб ҳайрон қолди. Кейин «аввал ҳам қишлоқда кўп ишлаганман» деган гапини эслаб, ўзича жилмайиб қўйди. У Саодатхонга жуда маъқул бўлди.

Қарташевнинг юзида, кўзида қандайдир бир меҳрибонлик, самимий бир улуғворлик порлаб турарди.

— Жуда яхши қилибсиз,— деди Саодатхон яна такрорлаб.— Бирга ишлашамиз, ёрдам берасиз. Болалар чет тилидан анча орқада қолиб кетишган. Ўқитувчи йўқ, деган баҳона билан эски директор роппа-роса ярим йил болаларни алдаган. Шунинг учун сиз бошида бир оз қийналарсиз ҳам.

— Қийинчиликдан қўрқмаймиз,— деди Қарташев ва оппоқ садафдек тишларини кўрсатиб жилмайиб қўйди.

— Тўғри айтасиз, Василий Иванович. Қийинчиликдан қўрққан одам ҳаётнинг роҳатини ҳам билмай ўтиб кетади.

Қўнғироқ чалинди. Ҳўқитувчилар бирин-кетин дарсдан чиқа бошладилар.

Саодатхон Қарташевни ўқитувчилар билан таништиришни Нишоновга тайинлаб, ўзи идорага кириб келган Салимованинг қўлидан ушлаб, бир четга олиб борди.

— Боролдингизми?

— Бордим,— деди чуқур хўрсиниб Салимова,— отасига ҳеч гап уқтириб бўлмайди. Хуноб бўлиб кетдим.

— Зухранинг ўзини кўрдингизми?

— Йўқ, уялиб қочиб кетди.

— Аввал қизнинг ўзи билан бир гаплашиб олиш керак эди да,— деди Саодатхон ўйланиб.— Майли, ўзим бораман.

Дарсга қўнғироқ чалинди. Саодатхоннинг бешинчи синфда ботаникадан дарси бор эди. Дарсдан кейин у синф журналин идорага қўйиб, ташқарига чиқди. «Мушук-сичқон» ўйнаётган бир тўда болаларнинг бирининг бурнини чимчилаб, бирининг елкасига қоқиб эркалатди-да, уларнинг ўртасига тушиб олиб ўйинни бошқараётган Нодирани имлаб чақирди. Нодира ўз вази-фасини юқори синф ўқувчиларидан бирига топшириб, Саодатхон билан чиқиб кетди.

* * *

Сўрида ўсма қўйиб ўтирган Рузвон кўчадан қизининг йиғлаган товушини эшитиб, ойнани қўйди-да, ёнлай кўзини офтобдан тўсиб, кўча томонга югурди. Ҳаял

Ўтмай кўчадан унинг шанғиллаган овози эшитилди, кейин тўрт-беш яшар қизининг қўлидан ушлаб, кириб келди. Унинг ранги оқариб кетган, ўзи тинмай жаврар эди:

— Худо кўтарсин сен латта кўғирчоқни! Сенга юз марта айтаман,— у қизининг билагидан силтади,— ўша суллоҳнинг боласи билан ўйнама деб.

— Ҳай, айланиб кетай Рузвонхон,— деди ҳовлига кириб келган лўппи, истараси иссиқ кампир,— болаларнинг ўртасига тушиб, ёш болани ургани уялмадингизми?

— Ахир боламга тинчлик берадими, йўқми? Кўчага чиқди дегунча чирқиллатади. Менинг олдимга киргандан кўра латта кўғирчоғингизни тийиб қўйинг.

— Айланай Рузвонхон, айбни майиб топади, деб жуда тўғри айтганлар-да!— деди кампир истеҳзо билан кулиб.— Ўзингизга қарамайсиз-у, ҳаммага ном қўйганингиз, ном қўйган. Келинимни ундай дейсиз, неварамни бундай дейсиз.

— Рост-а! Ўша қовунбошнинг боласи бола-ю, меники бола эмасми!

— Ҳай айланай, келинимга тил теккизманг. Сизга ўхшаб эртадан кечгача фисқу фасод, ғийбат-бўхтон қилиб юришга унинг вақти йўқ. Одамларнинг ичида ўзига яраша обрўси, ҳурмати бор. Сиз билан тенглашиш келинимнинг итига ор, мушугига номус. Ўзингга боқ, ўзинг кимчи, ўтир, ёнингни чимчи, деганлар. Бола уришади, ярашади. Индамадим, қайси кунни ҳам неварамни урибсиз.

— Ураман, ўлдираман!— овозининг борича бақирди ариқ бўйида боласининг юзини юваётган Рузвон.

— Вой тавба,— деди ёқасини ушлаб кампир,— ҳай, секинроқ гапиринг айланай, қўйинг-э, садқаи гап кетсин сизга. Сизнинг дастингиздан маҳаллага қатикчи ҳам келмай қўйди. Уришавериб ўшани ҳам бездирдингиз.

Кампир чиқиб кетаётган эди, қоғозга ўроғлиқ бир кучоқ нарсга кўтариб келаётган Обидовга дуч келди.

— Ҳа, нима гап бўлди?— деди у ҳовлига кириб келаркан. Кампир индамай чиқиб кетди. Рузвон чала ювилган ўсмасини юзидан артар экан, югуриб бориб эрининг қўлидан нарсаларни олди.

— У ёқ-бу ёгингни йиғиштир, меҳмон келади. Ошга сабзи-пиёзни бостириб, тайёрлаб қўй.

— Ким экан у меҳмон?— бир кўзини сузиб сўради Рузвон.— Катталарданми?

— Районода ишлайди.

— Ҳа-а,— деди Рузвон чўзиб,— хўжайинлардан денг. Катталарга егизсанг, бекор кетмайди. Ишқилиб, фойдаси тегиб қолади. Лекин, пўристой меҳмонларни худо кўтарсин, ёмон кўраман.

Обидов чиқиб кетди. Рузвон югуриб-елиб уйга жой қилди. Янги кўрпачаларни олиб солди. Ўртага хонтахани қўйиб, устига дастурхон ёзди. Кейин ўтириб сабзи тўғрай бошлади.

Куёш ботай деб қолган эди. Кеч кузнинг салқин шабадаси дарахтларда онда-сонда қолган сариқ-қизғиш баргларни пилдиратиб-пилдиратиб учуриб туширади. Чумчуқларнинг тинмай чирқ-чирқ сайрашлари ажойиб бир куй ҳосил этган. Қаердандир олқинди олиб қочган қарга ҳовлининг ўртасига қўнди-да, ўлжасини чўқий бошлади. Шу пайт уни кўриб қолган Рузвон қўлидаги пичоқни отган эди, қарга емишини ташлаб, учиб бориб деворга қўнди, ола қанотини бир кўтариб, совунни олиб кетаётган Рузвонга қараб шикоятмуз қағқағлади.

Рузвон қозонга олов ёқаётганда эри меҳмон билан кириб келди. Бу меҳмон қорачадан келган, паст бўйли, думалоқ, семиз киши бўлиб, район маориф бўлимининг мактаблар бўйича инспектори эди. У Рузвон билан саломлашиб, Обидовнинг кетидан уйга кириб кетди.

— Қани, қани, тўрға марҳамат қилсинлар,— деди Обидов қўлларини кўксига қовуштириб. Унинг мушукникидек сариқ ялтироқ кўзлари пирпирар, юзидаги истеҳзога ўхшаган жилмайиш ўрнини айёрона мулойимлик эгаллаган эди.

Аҳмедов тўрға чиқиб, яхшилаб ўрнашиб олди. Бошидаги дўпписини ёнига олиб қўйиб, ёстиққа ёнбошлади.

Дастурхон бир зумда ноз-неъматларга тўлди. Рузвон шақиллаб қайнаётган оппоқ самоварни эрининг ёнига қўйиб чиқиб кетди.

— Қани, Аббосхон ака, дастурхонга қарасинлар! Уғилчанинг именинасини ўтказиб олдингизми? Тузукроқ йўқлай олмадик ҳам. Келинигизнинг ҳам кўнгли тўлмайд зўрға борди-да!

— Шукур, сиз йўқлаганингиздан кейин,— деди Аҳмедов гинахонлик билан,— унутмайдиган ошна-оғайнилар ҳам бор экан. Ёрдам беришди.

— Қандай қилай,— Обидов хижолатлик билан илжайди,— аҳволни айтиб турибман-ку! Ахир, ўзингиз биласиз, буфет баҳонаси билан уйда ҳам анча-мунча тўкинчилик бўлиб турарди. Сизникига юборилган сарёғ ҳам ўшандан эди-да! Энди буфетнинг яқинига бориб кўринг-чи! Уқувчиларнинг ҳақиға тегманглар, деб бутун мактабни бошига кўтаради. Буфетчининг ҳам сиқиб сувини ичяпти.

— Наҳотки шу битта хотин кишини қўлга ололмасаларинг-а?— кулди Аҳмедов.

— Қўлга тушиб бўпти. Иккала дунёда ҳам тушмас.

— Шундай қилиб, мовут менинг бўйнимга тушиб турибди, денг?!— Аҳмедов Обидов узатган чойни ола туриб гапирди.

— Шунақага ўхшаб қолди. Э, ўзи ўртада ҳалигиндай бўлган эди-да!— ҳиринглаб кулди Обидов.— Қаримов ҳам, мен ҳам бепарво қолибмиз. Инвентарлар рўй-

хатидан бир бало қилиб ўчириб ташламаган эканмиз, Қаримовнинг ишдан олиниб кетишини ким ўйлабди дейсиз. Энди, Аббосхон ака, бу хотинни бир бало қилмасангиз бўлмайди. Шу келгандан бери тинчимиз йўқолди. Энди, ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ўқишлари керак, сиртқи институтга киришлар, деб ғишава қил-япти. Шу хотин келгандан бери мактабда омонатдай бўлиб қолдим.

Аҳмедов қаймоққа нон ботириб туриб гапирди:

— Бекордан-бекорга ишдан олиб ташлаш қийин. Асос бўлиши керак. Айниқса, облонода Султоновани яхши билмисан. Ушалар юборишган-ку, ахир. Воҳидов дарров ишона қолмас... Агар оддий ўқитувчи бўлганида эди, масаласини ўзимиз ҳал қилиб қўя қолар эдик. Энди бу ишга облоно аралашмаса бўлмайди-да. Асос бўлиши керак, асос...

Рузвон лаганда ош олиб кириб қолди. Обидов лаганни хотиннинг қўлидан олиб, ўртага қўйди. Зирапиёзланган гўштнинг ҳиди Аҳмедовнинг сўлагини оқизди. У ютинар экан, Обидов узатган рюмкадаги ароқни бир кўтаришдаёқ шимириб, таклифни кутмасданоқ ошга қўл чўзди.

— Ана шундай асосни топа оласизми?— деди Аҳмедов чағир кўзларини Обидовга тикиб.

— Ахир, ўқитувчиларга ёмон муносабатда бўлишининг ўзи асос бўла олмайdimи?

— Масалан кимга? Фақат сизга-да!

— Менгагина эмас, Баротовнинг ҳам жонига тегяпти. Бездор бўлганлар яна чиқиб қолар.

— Агар иложини қилолсангиз,— деди бир оз ўйла-ниб Аҳмедов,— ўзингизга ўхшаганларни атрофингизга тўпланг. Гап тарқатинглар, халақит беринглар, ишқилиб, жонига тегинглар-да. Мактабда бўлган ҳар бир гапни районо эшитади. Облоно ҳам районо орқали эшитса, ишончлироқ бўлади, тўғрими? Воҳидовга шип-шиб қўйишни мен бўйнимга оламан. Яъни, директор

бўлгандан кейин димоғи шишиб кетибди, деган маънода гап бошлайман. Бу ёғи ўзингларга боғлиқ.

— Қуллуқ,— деди Обидов ўрнидан бир қўзғалиб,— ҳа, айтмоқчи, ўтган куни яна бир қизиқ иш бўлди. Қишлоқ советининг раиси бор-ку, Қобилов. Тожибой ака-чи?

— Ҳа, ҳа, танийман,— оғзида ош билан гўлдиради Аҳмедов.

— Тожибой аканинг қизи бизнинг мактабда ўқийди, ўнинчи синфда. Саодатхоним (Обидов бу сўзни киноя билан айтди) ўша куни Баротовнинг дарсига кириб ўтирган экан. Баротов Тожибой аканинг қизидан ўтилган дарсни сўрабди ва унга аъло баҳо қўйибди. Ҳар қалай, ўқитувчиларнинг ҳам, мактабнинг ҳам Тожибой акага иши кўп тушиб туради, ахир! Баротов бечора ҳам шуни ўйлаган-да. Тожибой аканинг ўзи ҳам бир амаллаб медалга илнтириб юборинглар, институтга жойланиши осонроқ бўлади, деб айтган экан. Лекин қизнинг жавоби хонимни сира қаноатлантирмапти. Ўша куниёқ педсовет чақирди. Баротов бечорани шунақаям мулзам қилдики, асти қўяверасиз. Вой-бў, унинг гапирган гаплари...— Обидов бош чайқади.— Хулласи, Баротов шўринг қурғурни эртаси куниёқ ўша қиздан қайта сўраб, «беш»ни «уч» қилиб қўйишга мажбур қилди. Энди Баротов ҳам Тожибой акадан, ҳам хонимдан уятли бўлиб қолди.

— Бу ёқдан ҳам яна битта аламзада тайёр денг,— деди Аҳмедов қаҳқаҳлаб кулиб.

Лаганда бир ошамгина ош қолганда, Аҳмедов секин қўлини артди.

— Аббосхон ака, олсинлар, шу қолмасин, олиб қўя қолсинлар.

— Йўғ-э, раҳмат. Лаганнинг таги бети қаттиқники, дейдилар,— деди ҳазиллашиб Аҳмедов.

— Кўнгил яқин жойда бундай гапларга ўрин йўқ,— деди Обидов тиржайиб. Унинг кичкина кўзлари юми-

либ қолгандай бўлди. Кейин чой қуйиб Аҳмедовга узатар экан, хотинини чақириб, лаганни ол, деб имо қилди.

Рувзон негадир қошларини бир чимириб, лаганни олди-да, остонага етганда Аҳмедовнинг орқасидан бир кўзи билан ўқрайиб қараб қўйди.

— У хотиннинг эри бор эканми ўзи?— сўради Аҳмедов, чой ҳўплай туриб.

— Ҳа, бор. «Қизил Юлдуз» колхозига агроном бўлиб келди. Боғдорчилик илмини билар экан. Комилжон Лутфуллаев деган. Ўзлари ҳам кўриб қоларлар. Ҳозир Маҳбубахон билан ишлашяпти.

— Э, ана у Маҳбубахон биланми?

— Ҳа, ҳа, ўша. Сира эсларидан чиқмас экан-да,— кулди Обидов.

— Юракдан биринчи урган ишқ-муҳаббат кимнинг эсидан чиқади, дейсиз. Мени ёқтирмай, келиб-келиб теккан одамини қаранг-а, бригадир ҳам эмас, звено бошлиғи. Лекин қизи талоқнинг қизи жуда чиройли эди. Ҳали ҳам ўшандай, сира айнамапти.

Орага бир лаҳза сукут тушди. Суви озайиб қолган самоварнинг жиғиллаши, чой учун қайта дастурхон ёзаётган Рувзоннинг гилам устидаги шип-шип юришигина жимликни бузар эди.

— Менга қаранг,— деди Аҳмедов бирдан тетикланиб.— Саодатхонни қийнаш учун энг яхши йўл, биласизми, нима?

— Нима?— Обидовнинг кўзлари баттар ялтиради.

— Эрини Маҳбуба билан ўйнаш қилинглар, тушундингизми? Шунақа гап тарқатинглар. Лекин бу гапнинг кимдан чиққанини ҳеч ким билмасин. Бу гапни эшитгандан кейин, типирчилаб қолади, ўзи билан ўзи овора бўлиб, ишдан кўнгли совийди, ана шундан кейин, уни айблаш осон бўлади.

Дастурхонга қанд-қурсларни қайта қўяётган Рувзон Аҳмедовга бир кўзи билан қийғоч қараб қўйди.

— Жуда яхши фикр! Ақлларига офарин!— деди Обидов хурсандчилик билан қўлларини бир-бирига ишқалаб.— Қани, Аббосхон ака, чой совмасин.

* * *

Саодатхон билан Нодира машина йўлидан ўтиб, клубнинг орқасидаги тор кўчага қайрилишди. Икковлари ҳам негадир жим боришарди, кўчада йўловчи сийрак эди. Баъзи дарвозаларнинг ёнида сапчами, беҳими еб ўтирган болалар кўрнар, улардан каттароқлари директорнинг ёнида кетаётган Нодирага ҳавас билан тикилиб қолардилар.

Икки қатор пахса девор билан ўралган шинамгина бир ҳовли ёнида икки аёл гапиришиб туришарди. Ичкаридан оврупоча қилиб солинган янги иморатнинг уч бурчак шаклидаги черепицали томи, қўшойнали деразалари бемалол кўриниб турарди. Аёллардан бирининг қўлида етти-саккиз ойлик дўмбоққина ўғли бор эди. У ўзининг момиқ қўлларини ариқ ёқасида ётган Олапар томон чўзиб толпинар ва ҳадеб қийқиарди. Боланинг ҳаракатлари баъзан аёлни ҳам у билан қўшилиб тебранишга мажбур қиларди.

Саодатхон уларга яқинлашганда, бола кўтариб турган аёл ўз ўқувчисининг онаси эканлигини таниди. Саодатхон улар билан сўрашиб, болани қўлига олиб бир оз эркалатди-да, хайрлашиб ўтиб кетди.

Улар ўнг томондаги кўчага қайрилишиб, колхоз правлениеси ёнига етганда, Саодатхон тўхтади.

— Мен аввал Зухранинг ўзи билан гапиришиб олай. Ҳозирча сизларникига кириб, кутиб тураман. Сен бир амаллаб уни олиб чиқасан. Агар, кўнмайди, десанг, менинг келганимни айтсанг ҳам майли, хўпми, қизим?

Нодира бош қимирлатиш билан жавоб бериб, чаққон юриб кетди.

Саодатхон грузовикдан уйига қопда бугдойми, шолими тушираётган, Қомилжон билан бир колхозда ишлайдиган ёшгина жувон билан саломлашар экан, кулиб ҳазиллашди:

— Синглим, колхознинг омборида ҳеч нарса қолди-ми ўзи?

— Бўлмасам-чи,— хандон ташлаб кулди жувон,— яна бу ҳаммаси эмас. Ярмини колхоз фондига ташлаб келдим. Бари бир ортиб қолади. Ундан кейин, қаерга ҳам жойлайман. Колхозда турса, меники-да, опажон! Қани, уйга кирайлик. Бир пиёлагина чой ичиб кетинг.

— Раҳмат, синглим. Бошқа вақтда.

Саодатхонни Нодиранинг бувиси қарши олди. Семиз бўлишига қарамасдан, жуда чаққон бу кампирни Саодатхон аввал ҳам кўрган эди. У Саодатхонни олди айвонли катта, ёруғ уйга бошлаб кириб, стул қўйиб берди-да; ўзи шошилиб самовар қўйгани чиқди.

— Холажон, овора бўлманг. Мен ҳозир кетаман, келинг, бир оз гаплашайлик.

— Кунда келиб юрибсизми, айлапай. Бирпасда бўлади.— Кампир дераза ёнида енгини шимара туриб гапирди.— Нодира қизим сизни шундоғам яхши кўрадики, илҳом ўша жувондай бўла қолгин, дейман.

Саодатхон жилмайиб қўйди. Кампир пилдираганича ўтинхонага кириб кетди. Саодатхон портфелини стол устига тираб, бемалол ўтирди. Уйдаги тартиб ва озодалик унинг баҳрини очиб юборган эди. Дераза ёнидаги катта тувакда самбит гули кўм-кўк бўлиб яшнаб турибди. Унинг япроқлари шу қадар беғуборки, унга қараган киши гўё баҳорга чиқиб қолгандай енгил тортарди. Уйга кираверишда чап қўлда ясоғлиқ каравот, Деворда чўғдай гилам. Унинг ўртасида Нодиранинг даси билан ойисининг бирга тушган суратлари осиглиқ. Икки деразанинг ўртасига ёзув столи қўйилган эди. Унинг усти жуда озода ва саранжом. Сиёҳдон, ручка, қаламдан ташқари бир томонда «Ўзбекистон

хотин-қизлари» журналнинг уч-тўрт сони тахлоглиқ турибди. Уртада «Комсомольская правда»нинг янги сони ва қандайдир кичкина блокнотча ётарди. Уйнинг тўрида, стол турган томонда юзини эшикка қаратиб китоб жавони қўйилган, унинг ялтироқ ойнаси-дан тартиб билан терилган турли бадий адабиётлар кўриниб турарди. Китоб жавонининг ўнг ёнбошида этажерка, унда Нодиранинг дарсликлари ва юқори қаватида «Урал» приёмниги. Унинг устига капалак гулининг нусхаси тикилган салфетка ташлаб қўйилган. Уйдаги ҳамма нарсада саранжом-саришта хотиннинг қўли сезилиб турарди. Бу хотин — Нодиранинг ойиси Ширмонхон эди. У колхоз яслисида тарбиячи бўлиб ишлар, хушмуомалалиги билан одамлар ўртасида дилбар жувон деб таърифланар эди.

Кампир кириб, приёмникни бураб; чиқиб кетди.

— Зерикиб қолманг тагин, айланай. Эшитиб ўтиринг.

— Холажон, ўтирсангиз-чи! Агар шундай қилаверсангиз, келмай қўяман,— деди Саодатхон хижолатлик билан.

— Мен сизга қўй сўяётганим йўқ, айланай,— самовар кўтариб, иккинчи уйга кириб кетган кампирнинг овози ичкаридан эшитилди.

Саодатхон беихтиёр стол устидаги кичкина блокнотчани олиб варақлай бошлади. Унинг кўзлари бирдан Нодиранинг қўли билан майда қилиб ёзилган шеърый мисраларга тушди. Бу мисраларнинг баъзилари Саодатхоннинг қалбини тўлқинлантирди. У ёшлик йилларининг беозор ва оромбахш дақиқаларини қайтадан бошидан кечираётгандай бўлди. Саодатхон шеърларни берлиб ўқий бошлади. У баъзи сатрларда шоиранинг нўноқлигини сезса ҳам, лекин уларда садоқатли, пок қалбнинг овози ва эҳтиросни кўриб завқланди, хурсанд бўлди.

— Саодат опа, ҳозир келади,— деди уйга шошилиб

кириб келган Нодира ҳансираб. Афтидан, у югуриб келганга ўхшарди.

— Келганимни билдими?

— Йўқ. Бизникига чиқ, уйда ҳеч ким йўқ, гапришиб ўтирамиз, дедим.

Нодиранинг кўзи бирданига Саодатхоннинг қўлидаги блокнотга тушди. У гапидан тутилиб, негадир ғалати аҳволга тушиб қолди.

— Қизим, мени кечирасан энди. Гуноҳ қилиб қўйдим,— деди Саодатхон кулиб,— билмасдан дафтарчангни очиб қўйибман. Лекин шеърларинг менга жуда ёқди. Туппа-тузук шоира экансан-ку!

Нодира ўнғайсизланиб жавдиради. Кейин орқасига битта қилиб ташлаб қўйган сочини олдига олиб, ёзилиб кетган учини қайта ўра бошлади. Унинг Саодатхондан яширишга уринган оппоқ юзига ним пушти қизиллик югурган эди. Саодатхон Нодиранинг жавдирган қора кўзларидан у ўқиган сатрларнинг эгаси борлигини пайқаган эди.

— Уйларида кимлар бор экан?— деди Саодатхон ўртадаги ўнғайсизликни кўтариш учун.

— Ойиси бор экан,— Нодира Саодатхонга бир қаради-ю, яна шошилиб юзини дераза томонга ўгирди,— Зухра ҳовли супураётган экан. Озгина қолди, супуриб бўлиб чиқаман, деди.

Нодира Саодатхонга бир нима демоқчи бўлиб тараддудланди-ю, негадир айтолмади.

— Яна бирон нарса демоқчимисан, қизим?— деди Саодатхон меҳрибонлик билан. Унинг овозидаги бу яқинлик Нодирани бутунлай эритиб юборди. У Саодатхоннинг ёнига келиб, бўйнидан қучоқлади.

— Саодат опа, мунча яхшисиз-а,— деди у эркаланиб,— сиз ҳамма нарсани биласиз, айтмасам ҳам биласиз,— Нодира яна бир нафас жим қолди. Кейин у ерга қараб туриб гапирди:— Саодат опа, сиз, шеърларинг менга ёқди, деб айтдингиз. Мен жуда ҳам шоира

бўлгим келади. Лекин ёзган шеърларимни бировга ўқиб беришга уяламан. Балки сиз ҳам ёшлигингизда менга ўхшаб шеър ёзгандирсиз?

Саодатхон эркалатиб Нодиранинг елкасига қоқиб қўйди.

— Мен шеър ёзмайман,— деди у кулиб,— лекин шеърни тушунаман. Шеърни тушунмаган одам ҳаётда жуда кам. Музикани тушунмаган одам шеърни, шеърни тушунмаган одам музикани тушунмайди. Уйлаб қара, ҳеч бўлмаганда сенга ўхшаган ёшлик чоғларида севгилисига атаб икки йўл бўлса ҳам шеър ёзмаган, жуда бўлмаганда бошқа шоирларнинг чиройли лирик сатрларидан кўчириб олмаган ёки ёдламаган қиз ёки йигит бормикин?! Йўқ, менимча йўқ! Уруш йилларида келин-куёвларнинг, ошиқ-маъшуқларнинг, она-болаларнинг бир-бирига ёзган хатларида шеър аралашмагани бормикин?! Мен ўзим ҳам кўпинча Комилжон акангдан узоқроқ хат келмай қолган кезларда юрагимдаги шубҳамни шеър билан қувлаган пайтларим кўп бўлган.

Мени кутгил ва мен қайтарман,
Фақат кутгил жуда интизор.
Кутгил ёмғир зериктирганда,
Мени кутгил ёққанида қор...

Саодатхон шеърни шу қадар чиройли ўқидики, Нодира сеҳрлангандек ундан кўзини узолмай қолди. У бу шеърни олдин ҳам эшитган, лекин унда бунчалик таъсир қолдирмаган эди.

— Мана, бу йил ўрта мактабни тамомлайсан,— деди Саодатхон ўртага тушган жимликни бузиб,— ўқишга кетасан. Балки шоира бўларсан... Ҳа, айтмоқчи, комсомол комитетига ўзингнинг ўрнингга қизлардан биронтасини мўлжаллаб юргин.

— Комилани тавсия қилсак бўлармикин?

Кампир кириб, Саодатхонни иккинчи уйга таклиф

қилди. Улар иккинчи уйга чиқиб, думалоқ стол атрофи-га ўтирганларида, ташқаридан Зухранинг овози эшитилди.

— Нодира опа!

— Келавер,— деди Нодира ўрнидан туриб ва негадир тилини тишлаб қўйди.

Зухра дераза ёнидан уйга қарамасдан ўтди. Эшикка келганда, электр токи ургандай орқасига тисланди. Эшикка етиб борган Нодира унинг қўлидан ушлаб, уйга тортди.

— Зухра, киравер, қизим. Мендан нега қочасан,— Саодатхон ўрнидан туриб гапирди.

— Ўзингга ярашмаган қилиқни қилма! Сенга нима бўлди, Зухра!— деди Нодира уни маҳкам қучоқлаб.

Зухра ночор уйга кирди. Лекин бошини кўтармасдан, деворга қисилганича тикка туриб қолди. Унинг майда қилиб ўрилган, елкасидан сал пастга тушган сочлари олдига тушди. У қўлларини орқасига яшириб, бир оёғи билан ер чизар, ялтироқ пешонаси остидан қуюқ қора қошлари хиёл кўриниб турарди.

Саодатхон унинг елкасидан қучоқлаб, стол ёнига олиб келди.

— Ўтир, қизим, уялма. Ҳеч бундай одатинг йўқ эди-ку, а?— деди юмшоққина қилиб.

Нодира шарақлаб қайнаб турган оппоқ самовардан чой қуйиб узатди. Зухра боши билан ичмайман ишорасини қилиб, чойни олмади. Нодира чойни унинг олдига қўйди-да, ҳовлига чиқиб, имо билан бувисини чақирди.

— Зухра, қизим, уялма, менга қара,— Саодатхон унинг елкасига қўлини қўйди,— менга қара-чи, ахир мен ўз ўқитувчингман, опанг тенгиман. Мен атайин сен билан гапиришгани, аҳвол сўрагани келдим.

Зухра бошини бир оз кўтарди-ю, лекин Саодатхоннинг кўзларига қараёлмай, ёнига бурилиб, юзини қўллари билан тўсди.

— Уялма, уялишнинг ҳеч кераги йўқ. Менга қара, Зухра, қизим, сен ўша йигит билан ҳеч гапиришган-мисан?

Зухра, йўқ, деган маънода бош қимирлатди.

— Уни яхши кўрасанми?

Зухра жавдираган кўзлари билан Саодатхонга ялт этиб қаради-ю, яна бошини эгди.

— Билмасам,— деди у кейин эшитилар-эшитилмас.

Саодатхон бир лаҳза жим қолди. Унинг қалбида мана шундай қизларни энг олижаноб ҳислардан, ҳуқуқлардан маҳрум қилмоқчи бўлган кишиларга нисбатан ғазаб ўти оловланиб кетган эди. Сочи ҳали белига тушмаган, кўзларидан ҳали болалик идроки, болалик шўхлиги кетмаган шу қизга уйланмоқчи бўлган йигит Саодатхоннинг кўзи олдида гавдалангандай бўлди. Саодатхон уни гарданидан кўтариб, бутун дунёга кўрсатгиси, мана шу нораства қизнинг беғубор, бахтиёр болалигини тортиб олмоқчи бўлган виждонсиз, ҳиссиз йигитни бахти ва ҳуқуқини таниб олган хотин-қизларимизнинг ўртасига отиб ургиси, ана ўша ерда гаплашгиси келди.

— Зухра, ойинг нима иш қилади?

— Ишламайди, инвалид.

— Даданг-чи!

— Магазин қоровули.

— Менга қара, қизим,— Саодатхон меҳрибонлик билан Зухрани ўзига ўгирди,— ўзинг бир яхшилаб, бутун эс-ҳушингни йиғиб ўйлагин-чи, шундай ўртоқларингни, ўқитувчиларингни ташлаб, қўлидан ҳеч иш келмайдиган, эрнинг қўлига қарам бўлиб ўтирадиган бир хотин бўлиб қолишга кўндингми?

Зухра бошини яна ҳам пастроқ эгди.

— Мана, Нодира опангни қара, бу йил ўнинчи синфни тамомлайди, ўқишга кетади. У журналист бўлмоқчи. Ўқиб, тўрт-беш йилдан кейин қишлоққа қайтиб келади. Мана шу қишлоқни обод қилаётган кишилар ҳақида, колхоз ҳақида, ҳар соҳада ишлаётган ўз дугоналари ҳа-

қида газеталарга ёзиб туради. Балки китоблар ҳам ёзар. Унинг илми, обрўси бўлади, одамларга сўзи ўтади. Турмушга чиққанида ҳам эрига муҳтож бўлмайди, чунки ўзи ишлайди, ўзининг пули бўлади. Сен-чи? Сен нима қила оласан! Қолхозда ишлаш учун ҳам илм керак бўлади. Мана, ҳамма иш техникалашяпти. Техникани билиш учун савод керак. Шундай ақлинг билан, қизим, мана шуларни ўйламабсан. У вақтда ўз тенгдошларингга қараб, ўксинасан, лекин кеч бўлади. Агар, бунинг устига, эринг ҳам сени хўрласа, нима қиласан? Хўрлайди ҳам. Чунки у сени олмасдан туриб хўрлаяпти. Сени ўқишдан, мактабингдан ажратиб олиши сени хўрлагани эмасми? Агар у яхши одам бўлганда эди, Зуҳра ҳали ёш, аввал ўқишини тамомласин, мен унинг ёшлигини хазон қилмайин, деган бўлар эди. Шундайми? Гапларим тўғрими?

— Мен... мен...— Зуҳранинг юзлари ёнар, ўзи зўр бериб сочининг учини тишлаб тортар эди,— оинм билан дадам шундай дейишяпти.

— Улар шундай дейишса, сен индамадингми? Саккиз йил ўқиган қиз ўшаларга гап топиб бера олмадингми?

— Уят қилишадиди,— Зуҳра Саодатхонга дадилроқ қаради.

— Нимаси уят бунн, қизим? Наҳотки ўз тақдиринг ҳақида ўзинг гапира олмасанг? Ахир, эрга бошқа кишини эмас, сени беришяпти-ку! Қийналсанг, хўрлансанг — сен қийналасан, сен хўрланасан, бошқа киши эмас. Шундай бўлгандан кейин, сен гапирмасанг, ким гапиради? Отанг билан онанг тушунмаганлигидан қиляпти. Сен-чи? Сен тушунган қизсан-ку!

Зуҳра энди юзини яширмасди. Унинг жавдираб турган кўзлари, нима қилишим керак, йўл кўрсатинг, ўзингиз ёрдам беринг, деяётгандай эди.

— Менга қара,— Саодатхон Зуҳранинг кўзларига меҳр билан тикилди,— оинг, даданг билан мен гапирим

шаман. Мен, ўртоқларинг, ўқитувчиларинг — ҳаммамиз сенга ёрдам берамиз. Лекин сен, ойим билан дадам билди, деб индамай тураверма, уларга тушунтиришга ҳаракат қил, ўқиган қиз эканлигингни кўрсат уларга. Мен, ўқитувчиларинг сенинг ғамингни еб, гапиришайлик, яхши қиз эди, бахтсиз бўлиб қолмасин, деб ёрдам бергани келсагу сен қочиб кетсанг, яхшимас-ку, қизим! Салимова аянгга ҳам кўринмапсан. Уйингга ўз ўқитувчинг меҳмон бўлиб келса, шунақа кутиб оласанми, қизим?

Зуҳра хижолатлик билан жилмайди. Кейин секингина:

— Уялиб кетдим-да!— деди.

— Ҳозир уйингда ким бор?

— Дадам, ойим.

— Агар мен ҳозир сизларникига кирсам, мени кутиб оласанми?

Зуҳра болаларча жилмайиб, Саодатхоннинг қўлидан ушлади.

— Кирасизми? Юринг!

Саодатхон Зуҳранинг қўлидан ушлаганича ўрнидан турди. Портфелини олиб, ҳовлига чиқди. Саодатхон билан Зуҳранинг қўл ушлашиб уйдан чиққанлигини кўрган Нодира югуриб уларнинг ёнига келди.

— Қаёққа?

— Ҳозир мен Зуҳраларникига кириб чиқаман,— деди Саодатхон кулиб.

— Мен кирмайми?

— Юраверинг,— Зуҳра унинг қўлидан тортди.

Саодатхон бир нафас ўйланиб қолди-да, Нодирага қаради.

— Йўқ, қизим. Сен кирмай қўя қол.

Нодира уларни кўча дарвозасигача кузатиб, табасум билан қараб қолди.

Зуҳра ҳовлисига кирганда ҳам Саодатхоннинг қўлини қўйиб юбормаган эди.

Учоққа олов ёқаётган Рихси хола қизи билан бегона жувоннинг кириб келганини кўриб, ўрнидан турди. Битта-битта босиб келиб, Саодатхон билан совуққина сўрашди. Бу хотиннинг ёши элликлардан ошган бўлиб, ўзи пакана, думалоқ эди. Юзи заҳил, қовоқларининг ости салқиган, хуллас, танасининг соғ эмаслиги кўрииб турарди. Рихси хола бошига ташлаган тўрт бурчак рўмолини тузата туриб, Саодатхоннинг кимлигини билиб олмоқчидай унга сўник кўзлари билан тикилди. Кейин қизига бир ўқрайиб қараб қўйиб, меҳмонни уйга бошлади. Зухра ойисидан аввал югуриб уйга кирди-да, тахмондан кўрпача олиб ёзди. Саодатхон ўтиргандан кейин, Рихси хола чўнқайиб фотиҳа ўқиди, сўнг қўлини кўксига қўйиб, Саодатхонга қаради:

— Хуш кептилар.

— Хушвақт бўлинг. Тинчмисиз? Соғлигингиз яхшими?

— Худога шукур.

— Зухранинг мактабга бормаи қўйганига хабар олгани келдим.

Рихси хола жавоб бермади. Салқиган қовоқлари остидан Зухрага яна бир ўқрайиб қараб қўйди-да, ҳовлига чиқиб кетди. Бир оздан кейин унинг овози ҳовлидан эшитилди.

— Зухра, менга қара!

Зухра Саодатхонга кулиб бир қараб қўйиб, чопқиллаганича ҳовлига чиқиб кетди.

Уйда Саодатхоннинг бир ўзи қолди. Уй қуёшга тескари солинганлигидан бўлса керак, бир оз қоронғироқ эди. Шифтга теккудай қилиб тахмонга тахланган кўрпалар остидан ёстиқларнинг боғичлари осилиб ётарди. Тахмоннинг икки четидаги қозиқларга катталиги баркашдек гулдор нонлар осиб қўйилганди. Токчаларда даста-даста косалар, пиёлалар ва чойнаклар терилиб турарди. Саодатхон уларга кўз югуртириб чиқди. Сон-са-

ноғи йўқ... «Шунча коса, чойнакнинг нима кераги бор экан-а» — деб ўйлади Саодатхон.

Уйда нарса кўп, лекин инсоннинг қулай яшашни учун энг зарур бўлган нарсалар йўқ эди. Саодатхон уйга яна кўз югуртириб чиқди. У биронта китоб, ҳатто китобнинг varaгини ҳам тополмади. Бир кўзи қаттиқроқ қисилди, пастки лабини тишлаганча ерга қаради. У ўзининг олдида, қишлоқ ўқитувчилари олдида нақадар катта, қийин вазифалар турганлигини ҳис қилар ва ўйлар эди.

Ташқаридан Зуҳранинг овози эшитилди. Кейин зарда билан тумсайиб уйга кирди-да, Саодатхонга кўзи тушиши билан жилмайди.

— Ойнинг қани?

— Ҳозир киради.

Зуҳра дастурхон ёзди.

— Менинг қорним тўқ, қизим. Сен ойингни чақир. Бир оз гапиришиб, кейин кетаман.

Зуҳра кўнмасдан, дастурхон устига ликопчада пашмак, парварда, поввот олиб қўйди. Патнисда нон кўтариб Рихси хола кирди.

— Холажон, сиз овора бўлмай, бир оз ўтиринг, мен сиз билан гапиришгани келдим.

Рихси хола жавоб бермасдан яна орқасига қайтди. Эшик ёнига етганда, кўз қири билан Зуҳрага қараб, ташқарига чиқ, деган маънода имо қилиб, чиқиб кетди. Зуҳра қошини чимириб, чиқмаслигини билдирди. Бир нафасдан кейин Рихси хола чойнакда чой кўтариб кирди. Токчадан пиёла олиб, сочиқ билан артди, чой қуйиб Саодатхонга узатди. Шу пайт қўлини чорсисига артганча, соч-соқолни оппоқ, лекин ўзи анча бақувват бир киши кириб келди. Саодатхон уни Зуҳранинг дадаси эканлигини пайқаб, ўрнидан туриб сўрашди. Бу кишининг думалоқ, катта кўзлари, қирра бурни Зуҳраникига жуда ўхшаш эди. Абдували ака Саодатхон билан сўрашиб, дераза токчасига омонатгина ўтирди. Зуҳра Саодатхоннинг ёнига биқинди.

— Зухрадан хабар олгани келдим,— деди Саодатхон гап бошлаш учун.

— Ҳа, кеча ҳам биттаси келган эди,— деди совуққина қилиб Абдували ака, кейин оғзидаги носини ҳовлига қараб туфлади.— Сен нима қилиб ўтирибсан?— деди Зухрага қараб.— Бор ҳовлига чиқ!

Зухра Саодатхонга бир қараб қўйди-да, ўрнидан турмади.

— Майли, қизим, бор, чиқиб тура қол,— Саодатхон унинг елкасига қоқиб гапирди.

Зухра ўрнидан туриб, хомушлик билан секин-секин юриб чиқиб кетди.

— Энди, опа,— Абдували ака ўрнидан бир қўзғалиб қўйди, қошлари тепага кўтарилиб, пешонасида чизиқлар пайдо бўлди,— Зухрани боқдим, кийинтирдим, катта қилдим. Ҳеч ким аралашгани йўқ. Нима едиряпсан, нима кийдирияпсан, деб биров келгани йўқ. Вақти-соати етиб, энди узатмоқчи бўлсам, эгаси чиқиб турипти. Қиз бола ота-онага омонат, узатиб тинчий! Қайси қиз отасининг бошига ёстиқ бўптики, у бўлса. Ўқиса — кейин ўқий-веради-да!

— Отажон,— деди Саодатхон юмшоқлик билан,— ҳамма ҳам боласини боқади, кийинтиради. Бу ота-онанинг бурчи. Ахир, мен куярман боламга, болам куяр боласига, деган гап бор-ку! Агар сиз Зухрани боқолмай, кийинтиролмай қолганингизда эди, биз сизга ёрдам берар эдик албатта. Лекин сиз уни жуда яхши боқдингиз, кийинтирдингиз, катта қилдингиз. Бу жиҳатдан сизнинг ёрдамга муҳтож эмаслигингизни билар эдик. Мана энди бизнинг ёрдамимиз керак бўлганини билиб келдик.

Абдували ака Саодатхоннинг гапларини жуда бетоқатлик билан гоҳ у ёнбошига; гоҳ бу ёнбошига оғирлигини солиб ўтириб эшитди. Унинг юзидан ҳеч қандай юшмамаганлиги кўриниб турарди.

— Энди биз аралашмасдан туrolмаймиз, чунки энди

Зухранинг тақдири ҳақида гап бўляпти. Уни бахтсиз бўлмасин, деймиз. Ахир, биз ҳам Зухрани саккиз йил ўқитдик, илм бердик. Унга бизнинг ҳам меҳнатимиз сингган.

— Э, меҳнат дейсиз-а!— Абдували ака ўрнидан турди.— Меҳнат қилган бўлсанглар, жарақ-жарақ пул олгансизлар.

— Ҳай дадаси, секинроқ. Қўни-қўшни эшитса нима дейди-я!— деди Рихси хола безовталиқ билан. Лекин Абдували ака ҳамон ўша қиёфада. Унинг шовқин-суронини эшитиб, дераза рўпарасидаги туйнукдан Рузвоннинг боши кўринди. Кейин у ҳовлига ўтди-да, дераза ёнига қелиб, ғилай кўзларини Саодатхонга тикди.

— Тўғри, пул оламиз,— деди Саодатхон унга аҳамият бермай,— лекин у пулни давлат беради.— Кейин Саодатхон юмшоқлик билан деди:— Отажон, ахир биз қизингизни бахтсиз бўлмасин, деймиз, ўқисин, одам бўлсин, деймиз. Зухра ҳали ёш. Эрга тегиш қочмайди.

— Вой, нимаси ёш?— гапга Рузвон аралашди.— Ун олтига тўлди-я! Мана, мен ўн бешимда турмушга чиққанман. Ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку! Ит қариса този бўлур, қиз қариса қози бўлур, деб эскилар хўп билиб айтган.

— Кечирасиз, сиз ким бўласиз?— деди Саодатхон унга тикилиб.

— Неча пуллик ишингиз бор? Бировнинг қизига эга чиққунча, эрингизни эплаб олинг. Маҳбубахонни бошини айланттириб юрибди-ку! Ана, ишонмасангиз, фермага чиқинг. Эрталабдан бери бирга юришибди. Бир-бирини ташлаб кетишга сира кўзлари қиймайди.— Рузвон қошини чимириб, юзини ўгирди. Ташқаридан Зухранинг йиғламсираб: «Сиз нега аралашасиз, ишингиз нима?»— деган овози эшитилди.

— Қоч, қиз бўлмай бетинг қурсин! Уялмасдан шу ерда турибсанми?— Рузвон уни жеркиб берди.

Саодатхон чидаёлмади, сакраб ўрнидан турди.

— Сиз жеркиманг уни,— деди ғазаб билан,— Зухра нега уялади? Сиз уялинг!

— Мен уялиш давридан ўтганман!— Рузвон лабини буриб, нари кетди. Унинг гаплари Абдували акани баттар тутақтирди. Уртада гангиб қолган Рихси хола гоҳ Рузвонга қараб, аралашманг, дегандек имо қилар, гоҳ Саодатхонга хижолатлик билан қараб қўяр, кейин эрига ялингансимон термиларди:

— Вой шўрим, ҳай дадаси, ўзингизни босинг. Уйга келган меҳмон-а!

— Фотиҳани бузиш нималигини биласанми ўзинг?— деб ўдағайлади Абдували ака, кейин Саодатхонга қаради:— Зухра менинг қизим, хоҳласам эрга бераман, хоҳласам уйга қамаб қўяман! Гап тамом, вассалом!— у қўлини силтаб уйдан чиқиб кетди. Саодатхон тез-тез юриб дераза ёнига борди:

— Агар гап шундай экан, сиз билан бошқача гапиршамиз, — деди у қатъий қилиб, Абдували ака бир лаҳза тўхтади-ю, кейин яна қўлини силтаб юриб кетди.

— Билганингизни қилинг!

Саодатхоннинг кейинги гапидан чўчиган Рихси хола кўзларини пирпиратиб, нима дейишини билмай турарди. Буни Саодатхон дарров пайқади. У Рихси холанинг ёнига келди. Меҳрибонлик билан жилмайди.

— Холажон, сиз сира хижолат бўлманг. Ота тушунмаяптилар. Майли, тушуниб ҳам қоларлар.

— У кишининг ўзлари сержаҳлроқ. Сиз хафа бўлманг, айланай,— Рихси хола ёлворгандек гапирди.

— Мен сира хафа бўлганим йўқ,— Саодатхон портфелини олди.— Мен сизнинг ёнингизга бошқа келаман. Албатта келаман.

Улар ҳовлига чиқишди. Деворга юзини ўгириб, энгашиб турган Зухра пиқ-пиқ йиғларди. Саодатхон унинг ёнига борди:

— Йиғлама, қизим,— деди бошини кўтариб,— бу иш-

лар унутилиб кетади. Мактабнингга, ўртоқларнинг олдига албатта борасан.

Рихси хола Саодатхонни кўча дарвозасигача узатиб қўйди. Саодатхон у билан хайрлаша туриб, бошқа куни албатта келишини айтиб, дадил юриб кетди.

Кун кеч бўлиб қолган эди. Ҳалигина порлаб турган қуёш энди кўринмас, уни булут тўсганми ёки ботганми, билиб бўлмасди. Саодатхон соатига қараб олди-да, педсоветга кечикмаслик учун қадамини тезлатди. У мактабга тезроқ етиш учун «Қизил Юлдуз» колхозининг фермаси орқали ўтиб кетмоқчи бўлди. Ферма ҳовлисининг орқа томонида ҳам кичкина дарвозачаси бўлиб, ундан тўғри мактаб ёнига чиқилар эди.

Саодатхон ферма дарвозасига етганда Рузвоннинг гапи эсига келиб, бирдан орқасига тисланди. Лекин негадир шу пайт унинг юрагида пайдо бўлган ғалати бир ғашлик ўз ихтиёрига қўймай, уни яна ўша дарвоза томонга судради. Рузвоннинг гапи тўғри чиқди. Унг томонга узун қилиб солинган молхонанинг эшиги ёнида колхоз раиси, Комилжон ва Маҳбубалар туришарди. Комилжон, ниманидир гапирмоқда, раис қўлидаги қамчини ўйнаб, бемалол эшитар эди. Маҳбубанинг қўлида эса қандайдир бир кўчат, у Комилжоннинг ёнгинасида, чиройли кўзлари билан унга мулойимгина қараб турарди. Саодатхон умрида бундай ҳисни кечирмаган эди. У ўзи ҳам маъносига етмаган ғалати бир аҳволга тушиб қолди. У қандай қадам ташлаётганини билмас, назарида гандираклаётганга ўхшарди. «Қизиқ, у хотин ким ўзи? Мен Комилжождан келиб-келиб ўша хотиннинг гапига қараб шубҳаланиб ўтирибманми?»— деб ўйлади Саодатхон ўзига ўзи таъна қилиб. Унинг кўнгли ёришиб, қадами дадиллашди.

Саодатхонга кўзи тушган раис бир нима деди шекилли, Комилжон Саодатхонга бир қаради-ю, яна гапини давом эттираверди. Маҳбуба мулойимгина жилмайиб, бошини қимирлатди. Саодатхоннинг юраги негадир яна

алланечук бўлиб кетди. Портфелини ўнг қўлидан чап қўлига олиб, рўмолини тузатди-да, дадил юриб кетди.

Саодатхон мактабга етиб келганда, охирги дарсдан чиқишга қўнғироқ чалинди. Орадан ўн минут ўтар-ўтмас ўқитувчилар педсоветга тўпландилар.

Бугунги педсоветда биринчи чоракни якунлаш ва иккинчи чоракка тайёргарлик масаласи кўрилди. Саодатхон ўз сўзида, улгуролмовчи ўқувчилар билан алоҳида ишлаш кераклиги, баъзи синфларда ўзлаштиришнинг пастлигига сабаб бўлаётган ўқувчилар ҳақида гапириб, ўқитувчиларга иккинчи чоракда ана шу болалар билан яқиндан биргалашиб ишлаш кераклигини ўқтирди.

— Агар ўқитувчи ўз вазифасини болага фақат ўзида бор билимини беришгина деб ўйласа, ундай ўқитувчи ўз вазифасини жуда тор тушунган бўлади. Бола ўқитувчидан фақат билимнигина эмас, юриш-туришни, кийинишни, муомалани ҳам ўргансин. Мана, ўртоқ Баротов, бир неча марта огоҳлантиришимга қарамасдан, ҳали ҳам ёқа тугмаси узилган кўйлак билан, соч-соқоли ўсган ҳолда синфга кияпти. Сиз болани ҳурмат қилмас экансиз, бола сизни тингламайди, сизни севмайди.

Баротов ўқитувчиларнинг унга қараганини сезиб, қўли билан беихтиёр соқолини силади. Соқол қўлига игнадай ботди. Баротов Саодатхоннинг бундан олдинги танбеҳини ўйлаб, шуни ҳам педсоветда гапириб ўтирибди, деб аччиқланди.

Саодатхон иккинчи чорак давомида қилинадиган ишларни ҳам батафсил сўзлаб берди. Давоматнинг ҳамма вақт юз процент бўлишига эришиш, болаларнинг ўқишдан қолиб кетишига йўл қўймаслик ҳақида гапириб, ўқитувчиларнинг эътиборини Зухра масаласига тортди. Шунингдек, у мактабда тўгаракларнинг, айниқса, рус тили тўгаракининг яхши ва мунтазам ишлаши, ўқувчиларни ҳунар ўрганишга жалб қилиш, дам олиш кунларида уларнинг колхоз ва МТСларга экскурсияларини уюштириш зарурлиги ҳақида ўқтирди.

Ўқитувчилар тарқалишганда аллақачон қоронғи тушган, ҳаво очилиб кетган эди. Осмонда юлдузлар чамани порлайди. Салқин, баҳаво куз кечаси... Қаердадир, аллаким пианинода «Жонон»ни чалмоқда. Куй кечанинг жимлигида атрофга равон оқади.

Саодатхон ўқитувчи Салимова билан борар эди. Салимова ўзи раҳбарлик қилаётган олтинчи синф ўқувчиси Адҳамнинг жуда қўрс, ишёқмас экани ҳақида гапириб, уни тузатиш учун жуда кўп уринганлигини, бироқ таъсир қилиш қийин бўлаётганини айтди.

— Уйига ҳам бордим. Ота-онасига ҳам шу феълени ишлатар экан. Бу — ҳаддан ташқари эрка ўстирганликнинг оқибати бўлса керак.

Саодатхон битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйчан сўзлай кетди:

— Отанинг меҳридан устознинг жабри афзал, деганлари жуда тўғри. Баъзи ота-оналар болаларини аяган бўладилар-да, уларни ҳаёт учун яроқсиз, жисмоний заиф қилиб қўяётганликларини билмай қоладилар. Натижада бундай болалар мустақил бир иш қила олмайдиган бўлиб етишадилар. Болани меҳнатга ўргатиш керак. Адҳам бирон нарсага қизиқар, ахир. Ҳеч нарсага қизиқмайдиган бола бўлмайди. Сиз ана шуни билиб олганингиздан кейин Адҳамни йўлга солиш осон бўлади.

Муюлишга келганда Салимова Саодатхоннинг қанча қисташига қарамасдан, уйига ўтиб кетди.

Дарс бериш, кейин баъзи ўқитувчиларнинг дарсларини текшириш, улар билан суҳбатлашиб, ютуқ ва камчиликларини айтиш, Зуҳраникидаги тортишувлар ва педсоветнинг анча кеч тугаши Саодатхонни чарчатган эди. Унинг қўл-оёқлари худди биров уриб ташлагандай зирқираб оғрирди. Шунга қарамасдан, кеча ювган кирларини анча вақтгача дазмол қилди, болаларининг дарсларини текширди, кундалик дафтарларини кўрди. Кейин ўтириб, эртанги дарсга тайёрлана бошлади.

Комилжон жуда кеч қайтди. Унинг қўлида уч-тўрт

хил юпқа китоб бор, чеҳраси ушча очиқ эмас эди. Столда ишлаб ўтирган Саодатхоннинг ёнига бориб, қўлларини орқасига қилганича бир нафас турди-да, кейин нари кетди. Унга савол назари билан қараган кўзлар жавобсиз қолаверди. Саодатхоннинг юраги яна алланечук бўлиб кетди. Унинг кўзлари бир лаҳзагина бўшлиққа тикилиб қолди. «Балки ишдан хафа қайтгандир? Ахир у жуда кўп ишлар қилмоқчи. Булар осонлик билан бўлмайди-ку! Қанча билим, қанча ақл, қанча ирода керак. Ҳар хил одамлар билан тўқнашиш керак. Бири хурсанд қилса, бири хафа қилади. Мана, бугун Зухраникида мен ўзим қанча диққат бўлдим. Ҳали ярим хаёлим ўшанда. Эҳтимол, Комилжон ҳам бирон нарсадан хафа бўлгандир. Мен бўлсам, бир бемаъни хотиннинг гапини кўнглимга олиб ўтирибман. Уни ҳар галгидек очиқ чеҳра билан кулиб кутиб олиш ўрнига, ўрнимдан қўзғалмадим. Нега шундай қилдим-а?.. Шошма, ҳалиги гилай хотин ким ўзи? Зухрадан сўраб билишим керак экан...» Саодатхон ўрnidан турди. Дераза ёнида ҳамон қўлларини орқасига қилганча ҳовлига қараб турган Комилжоннинг ёнига бориб, тирсагидан ушлади.

— Комилжон ака, хафа кўринасиз?

Комилжон хотинига ярим ўгирилди.

— Йў-й-ўқ,— деди у бошини қимирлатиб. Жилмаймоқчи бўлган эди, унинг ўрнига юзида зўрма-зўраки, галати бир ифода пайдо бўлди.

— Ойимлар ухлаб қолиптилар шекилли, мен ҳозир овқатингизни олиб келаман.

Саодатхон чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин косада овқат ва чойнакда чой кўтариб кириб келди.

Комилжон косадаги чучварадан истар-истамас бир-икки дона еди-да, уни нарига суриб қўйди.

Саодатхон эрининг бўйнидан қучоқлаб, юзини юзига қўйди:

— Комилжон ака, нимадан хафасиз? Айтинг.

— Хафа эмасман,— Комилжон хотинининг нозик

бармоқларини қўллари орасига олиб силади,— баъзи бир ишларни ўйлаяпман, холос.

— Қайси ишни?

Комилжон Саодатхоннинг кўзларига мулойимгина қараб қўйди, лекин жавоб бермади. Бу ҳол Саодатхонга яна ғалати туюлди. Ортиқ ҳеч нарса сўрамасдан, стол ёнига борди-да, китоб-дафтарларини йиғиштира бошлади. Нега айтмайди? Нимани яширяпти? У ахир ҳамма вақт, ҳар қандай дардини хотини билан бўлишмасмиди?! Бошига бирон ташвишли ёки мулоҳаза билан қиладиган иш тушса, дастлаб хотини билан маслаҳатлашмасмиди?! Саодатхон унга энг яқин сирдош, энг яқин дўст эди-ку! Ишдан чарчаб келган пайтларида унинг ҳордиғини чиқарувчи Саодатхон билан болалари эмасмиди? Бундай пайтларда Комилжоннинг қора ва қуюқ сочларини силаётган нозик бармоқлар, унинг юзига меҳр билан эркаланиб термилаётган кўзлар Комилжон учун дунёда энг азиз нарса эканлигини унинг қарашлари айтиб турар эди-ку! У хотинини бағрига босиб эркалар, унинг узун қўнғир сочларини бармоқлари билан ўйнаб, у билан соатларча гапиришиб ўтирмасмиди?! Майли, нега хафалигини, нима гап ўтганлигини айтмасин. Балки бу энг яқин кишига ҳам айтиб бўлмас бир сирдир. Лекин... лекин у ҳар кунгидек эмас... Наҳотки, шунча йил бирга кечирилган тотув ҳаётнинг ҳаммаси хиёнат билан тамом бўлса?.. Хаёл Саодатхонни узоқ ўтмишларга олиб кетди. Бундан йигирма етти йил аввал, Саодат эндигина тўққиз ёшга кирган пайтида онаси ўлиб қолди. Отасини эслолмаган ва биргина қувончи бўлган онадан ҳам айрилган Саодат интернатга киради. У ерда Саодатни яхши кутиб оладилар, ювиб-тарайдилар, кийинтирадилар.

Саодат ўқийди, улғаяди. Кейинчалик ўзи билан бирга интернатда катта бўлган Комилжонга турмушга чиқади. Иккови ўқийди. Саодатхон ўқитувчи, Комилжон агроном бўлиб етишади. Улар ҳозир ота-она. Қизлари

Бўстон етинчи синфда, ўгли Бахтиёр иккинчи синфда ўқийди. Иккаласи ҳам яхши ўқишади.

Бу мактабга директор бўлиб келмасдан олдин Саодатхон шаҳардаги ўрта мактабларнинг бирида илмий мудир эди. Комилжон эса область партия комитетида инспектор бўлиб ишларди. Қолхозларни малакали раҳбар кадрлар билан мустаҳкамлаш ҳақидаги партия чақириғидан кейин Комилжон ҳам қишлоққа бориб ишлашга аҳд қилди. Ана шу муносабат билан Саодатхон ҳам қишлоққа келиб қолди. Уни область маориф бўлимидан мактаб директорлиги вазифасига тавсия этишди.

Саодатхон иш бошлаган кунларидаёқ мактабдаги бутун ишларни қайта изга солиш кераклигини ва ўзининг шу мақсад билан юборилганлигини сизди...

Саодатхоннинг ётаётганини кўрган Комилжон тепадаги электр чироқни ўчириб, стол лампасини ёқди. Стулни столга яқинроқ суриб ўтирди-да, ҳали ўзи олиб келган кичкина китобчаларнинг бирини варақлай бошлади. Абажурдан таралган кўкиш нур унинг юзида товланар, хаёлга чўккан қора кўзлари Саодатхонга бемалол кўриниб турарди.

Комилжон эса ҳамон фикран раис билан тортишар эди. Ахир, боғдорчилик ишини яхши кўрган, бутун умрини янги боғлар, янги хил мева навлари яратишга бағишлаган одам учун олти гектар ердаги боғдан ажралиш осон гапми! Утган баҳорда мевалар авжи уйғониб куртак ёзиб қолган пайтда ёққан қор ва қаттиқ совуқ колхознинг олти гектар ердаги олмазор боғини қуритиб кетди. Уларни бирданига кесиб бўлмайди. Балки ёзда кўкариб кетар, деган умид бу ишга йўл қўймади. Боғ бригадасидаги кишилар бутун ёз бўйи уларни парвариш қилди, қаради. Лекин олмалар кўкармади. Комилжон ана шу боғни қайта тиклашга киришган, анчагина жойга кузги кўчатлар ўтқаздирган эди. Бироқ раиснинг феъли бирданига айнаб қолди. Бу кўчатлар тутиб, то мевага

киргунча орадан беш-олти йил ўтиши керак. Унга қадар ер ҳеч қандай ҳосил бермайди. Шунинг учун раис олмазорни шудгор қилиб, пахта экишга буйруқ берибди. Комилжон бу ишдан хабарсиз эди. Олмазорга трактор тушганидагина у билиб қолди. Комилжон тракторни тўхтатиб қўйиб, раиснинг олдига чопди. Ана ундан кейинги тортишувлар... Ахир одамлар учун боғ ҳам, мева ҳам керак-ку! Утган йилги қиш озмунча боғларни қуритдимми? Уларнинг ҳаммасини кесиб ташлаб, пахта экилаверса, боғ нима бўлади? Бироқ раиснинг кутишга сира тоқати йўқ эди. Комилжон ана шу олмазорни йўқотмаслик, ҳосилни ҳам олти йил кутиш эмас, тезроқ олиш йўлини қидирарди.

Комилжон жуда узоқ ўтирди. У ўрнидан турганида девордаги осма соатнинг мили иккени кўрсатиб турарди. Саодатхон ухлаб ётар, абажур орқали тушган кўкиш нур унинг юзини хиёл ёритаётганди. Оппоқ ёстиқ устида бир оз тўзғиган соч жингаласи, каравотдан осилиб тушган бир ўрим узун сочи, юзига тушиб турган нур унга ғалати бир хаёлий тус берган эди. Комилжонга хотини ҳозир ҳар қачонгидан ҳам чиройли ва меҳрибон кўринди. Комилжон бугун у билан дурустроқ гаплашмагани, одатдагидек унинг кайфи ва иши ҳақида сўрамагани учун ўзини койиди. Нега бундай қилди-а? Ахир ишда бундан катта гаплар ҳам ўтади-ку? Мактаб ишларини йўлга солиш Саодатга ҳам осон бўлмаётгандир?! Комилжон ўтган гапни ундан яширмаслиги ва дардини айтиши мумкин эди-ку! Бироқ Комилжон ишдан янгигина келган хотинининг миясини яна иш билан банд қилиб, ўзининг ташвишига уни ҳам шерик қилгиси келмади. У хотинининг феълени жуда яхши билади. Саодатхон жуда тез таъсирланади ва чуқур ҳис қилади. Эрини ташвишга солган воқеага у ҳеч қачон бефарқ қарай олмайди.

Комилжон хотинига меҳр билан узоқ термилиб турди-да, каравотдан осилиб турган бир ўрим сочини олиб, ёнига қўйди.

Эрталабдан ёмғир шивалай бошлади. Қақраб ётган ерларнинг юзи ялтираб, сирғанчиқ бўлиб қолди. Кўчаларнинг чанги босилиб, ёз бўйи офтобнинг жазирамасида қуриб ётган деворлардан ғалати бир ҳид — гилвата хиди кўтарилди. Ариқ ва анҳорлардаги сувлар ўз шаффофлигини йўқотиб, малла ранг тусга кирди.

Саодатхон ҳовлисидан чиқиб, беш-ўн қадам юрмаган ҳам эди, орқасидан бировнинг чақирганини эшитди.

— Дийиктий ая! Эй дийиктий ая!

Саодатхон ўгирилди. Тўрт-беш ёшлар чамасидаги бир қиз, катта калишини шалоплатиб югуриб келарди.

— Нима дейсан, қизим?— Саодатхон унга томон юрди.

— Сизга,— деди қизча кўк конвертни Саодатхонга узатар экан. Қизча қаттиқ югуриб келганлигидан ҳансирав, афтидан, ўз хизматидан жуда хурсанд кўринарди. Пешонасига тушиб турган сочидан ёмғир силқиб, юзидан оқиб тушар, қизча бўлса парво қилмай, кўзларини пирпиратиб, Саодатхонга қараб турарди.

— Буни ким берди, қизим?

— Битта тиши. Ҳу етда,— қизча қўли билан орқа томонни кўрсатди.

— Бор, қизим. Уйингга югур, ёмғирда ивиб кетасан.

Қизча катта калишини шалоплатиб яна югуриб кетди. Ёмғир тезлади. Саодатхон устига ҳеч нарса ёзилмаган, елимланган конвертни портфелига солиб қўйди-да, чаққон юриб кетди.

Саодатхон ёмғирдан ялтираб турган катта тош йўлдан ўтиб, мактаб томонга бурилганда, тўрт кўчанинг ҳаммасидан мактаб томонга оқиб келаётган болаларни кўрди. Мактаб чорраҳада жойлашган эди. Мактабнинг чап томонидаги анҳорнинг у юзида қишлоқ совети, унинг ёнидаги кўчадан «Гулбоғ» колхозининг правлениесига кетилади. Мактабнинг орқа томонидан катта тош йўл

кесиб ўтган. Бу тош йўл район марказига олиб боради. Тош йўлнинг нариги юзидаги кўчадан «Қизил Юлдуз» колхозига борилади.

Ёмғирдан қочишиб, югуришиб келаётган бир тўда болалар Саодатхоннинг ёнига келганда баравардан салом беришди:

- Салом, ая!
- Салом, Саодат опа!
- Салом, ўртоқ Султонова!
- Яхшимисиз, ая!

Саодатхон уларга меҳр билан жилмайди:

- Салом, салом, болалар.

Болалардан кичикроқлари чопқиллашиб, Саодатхондан ўзиб кетишди. Каттароқлари истиҳола қилишди шекилли, қадамларини секинлатиб, у билан тенг юришга ҳаракат қилдилар.

Саодатхон мактаб эшигига етганда, кўзойнагини кўлига олиб, шошиб чиқиб келаётган Нишонов билан тўқнашди.

— Яхши келиб қолдингиз,— Нишонов шошганидан саломлашишни эсидан чиқарди,— райондан телефон қилишди. Тезда етиб борармишсиз.

Саодатхон эндигина ёпган зонтини қайта очди:

- Неғалигини айтишмадим?
- Сўрамадим.
- Бўлмаса, мен кетдим.— Саодатхон бир-икки қадам босиб, яна орқасига қайтди.— Ўртоқ Нишонов, оналарни чақиршни унутманг. Кураторларга тайинланг. Биронта ота-она ҳам беҳабар қолмасин.
- Хўп бўлади.

Саодатхон тош йўлга етганда, пахта ортиб кетаётган машиналардан бирини тўхтатиб, кабинасига ўтириб олди.

Нишонов идорага қайтиб кирди. Бирин-кетин келган ўқитувчилар қўнғироқ чалиниши билан синф журналларини кўтаришиб, синф-синфга тарқаб кетишди.

Нишоновнинг бир ўзи қолди. Учиб қолган папиросини қайта тутатиб, яхшилаб тортиб олди-да, стол устига ёзиб қўйилган дарс жадвалига энгашди. Мактабга чет тили ўқитувчисининг келиши муносабати билан яқиндагина дарс жадвали тузатилган эди. Энди бўлса физкультура ўқитувчиси келди. Дарс жадвалини яна тузатиш керак бўлди. Уқитувчиларнинг энди жам бўлганини эслаб, Нишонов мамнун жилмайиб қўйди.

Эшикни худди бир нарсани пойлагандек секинлик билан очиб, Обидов кириб келди.

— Салом бердик, ўртоқ Нишонов. Саломатликларини яхшими?— деди у бир оз эгилиб.

Унинг лаганбардорлик қилаётганини сезган Нишоновнинг энсаси қотди.

— Салом,— деди у қисқагина қилиб. Кейин стол тортмасидан кўк муқовали дафтарни олиб узатди:

— Ўртоқ Обидов, сизга охири марта айтишим, бу конспект эмас, план. Ёзилганига ҳам энг ками беш йил бўлгандир. Қаранг, қоғозлари сарғайиб кетипти. Бундан кейин шундай конспект билан келар экансиз, синфга кирмайсиз.

— Конспект тузиш шарт эмас, мен сизнинг гапингизни қайтармайин дедим.

— Тўғри, шарт эмас. Лекин ўқитувчи ўз предметини яхши билсагина шарт эмас.

— Ўзи, мақсадларинг нима? Тирноқ орасидан кир излаб қолдинглар. Очиқроқ айтиб қўя қолинглар!— Обидовнинг ранги оқариб, овози бир оз титради.

— Мақсадимиз сизнинг дарсингизни сифатли бўлиши, холос.— Хотиржам жавоб берди Нишонов.— Дарсингизнинг сифати жуда паст, материални ўзингиз яхши билмайсиз. Қайси куни дарсингизга Султонова билан кириб ўтирдик-а? Эсингиздами, ҳалиги ўқувчи бола борку, оти нимаиди... Ҳа, Саидмуроднинг саволига жавоб бергунча терлаб кетдингиз. Жавобингиздан бола қаноатланмади, хаспўшлаб ўтиб кетдингиз. Ўзингиз ўйлаб қа-

ранг, ўқувчилар бундан беш йил аввалги ўқувчилар эмас. Ҳатто бу йилги ўқувчини ўтган йилги ўқувчи билан ҳам тенглаштириб бўлмайди. Сиз бўлсангиз беш-ўн йил аввал эшитиб олган гапларингиз, тузиб олган конспектингиз билан уларга билим бермоқчисиз. Дарсга пухта тайёрланганингизда эди, конспект шу аҳволда бўлмасди. Шу ҳафта ичи очиқ дарс ўтказишни бошлаймиз, жадвал бўйича сизники шанбага тўғри келар экан, тайёрланинг.

— Бу формализмдан бошқа нарса эмас. Ўқитувчи конспектни ўқиб бермайди. Конспектда ёзилса-ю, каллада бўлмаса-чи? Биламан, бу гапларнинг ҳаммасини янги директордан ўргандингиз. Олдинроқ ҳам шу ерда эдингиз-ку!— деди киноя билан Обидов.

— Тўғри, ўртоқ Султоновадан ўргандим, яна кўп нарса ўрганишим керак. Сиз ҳам ўрганишингиз керак. Мен ўқитувчиларнинг қандай дарс беришларига кам эътибор қилиб, катта хато қилган эканман. Синфга кириб чиққанларини ҳисоблаб юраверибман. Ўқитувчиларнинг савияларини ошириш масаласида Султонованинг қаттиқ турганлигининг сабаби ҳам ана шунда. Қалламда бор, калламда бор, дейсиз, холос. Қаллангизни яна бир оз бойитиб қўйсангиз оғирлик қилмайди.

Эшик очилиб, Қарташев кириб келди. У папқасини стол устига қўйгач, Нишонов билан ҳам, Обидов билан ҳам қўл бериб кўришди. Чаққон ҳаракат билан пальтосини ечиб, илиб қўйди. Бу одам ҳамма вақт хурсанд юрар, юзидан табассум аримасди. Ҳазиллашишни, аскияни яхши кўрар, кишининг кўнглида кечаётган гапларни фаҳмлаб олишга ҳам уста эди. Лекин ёлгон гапни сира кечирмасди. Коллектив ўртасида ёлгон гап юрар экан, уларнинг ичида биронтаси бошқаларни алдашга ҳаракат қилар экан, чинакам дўстлик бўлмайди. Дўстлик бўлмаган жойда ишнинг ривожини ҳам бўлмайди, деярд эди у. Қарташевни тез орада ўқитувчилар яхши кўриб қолишди ва у бўлмаса ўрни йўқлашиб турадиган бўлиб қолди.

Қарташев қўлларини бир-бирига ишқалаб, идоранинг у бошидан-бу бошига бир-икки марта юргач, Нишоновнинг ёнига келди.

— Биласизми, коммунистлардан, мана, беш киши бўлди. Энди колхоз партия ташкилотидан ажралиб, ўзимиз мустақил ташкилот тузсак, яхши бўларди. Яхши бўларди эмас, тузишимиз керак. Ундан кейин ишлар яна бошқача бўлиб кетади.— Қарташев ялтироқ тақир бошини рўмолчаси билан артиб, давом этди:— Янги аъзолар қабул қилиш керак. Партия сафига ўтган одам ўзига бошқачароқ қарайди, талабчанроқ бўлиб қолади. Бунинг ҳаммаси ишга таъсир кўрсатади. Ташкилот дирекцияга катта ёрдам беради. Ҳозир шу қадар ишлар кўпки, Саодатхоннинг қийналаётганини сезиб турибман. Унга ёрдам бериш керак. Мана, Зуҳра масаласини олинг. Мана шунақа воқеаларга қарши қаттиқ кураш очиш керак. Мактабда партия ташкилоти бўлса, мана шундай ишларни ҳал қилиш ҳам осонлашади. Уқитувчилар мактаб атрофигагина эмас, ташкилот атрофига ҳам жипслашадилар.

— Тўғри, шу ҳақда қайси куни Султонова ҳам гапирган эди,— деди Нишонов,— лекин ундан кейин гаплашишга вақт ҳам бўлмади.

Обидовнинг ялтироқ кўзларига бирданига ғамгинлик чўкди. У гоҳ Нишоновга, гоҳ Қарташевга қараб қўяр, бирон оғиз гап билан уларнинг суҳбатларига аралашишга уринарди:

— Партия ташкилоти ўзимизда тузилса, яхши бўлади. Мана, биз ҳам ўтамыз,— кейин у ясама табассум билан қўшиб қўйди,— оласизларми?

Қарташев унинг бошидан-оёғигача тикилиб қаради.

— Соф виждонли ҳар бир одам, мен партия аъзоси бўла оламан, деб ишонишни мумкин.

Қарташев Обидовдан жавоб кутмай, яна Нишоновга ўгирилди.

— Нодира менга Зуҳрани олмоқчи бўлган кишини

кўрсатди,— деди ўйчанлик билан.— Мен уни аллақерда ҳам кўргандайман. Эслолмаяпман, лекин юзи таниш. У мени кўриши билан бошқа томонга бурилиб кетди. Қаерда кўрган эканман-а?..

Биринчи смена тугай деб қолганда Саодатхон районодан қайтди. Унинг юзи ҳорғин, кўзлари ўйчан, лекин ҳаракатлари аввалгидай дадил ва кескин эди. У сумкасини столга қўйиб, рўмолини ечди.

— Ота-оналарнинг ҳаммасига хабар берилдими?— деб сўради у Нишоновдан.

— Ҳа, берилди,— деди Нишонов Саодатхонга тикилиб. У Саодатхоннинг нимадандир кайфи бузилганлигини сезиб турарди.

Саодатхон ҳали ўтирмасданоқ, яна рўмолини қўлига олди. Идора эшигига етганда орқасига ўгирилди.

— Мен қишлоқ советида бўламан.

У ташқарига чиққанда, дарсдан бўшаб, уйига кетаётган бир тўда қизлар ичида Дилбарни кўрди. Саодатхон уни имлаб чақирди.

— Мен бугун уйга кечроқ бораман. Айтиб қўярсиз.

Дилбар бошини қимирлатиб, яна ўртоқлари олдига кетди.

Мактаб залига кираверишдаги айвонда папкасини қўлтиқлаб, бир текисда савалаётган ёмғирни тамоша қилаётган Баротов, мактабдан чиқиб кетаётиб, папиросини тутатиб олиш учун бир нафас тўхтаган химия ўқитувчиси Искандаровга ғалати бир қараш қилиб, Саодатхонни имлаб кўрсатди.

— Тушунмадим, нима деяпсиз?— Искандаров унга яқин келди.

— Мансабдан фойдаланиш мана бунақа бўлар экан. Шундай ёмғирда битта ўқувчи қизни, кечроқ боришимни айтиб қўйгин, деб уйига юборди-я!

Искандаров қўлида ушлаб турган гугурт чўпини ерга отди-да, Баротовга тикилди.

— Уз ўқувчингизнинг кимлигини билмайсиз, ўртоқ

Баротов! Ахир, Дилбар Саодатхоннинг қайин синглицу! Бир уйда туради.

Искандаров шундай деди-ю, орқасига ўгирилиб, индамай кетаверди.

Баротовнинг оғзига биров шапалоқ тортиб юборгандай бўлди. У беихтиёр бошини орқага тортди.

Саодатхон қишлоқ советининг идорасига кирганида, қизил духоба ёпилган столга бағрини бериб, нимадир ёзаётган киши бошини кўтарди. У негадир бақрайиб қолди. Кейин ўрнидан туриб жилмайди. Оғзидаги бир жуфт тилла тиши ярқираб кетди.

— Э, келинг, келинг! Нечук кириб қолдингиз, директор опа?— у шошиб-пишиб стул қўйди.

— Менинг фамилиям Султонова,— деди Саодатхон стулга ўтираётиб.— Сиз бу ерда секретарь бўлиб ишлайсизми?

Маҳкамбойнинг кўзлари аланглади:

— Ҳа, котибмиз.

Саодатхон унга шундай тикилдики, Маҳкам беихтиёр кўзини бошқа ёққа олди.

— Раисингиз қаёқда?

Деразадан отда бировнинг ўтгани кўринди. Идорага мўйсафид, чиройли бир киши кириб келди.

— Ана, ўзлари ҳам келиб қолди,— деди Маҳкам енгил тортиб. Тожибой ака қўлидаги қамчинни қатор тизилган стуллардан бирига ташлаб, Саодатхон билан кўришди.

— Келсинлар, келсинлар, қадамларига ҳасанот,— у иккала қўлини Саодатхонга чўзди. Саодатхон унинг муомаласидан жуда ноқулай аҳволга тушиб қолди. Ҳайрон бўлиб, бир секретарга, бир раисга қаради. Унинг кўзларидан, бу қандай гап, бу қандай муомала, деган маънони уқиш мумкин эди.

Тожибой ака костюм устидан кийиб олган, ёмғирдан ҳўл бўлиб кетган чопонини ечиб, илиб қўйди.

— Қани, хизмат?— деди у стулга ўтираётиб, кейин

Маҳкамбойга қаради:— Қоровулга айтинг, битта чой берсин.

— Сиз яна кетиб қолманг,— деди Саодатхон чиқиб кетаётган Маҳкамбойга.

Саодатхондан олдин Тожибай аканинг ўзи гап бошлади:

— Бизнинг қизимизни хафа қилиб қўйибсиз-да, опаси,— деди у ҳам киноя, ҳам ўкиниш оҳангида. Саодатхон тушунолмади. Кўзларини катта очиб, Тожибой акага қаради.

— Уч кун йиғласа бўладими!— Тожибой ака негандир ўрнидан турди-да, яна ўтирди. Стол устида тахлоглиқ турган газеталарни қайта тахлаб туриб, давом эттирди:— Юпатгунимизча эр-хотин ўлиб бўлдик.

— Мен хафа қилган эканманми? Нима қилиб?

Саодатхон орзиқиб жавоб кутар, Тожибой ака бўлса аниқ жавоб бермай, гапни айлантирар эди.

— Ўқишга юборсам деган эдим. Институтларга кириш анча қийин. Ўтган йили анови омборчи Абдусаматнинг ўғли ҳам имтиҳондан ўтолмай қайтиб келди. Медалга илинганлар ҳар қалай жойлашиб кетади. Шу...— Тожибой ака чайналиб қолди.— Шу... бир амаллаб медалга илинтирсанглар, катта иш қилган бўлардинглар. Мана, энди бир-биримизга кўп ишимиз тушади, яхшилик унутилмайди. Хурсанд қилардим, ахир. Бола бечора уч кун йиғлади-я! Баротов деган ўқитувчи «аъло» баҳо қўйган экан, кейин «ўрта»га тушириб қўйибди. Кейин билсам, сиз араллашиб қолган экансиз... Опанг сени танимагандир, хафа бўлма, деб зўрга юпатдим.

Тожибой ака бошини кўтариб, Саодатхонга қаради-ю, жим бўлиб қолди. Саодатхон бир қўлини столга тираганича киприк қоқмай, унга қараб турарди. Унинг юзида ғазаб, жаҳл, ҳақоратланган одамнинг ҳолати қўшилиб, ғалати, аччиқ бир ифодага айланган, унга бардош бериб қараб туриш оғир эди.

Маҳкамбой секин-секин юриб кириб, стол устига чой-

нак билан пиёла қўйиб, чиқиб кетди. Унинг кирганини ҳеч ким билмади ҳам, бирон нарса гапирмади ҳам.

Маҳкамбой эшик ёнига етганда бир раисга, бир Саодатхонга қараб қўйди-да, ўзини ташқарига олди.

Орага бир лаҳза тушган бу сукунат Тожибой акага шу қадар оғир туюлдики, ё мени уришиб, сўкиб беринг, ё хўп денг, деб бақририб юборишига сал қолди.

— Қизингизнинг ўқишини, одам бўлишни хоҳлайсизми?— Саодатхон ҳолатини бузмай ва кўзларини Тожибой акадан олмай туриб гапирди.

— Азбаройи хоҳлаганимдан шундай деяпман-да!— Тожибой ака ўзини қандай тутишини билмай қолди.

— Хоҳламаяпсиз, ҳа, хоҳламаяпсиз!— деди Саодатхон қатъий қилиб. Тожибой ака каловланиб қолди.

— Қандай... Нега?

Саодатхон ғазабдан асабий ҳолда эди. Уша имтиҳон беролмай келган болалар учун ҳам бу кишидан алам олишга тайёр эди. Бироқ Саодатхоннинг қаршисида тушуниб туриб жиноят қилаётган одам эмас, билмасдан жиноят қилаётган киши турарди. Чунки бу киши жуда кўп фойдали ишлар ҳам қилар ва шунинг учун колхозчилар уни яхши кўрарди.

Саодатхон шуларнинг ҳаммасини бир-бир хаёлидан ўтказар экан, уни чулғаб олган ғазаб ўрнини секин-ас-та коммунистик қудрати, тушунчаси эгаллар ва унинг руҳида йўлидан адашган одамга тўғри йўл кўрсатиш, тушунтириш ҳисси ғолиб кела бошлаган эди.

— Хоҳламаяпсиз!— деди Саодатхон яна қатъий қилиб.— Агар қизингизнинг имтиҳондан ўта олишини, тўғри, софдил, меҳнаткаш бир одам бўлиб етишишини истаганингизда эди, бундай демаган бўлардингиз.— Саодатхон ўрнидан туриб, стол четига ўнг қўли билан тиралиб олди.— Халқ, давлат болаларни бизга ишониб топширган. Уқитувчи ҳар битта болага қўйган баҳоси учун халқ олдида жавоб беради. Агар биронта колхоз пахта-сини вақтида триб олмасдан, унинг сортини бузса, сиз

нима деяр эдингиз? Агар заводда биронта ишчи ата-йин брак маҳсулот чиқарса, уни нима қилиш керак? Суд қилиш керак. Шунинг билинги, биз чиқарган брак, ана ўша браклардан кўра ёмонроқ, зарарлироқ бўлади. Бу брак ўзининг чиқинди бўлиб қолгани етмасдан, яна кўп бракларни чиқариши мумкин. Хўш, ана шунақа брак чиқарган — жонли одамни бракка чиқариб қўйган ўқитувчиларни нима қилиш керак? Қани, жавоб беринг, сиздан сўраяпман?

Тожибай ака ўрнидан туриб, қўларини ёзди:

— Энди, мен бунчалик...

— Ўйламагансиз, шундайми? Ўйланг, яхшироқ ўйланг. Бу ёшлар, Тожибой ака, коммунизм қурувчи ёшлар. Уларнинг тарбияси ҳар томонлама мукамал бўлиши керак. Мен коммунистман, ана шу масъулиятни унутишга ҳаққим йўқ.

— Коммунистликка биз ҳам коммунист-а...— деди Тожибой ака чайналиб.

— Ҳозирги гапларингиз учун сизни партиядан ҳайдаш керак!..

Тожибой ака титраб кетди. Қандай қилиб Саодатхоннинг ёнига келиб қолганини билмай қолди:

— Нима? Мени-я! Қим ҳайдайди? Сизми?

— Коммунистлар,— деди Саодатхон хотиржам туриб.

— Сиз билмайсиз... Менинг қанақа коммунистлигимни сиз билмайсиз. Мен фақат совет даврида рўшнолик кўрган одамман. Мен бутун жонитаним билан партиеникиман. Тушундингизми, жонитаним билан!— Тожибой ака ўзининг бақриб юборганини сезиб, бирдан бўшаши:— Мен фақат... мен фақат медали бўлса, ўқишга кириши осон бўлади, дедим.

— Медаль эгаси бўлса-ю, калласида ҳеч гап бўлмаса, уни медалга тавсия этган мактаб коллективининг шаънига нима деган гап бўлади? Мактабни медал билан тамомлаб, институтга кирсаю ўқиёлмай юрса, ун-

дан кейин нима деймиз? Дарё кетиб, тош қолар, ўсма кетиб, қош қолар, деган гапни эшитганмисиз? Ўқишни тамомлаб, ишга тушган пайтларида, дипломини пешонасига осиб юрмайди-ку! Қалласидаги билим керак бўлади. Сиз бутун пахта билан овора бўлиб қолгансиз,— деди Саодатхон бир оз юмшаб.— Пахтадан бошқа ҳеч нарсани кўрмайсиз. Ҳатто секретарингиз ёш бир ўқувчи қизга уйланыпти, уни мактабидан ажратиб оляпти, ўқишини, ёшлигини жувонмарг қиляпти, сиз бўлсангиз, бунга ҳам жим турибсиз.

Тожибой ака ҳайрон бўлиб стулга ўтириб қолди.

— Ким? Маҳкамбойми?.. Мен... бундан сира хабарим йўқ. Ишонинг, мутлақо хабарим йўқ. Ҳо Маҳкамбой!

Остонада Маҳкам пайдо бўлди.

— Қани, бу ёққа келиб ўтиринг-чи!

Маҳкам энди стулга ўтирган эди, эшикдан Қарташев кириб келди. У Саодатхонга ҳам, Тожибой акага ҳам қарамасдан тўғри Маҳкамнинг олдига борди. Маҳкам ирғиб ўрнидан туриб, орқага тисланди. Қарташев газабдан ёниб турган кўзлари билан унга тикилди. Кейин истеҳзо билан сўради:

— Йигит, Раисани нима қилдингиз? Қани у?..

* * *

Саодатхон билан Қарташев мактабга келганларида иккинчи смена ҳам тугаган эди. Идорада Нишонов билан Искандаров ўтирарди.

— Йиғилишдими?— деб сўради Саодатхон кира солиб.

— Бирин-кетин келишяпти. Муродова кутиб оляпти.

— Бошқа ўқитувчилар кетиб қолишдими?— деди Саодатхон ўтираётиб.— Яхши бўлмапти. Улар ўқитувчи, лекин шу билан бирга ота-оналар ҳам-ку! Эшитиш зиён қилмас эди.

Бугун дарсдан кейин мактабда ота-оналар йиғилиши чақирилган эди. Бунда Саодатхон: «Мактабдан ташқа-

ридаги тарбия ва ота-оналарнинг вазифалари» деган темада лекция ўқиши керак. Саодатхон бунга бир неча кун пухта тайёрланди. Тезисларини сумкасидан олиб, стол устига қўяр экан, яна Нишоновга қараб гапирди:

— Ўқитувчиларни жамоат ишларига тортиш керак, ўртоқ Нишонов. Баъзилари дарсларини берадилар-у, уйга қараб чопадилар. Бошқа вақтларда уларни мактабда кўрмайсиз ҳам. Мана, атрофимизда қанча колхозлар бор. Уларда партия тарихини ўрганиш тўғаракларини йўлга қўйиш керак. Баъзи колхозларда ана шу тўғаракни яхши олиб борадиган раҳбар — ўқитувчи йўқ. Ана шундай колхозларга биз ўқитувчилардан боғлашимиз керак.

— Жуда тўғри,— Искандаров Саодатхоннинг гапини бўлди,— ундан кейин, колхозчиларни, уларнинг болаларини газета-журналларга обуна қилиш устида ҳам биз иш олиб боришимиз керак.

Саодатхон Искандаровнинг гапини маъқуллаб жилмайди ва уларга Зухраларнинг уйига боргандаги таасуротини дона-дона қилиб, бирма-бир сўзлаб берди.

— Яна бир қизиқ воқеага дуч келдим,— деди Қарташев,— «Ёш ленинчи» колхозининг правлениесида газета-журналлар бир чеккада қаланиб ётипти. Бу нима гап, десам, обуна вақтида колхознинг номини чиқариш учун, колхозчилар ҳисобидан колхоз уларни обуна қилган... Ҳаммасини колхоз адресига ёздираверган. Газета-журнал кела бошлагандан кейин, уларни эгасига топширишни ҳеч ким ўйламаган.

— Мана, ўртоқлар, олдимизда қанақа муҳим ишлар турипти,— деди Саодатхон ўйчанлик билан.

— Айтмоқчи, районога нимага чақирришган экан?— деб сўраб қолди Нишонов.

Саодатхоннинг юзи жиддийлашди, бир кўзи қаттиқроқ қисилди. Кейин ўрнидан турди. Энди унинг юзидаги жиддийлик ўрнини ғалати, кинояга ўхшаган табассум эгаллади.

— Менинг устимдан шикоят ёзибдилар.

— Қимлар?— бу савол уч кишининг оғзидан барава-рига чиқди.

— Уқитувчилардан баъзилар.

Орага бир нафас жимлик тушди.

— Қимлар?— Қарташев қайта сўради.

— Комиссия тузилибди, текширишади. Ушанда биларсизлар. Воҳидов билан гапиришмоқчи эдим, отпускага чиқиб кетиб қолипти.— Саодатхон стол устидаги тезисларини олар экан, соатига қаради.— Қани, чиқайлик бўлмаса. Йиғилишиб қолишгандир...

...Сочига оқ оралаган ўрта ёшлардаги бир аёл бошига ёпиниб олган катта жигар ранг рўмоли билан бир оз юзини тўсиб туриб гапирди.

— Энди, опа — у бирданига тўхтаб, Саодатхонга андиша билан қаради,— мендан ёш бўлсангиз ҳам ҳурмат қилиб, опа, дедим. Хафа бўлиб юрманг тагин.

— Йўғ-э, бемалол, бемалол,— деди Саодатхон кулиб.

— Қелиб хабар олмаяпсизлар, деб биздан жуда тўғри ўпкалаяпсиз. Биз ҳам, албатта, боламиз яхши бўлсин, ўқисин, деймиз. Мана, илмингиз бор экан, ҳаммамизни оғзингизга қаратдингиз. Қанча гапларни тушунтирдингиз. Барака топинг. Энди, гапнинг сирасини айтсам, мен болам мактабга бориб-келяпти-ку, деб юраверибман. Ҳеч ким чақиргани ҳам йўқ. Ҳа, ёлғон бўлмасин, бир марта чақиршиб, баҳоларини ўқиб беришган эди. Лекин сизга ўхшаб юракка тегадиган қилиб чин кўнгилдан гапиришмаган эди. Мен бўлсам, менинг уларга нима керагим бор, мени бошига уришадими, деб ўйлаб, келмас эдим-да. Мана энди сиз шундай катта бошингизни кичик қилиб, уйларимизга боряпсиз, ёрдам беринглар, деб айтяпсиз.— Аёл ўтирганларга бир аланглаб олди.— Бизнинг қўлимиздан сизга ёрдам бериш келса аярмидик, опа!

Саодатхон секин юриб унинг ёнига келди. Меҳрибонлик билан рўмолини қайириб, юзини очиб қўйди.

— Юзингизни яширманг, нега яширасиз?

— Урганиб қолганмиз-да,— деди аёл қўллари билан оғзини тўсиб,— одам уялади.

Саодатхон ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Зич қўйилган парталарни тўлатиб ўтирганларнинг ҳаммаси ота-оналар эди. Уларнинг ичида ёши ҳам, кексаси ҳам, ўрта яшари ҳам бор. Баъзи бир семиз ёки новча эркеклар партага сиғмасдан оёқларини чиқариб ўтирибдилар. Баъзи бир аёлларнинг юзида рўмол, улар эркеклардан юзини бутунлай беркитмаса ҳам, ҳар қалай, яширишга ҳаракат қилардилар. Уларнинг жим ва мамнун ўтирганларини кўриб, Саодатхон ўзининг суҳбати уларда яхши таассурот қолдирганини сизди. Орқадаги парталарнинг бирида Тожибой ака ўтирарди. У Саодатхонга зимдан тикилиб турар, лекин унинг кўзи тушса, дарров бошқа томонга қараган бўларди.

Саодатхон бир нафасда буларнинг ҳаммасини кўздан кечирди-да, яна ҳалиги аёлга мурожаат этди.

— Мана мен, булар,— Саодатхон Муродова билан Салимовани кўрсатди,— юзимизни яширмасдан ўтирибмиз-ку! Сизнингча, бизлар ҳам уялишимиз керакми? Йўқ, нега уяламиз. Уяладиган иш қилганимиз йўқ. Уяладиган иш қилган, бошқалардан юзи шувут бўлган одам юзини яширса ярашади. Сиз билан бизнинг юзимиз ёруғ, уяладиган жойимиз йўқ. Эрингиз билан тенг ишлайсиз, ҳамма иш қўлингиздан келади. Ақлингиз, кучингиз бор. Бунинг устига, сиз — онасиз. Сиз уларнинг кўзига дадил боқинг, ўзингизни камситманг. Агар сизни бошқалар камситсалар, улар билан биз гапиришамиз. Сизнинг камситилишингизга йўл қўймаймиз. Аммо сиз ўзингизни ўзингиз камсита кўрманг.

— Паранжи ўлгурдан қутулганмизку-я,— деди ҳалиги аёл хижолатлик билан,— ҳалиям бўлса ўрганиш бўлиб қолар экан.

Саодатхон олдинги қаторда ўтирган Лолахонга қаради:

— Қалай, Тўлқин қийнамаяптими?

— Шунча ҳаракат қилсам ҳам бари бир ўжар-да! Дадаси гапирса, дуруст. Мен гапирсам сира қулоқ солмайди.

Саодатхон бир лаҳза ўйланиб қолди.

— Ҳозир интизоми анча яхши бўлиб қолди. Майли, мен ўзим уйингизга бир бораман.

Орқароқда ўтирган бир аёл томоғини қириб олиб, бўйинини чўзди.

— Сиз ҳам бир нима демоқчимидингиз?— Саодатхон унга қаради.

— Ҳали гапингизда, журналда кир ювишнинг осон йўллари ҳам ёзилади, деб айтдингиз. Шу ростми? Хотин киши учун кир ювишдан қийин иш йўқ, дейман.

Саодатхон аёл гапини тамом қилгунча табассум билан унга қараб турди. Кейин стол ёнига борди-да, ҳаммага қараб туриб жавоб берди.

— Журналга обуна бўлсангиз, уни ҳар ой олиб турсиз. Почталъон уйингизга олиб келиб беради. Журналда қизиқ-қизиқ ҳикоялар, докторларнинг, ўқитувчиларнинг маслаҳатлари босилади. Бундан ташқари, болаларнинг кийимларини тикишни ҳам ўрганишингиз мумкин. Буларнинг қандай тикилиши ҳам журналда ёзилади, андазаси ҳам чизиб кўрсатилади. Баъзи бир ширин таомларни пишириш, хулласи, ҳамма нарсани ўрганишингиз мумкин.

— Урисча овқатларни ҳам ўшанга қараб пиширса бўлар экан,— дераза ёнида деворга суяниб ўтирган чиройлигина бир аёл гапга аралашди,— қайси куни дадаси ўқиб, менга тушунтириб турди. Шу, десангиз, балодай эплаб пиширдим. Лекин оти қургурни эсимдан чиқардим.

Ўтирганлар енгилгина кулиб қўйишди.

— Бу, негадир эркаклар индамайди,— деди Саодатхон кулиб,— ёки бола тарбиялаш фақат хотинларнинг иши, улар гапираверсин, дейишяптими-а?

Баъзи бировлар кулди. Семизлигидан партага тикп-

либ ўтирган бир киши томоқ қириб, мўйловини бураб қўйди.

— Майли, улар билан ўзимиз гаплашиб оламиз,— деди Қарташев кулиб.

— Охирги илтимос сизлардан шу,— деди Саодатхон ҳаммага бир-бир қараб,— келиб туринглар, бир-биримизга ёрдам беришиб турайлик.. Бу менинг болам, уни қанақа тарбияласам ҳам ўзим биламан, ёмон бўлса ҳам, яхши бўлса ҳам ўзимга, деб ўйлайдиган ота-оналар жуда калта ўйлашади. Болани ота-она ёмон ўстирса, ёмон тарбияласа, у катта бўлгандан кейин фақат ота-онани эмас, яна жуда кўп кишиларни қийнайди. Мана ўзимизда баъзи бир гапга кирмайдиган ўқувчилар бор. Уларнинг шунақа бўлишларига дастлаб ота-оналар сабабчи. Энди, бу болалар фақат ота-оналаринигина эмас, бизни ҳам, ўз ўртоқлари — ўқувчиларни ҳам қийнапти. Бундай болалар учун фақат ота-онаси эмас, кўпчилик ташвиш тортяпти. Кўрдингизми, демак, болангиз ёлғиз сизники эмас, халқники экан. Вақтида дарс тайёрлашини назорат қилиб боринг. Ёлғон гапиришга, сизни алдашига йўл қўйманг. Лекин, шунини айтиб қўяйки, бунинг учун оилада ота-она бир-бирини алдамаслиги, ёлғон гапирмаслиги керак. Агар сиз болангизга, сен ёлғон гапирма, деб насиҳат қилиб туриб, унинг кўзи олдида ўзингиз ёлғон гапирсангиз, болангиз ҳам қип-қизил ёлғончи бўлади-қолади. Кейин, ҳалиги айтганим, газета-журналларга ёзиллинглар. Ҳамма ёзилсин. Болалар учун чиқадиган газета-журналларга болаларингизни обуна қилинг. Бу газета-журналлар сизнинг ҳамма ишингизга, болаларингизни ҳам яхши тарбиялашингизга катта ёрдам беради.

Ҳалиги томоқ қириб, мўйловини бураб қўйган одам қўлини кўтарди. Саодатхон савол назари билан унга қаради.

— Айтмай десам бўлмапти,— деди ҳалиги одам салмоқлаб,— ўғлимни дарс тайёрлагини, деб қистасам, қўяверинг, жуда бўлмаса аттестат сотиб олиб берарсиз. Ана,

Абдусамад аканинг ўгли шунақа қилди-ку, деб айтди. Мен ишонмадим-ку, лекин ҳайрон бўлиб қолдим. Шунақа гап ҳам бўлиши мумкинми?

Саодатхон ялт этиб Тожибой акага қаради. У бошқа кишининг саволига жавоб бераётган бўлса ҳам, Тожибой акага қараб туриб гапирди.

— Ана шунинг учун ҳам Абдусамаднинг ўгли имтиҳон беролмай қайтиб келди. Билимни ҳеч қачон пулга сотиб олиб бўлмайди. Агар шундай бўлганда эди, одамларни ўқитиб ўтиришнинг кераги йўқ эди. Агар шундай аттестат сотувчи одамлар бўлган бўлса, булар энг ярамас, энг аблаҳ одамлар. Улар илмли одамлар эмас. Илмли одам илм олишнинг осон эмаслигини билади. Илми илмсиз одамларгина сотади. Ҳа, улар ўзида йўқ нарсани бошқаларга сотмоқчи бўладилар. Ана шундай ярамас одамлар билан курашиш фақат бизнинг эмас, сизларнинг ҳам вазифангиз, ўртоқлар. Ундай муттаҳамларга алданманг.— Саодатхон столга энгашди.— Абдусамад омборчининг ўгли-а? «Гулбоғ» колхозидан. Майли, биз бунни билмай қўймаймиз,— деди у дафтарчасига ниманидир ёзиб олар экан.

Пингилишнинг охирида эски ота-оналар комитети яшши ишламаганлиги учун уларнинг состави янгиланди. Саодатхоннинг таклифи билан бунга Тожибой ака ҳам сайланди.

— Шу иш чакки бўлди-да,— деди у ўнғайсизланиб,— ўзи иш кўп...

— Бу ишингиз, ҳамма ишингиз ичида энг шарафлисиз бўлади,— деди Саодатхон кулиб,— фанни, илми сотмоқчи бўлган одамлар билан ҳам, уни пулга олмоқчи бўлган одамлар билан ҳам сиз билан биз бирга кураш олиб борамиз.

Тожибой ака ерга қаради.

Саодатхон хаёл ва ўйлар чангалида уйга қандай этиб келганини билмай қолди. Комилжон ҳали ишдан келма-

ган эди. Қизлар дарс тайёрлашиб ўтиришар, Бахтиёр ухлаб ётарди.

Саодатхон ичкари уйга ўтиб кетди.

Наҳотки, Салимова, ўқитувчилар ичида меҳнати, жонкуярлиги ва холис фикри билан Саодатхонга ёқиб қолган аёл, бирданига унинг бошига тушаётган туҳматнинг иштирокчиларидан бўлиб чиқса? Саодатхон районога ўзининг устидан тушган шикоятномани эслади: «Ўртоқ Султонова ўз мансабидан фойдаланиб, баъзан дарсга кирмайди. Лекин ўтилмаган соатлар учун ҳам давлатдан ҳақ олади. Бунга ўқитувчилардан коммунист ўртоқ Салимова гувоҳдир... Султонова баъзи ўқитувчилар билан жуда қўпол муомалада бўлмоқда. У ўқитувчиларни «ёмон» ва «яхши»га ажратиб олган... Султонова директорлигидан фойдаланиб, ўқувчиларни ўзининг шахсий юмушларига буюради...» Саодатхоннинг юраги сиқилди. Бундай вақтларда киши кўпинча ёлғиз қолишни, ўзи билан ўзи дардлашишни истайди. Хаёл... қизиқ нарса... у ўзининг тутқич бермас қанотларида баъзан кишини узоқ-узоқларга олиб учади, у бундай пайтларда асирга фақат ҳаётнинг гўзалликларини кўрсатиб, уни энтиктиради. Баъзан эса уни кўтариб уради-ю, бўйнига сиртмоқ солиб, ҳаётнинг энг машаққатли йўллари — ўнқир-чўнқирлар устидан судраб олиб кетади. Кейин эса ўлимтик бўлиб қолган асири устида иблисдек қаҳқаҳа уриб, тантана қуради. Бундай пайтларда хаёлнинг бераҳм чангалидан қутулиш учун инсонга вафодор дўст, ёки ўзидаги ирода ёки бўлмаса меҳнат асқатади. Саодатхон сесканиб кетди. У ҳали ҳам ечинмай ўтирганини кўриб, ўрнидан турди. Лекин ечиниш ўрнига шошилиб портфелини олди. Ундан устига ҳеч нарса ёзилмаган кўк конвертни олиб, секин очди. Унинг кўзлари қоронғилашиб, стулга ўтириб қолди...

Саодатхон районодан келаётиб, тўғри Зухраларникига бурилди. Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам, у негадир шошмас, хаёл билан банд эди.

Мактабда партия ташкилоти яқиндагина тузилди. Унга қадар коммунист ўқитувчилар «Қизил Юлдуз» колхозининг партучётида турардилар. Уларнинг сони оз бўлгани ва мактабда таълим-тарбия ишларининг маълум даражада бўшашиб кетганлиги учун коммунистларнинг сонини кўпайтириш ва мактабда мустақил ташкилот тузиш ҳақида ўйланилмаган, ўйлаган одамларнинг ташаббуслари эса қўллаб-қувватланмаган эди. Бу аҳвол эса мактабнинг ҳар томонлама орқада қолиб кетишига, эски директорнинг осонлик билан ўз ошна-оғайниларини ёнига йиғиб олишига, мактабни билим ўчоғидан кўра тирикчилик манбаига айлантиришига асосий сабаблардан бўлган эди.

Ўқитувчиларнинг ёрдам ва ташаббуслари билан мактабда алоҳида партия ташкилоти тузилди ва унга ўқитувчи Искандаров секретарь қилиб сайланди. Искандаров тез орада ўқитувчиларни ташкилот атрофига торта олди ва мактаб ишларида дирекцияга ёрдам бериш ҳақида жиддий ўйлади. Тез кунда бошланғич партия ташкилотининг бюросида ўқитувчилардан Салимова билан Муродова партия аъзолигига кандидатликка қабул қилинди. Зухра масаласини ҳал қилиш ҳам осонлашди. Энди бу масалага ёлғиз Саодатхон эмас, партия ташкилоти, комсомол ташкилоти аралашган эди. Тез орада ташкилотнинг ташаббуси билан ўпинчи синф қизларининг Зухрага очиқ хати уюштирилди. Бу хатни район газетаси босиб чиқарди. Зухранинг тўйи тўхтатилди. Бироқ, негадир Зухра ҳали мактабга келгани йўқ.

Саодатхон буларнинг ҳаммасини бир-бир ўйлар экан, ўз устидан районога тушган шикоятномани ва бу ишга нечундир Аҳмедовнинг аралашиб юрганига боши қотар, бу масалани тезроқ ҳал қилиш ўрнига, негадир уни орқага судраётганларини тушунолмай, таажжубланар эди. Саодатхоннинг кўнглида Аҳмедовнинг баъзи хатти-ҳаракатлари шубҳа уйғотганди. Бугун ҳам шундай бўлди. Аҳмедов Саодатхоннинг районо мудирни Воҳидов билан

учрашмоқчи бўлганини билгач, сал ўзгариб қолди. Кейин Саодатхонга қараб зўраки бир табассум билан: «Воҳидов билан учрашишнинг, менимча, кераги йўқ, сиз кета беринг, мактабга комиссия боради. Текшириб кўрамиз, албатта. Бари бир Воҳидов ҳам то текшириш тугамагунча ҳеч нарса дея олмайди. Ундан кейин, Воҳидов отпускадан кечагина қайтди. ҳали бу ишлар билан танишганича йўқ. Балки бугун келмаса керак, мактабларни айланиб келмоқчи эди...» деб айтди.

Саодатхон ўзининг ҳақлигига қанча ишонса ҳам, баъзан бу бўҳтон қалбини қаттиқ эзар, тез-тез хаёл суриб кетганини ўзи сезмай қоларди. У бундай пайтларда бу аҳволни ишига ва руҳига таъсир қилиб қолишини ўйлаб, ўзини меҳнат қучоғига отар эди.

Саодатхонни яна Рихси холанинг ўзи кутиб олди. У тандирдан нон узар, ўтнинг тафтидан кўзлари ёшланиб, юзи қизариб кетган эди. У Саодатхонни уйга бошлаб кириб, танча ёнига янги кўрпача ёзди-да, ўтиришга таклиф қилиб, шошганича чиқиб кетди. Орадан бир лаҳза ўтгач, саватда иссиқ нон кўтариб кирди.

— Зухра қани?— деб сўради Саодатхон.

— Шу ерда, қўшниникига чиқди шекилли.

Рихси хола аввалги галгидай индамай юриб, дастурхон ёзди, чой дамлаб келди.

— Соғлигингиз яхшими, холажон?

— Худога шукур.

— Хафамасмисиз?

— Энди худонинг буйруғи шу бўлгандан кейин, бандаси нима қила олар эди?

— Холажон,— деди Саодатхон мулоимлик билан,— сизни неча ёшингизда эрга беришган?

— Ўн учимда.

— Сиз шунга хурсандмисиз? Ўн уч яшар қиз эрни, оилани эплашга қийналмаганмидингиз? Ҳозир танингни сиз сизнинг эмаслигини кўриб турибман. Бу, балки, ўша йилларнинг оқибатидир.

Рихси хола бошини эгиб, индамай қолди.

— Зуҳра ёлғиз қизингиз экан. Унинг бахтли бўлишини ҳаммадан аввал сиз истайсиз, унинг кўз ёши тўкилса, сизники тўкилади, у хафа бўлса, сиз эзиласиз. Биз, холажон, ана шунинг олдини олиб қолдик. Мана, ўз ҳаётингиздан қиёс қилиб кўринг. Ун уч яшар қизни, ҳали ўртоқлари билан қўғирчоқ ўйнаб, тупроқ чангитиб юрган ёш болани — сизни эрга беришипти. Уша вақтлар сизга осон бўлганмиди? Йиғламаганмидингиз?

— Э, у вақтлар,— деди хўрсиниб Рихси хола,— бошқа эди. Қийин эди, ухлаб уйқуга тўймайдиган вақтимда тонг қоронғисида туриб, юмуш қилардим. Қайин онам, қайин сингилларим бор эди. Утирсам ўпоқ, турсам сўпоқ дейишарди.

— Ана кўрдингизми, ўзингиз у вақтлар бошқа эди, деб айтяпсиз-ку, ҳозирги вақтнинг, замоннинг қадрига етмаяпсиз. Қизингиз сиз сингари йиғлаб, ҳар кимнинг даккисини еб юрмасин, ўқисин, кулсин, хоҳлаганига турмушга чиқсин, бахтли бўлсин. Сиз кўрган дарду аламларни у кўрмасин.

— Эсласам гоҳ кулгим келади, гоҳ хафа бўламан,— деди Рихси хола бир оз очилиб.— Абдували акангиздан кўрқардим. Қаёққа беркинишимни билмай турардим. Бир куни, нима қилибман, денг, чойшабнинг орқасига ўтиб, токчага чиқиб ўтириб олдим. Абдували акангиз келди, мени кўп қидиришди. Қайин онамнинг жаҳли чиқиб, қаргади. Ҳаммасини эшитиб ўтирибман-у, тушгани кўрқаман. Бир вақтда қарасангиз, ўша ўтирганимча ухлаб қолибман.— Рихси хола ҳақкам-дуккам сариқ тишларини кўрсатиб кулди.— Кейин шолча устига ағанаб тушибман. Абдували акангиз кўрқиб, ўтакаси ёрилибди. Яна йиқилиб тушиб ҳам бемалол ухлаб ётган эмишман. Ҳануз-ҳануз гапиришиб кулишамиз. Ахир, бола бўлмасам, шундоқ қилармидим.

Саодатхон кулмади. Унинг кўз олдидан рўпарасида ўтирган мана шу касалманд хотиннинг заҳарланган энг

ширин даври, болалиги ўтар эди. Бу хотин, гарчи азоб тортган бўлса ҳам, ўз аҳволини чуқур тушуна олмайди, ўша воқеаларга чуқур баҳо беролмайди. Шунинг учун ҳам у ҳозир энг қайғули воқеани эслаб ўтирганига қарамасдан, куляпти.

— Кўрдингизми,— деди Саодатхон ўйчанлик билан,— сиз бўлсангиз, ўзингиз кўрган шундай оғир кунларни қизингизга ҳам раво кўриб ўтирибсиз. Яна сиз Маҳкамнинг хотини борлигини ҳам билмайсиз.

Рихси хола сесканиб тушди.

— Қимни? Маҳкамбойни-я?

— Ҳа, Маҳкамни. У бундан ўн йил аввал ўқитувчи экан. Бизнинг янги ўқитувчиларимиздан биттаси ўша вақтда бошқа бир қишлоқда Маҳкам билан бир мактабда ишлаган экан. У ўша вақтда биринчи синфларга дарс бераркан. Маҳкамнинг Раиса деган хотини бор экан. У хотинини жуда кўп ураркан. Хотини бечора бўлса, буни ҳеч кимга айтмай, сир сақларкан. Йиқилиб тушдим, кечаси эшикка юзимни уриб олдим, деб баҳона қиларкан. Охири, алам жуда ўтиб кетгандан кейин, бўлмапти, арз қилипти. Ана ўшанда Маҳкам мактабдан — ўқитувчилкдан ҳайдалган экан. Бизга келган янги ўқитувчи уни таниб қолди.

— Худога шукур,— деди Рихси хола ёқасини ушлаб,— болагинам кундош балосига йўлиқаркан-а! Ўша ўқитувчининг пойқадамидан ўргилай.

Шу пайт Зуҳра кириб келди. У Саодатхонни кўриши билан унга отилди. У бир оз озиб қолган, катта кўзлари ичига ботган эди.

— Яхшимисан, қизим? Нега мактабга бормаяпсан?

— Уяламан. Масхаралашади,

— Қим?

— Болалар, баъзи қизлар.

— Ўртоқларингни билмас экансан, улар сени соғинишган, ҳар кунни кутишади. Нодира ўтган кунни келса, йўқ экансан.

Зухра узун киприкларини секин кўтариб, Саодатхонга қаради.

— Уртоқларинг сени жудаям яхши кўришар экан. Зухра-Зухра, деб оғизларидан қўйишмайди. Мени ўшалар юборишди.

— Ростданми?— деди Зухра Саодатхонга тикилиб.

— Мен сенга ёлғон гапираманми?

Зухра нима қилишини билмай қолди. У ҳозир мактабга жўнамоқчидай сакраб ўрнидан турди. Кейин Саодатхонга ўзини ташлаб, маҳкам қучоқлаб олди...

* * *

Комилжон дераза ёнида туриб ташқарида лопиллаб ёғаётган қорни тамоша қиларди.

Саодатхон машина ёнида ўтириб, қизининг янги кўйлагига гул тикар, ҳар замон-ҳар замонда ер остидан эрига қараб қўярди. Унга ҳаётдаги энг яқин киши Комилжон. У билан Саодатхон неча йил бирга яшади, шодликни ҳам, қайғуни ҳам бирга тортди. Ундан кўп меҳрибончиликлар кўрди, кўп яхши гаплар эшитди. Бироқ ўзи ҳам шу кишига қалбининг энг нозик ҳисларини бағишлади, унинг бир лаҳза хурсанд бўлиши учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди, унинг кўзларида кезган бир нафасги ташвиш Саодатхоннинг юрагига тикан бўлиб санчилар ва бу тиканнинг азобини тортиш Саодатхонга ғалати бир лаззат, ғалати бир ғурур бағишларди. У оилавий муносабатлардаги бурчни тушунар ва одамликнинг бошланиши деб қарар эди. Ўзи билан бирга ўлгунча дўст, ҳамроҳ, лозим бўлса, жафокаш бўлишга тайёр хотинни билмаган эр ҳеч кимнинг, умуман, одамнинг қадрига етмайди. Унинг қалби бундай улуғ инсоний муҳаббатдан ожиз бўлади. У чинакам томир ёза олмаган, илдизи бўш, қуруқ дарахтга ўхшаб қолади ва у одамликнинг энг олижаноб, энг юксак, энг ширин ҳисларидан маҳрум бўлади. Наҳотки, Комилжон шундайлардан бўлса? Саодатхон сесканиб

кетди. Йўқ! Йўқ, мумкин эмас! Унга туҳмат қилишяпти. Саодатхон қайси кунги имзосиз хатни эслади: «...Маҳбубахоннинг эрини касалга чиқаришиб, курортга юборишди. Уни халақит бермасин, деб Қомилжон шундай қилди...» Маҳбубахоннинг эри чиндан ҳам курортга кетган эди. Саодатхоннинг игна ушлаган қўллари беихтиёр тиззаси устига тушди. У ёнига Қомилжоннинг келганини ҳам билмай қолди.

— Мунча хаёл суриб қолдинг?— Қомилжон хотинининг бошини силади.— Иш кўпми? Оғирлик қиялптимми?

Саодатхон унинг кўзларига секин қаради. Аввалгидай меҳрибон кўзлар... Қўллари-чи? Қўллари ҳам аввалгидай меҳрибонлик билан авайлаб унинг сочларини силарди. Йўқ, гуноҳкор одамнинг кўз қарашни бунақа бўлмайди...

— Узим, шундай,— деди Саодатхон сездирмасликка ҳаракат қилиб,— иш кўпликка кўп, лекин чарчамоқчи эмасман. Ҳалитдан чарчасам... Йўқ, ҳали иш кўп.

— Иш кўп,— такрорлади Қомилжон ўйчанлик билан,— айтмоқчи, бу Янги йилни қандай ўтказамиз? Ўқитувчиларни бизникига чақира қол.

— Мен ҳам шундай ўйлаган эдим. Бироқ Обидов деган ўқитувчимиз сира кўнмаяпти, бизникига борасизлар, деб туриб олди,— Саодатхон Қомилжонга эмас, дераза томонга қараганича секин давом этди.— Узи яхши одам эмас. Биласизми, бу одам ҳатто аттестатни ҳам пуллаган одам. Унинг устида кўп гаплар бор,— Саодатхон энди Қомилжонга қаради.— Ҳозир у тулкилик қилмоқчи... Майли, бориб кўрайлик-чи...

Эшиқдан Дилбарнинг боши кўринди.

— Келин ойи, битта масалани сира ечолмаялман.

— Ҳозир чиқаман,— Саодатхон дарров ўрнидан турди.

— Саодат,— Қомилжон эшик ёнига етган хотинини тўхтатди,— қизларга айт, тайёрланишсин. Бугун бизнинг колхозда кино қўйилади, ҳаммамиз чиқайлик.

Саодатхон бош ирғаб, чиқиб кетди.

Янги йил кечаси соат ўн бирда меҳмонларнинг деярли ҳаммаси йиғилиб бўлганди. Негадир, Саодатхон билан Комилжондан дарак йўқ эди. Бу эса елиб-югуриб хизмат қилиб юрган Обидовнинг кўнглига гўлгула солди. Кел-маса-я! Ўзи ҳам жуда қийинчилик билан кўнганди. Бу хотиннинг ақли ҳамма нарсага етади. Менинг бу зиёфатни бекорга қилмаётганимни сезган бўлса керак. Янги йил — фақат баҳона, холос... Ҳаммадан ҳам ўша келсин эди. Салгина илинтириб олсам эди... Еган оғиз уялар, деган гап бор-ку... деган ўйлар унинг кўнглидан кечарди.

Атрофида меҳмонлар ўтирган катта столнинг устида озгина ҳам бўш жой қолмаган. Олма-анор, турли-туман ширинликлар, ёғи бетига тепчиб турган сомса, патир, қатламалар...

Бу зиёфатга Рузвон беш кундан бери тайёргарлик кўради. У ўз уйида бериладиган зиёфатнинг бекорга кетмаслигини тушуниб қолган эди. Шунинг учун ҳам эридан ортиқча суриштириб ўтирмас, унинг хатти-ҳаракатига қараб, меҳмонларни қандай дастурхон билан кутиб олиш кераклигини билиб оларди.

Обидов кимникидандир катта стол олдириб келди. Рузвон қўни-қўшинлардан стул йиғиб чиқди. Ичимликларнинг қайси хилидан сўрасангиз — тайёр. Хулласи, ҳамма нарса муҳайё, фақат Саодатхондан дарак йўқ.

Меҳмонлар ўзаро суҳбатлашиб ўтиришиб, соат ўн икки бўлишини кутардилар. Улар ўртасида аския кетар, баъзида гуриллаб кулги кўтариларди.

Тўрда Искандаров билан Қарташев хотинлари билан ўтирардилар. Улардан пастроқда, Баротовнинг хотини ёнида Маҳбубахон ўтирарди. Уни Обидовнинг топшириғи билан Рузвон бу ерга олиб келган эди.

Маҳбубахон Янги йилда ҳеч қаерга бормоқчи эмасди. Эрига ёзган хатида ҳам: «Сизсиз ҳеч қаерга бормаيمان. Янги йилни уйда, ойим билан кутамиз» деб ёзган эди.

Бироқ Рузвон сира кўнмади. Ҳамма уйда ўйин-кулги бўлаётса-ю, битта ўзингиз ўтирасизми? Эрингиз бўлса ахир соғайиб қайтар, унақа ёмон ният қилманг, деб туриб олди. Маҳбубахон бу хотиннинг бирданига бунчалик яқин ва меҳрибон бўлиб қолганига ҳайрон бўлар, лекин бекордан-бекор унинг кўнглини ранжитишга ботинолмас эди.

Обидов Искандаровга дутор келтириб берди.

— Базмга жон киргизиб туринг,— деди у илжайиб.

Ҳамма Искандаровга қаради. У чекиб ўтирган папиросини кулдонга босиб ўчирди-да, бошини бир томонга қийшайтириб ўтириб, дуторни созлай бошлади. Орадан бир лаҳза ўтгач, «Танавор» янгради. Диллар майин оққан куйнинг сеҳрли тўлқинига ғарқ бўлиб, бошлар беихтиёр тебранди.

Даҳлизда, эшик олдида тикка турганича меҳмонларни кузатиб турган Обидовнинг ёнига тоғорада тўғралган гўшт кўтарган Рузвон келди. У бир кўзи билан уйга мўралаб, тирсаги билан секин эрини туртди:

— Ҳай, ҳу бурчакда лампа шишага ўхшаб ўтирган хотин ким?

— Нишоновнинг хотини.

— Вой, шўрлик, жуда камбағал эканми? Битта соатдан бошқа ҳеч нарсаи йўқ,— у яна эрини туртди.— Анов хотиннинг бошини қаранг, қовунга ўхшайди. Қовунбош экан. Тавба!

Обидов индамади. Унинг хаёли ҳозир бошқа нарса билан банд эди. У Саодатхонга одам юборди. Шундай бўлса ҳам кўнгли ташвишда эди. Келмай қолса-я! Ҳаммаси бекор кетади. Ахир, бу зиёфатда Саодатхон учун қанча тузоқ қўйилган...

Саодатхоннинг зўри билан столларга ёпиш учун олинган ўттиз метр мовутни тўлашга мажбур бўлгандан кейин, Обидов ўзини қўярга жой тополмай қолди. Бугунги зиёфат ўқитувчилар билан орани мустаҳкамлаш, Саодатхоннинг тилни боғлаш учун қилинган. Маҳбубанинг чи-

ройли кўзларини Саодатхонга кўрсатиб, унинг кўнглидаги рашкни оловлантиришга мўлжалланган эди.

Бундан ташқари, районога ёзиб юборилган шикоят, умид таянчи бўлган Аҳмедовнинг далда ва ваъдаси тез кунда натижасини кўрсатиб қолишига ишонар, неча йиллардан бери ишлаб келаётган қадрдон мактабида яна аввалгидек хоҳлаганича давр суриб, хоҳлаганича қадам ташлаб юришини кўз олдига келтириб, жилмаяр эди.

Саодатхон билан Қомилжоннинг кириб келиши Обидовни эсанкиратиб қўйди.

— Э-э, шунақа ҳам бўладими одам? Кўзимиз тўрт бўлиб кетди-ку! Сизлар келмасанглар ҳеч кимга татимас эди.

Қаердандир Рузвон пайдо бўлди. У Саодатхонга қараб қучоғини очиб келарди.

— Келсинлар, келсинлар, бизникига ҳам келадиган кунлари бор экан-а? Эсон-омонмисиз, соғлигингиз яхшими? Мақтовингизни эшитавериб, ғойибона яхши кўриб қолдим. Обидов акангиз ҳар кунни, ана директору мана директор, одам шунақа бўлсайкин, деб мақтагани мақтаган.

Саодатхон қотиб қолди. Бу ўша хотин-ку! Ҳа, ўша ғилай хотин!

Рузвоннинг қўллари Саодатхоннинг елка ва орқаларини силар, Саодатхон бўлса, ҳеч нарса кўрмагандек унга жилмайиб қараган бу ғилай кўзларга тикилганича қотиб турарди...

* * *

Авжи қиш вақти бўлса ҳам, ерда сира қор йўқ, ҳаво худди баҳордай юмшоқ эди. Мактаб олдида болалар кўп, улар тўда-тўда бўлишиб, алланарсалар ҳақида суҳбатлашишарди. Айвон устунига суяниб олган Нодирани эса бир тўда болалар қуршаб олган эдилар. У ниманидир

ҳикоя қилар, суҳбатдошлари уни зўр мароқ билан эшитаётганлари уларнинг юзидан маълум эди. Нодиранинг ёнгинасида Зухра турарди. У қўллари билан пальтосининг ёқасини ўйнаб, табассум билан Нодирага тикиларди. Уларнинг олдига саккизинчи синф ўқувчиларидан бири келди:

— Нодира опа, машина келмаяпти-ку, кечга қолмай-мизми?

— Ҳозир келиб қолади,— деди Нодира. Уни қуршаб турган болалар ҳалиги югуриб келган болага, гапнинг белига тепдинг дегандай норозилик билан қарадилар.

— Василий Иванович!— Нодира мактабга кириб кетаётган Қарташевнинг ёнига югуриб борди.— Машина тезроқ келармикин?

— Ҳозир келиб қолади, ўйнай туринглар!

— Хўп.

Катта тош йўлдан кетма-кет келаётган иккита машина сигнал бериб, мактаб томонга бурилди. Болалар бирдан чувиллашиб юборишди. Машина тўхташи билан унинг атрофини болалар қуршади, баъзи бир эпчилроқлари чиқиб олишга ҳам улгуришди.

— Шошилманглар, эҳтиёт бўлинглар,— деди кабинадан чиққан Искандаров, машинага тирмашаётган болаларга қараб.— Ҳай, азаматлар, ана холос... Қизларга ёрдам беринглар-да!

Мактабдан пальтосини елкасига ташлаганича Саодатхон чиқди. У қуёшдан қўли билан кўзини тўсиб, бошини бир томонга сал қийшайтирганича аллақачоноқ машинага жойлашиб олган болаларга кўз югуртириб чиқди. Искандаров катта портфелини икки буклаб қўлтигига қисганича, Саодатхоннинг ёнига келди.

— Ўзим ҳам бирга бормасам бўлмайди. Болалар кўн. Кейин хавотир олиб ўтираминиз.

— Яхши бўларди,— Саодатхон болалардан кўзини узмай жавоб берди. Афтидан, у ҳам худди шу ҳақда ўйлаётган эди.

— Латифжон келганми?

— Келган,— Саодатхон хурсандлик билан жилмайди,— Латифжонни кўрсангиз, худди тракторчининг ўзгинаси бўлиб олибди.

Шу пайт ичкаридан Латифжон чиқди.

У керзавой этик, пахталик шим, телогрейка кийиб олган, қулоқчини ҳам, қўлидаги катта чарм қўлқопи ҳам унга ғалати бир забардаст одамнинг тусини берган эди. Латифжон танкист эди. У трактор ҳайдашни ҳам биларди. Шунинг учун ҳам юқори синф ўқувчиларини МТСга экскурсияга олиб бориш ҳақида гап бўлганда, бу ишни жон-дили билан ўз устига олди.

— Паҳлавонларга ўхшаб кетибсиз,— деди Искандаров Латифжонга ҳавас билан тикиларкан.— Мен ҳам бирга бораман, бўлмаса ёлғиз қийналиб қоласиз. Болалар кўп.

— Майли, яхши бўлади.

Хиёл ўтмай мактаб олди бўшаб қолди. Олисдан болаларнинг баралла кўтарилган ашуласи Саодатхонга бир эшитилди-ю, дарров жим бўлди. У узоқлашиб кетган машинани яна бир кўрмоқчи бўлгандай бўйнини чўзиб қаради.

— Кетиб бўлишдимиз? Аттанг, кечикиб қолибман-да!

Саодатхон ялт этиб орқасига қаради. Унинг кўзлари Обидовнинг ялтироқ кўзлари билан учрашди.

— Қайси вақтда жўнаш кераклигини билардингиз,— кескин жавоб берди Саодатхон ва мактабга кириб кетди. Обидов изма-из кирди. Идора эшигини ёпди-да, унинг дастасини қўйиб юбормасдан, орқаси билан тўсди. Саодатхоннинг юраги шувиллаб кетди. Лекин у буни Обидовга сездирмади, унга савол назари билан дадил боқди.

— Хоним,— Обидов ҳолатини бузмасдан илжайди,— мен сизни шу ниятда меҳмонга чақирганим йўқ эди. Бу нима қилганингиз-а?

Саодатхон стул суюнчиғига қўлларини тираб ўрни-

дан турди. Обидовни гўё биринчи кўраётгандай унинг бошидан-оёғигача тикилди.

— Мен хоним эмасман, фамилиям Султонова.

Обидов яна илжайди.

— Кечирасиз, хоним.

Саодатхон унга ғазаб билан бир қараб қўйди-ю, ҳеч нарса демади. Унинг бутун авзойидан, сизга гап ҳайф, деган маъно ёғилиб турарди.

— Энди хотинимиз ўқимаган хотин,— сурбетларча илжайиб давом этди Обидов,— унга бир нарса тушунтириш қийин, уни ўзингиз билан тенглаштирманг-да.

— Уят, Обидов, ўқитувчининг шаънига иснод бу!— Саодатхон кўзларини Обидовдан узмай гапирди.— Бир дсвор қўшнингизни, ўз ўқувчингизни, ёш бир қизни эрга беришяпти-ку, ўқитувчиси индамай турипти. Унинг хотини бўлса, бу жиноятнинг ташаббусчиси!

— Ахир мен билганим йўқ, ишонинг.

— Ёлғон гапирманг,— Саодатхон жеркиб ташлади,— шу ҳақда мактабда неча марта гап бўлган бўлса, ҳаммасини эшитгансиз. Ўқитувчи фақат мактабда эмас, ҳамма жойда, оилада ҳам ўқитувчи бўлиши керак. Сизнинг хотинингиз бўлса...— Саодатхон Обидовдан юзини ўгирди.— Сиз болаларга билим беришни эмас, фақат ўз кунингизни ўтказишни ўйлайсиз.

— Ҳақорат қилманг!— Обидовнинг юзидаги илжайиш йўқолди.

— Бу тўғри гап!— деди қатъий қилиб Саодатхон. Орага бир лаҳза жимлик тушди. Девордаги осма соат бир текисда «чиқ-чиқ»ларди.

Обидов кутилмаганда яна илжайди.

— Саодат опа,— деди у кейин ялингансимон,— ахир бунчалик бўлиш яхши эмас. Одамзоднинг ҳамма вақт бир-бирига иши тушиб туради. Ёмонликка бориб нима қиласиз? Одамга одам асқатади. Мен... яхшиликни биладиган одамман... Яхшилигингиз ерда қолмайди. Ўқитувчилар ичида шунчалик обрўйимни тўкдингиз, индамадим.

— Елғон гапириб тўқдимми?

Обидов саволга жавоб бериш ўрнига гапни бошқа томонга бурди:

— Ахир, айбисиз бир парвардигор, дейдилар. Сизнинг ҳам ишингиз тушиб қолар...

— Ишим тушса, тўғрилиқча тушади,— Саодатхон портфелини қўлига олди. Унинг юзида ҳеч қандай юмшаш аломатини кўрмаган Обидовнинг кўзлари ғазабдан баттар ялтиради:

— Ҳали гап шунақами?!

— Шунақа,— Саодатхон эшик ёнига келди, лекин Обидов унга йўл бермади,— эшикни очинг, сизга айт-япман.

— Мен,— Обидов Саодатхонга шунчалик яқин келиб гапирдики, Саодатхон беихтиёр орқага бир-икки қадам ташлашга мажбур бўлди,— мен шу қишлоқда туғилиб, шу ерда катта бўлганман. Қиндик қоним шу ерга тўкилган. Бу мактабда мен ўқиганман. Сиз-чи? Сиз кеча келиб, бугун қишлоқнинг у четига бир оёғингизни, бу четига бир оёғингизни қўймоқчисиз, эҳтиёт бўлинг! Бу ердаги одамлар сиздан кўра мени яхши билади, жонингизга жавр қиласиз.

— Сизга айтяпман, эшикни очинг!— Саодатхон бу гапни шундай дадил, қатъий бир буйруқ оҳангида айтдики, Обидов беихтиёр эшик дастасини қўйиб юборди. Саодатхон индамай чиқиб кетди. Обидов қўлларини мушт қилиб қисганича, унинг орқасидан қараб қолди...

* * *

Қир юваётган Лолахон Саодатхоннинг кириб келганини кўриб, суюниб кетди:

— Вой, Саодат опа-ей, зап келибсиз-да.

— Сиз бемалол ишингизни қилаверинг. Мен шу ерда, сизнинг ёнингизда ўтираман.

— Вой, иш ўлсин, уй иши тугайдими? Бугун бўлмаса,

эртага ювилар,— Лолахон Саодатхонни ичкари уйга судради. Уй иссиқ, озода эди. Саодатхон пальтосини ечди. Лолахон уни олиб, уйга кираверишдаги вешалкага илиб қўйди.

— Аҳволингиз яхшими?— Саодатхон стулга ўтирар экан, Лолахонга кулиб гапирди.

— Раҳмат, опажон, яхши.

— Тўлқин қани?

— Тоғасиникига кетди.

— Қалай, сизни қийнамаяптими?

— Туппа-тузук дарс тайёрлайдиган бўлиб қолди.— Лолахон плита устидаги чойнакнинг сувини тўлага туриб гапирди.— Салимова аям ҳам жуда кўп келди. Дадаси ҳам ҳар куни дарсини эринмасдан кўради. Ишқилиб, шунчалик бўлиб қолди. Лекин шу иш буюрсам, қилмайди, ўқишим бор, миямни чарчатманг, дейди.

Саодатхон мийиғида кулиб қўйди.

— Ҳа, майли, ўқиса бўпти, деб мен ҳам индамайман.

— Йўқ, Лолахон, бу ишингиз нотўғри. У сиз буюрган ишни қилиши керак. Албатта дарсдан бўш вақтларида. Даҳлиз эшиги очилиб, кимдир кирди.

— Ҳой, қанисан? Ол қўлимдагини!

— Мана шу ердан, ҳозир,— Лолахон шошиб чиқиб кетди.

— Билиб қўй, бундан кейин қўлимдаги нарсани югуриб келиб олмасанг, отиб ураман, калишни ювиб қўй!

Лолахон ҳеч нарса демади. Фақат унинг оёқ шарпаси ва эрининг ташвиш ҳамда хижолатлик билан «нима?!» дегани эшитилди, холос. Орага тушган бир лаҳза жимликдан кейин, уйга ўрта бўйли, яғриндор, қаншари пастроқ киши кириб келди. Бу — Тўлқиннинг дадаси Ҳаким ака эди. У Саодатхонни кўриши билан ўзини жуда хурсанд бўлиб кетгандай кўрсатишга тиришди. Кўзларини катта очиб, Саодатхонга кулиб қаради-да, кўришиш учун қўл узатди.

— Келинг, келинг, Саодат опа! Зап иш қилибсиз-да! Қани, қани, ўтираверинг. Марҳамат.

Ҳаким ака стулга ўтирди-да, яна дарров ўрнидан турди.

— Лола, ҳай Лолахон!

Лоланинг овози эшитилди:

— Лаббай!

— Қани, тезроқ чой-пой олиб кел.

— Мен учун овора бўлманглар,— деди Саодатхон,— Лолахон, ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Келинг, ўтиринг.

Ҳаким ака шошиб-пишиб стол устига ҳар хил ширинликлар олиб қўйди. У ҳали буфетни очар, ҳали даҳлизга чиқиб кетар, уйни бир неча марта айланиб, яна нимадир топиб келарди. Лолахон чой дамлаб келди.

— Лолахон, боплаб битта палов ясай қол.

Саодатхон ўрнидан турмоқчи бўлган Лолахоннинг қўлидан ушлаб, қайта ўтқазди.

— Кераги йўқ. Шундай қилсанглар мен кетаман.

— Нима оворагарчилиги бор, ўзимизга ҳам қозон осамиз, ахир.

— Ҳали вақт эрта. Мен кетгандан кейин уринсангиз ҳам бўлади.

— Қиримни йиғиштириб келай бўлмаса.

Лолахон чиқиб кетди.

— Оббо, Тўлқинжоннинг аяси келибди-да,— деди Ҳаким ака чой қуйиб, Саодатхонга узатар экан.— Қалай? Бизнинг ўғлимиз дурустми?

— Тўлқин яхши, қобилиятли бола. Фақат, билишимча, ойсини писанд қилмайди. Унинг гапига кўнмайди.

— Уғил бола бўлгани учунми,— Ҳаким ака пешонасини тириштириб, конфет қоғозини ўйнаб туриб гапирди,— Тўлқинжон менга яқинроқ, менинг гапимни қайтармайди. Лекин... шу ойсининг гапига кириши қийинроқ. Тўғри.

— Бунга сиз сабабчи экансиз.

— Мен?— Ҳаким ака Саодатхонга қаради.

— Ҳа, сиз,— деди Саодатхон ҳазил аралаш бир оҳангда.— Мен анчадан бери шу ҳақда ўйлар эдим. Мана бугун чигалнинг учини топдим.

Ҳаким ака ҳайрон бўлиб кўзларини пирпиратди.

Саодатхон Лолахон кирмаяптими, дегандай эшикка бир қараб қўйиб, давом этди:

— Тўлқиннинг ойисига қайси хилда муомала қилиши фақат сизга боғлиқ.

— Мен доим яхши бўл дейман. Ойинг гапирганда қулоқ сол дейман.

— Тўғри. Лекин сиз бунни оғизда айтасиз, холос. Амалда бошқача иш тутасиз. Биласиз, оилада Тўлқинга ўрнак бўладиган сиздан бошқа ҳеч ким йўқ. Бола — тақлидчи бўлади, у сизга, ўз отасига тақлид қилишга ҳаракат қилади. У сизни хатти-ҳаракатингиз тўғрими, нотўғрими, бунни суриштирмайди. Сизни яхши кўрадими? Яхши кўради. Сизнинг ҳар бир қилган ишингиз унга яхши бўлиб кўринаверади. Шунинг учун бола олдида мумкин қадар тўғри ҳаракат, тўғри муомала қилишга ўрганиш керак. Ойингни ҳурмат қил, дейсиз-ку, лекин Лолахонни ўзингиз ҳурмат қилмас экансиз,— деди юмшоққина кулиб.

— Мен?

— Ҳа, сиз,— деди Саодатхон жиддийлик билан,— ҳозирги келишингизни олайлик. Агар ҳозир Тўлқин уйда бўлса, ойисига, калишимни ювиб қўй, отиб ураман, деб гапиришни ўрганарди, холос.— Саодатхон бир оз юмшаб давом этди:— Шунингиз яхши билингки, Лолахонга сиз қандай муомала қилсангиз, Тўлқин ҳам шундай муомала қилади. Сиз ҳурмат қилсангиз, Тўлқин ҳам ҳурмат қилади. Сиз бақирсангиз, дўқ қилсангиз, шундай қилиш керак экан, деб Тўлқин ҳам бақиради, дўқ қилади. Лолахонни сиз ҳурмат қилинг-а! У билан сиз ҳамма вақт хушмуомалада бўлинг-а! Тўлқин унинг гапига кирмасдан бўпти. Шундай катта дадаси ҳурмат қилган одамнинг гапини у қайтара олмайди.

— Қизиқ,— деди Ҳаким ака даҳанини қашиб,— буни қаранг-а! Шундайми? Энди қандай гапиришиш керак экан-а?

Саодатхоннинг гаплари унга анча малол келди. Шундай бўлса ҳам у тағин бошқа бирон гап эшитмаслик учун буни сездирмади.

— Ўзингиз ҳам хўжайинликни ўрнига қўяр экансизда,— ҳазиллашди Саодатхон,— хотинингизнинг иш билан бандлигини кўриб турибсиз-ку, қўлингиздаги нарсани ўзингиз столга қўя қолмадингиз-а. Мен сиз бўлсам, яхши гап билан ҳамма ишимни битказардим, калишимни ювиб қўй, демасдан, калишим лой бўлиб кетибди-да, деб қўя қолардим. Ҳа, ундан кейин бу ишни албатта Лолахон қилиши шартми? Тўлқинми, ўзингизми қилсангиз ҳам бўлаверади-ку, тўғрими? Мен сизнинг кимлигингизни яхши биламан,— деди кейин Саодатхон жиддий оҳангда.— Сиз биттаю битта ўғлингизнинг яхши одам бўлишини истайсиз. Фақат бу нарсалар болага гап билан ўргатилади, деб ўйлагансиз. Тўғрими? Ахир, қуш уясида кўрганини қилади, деган гап бор-ку!

Шу пайт Тўлқин кириб келди. У қизариб кетган, қансирар эди. Тўлқин Саодатхон билан жилмайиб сўрашди, ойисини чақирди.

— Ҳай, ойи, велосипеднинг багажнигида қопда қовун бор, олиб кириб.

Саодатхон Ҳаким акага маънодор қилиб қараб қўйди. Ҳаким ака дарров ўрнидан турди:

— Менга айта қолмайсанми, ўғлим,— деди у чиқиб кетаётиб.

* * *

Дарслар аллақачон тамом бўлган бўлса ҳам, залда негадир ғовур-ғувур босилмасди. Саодатхон аввал аҳамият бермади. Кейин Баротовнинг қаттиқ-қаттиқ гапир-

гани эшитилди. Саодатхон ўрнидан туриб, залга чиқди. Баротовни бир тўда болалар ўраб олишганди. Уларнинг ичида девор тагида бўйинни қисиб, ерга қараганча турган ўнинчи синф ўқувчиси Одилни кўрди. Унинг юзи қизариб кетган, кўзларидан қаёққа қочиб қутулишини билолмаётганлиги кўриниб турарди. Саодатхон уларнинг ёнига борди. Одил бошини яна ҳам пастроқ эгди.

— Нима гап? Нима бўлди?

— Қаранг бу тирранчани!— Баротов қўли билан Одилни кўрсатди.— Қизларга хат ёзишни ким қўйибди бу тирранчага. Сарвигга ўлдим-куйдим, деб хат ёзибди. Буни қаранг!— Баротов Саодатхонга қоғоз узатди. Болаларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Одил юзини деворга ўгирди.

Саодатхон қоғозни олди-ю, лекин уни очмади.

— Қани, ўртоқлар, дарс тамом бўлдим, боринглар, дам олинглар. Ойинглар кутиб қолади,— деди у қатор тизилишиб турган болаларга қараб.

Ўқувчилар истар-истамас бирин-кетин эшик томон йўналдилар. Саодатхон ҳамон юзини деворга ўгириб турган Одилнинг ёнига бориб, хатни унинг қўлига тутқазди.

— Қани, бор, уйингга кет, ўғлим.

Одил ҳеч нарса демасдан эшикка чопди. Саодатхон унинг кетидан кулиб қараб қолди. Эшик тагида ўртоғини кутиб турган баъзи болаларнинг: «Директор уришмадими?», «Мен, энди ҳамма иш пачава, Одилни шарманда қилади, деган эдим» деган овозлари эшитилди.

Баротов Саодатхоннинг юзига жаҳл билан қараб қўйиб, эшикка юрди.

— Ўртоқ Баротов, шошманг, мен сиз билан икки оғиз гапиришмоқчиман.

Баротов тўхтаб, орқасига ўгирилди:

— Болалар мени яхши кўрсин деб, уларни расво қил-япсиз, ўртоқ Султонова.

— Сиз ҳозирги хатти-ҳаракатингизни тўғри, деб

ўйлаясизми?— деди Саодатхон совуққонлик билан.— Қани, идорага кирайлик.

Идорага киришгач, Баротов қўлидаги китобларини жаҳл билан стол устига ташлади-да, ёнидан папирос олиб, гугурт чақди:

— Болалар ахлоқан бузилиб кетса майлими? Индаш керак эмасми?

— Индаш керак, лекин бу хилда эмас,— деди Саодатхон хотиржамлик билан,— болани ўртоқлари орасида шунчалик хижолат қиласизми? Ахир, Одил ўнинчи синфда ўқийди. Ун етти-ўн саккиз ёшга кириб қолди. У юрагидаги гапни, ҳисни яшира олмаган. Айтишга уринган, холос. Сиз билан бизнинг вазифамиз болалар билан қизлар ўртасидаги муносабатни тўғри дўстлик изига солиб юбориш, муҳаббат жуда юксак туйғу эканлигини уларга тушунтиришдан иборат. Токи у ўзи хатга ёзаётган ҳисларини ҳурмат қилишга одатлансин. Сиз бўлсангиз уни уришдингиз, шарманда, дедингиз.

— Э, қўйинг-э, ўзингизча фалсафа яратиб, ўзингизни оқлайверасизми? Ҳозирдан қизларга ўралишса, ўқиш нима бўлади? Биз ўқиши учун жавобгармиз.

— Хулқи учун ҳам, ўртоқ Баротов.

— Ҳа, бўпти-да! Мен хулқингни ёмон қилма, дедим-да!

— Менинг дўқимдан кейин Одил қизларга хат ёзмайди, деб ўйлайсизми? Йўқ, ёзаверади. Фақат сиздан қаттиқ яширади. Сиз ўқувчингизнинг афтини кўрасиз-у, юрагида кечаётган гаплардан беҳабар қоласиз. Сиз шундай қилингики, бола сиздан сир яширмасин. Ана унда боланинг ёмон йўлга кириб кетиши қийин бўлади. Чунки сиз унинг бутун хатти-ҳаракатидан воқиф бўлиб турасиз.

— Оббо, энди болалар келиб менга муҳаббат можароларини сўзлаб бериши қолибди-да!

Саодатхон кулди.

— Сўзлаб бермайди. Сўзлаб берса соз иш бўларди. Бундай «сир»лар ҳаётда энг яқин одамга айтилади. Агар

биронта ўқувчим менга келиб, сизнинг таърифингизча, «муҳаббат можароларини» сўзлаб берса, жон деб эшитардим.

Орага бир лаҳза жимлик тушди. Саодатхон битта-битта юриб келиб, стулга ўтирди.

— Нега тушунишни хоҳламайсиз, ўртоқ Баротов?— деди у чуқур хўрсиниб.— Сизнинг муносабатингиз тўғри бўлса, мен сизга ҳеч нарса демасдим, балки сиздан ўрганардим. Ахир сиз ўқитувчисиз!

— Таъна қилавериб ҳам ўлдирдингиз,— деди Баротов минғирлаб, кейин ўчиб қолган папиросини кулдонга босиб, Саодатхонга қаради.— Сизнинг мақсадингизни биламан: ўқитувчиларни ҳам ўз атрофингизга тўплайсиз. Энди ўқувчиларни ҳам ўзингизга оғдирмоқчисиз. Улар маънавий бузилса ҳам майли. Фақат сизни яхши кўрса, бас. Ахир, бугунги воқеани кўрга айтсам ҳам менинг ҳақлигимни билади.

— Ўртоқ Баротов,— Саодатхоннинг бир кўзи қаттиқроқ қисилди,— кимга айтсангиз ҳам айтинг, фақат қалби кўр одамга айтманг. Унда менга ўхшаб тушунтиролма хуноб бўласиз. Кечирасиз, мен сизни узоқ ушлаб қолдим. Хайр. Саломат бўлинг.

Баротов Саодатхоннинг авзойига қаради-ю, гапини ютди. Китобларини йиғиштириб, чиқиб кетди. Бироқ кўчага чиққанда негадир тўхтади. «Шошма... Нима деди ўзи?.. «Менга ўхшаб тушунтиролма хуноб бўласиз» дедими? Сизнинг қалбингиз кўр, демоқчи-да! Ия, ҳали менинг қалбим кўр бўлдим!»

— Ҳа, ўртоқ Баротов! Ниманинг хаёлини суриб қолдингиз кўчада?

Баротов сесканиб бошини кўтарди. Унинг кўзи шошиб мактабга кириб кетаётган Қарташевга тушди.

Қарташев идорага кирганда Саодатхон бошини қўллари орасига олганича кўзини юмиб ўтирарди. Эшикнинг очилганини билиб, сесканиб кўзини очди.

— Нима бўлди, касалмисиз?

— Йўқ,— деди Саодатхон бир оз ўнғайсизланиб,— ўзим, хаёл суриб қолибман... Василий Иванович, комиссия нега ишни шунча судрапти-а? Нега кела қолмайди? Ана-мана деб орадан анча вақт ўтиб кетди.

— Хоҳлаганида келсин,— деди стол тортмасидан алланарсани қидираётган Қарташев хотиржамлик билан.

— Сиз шундай дейсиз-у, кишининг асаби билан ўйнашиш ҳам шунчалик бўлади-да! Учакишгандек Воҳидовнинг отпускаи вақтига тўғри келди. Бугун бориб, яна тополмадим.

— Сиз уларга индаманг, комиссия хоҳлаган вақтида келсин, хоҳлаган вақтида юборсинлар. Сиз фикрингизни ҳеч бўлмасдан ишингизни қилаверинг. Биласизми, бу ифвонинг бошида турган одамлар ўзларининг ғалаба қилишларига аниқ ишонмайдилар. Шунинг учун сизнинг фикрингизни бўлиш, руҳан қийнаш йўли билан сизга азоб бермоқчилар. Сиз қанча питирласангиз, улар шунча хурсанд бўлишади.

Саодатхонни яна хаёл олиб кетди. Унинг кўз олдига Баротовнинг башараси келди. Обидовнинг сўзлари қулоғи остида такрорлангандай бўлди. Кейин Комилжон ҳақида ёзилган хат сатрма-сатр кўз олдидан ўтди... Йўқ... йўқ... бу туҳмат... наҳотки... наҳотки бу одамлар шунчалик пасткашликка боришса... Василий Ивановичга айт-сами... йўқ... Комилжоннинг ўзига айта қолсами... Хафа қилиб қўйса-чи... Ия, мени ҳалигача билмайсизми, деса қандай одам бўлади...

— Тўғри айтасиз, Василий Иванович,— деди Саодатхон орага тушган узоқ жимликдан кейин. У ўрнидан туриб, дераза ёнига борди-да, олисларга тикилди. Узоқда, қаердадир электр чироғи милтиллади. Қандайдир бир йигитнинг баралла куйлаган ялласини тракторнинг гувиллаши босиб кетди. Дала, қирлар ошиб келаётган майин шабада кабинетга ўт-ўланларнинг ҳидини олиб кирди. Саодатхон деразанинг қия бўлиб қолган иккинчи қанотини ҳам ланг очиб юборди.

— Ҳаёт қандай гўзал, Василий Иванович! Лекин, яшашни билмаган одамлар ҳали кўп.

— Ана ўша одамларга яшашни ўргатиб қўйиш керак,— деди Қарташев хушчақчақлик билан.

Бирдан эшик тақиллади-да, аёл кишининг: «мумкинми?» деган овози эшитилди. Кабинетга баланд бўйли, нозиккина, чиройли бир қиз кирди.

— Марҳамат,— деди Саодатхон нотаниш қизга савол назари билан қараб.

— Уртоқ Султонова керак эди менга.

— Мен бўламан. Хизмат?

— Ундай бўлса, яхши,— деди қиз нозик қошларини чимириб,— мен шаҳардан, редакциядан келган эдим.

— Жуда соз. Марҳамат ўтиринг. Кечирасиз, исми-нигиз?

— Латофат,— деди қиз диванга ўтирар экан. Кейин хижолатлик билан қўшиб қўйди:— Кечирасиз, шаҳардан яна қайтиб келиш қийин, кеч бўлиб қолганига қарамасдан келавердим.

— Зарари йўқ,— деди Саодатхон кулиб,— ҳозир уйга кетамиз.

Қиз ҳеч нарса демади.

Улар кўчага чиққанларида Қарташев билан хайрлашдилар.

Латофат журналистларга хос очиқлик билан эски танишдай Саодатхонни гапга сола бошлади. Саодатхон ҳам бу қизни бугунгина кўрганлигини ўйламас, ҳазиллашар, кулар эди.

Саодатхон уйга кирди-ю, ҳайрон бўлиб Тўхта бувига қаради. Тўхта буви келинига жавоб бериш ўрнига кўришиш учун Латофатга қучоқ очди.

Уйда ғалати бир тантана ҳукм сурарди. Уртадаги катта стол устида оппоқ дастурхон ёзилган, ҳар хил таомлар, винолар ҳам тайёр эди. Ҳали гул очилмаган бўлса ҳам стол ўртасига гулдаста қўйилганди. Саодатхон бу тувакдаги гуллардан қирқиб ясалганини дарров

билди. Тўхта буви ҳам кундагидек эмас, бугун одатдагидан қувноқроқ кўринар, яшариб кетганга ўхшарди.

— Ойи, нима гап? Меҳмон келмоқчими?

— Мана, меҳмонни ўзингиз бошлаб келибсиз-ку!— кулди Тўхта буви.

Шу пайт ташқаридан отилиб кирган Бахтиёр билан Бўстон Саодатхоннинг олдига ўтиб, салют беришди. Кейин барабарига:

— Ойижон! Туғилган кунингиз билан табриклаймиз. Бахтимизга узоқ йиллар омон бўлинг,— деб табриклашди. Бўстон жим бўлди. Бахтиёр орқада турган Комилжонга кўз қирини ташлаб қўйиб, тутила-тутила давом этди:— Ойижон, мен сизни ҳеч қачон хафа қилмайман. Яхши ўқийман, гапингизга кираман!

Саодатхон кулиб, ўғлини бағрига босди. Бўстон қутичали атир олиб келиб, ойисига тутди. Бахтиёр бир ойисига, бир Бўстонга қараб қўйди-да, югуриб ичкари уйга кириб кетиб, откритка кўтариб чиқди. Бу откриткага атиргулнинг нусхаси солинган бўлиб, орқасига Бахтиёрнинг қўли билан қинғир-қийшиқ хатлар ёзилган эди.

— Раҳмат, раҳмат,— деди Саодатхон қувониб.

Дилбар орқасига алланарсани яшириб, индамайгина турар, афтидан, ўз совғасидан ўзининг кўнгли тўлмагандек эди.

— Дилбар ҳам сизга атаб бир чиройли рўмолча тикди,— деди Тўхта буви қизини имлаб.— Бермайсанми, қизим?

Дилбар уялибгина рўмолчани узатди.

— Арзимас бўлса ҳам,— деб шивирлади у.

— Раҳмат, болаларим, раҳмат. Буни қаранглар, меҳмонни ўтиришга ҳам таклиф қилмабмиз-а! Қани, Латофатхон, ўтиринг.

Саодатхон орқасига ўгирилганда кулиб қараб турган Комилжонни кўрди. Бир лаҳза индамай туриб қолди. Кейин миннатдорчилик билан секингина, раҳмат, деди.

Саодатхоннинг бугун туғилган куни эканлиги ҳатто

Ўзининг ҳам эсида йўқ эди. Ҳозирги хурсандчилик, тантананинг ҳаммасини Комилжон уюштирганлигини у билар, эрига нисбатан ўзининг кўнглида кечган гумонлар қандайдир бир нурдан чилпарчин бўлиб кетгандай туюларди.

Эр хотин учун, хотин эр учун бахт бўлган бир оилада шу бахтнинг — туғилган кунини эсдан чиқариш мумкинми ахир? Бу сиртдан арзимас нарса бўлиб кўринса ҳам, лекин унинг заминиди катта ҳис ва эътибор ётганини Саодатхон жуда чуқур тушунарди. Бироқ, бу одат бўлиб кетганлигидан эмасмикин?.. Унинг кўнглига яна ғашлик тушди.

Саодатхон Латофатни Комилжон билан таништирди.

— Ойи,— деди Бахтиёр энтикиб,— дадам сизга ғалати совға олиб келди. Ҳаммамизникидан яхши.

— Ҳаммангизники ҳам яхши, ўғлим,— Саодатхоннинг кўнгли ёришиб кетганлиги чеҳрасидан кўриниб турарди. Комилжон кейинги кунларда уни кўпинча серташвиш кўргани учун ҳам, бугунги хурсандчилигини ички бир қувонч билан кузатиб ўтирарди.

Бўстон қоғозга ўралган бир қучоқ нарса кўтариб кириб, стол устига қўйди-да, бир четдан оча бошлади. Булар хрусталдан жуда нафис қилиб ишланган пардоз қутичалари эди. Саодатхон капалак ушлагандек эҳтиётлик билан упа қутичасини қўлига олди. Унинг жимжимадор қиррасида электр нури чақнади.

— Раҳмат, катта раҳмат,— Саодатхон Комилжонга қарамасдан гапирди.

— Қизим,— деди Тўхта буви Латофатга чой узатар экан,— яхши меҳмон ош устида, деганлар. Қани, еб ўтиринг.

Латофат зиёфат устидан чиқиб қолганлиги учун қандайдир ўнғайсизлик сезарди. Бироқ у бу оиладагиларнинг ҳаммаси ҳам самимий, қувноқ ва оқ кўнгил одамлар эканлигига ишонган сайин бу ўнғайсизлик ўртадан кўтарилиб борарди.

Овқатдан кейин Саодатхон Латофатни, дам олинг, деб мулоҳимлик билан ичкари уйга таклиф қилди.

Латофат Саодатхоннинг хатти-ҳаракати, муомаласидан Аҳмедовнинг «шикояти»га ҳеч қандай асос тополмасди. Латофат Саодатхонда такаббурлик, манманликни эмас, ажойиб соддаликни, камтарин ва дилкашликни кўрди. Унинг назарида бу аёл, кишининг юрагидаги ҳамма гапни — шодликни ҳам, изтиробни ҳам, норозилик ва миннатдорчиликни ҳам, орзу ва интилишни ҳам, ҳаммасини кўра олар эди.

Латофат аслида «Ўртоқлар» қишлоқ советидаги «Қомсомол» мактабининг орденли кекса ўқитувчиси Сарви Азизова ҳақида очерк ёзиш орзусида қишлоққа чиққан эди. У районода Аҳмедов билан учрашиб қолди. Аҳмедов мактаб директори Султоновадан ўқитувчиларнинг норозиликлари ҳақида гапириб, бу мағрур, қўпол директорни тартибга солишда матбуотнинг ёрдамини сўради ва фактларни жуда ишонарли қилиб сўзлаб берди. У бу фактларнинг асосли эканлигини районо номидан гапириб, Латофатнинг шахсан мактабга боришининг кераги йўқлигини ҳам айтди. Бироқ Латофат «Ўртоқлар» қишлоқ советида ишини битказиб, тўппа-тўғри Султоновани қидириб келди.

Латофат буларнинг ҳаммасини ўқитувчилардан аниқлаб олмоқни кўнглига тугиб қўйди. У альбом кўриб ўтирар экан, хаёлида Аҳмедов айтган гапларнинг тўғри, нотўғрилигини аниқлаш йўллари қидириб, қандай ўқитувчилар билан суҳбатлашиш ва суҳбатни қандай бошлаш ҳақида ўйлар эди.

— Коммунист ўқитувчилардан неча кишисизлар?— деб сўради у альбомдан бошини кўтармай.

— Ҳозирча тўрттамыз. Бешинчисини яқинда қабул қиламыз.

— Нега шунча озчилик?— Латофат бошини кўтарди.

Саодатхон чой қуйиб Латофатга узатар экан, табасум билан жавоб берди:

— Бу кўпчилик бўлиб қолганимиз.

— Нега?

Саодатхон мактабда партия ташкилотининг яқиндагина тузилганлиги ҳақида сўзлаб берди. Кейин қўшиб қўйди:

— Эртага мактабга бориб, ишларимиз билан танишинг, ўқитувчилар билан суҳбатлашинг. Менинг гапириб беришим тўғри келмас. Директорман ахир, мактаб юборишим мумкин,— Саодатхон кулди,— энди сиз ухланг, чарчагандирсиз?

— Сиз ҳали ўтирасизми?

— Озроқ ишламасам бўлмайди, синглим.

— Эртанги дарсга тайёрланасизми?

— Дарсга ҳам тайёрланиш керак. Бошқа ишлар ҳам кўп.

— Яна қанақа ишлар? Еки бошқа жойда ҳам ишлайсизми?

— Йўқ,— кулди Саодатхон,— диссертациям кечикиб кетяпти.

Латофат яна қизиқиб қолди.

— Қачон ёқлайсиз?

— Шу йил.

— Қандай яхши!— Латофат Саодатхонга ҳавас билан тикилди.

Саодатхон Латофатга ўрин солиб, дазмолланган оппоқ чойшаб ёзди. Жуда чиройли қилиб гул солиб қавилган, чўғдай ёниб турган қизил селон кўрпа олиб, унга ҳам оппоқ гилоф кийгизди-да, ёстиқ ва чойшаб четларига атир сепиб қўйди.

— Марҳамат, бемалол ухлайверинг.

Латофат юмшоқ ўринга ётар экан, гуллар ичида юргандек ҳузур билан нафас олди.

Латофат кўзларини юмди. Лекин Саодатхон унинг кўзларидан кетмас, биттаси сал қисилинқираган кўзлар унга ҳамон қараб тургандай ва унинг нима мақсадда келганини билиб олаётгандай туюларди.

Аҳмедов жуда бошқача таърифлаган эди. Бироқ бу аёл содда, самимий кўринади... «Балки муғамбирлик қилаётгандир...» деган ўйлар Латофатга уйқу бермади. У Саодатхоннинг оёқ шарпасини эшитиб, секин кўзларини юмди.

* * *

Қаёққадир чиқиб кетаётган Нишонов эшик ёнига борганда тўхтаб, орқасига ўгирилди.

— Айтмоқчи, кеча кечқурун районодан Аҳмедов билан яна бир киши келиб кетди.

— Нима иш билан?— Саодатхон ёзиб турган ручкасини стол устига қўйди.

— Аввал менга ҳеч нарса дейишмади. Уқитувчилар хонасида Баротов билан Обидов ўтирган эди. Уша ёққа чиқишиб, анча вақт йўқ бўлиб кетишди. Кетаётганларида менга: «Комиссия келиб кетди» деб Султоновага айтиб қўйинг, дейишди. Бу келганинглар ҳисоб бўлмаса керак, ахир мактабда ҳеч ким йўқ-ку, иш вақти тугаган десам, бир-бирига қараб қўйишди, холос. Кейин Аҳмедов: «Уқитувчилардан бор экан, гаплашдик, ҳамма билан гаплашиш шарт эмас»— деди.

— Бошқа ҳеч ким йўқмиди?

— Ўзи кеч бўлиб қолган эди. Мен ҳам кетмоқчи бўлиб тургандим. Нимагадир Баротов билан Обидов ўралашиб юришган эди.

— Қизиқ... Салимова ҳам кетганмиди?

— Ҳа, ундан кейин, ҳали районодан телефон қилишди. Чоршанба куни районо совети бўлар эмиш.

— Раҳмат,— деди Саодатхон паришонлик билан ручкани қўлига ола туриб.

Саодатхон районо советида иши кўрилишини эшитиб, баъзи бир гапларни эсидан чиқариб қўймаслик учун блокнотига қисқа қилиб ёзиб қўйди. Кейин баҳорги ишлар ҳақида ўйлади. У биринчи галда мактаб

боғини обод қилиш, спорт майдончаси, ҳовуз ва тажриба участкаси қуришни ўйларди. Бу ишларни бажариш учун дастлаб болаларнинг ўзларида ташаббус уйғотиш зарур эди.

Саодатхон мактаб комсомол комитетининг секретари Нодира билан бу ҳақда гаплашиб олмоқчи бўлди. У залга чиқди. Учинчи синфда чет тили тўғарагининг машғулоти борарди. Қарташев ва болаларнинг овозлари эшитилиб турарди. Саодатхон Нодиранинг овозини ҳам эшитди. Соатига қаради: машғулот тамом бўлиши керак.

Саодатхон қайтиб идорага кирганида, орқасидан залда болаларнинг ғовур-ғувури эшитилди. У яна қайтиб чиқди.

Нодира Саодатхоннинг кетидан Қарташев билан кетма-кет идорага кирди-да, директорга савол назари билан қаради. Саодатхон уни ўтиришга таклиф қилди. Кейин:

— Василий Иванович,— деди у портфелига китоб жойлаш билан овора бўлаётган Қарташевга,— баҳор ҳам келиб қолди. Кўклам ишлари ҳақида ҳам ўйлаш керак.

— Ҳа, албатта. Вақт етди,— деди Қарташев,— мен колхозлар билан гапиришиб қўйганман. Қанча кўчат керак бўлса, марҳамат дейишди.

— Яхши,— деди Саодатхон хурсанд бўлиб,— биз ҳам колхозларга катта ёрдам беришимиз керак.

— Ҳозир колхозлар ўқитувчиларимиздан жуда хурсанд. Машғулотларни яхши олиб боришяпти.

Учалалари дам олиш кuni мактаб боғида якшанбалик ўтказиш ҳақида маслаҳатлашишди. Саодатхон соатига қаради. У шошиларди. Ҳафтада бир марта қишлоқ советида колхоз пропагандистларининг машғулоти бўлар, унда Саодатхон дарс берар эди. Бугун унинг машғулот кuni.

Саодатхон ўрнидан тураётиб, Нодирага тайинлади:

— Ҳар бир ишда ташаббускорликни ўзларингиз — ўнинчи синф ўқувчилари олинглар. Спорт майдончаси қуриш ишини Рустамга юкла. У спортга жуда ҳавасманд. Нималар кераклиги ва нималар қилишни яхши билади. Хуллас, якшанбаликка қатнашмаган биронта ҳам ўқувчи қолмасин. Ҳа, бош пионервожатий билан маслаҳатлашиб олинглар.

Саодатхон мактаб муюлишига етганда Қарташевни тўхтатди.

— Айтмоқчи, комиссия келиб кетибди,— деди ва комиссиянинг қандай келиб кетганлигини айтиб берди.

Қарташев кўзларини катта очганича бир лаҳза ҳайрон бўлиб турди.

— Хоҳлаганида келсин десам, улар жуда ғалати вақтни хоҳлашибди,— деди у ўйчанлик билан.— Саодат, районо советига ўша шикоят ёзган ўқитувчиларнинг албатта чақирилишини талаб қилинг. Мен Салимованинг шунақалигига ишонмасдим. Кўрдингизми, шундайга ўхшаб қолди. Бунда бир гап бор.

— Ўзимнинг ҳам ўйим шундай,— деди Саодатхон ва хайрлашиш учун Қарташевга қўл чўзди.

* * *

Бир тартибда экилган ўрикзор ва шафтолизор оралаб Саодатхон ва бир тўда ўқувчилар колхоз боғига кириб боришди. Боғ оппоқ ўрик гулларига бурканиб ётарди. Новдаларга гўё оппоқ капалаклар тизилиб олгандек кўринарди. Сал шабада юрса, бу капалаклар боғ билан битта бўлиб учишар, пирпираб келиб оёқлар остига тўшаларди.

Ҳаво очиқ. Ариқ бўйларида ўсган кўм-кўк беғубор майсалар қуёшнинг тиниқ нурида оч яшил рангда товланар, киши кўнглига ором ва ҳузур бағишларди. Ўт-ўланлар орасидан лолақизғалдоқларнинг олов этаги кўриниб, болаларни ўзига имларди.

Саодатхон болаларнинг ўртасида борарди. У болалар билан суҳбатлашиб, уларнинг баъзан берган саволларига жавоб бериб бораётган бўлса ҳам, кўнгли баҳор нашъаси билан лиммо-лим эди. Ариқлардан жилдираб оқаётган сувлар, ўрик гуллари атрофида ғувиллашаётган асаларилар, хуллас, ҳамма нарса гўзал, ҳамма нарса ҳаёт иштиёқи билан тўла эди. Саодатхон боғни тамоша қилиб, битта-битта қадам ташлаб борар, баъзан йўл устидаги пастроқ новдаларнинг гулини тўкиб юбормаслик учун авайлаб, энгашиб ўтарди.

Дарахтларнинг танасини оқлаб юрган бир чол енги билан пешонасини арта туриб, шийпон томонга қараб қичқирди:

— Ҳой Комилжон! Уқувчи болалар келишди.— Саодатхон унга салом бериб, тўхтади.

— Оббо, боғбончилик илмини ҳам ўрганмоқчимисизлар-а?— деди чол қувноқ, тийрак кўзларини болаларга югуртириб.

Икки томонга атиргул ўтқазилган хиёбондан Комилжон келарди. У оппоқ халат кийиб олган, қўлида ўралган каноп билан қандайдир оқ дока бор эди. У болалар билан саломлашиб, Саодатхоннинг ёнига келиб тўхтади.

— Узингиз бошлаб келдингизми?

— Ҳа, бугун экскурсовод мен бўлдим,— деди Саодатхон кулиб, кейин атрофга кўз ташлаб, қўшиб қўйди:— Бирам яхшики... гулларни қаранг.

Жавоб бериш ўрнига Комилжон ҳам гулларга қаради. Унинг юзига табассум югурди.

— Қани, юринглар бўлмаса,— деди, кейин у болаларга қараб:— Сизларга пайвандчиларнинг ишини кўрсатаман. Ботаникани ўқигансизлар-а?

Болалар баравар жавоб беришди:

— Ҳа, ўқиганмиз.

— Жуда соз,— деди Комилжон ўзига-ўзи гапиргандай.— Ҳозир ўша ўқиган нарсаларингни эслайсизлар. Эсинглардан чиққан бўлса, мана, аянглар бор.

Улар Қомилжон келган хиебондан анча юришгандан кейин, ўнгга бурилдилар. Бу йўлнинг икки четига атиргул эмас, бир текисда мирзатерак ўтқазилган, теракларнинг орқасидаги кўчатлар янги ва ёш эди.

— Кўрдингларми,— деди Қомилжон тўхтаб,— бу ер олмазор эди. Қуриб қолди. Ҳозир қайта тикляяпмиз. Бу олмалар ҳосилга киргунча беш-олти йил ўтиши керак. Шунинг учун биз орасини зичроқ қилдик-да, битта шафтоли, битта олма қилиб ўтқаздик. Шафтоли ҳам тез мевага киради, ҳам тез қарийди. Олма ҳосил бера бошлагандан кейин шафтолиларни кесиб ташласа бўлаверади.

Олиسدан хотин кишининг овози эшитилди:

— Ҳой бола, директорнингни чақирворсанг-чи! Ҳой шошманглар!

Ҳамма бирданига орқасига қаради.

Саодатхон ҳаллослаб келаётган Рихси холани кўрди. Унинг лозимининг бир почаси осилиб қолган, қўлини гоҳ баланд кўтариб, гоҳ ёнига уриб, нималардир деб жавраб келарди.

Саодатхон унинг қаршисига юрди.

— Нима гап, холажон? Тинчликми ўзи?

— Бу нима қилганингиз? Ундоқ бўлади, бундоқ бўлади, деб мени алдаб, охир чоғда қизим тракторчи бўладими?

— Ўзингизни босинг, аниқроқ айтинг, нима гап ўзи?

Рихси хола нафасини ростлаш учун ариқ бўйига чўнқайди. Саодатхон Қомилжонга қаради-да, деди:

— Сизлар бораверинглар. Мен кетинглардан етиб оламан.

Саодатхон Рихси холанинг ёнига ўтирди.

— Худди бир соатдан бери қидираман-а!— Рихси хола қўли билан елпиниб, Саодатхондан юзини ўгирди.

— Отасининг гапига кирмаса, онасининг гапига кирмаса-ю, директорнинг гапига кирса-я,— деди, кейин зарда билан:— Айтгани айтган, дегани деган. Ота-она

сўзи бир пул. Нима бало, сеҳрлаб олганмисиз? Энди қора мойга беланиб, трактор ҳайдаши бор эканми?

— Холажон, ахир нима гап ўзи? Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ!

— Ахир ҳу тракторчилар турадиган жойга қизимни олиб бордингизми? Олиб бордингиз-а? Эски тракторни мактабга олиб келиб қўйиб, болаларга тушунтириб ётибсиз. Мана оқибат нима бўлди? Зуҳра мактабдан бўшади дегунча далага чопади. Тракторчи Хайрининг кетидан челагини кўтариб, қора мойга беланиб юргани-юрган. Тракторчи бўлар эмиш.

Саодатхон Рихси холанинг елкасига қўлини ташлаб, юмшоққина кулди.

— Тағин куласиз-а?— деди Рихси хола хафа бўлиб. Лекин бу гал унинг овозидан ғазаб эмас, ўпкалаш оҳанги бор эди.

— Тракторчининг нимаси ёмон, холажон?

— Нимаси ёмон эмиш? Эртадан кечгача қора мойга беланиб юриш яхшими? Уқийдиган бўлса, дурустроқ ўқисин-да! Доктор бўлсин... Ҳа, мана сизга ўхшаган бўлсин. Трактор ҳайдаш учун илмининг нима кераги бор?

Саодатхон яна кулди.

— Тавба,— деди Рихси хола чуқур хўрсиниб,— нега куласиз? Ё гапим нотўғрими?

— Ҳа, нотўғри,— деди Саодатхон Рихси холанинг елкасидан қўлини олмасдан.— Трактор ҳайдаш учун ҳам илм керак.

— Керак бўлганда ҳам унақа катта илм керак эмас.

— Керак,— деди Саодатхон қатъий қилиб.— Масалан, сизга трактор ҳайдашни ўргатишса, ўргана олсизми? Йўқ, қийналасиз. Чунки саводингиз йўқ. Ахир шунча катта машинанинг ўзига яраша частлари— қисмлари бор. Ҳар биттасининг номи бор. Уларнинг номлари ва вазифаларини билиш учун ўқиш керак, илм керак. Йилдан-йилга янги-янги машиналар чиқяпти. Илмсиз одам уларни ҳеч қачон бошқаролмайди.

Рихси хола жаҳлдан тушган бўлса ҳам, лекин унинг хаёлчан, сўник кўзлари Саодатхонга ҳамон норозилик билан боқарди.

— Қолхозчи бўлмасин деган эдим-да,— деди у кейин бўшашиб,— далада офтобда қорайиб...

— Холажон,— Саодатхон портфелидан қоғоз олиб ерга ёзди, яхшилаб ўтириб олди,— қишлоққа келганимга ҳали бир йил бўлгани йўқ. Лекин мен далани, колхоз ҳаётини шу қадар севиб қолдимки, сизга буни қандай тушунтиришимни ҳам билмайман. Колхозга бир чиқиб қаранг, буғдойзоргами, пахтазоргами, полизгами — хоҳлаган жойингизга боринг-да, унинг бир четида туриб, бир зум тамоша қилинг. Агар хоҳласангиз, мен ўзим сизга кўрсатаман. Бирга тамоша қиламиз. Мана, менинг қизимни кўринг. У шаҳарда туғилиб, шаҳарда ўсган. Лекин ҳозир қишлоқдан кетмайман дейди. Агроном бўламан, колхозда ишлайман дейди.

Рихси хола ишонқирамагандай Саодатхонга ғалати бир қараб қўйди.

— Мен жуда хурсанд бўлдим. Менинг ҳам энди қишлоқдан кетиш ниятим йўқ.

Рихси хола Саодатхонга яна бир қараб қўйди.

— Ер — кон, холажон. Ундан ҳали етарлича ҳосил оляпмиз, деб айтолмаймиз. Қишлоқ хўжалигига, колхозга ердан ана шу ҳосилни оладиган кадрлар, одамлар керак.

Рихси хола бўшашиб ўрнидан турди.

— Илмли одамга гап ҳам тониб бериб бўлмас экан,— деди хўрсиниб.— Зухрага гап толиб беролмаган одам, сизнинг ёнингизга келиб ўтирибман-а! Зухрага насиҳат қиларсиз, деган эдим. Колхознинг ишқи сизга ундан баттар ёпишибди. Энди нима ҳам дейман. Шу замоннинг қизлари кўрс, айтганини қилади. Биз шўримиз қурғурлар, ким нима деса кўнаверганмиз.

— Юринг, биз билан боғни айланиб кетасиз.— Саодатхон ўрнидан туриб, ердаги қоғозни олди-да, бир

четга секин қоқди. Болаларни экскурсияга олиб келган эдим.

— Нима бало, сизнинг гавҳарингиз борми,— Рихси хола Саодатхонга меҳр билан тикилиб, кулимсиради,— одамларнинг тилини боғлайсиз-қўясиз. Сизни битта Зуҳра яхши кўради десам, мана бир тўдаси эргашиб юрибди.

Саодатхон кулди.

— Юринг, сиз ҳам эргаша қолинг,— деди у ҳазиллашиб.

— Йўқ, айланай, уйда ишим кўп.

Саодатхон Рихси холани кўчагача узатиб қўйиб, ўзи болалар ёнига кетди. У қатор асалари уялари қўйилган ўрикзордан ўтиб, чапга бурилганда олисдан дарахтлар орасидан болаларнинг ҳар хил кийимлари кўзга ташланди. Уларнинг ичида Комилжоннинг оқ халати алоҳида ажралиб турарди. Саодатхон яқинлашиб борганда эрининг ёнида оқ халат кийган яна бир хотиннинг турганини кўрди.

Бу — Маҳбубахон эди. У ўрик ва олма гулларининг пушти кўланкасида оппоқ капалакдек енгил кўринар, юзига гулларнинг акси ургандек яшнаб кетганди. Гуллар орасидан Саодатхон бу аёл билан Комилжон ҳақиқатан ҳам ошиқ-маъшуқлардай бўлиб кўринди. Унинг кўзлари тиниб, қадами секинлашди... Шунча азоб чеккандан кўра, Комилжонга айтсам, очигини сўрасам бўлмайди-ми? Мендан кулса-чи?.. Нега кулади? Тўғриси сўраганим учунми?.. Майли, нима деса десин, айтаман, хатни ҳам айтаман. Ё иқроор бўлар, унда... Ёки ёлғонлигини исботлар... Ҳар қалай ютиб юрганимдан кўра, ҳар қанча аччиқ бўлса ҳам анигини билганим яхши...

Маҳбубахон Саодатхонни кўриб қолди. Қўли билан Комилжонга ишора қилиб, ўзи унинг қаршисига чопди.

Саодатхоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Лекин у бутун иродасини қўлга олиб, қадамини тезлатди.

Баҳорнинг ёқимли, майин шабадаси ғир-ғир эсади. Ҳаво тоза ва юмшоқ. Ундан ажойиб бир ёқимли ҳид — баҳор ҳиди, толпопук ҳиди анқийди. Ҳавода кезиб юрган оппоқ булут парчалари гоҳ қуёш юзини тўсиб, бир дамгина соя солиб ўтади.

Мактаб боғи байрам тусини олган эди. Ҳатто бошланғич мактаб ўқувчилари ҳам якшанбаликка тўла қатнашганлар. Улар ўзларига яраша енгил ишларни бажарардилар. Баъзилари кўчат ўтқазишга ёрдамлашар, баъзилари оз-оздан бўлса ҳам тупроқ ташиш билан овора. Нодира бошлиқ бир тўда ўқувчилар спорт майдончасини текислардилар. Саодатхон янги ўрнатилган турникда пириллаб айланаётган Эсонни тартибга чақириб, ўзи қизларнинг ёнига ўтиб кетди. Қизлар кўпроқ дарахтларга оҳак суриш, супуриб тозалаш ишларини бажарардилар. Юқори синф ўқувчиларидан бир гуруҳи Баратов, Қарташев, Нишонов бошчилигида ҳовуз қазимоқдалар. Икки-уч ўқувчи эса юқорига тупроқ тортиш билан овора.

Тушликка занг урилди. Ўқувчилар бирин-кетин ювишиб, тўрттадан, бештадан бўлишиб, ҳар ер-ҳар ерга овқатланишга ўтирдилар. Ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам бир гуруҳ бўлишди. Ҳар ким ўзи билан олиб келган нарсасини ўртага қўя бошлади. Сал ўтмай ўртада тухум, ҳамирдан пиширилган ҳар хил таомлар, конфет, пиширилган гўшт ва бошқа ноз-неъматларга тўла дастурхонлар пайдо бўлди. Мактаб қоровули Латифхон ака ҳашарчиларга иссиқ чой етказиб бериб турди. Ўқувчилар муаллимларини дастурхонга таклиф қилдилар. Саодатхон болаларнинг сўзларини қайтармаслик учун бир гуруҳ бўлиб ўтирган бошланғич мактаб ўқувчилари даврасига қўшилди.

— Қани, менга айтинглар-чи,— деди болаларга бир-бир қараб,— катта бўлганда ким бўлмоқчисизлар?

Болалар бир-бирларига қараб олдилар.

— Мен учувчи бўламан,— деди шўхликда ном чиқарган иккинчи синф ўқувчиси Карим.

— Мен матрос бўламан,— деди ундан қолишмай яна бири.

— Мен колхозга раис бўламан.

— Мен мактабга директор бўламан,— деди кичкинагина бир қиз. Болалар бирдан кулиб юбордилар. Саодатхон уларнинг елкаларига қоқиб эркаларкан, унинг кўз ўнгиде ажойиб келажак гавдаланди. Бу келажак — ҳозир унинг атрофини ўраб ўтирган, қалби умид-орзуга тўла бўлган шу болалар эди.

Саодатхон уларнинг орасида ўгли Бахтиёрни, қизи Бўстонни кўрди, Ана, қадди-қоматлари келишган, навқирон йигит Бахтиёр кексайиб қолган Саодатхон билан хайрлашди-да, самолётга чиқиб ўтирди. Самолёт оҳиста ердан кўтарилиб, осмонга сингиб кетгандай, баланд-баландларда кўздан ғойиб бўлди. Ана, Бўстон. Дала шабадаси бир оз қорайтирган, юзи ёқимли, унинг тўла гавдаси ва келишган бўйига енгил этик жуда ярашган. У биринчи очилган пахтани кўриш учун энгашди, кўзларида шодлик, лабларида табассум...

Саодатхон чуқур энтикиб олди.

— Одамнинг қўлидан келмайдиган ҳеч бир иш йўқ,— деди болаларга бир-бир қараб Саодатхон.— Одам ҳамма нарсадан зўр. У нимани истаса қила олади. Фақат бунинг учун ўқиш ва меҳнатни севиш керак. Самолётни ихтиро қилган Жуковский ҳам бир вақтлар худди сизларга ўхшаб ўқувчи бўлган. Бироқ унинг ўқувчилик даврида сизларга яратилиб берилгандек шароит бўлмаган. Шунга қарамасдан, ҳеч чарчамай ўқиган, ўрганган. Натижада, бутун дунёга маълум катта олим бўлган.

Булардан анча нарида олма дарахтининг тагида ўтирган ўқувчилар даврасидан ашула кўтарилди.

Қийқириқ, чапақлар орасида занг урилди. Ҳамма бирдан ўрнидан қўзғалди. Саодатхон келиб ўтирган

даврадаги ўқувчилардан Карим, Юсуфни бир чеккага чақирди:

— Мен сенга бир гап айтсам, хўп дейсанми?

— Олдин айт-чи!— деди Юсуф.

— Иккимиз бир бўлиб, бир машина ишламаймизми-а?

— Машина? Қанақа машина?

— Уйлаб кўрамиз-да! Жуковский ҳам самолётни ўйлаб топган экан-ку!

— Юр, ҳамма ишга тушди. Кейин гапиришамиз.

— Ишдан кейин ўйлашамиз-а?

— Бўлади.

— Қўлингни бер!

Улар бир-бирларининг қўлларини қаттиқ қисдилар. Эндигина ўн бир-ўн икки ёшга кирган бу болаларнинг орзу бирдамлигида келажакнинг истиқболи чарақлаб кетди. Бу истиқбол шуларники, шу истиқболни яратувчиларнинг ўзлариники эди.

Саодатхон шу куни уйга кеч қайтди. Ойсиз тун. Қишлоқ кўчалари сув сепгандай жимжит эди. Осмон гумбазида ҳисобсиз юлдузлар чамани ёнади. Тоғлар, адирлар ошиб сермева боғлардаги дарахтларнинг ниш урган куртاكلарига урилиб, бепоён пахта далалари устидан қанот қоқиб келаётган шабада кишига ором бағишлайди. Баъзи ҳовлиларнинг пастак деворларидан кўчага электрури мўралайди. Девор оша кўчага эгилган дарахт шохларининг соялари шабадада титрайди. Гангир-гунгур суҳбат ва кулги овозлари эшитилади. Қаердадир, йироқда радиоприёмник вағиллайди. Саодатхонанинг ёнидан ёшгина бир йигит овозининг борича ялла қилиб ўтди:

Асаканинг йўлида

Каллак урган толи бор.

Бизнинг ёрни сўрасангиз,

Унг юзида холи бор, ўргилай.

Сўзларида боли бор,

Ерим, ишинг нечада?
Ойдек тўлибсан кечада.
Арзи ҳол айтай десам, ўргилай,
Учрамадинг тор кўчада.

Йигит узоқлашиб кетди. Унинг овози жимжит кечага сингиб кетгандай секин-секин ғойиб бўлди. Саодатхон дарвоза ёнига келганда негадир тўхтаб қолди. Узини-ўзи ишонтирадиган далил топа олмаса ҳам эри ҳақидаги шубҳа унга қаттиқ таъсир қилар, комиссиянинг мактабга бевақт келгани ва ўртадаги ғалати бир тушунмовчилик уни баттар эзар эди. Бир томондан, ёзги имтиҳонлар ҳам яқинлашиб қоляпти. Уқитувчиларни ҳам, ўқувчиларни ҳам тайёрлаш керак...

Қаердадир чигиртка чириллади, йироқ-йироқлардан бақаларнинг қуриллаши, чўпон итларининг улиши эшитилади. Дарвоза ёнидаги мирзатеракнинг танга барглари шабадада майин шивирлайди. Ой кўтарилди. Буни Саодатхон теракнинг кўча юзига тушган узун соясидангина билди. Кўкдаги юлдузлар ойнанинг ўткир шуъласида эригандай сийраклаша бошладилар.

Саодатхон теракка суянганича ҳамон хаёл суриб турар, туннинг гўзаллиги ва сеҳрли товушларини хаёлчанлик билан кузатар ва эшитар эди. Баҳор кечасининг беозор жимжитлиги унинг хаёлини қанотлантирар ва у негадир бу хаёлнинг кетини узгиси келмасди.

Ҳовлидан оёқ шарпаси эшитилди. У дарвозага яқинлашди-ю, яна орқасига қайтди. Кейин Комилжоннинг:

— Бўстон, дарвозани бекитиб ол, мен ойнадан хабар олай,— дегани эшитилди. Саодатхон сесканиб кетди. У шошиб дарвозани очган эди, Комилжон билан тўқнаш келди.

* * *

Ёзги имтиҳонларнинг бошланишига саноқли кунлар қолди. Саодатхон ўқувчиларни имтиҳонга мумкин қадар

яхши тайёрлашга ҳаракат қилди. Мактаб деворлари ўқувчиларни пухта тайёрланишга чақирган шиорлар билан безатилди. Деворий газеталарнинг имтиҳонга бағишланган янги сонлари илинди. Бу эса мактаб залига тантанали байрам тусини берган эди. Кутубхонада ҳам, боғдаги янги ўқиш залида ҳам кечгача ўқувчилар узилмас, дарс тайёрлашар эди. Саодатхон айниқса ўтилган дарслар юзасидан ўқувчиларга консультациялар беришни яхши ташкил қилишга эътибор берди. Ота-оналар комитети аъзолари билан маслаҳатлашиб, ота-оналар ва колхозларнинг ёрдами билан мактабга диафильм аппаратлари ва ленталар сотиб олинди. Болалар энди баъзи фанлардан ўтилган темаларни бу аппаратлар ёрдамида ўз кўзлари билан кўрар ва жуда яхши тушунаётганликларини айтиб севинишарди.

Мактабда иш ана шундай қизғин бир пайтда Саодатхонни районо советига чақиришди.

Совет анча давом этди. Баротов устма-уст папирос чекар, кабинетда ҳалқа-ҳалқа бўлиб кезиб юрган папирос тутуни секин-секин дераза томонга йўналар ва ҳавода ғойиб бўлар эди. Бурчакда ўтирган Обидов мушукникидек ялтироқ кўзларини бир Воҳидовга, бир Шукуровга тикар, кейин бу ёғи нима бўлди, дегандек Аҳмедовга қараб қўярди. Шукуров Воҳидовнинг ўринбосари бўлиб, районога келганига ҳали кўп бўлмаганди. У ҳам Саодатхоннинг иши бўйича тузилган комиссиянинг аъзоси эди. У Аҳмедовга ишониб катта хатога йўл қўйганлигини совет давомидагина яхши тушунди.

Шукуров бир неча марта Султонованинг мактабига боришга тараддудланганда, Аҳмедов уни тўхтатган, ҳозир улар комиссияни кутяпти, ўқитувчиларнинг ҳам хўп қулоғини бурагандир, бир оз эсларидан чиқсин, кейин борамиз, деган эди.

— Сиз ҳали қайси мактабдаги шароит қанақа, директорлар қанақа — яхши билмайсиз. Борадиган кунни менинг ўзим айтаман,— деган эди у. Аҳмедов ҳам райо-

нонинг ходими ва шу комиссия составида бўлганлиги учун Шукуров унга ишонган эди.

Шукуров қаттиқ банд бўлган бир куни Аҳмедов унга шу бугун мактабга бориш керак, деб уқтирди. Лекин Воҳидов отпусकाда, Шукуров бўлса район комитетининг бюросига тайёрланмоқда эди. Чунки бу бюрода мактаб ва маориф ишлари кўрилиши керак эди. Шунинг учун ҳам Шукуров боролмади.

— Султонова яна телефон қилди. Ишни анча чўзиб юбордик, бунга асосан мен айбдор бўлиб қолдим,— деди тилёғламалик билан Аҳмедов.— Мен бугун ўша ёққа бормоқчи эдим. Агар қаршилиқ қилмасангиз, ходимлардан бирон кишини олиб, биратўласига мактабга бориб кела қоламан. Бизга ўқитувчилар ҳам, Султонова ҳам тенг, оқ бўлса оқ деймиз, қора бўлса қора. Тўғрими?

— Майли бўлмаса, бориб кела қолинглар,— деган эди Шукуров.

Аҳмедов мактабга бориб келгандан кейин тезроқ районо совети чақирилишини таклиф қилди. У нимагадир бирдан бу масалани ҳал қилишга шошилганини Шукуров пайқаб қолди. Шу орада Қарташев келиб Шукуров билан гаплашиб кетди. Ана шундан кейин Шукуров бу масала юзасидан районо совети чақиришни Воҳидовнинг отпускадан қайтишигача қолдирди.

Ҳозир Шукуровнинг авзойи бузуқ. Аҳмедовга баъзан шундай қараб қўяр эдики, бунга кузатиб турган Обидовнинг юраги шигиллаб кетарди. Аҳмедовнинг ўзи бўлса, унга сира қарамас эди.

Комиссия текширувнинг натижаси ҳақида Аҳмедов советда гапираётиб, Саодатхонга юкланган айбларни тасдиқловчилар қаторида Салимовани ҳам айтиб кетди. Бирдан Салимова кўзларини катта очганича Аҳмедовга тикилди. У ўша вақтгача ўзининг нега чақирилганини билмай ўтирган эди. Салимова ўзини сира тутолмади, «ёлғон» деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Аҳмедов бошини бир томонга хиёл эгиб, ясама бир жил-

майиш билан Салимовага қараб қўйди-да, сўзини давом эттирди. Бир чеккада ўтирган Саодатхоннинг юзи хотиржам. Салимованинг ҳозирги гапи уни сира ажаблантирмаган эди.

Аҳмедов ўз сўзида кўпроқ янги директорнинг ўқитувчиларни «ёмон» ва «яхши»га ажратиб олганлигини қоралади.

— Бу нарса,— деди у,— кишиларни тарбиялаш ўрнига улардаги камчиликларни янада чуқурлаштиришга ҳамда группачиликка олиб боради.

Аҳмедов стол устидаги газеталардан бирини олиб, қўлида ўйнаб туриб гапирарди. У газетани стол устига қўйганда, карнай қилиб ўралган газета ёзилиб кетди. Аҳмедовнинг кўзига унинг саҳифасидаги «Меҳрибон ўқитувчи» сарлавҳали очерк ташланди. Гарчи бу очеркни Аҳмедов олдин кўрган бўлса ҳам, бу тўғрида ломним деб оғиз очмаган эди. У ҳозир дадасининг олдида гапи ёлғон чиқиб қолган боладек эсанкиради. Юзи биллинар-биллимас қизарди. У ўзини ўнглаб олгач, авзойидаги ўзгаришни сездирмаслик учун ясама табассум билан ўтирганларга бир-бир қараб чиқди-да, сўзини давом эттирди.

Бу очерк Саодатхон ҳақида ёзилган эди. Уни Латофат ёзган ва худди атайлабдан қилгандек шу бугун, яъни Саодатхоннинг иши муҳокама қилинадиган куни область газетасида босилиб чиққан эди.

Обидов очеркни кўриши билан Аҳмедовнинг ёнига чопди. Қовоғидан қор ёғиб ўтирган Аҳмедов:

— У тирранчани мен бошқа мақсад билан юборган эдим,— деб минғирлади.

— Энди нима бўлади?— деб сўради Обидов безовталаниб.

— Нима бўлса бўлади. Биласизми, ишни хом қилдингиз, ёнингизга Баротовдан бошқа ўқитувчини торта олмадингиз. Ошна-оғайни деб энди мен ҳам балога қолиб кетаман,— деди у жаҳли чиқиб.

Шундай қилиб беш-олти ойдан бери кутиб ётган, орзу қилган ғалабага бирдан ишончини йўқотган Обидов сувга тушган нондай бўшашиб, районодан чиқиб кетган эди.

Аҳмедов ўз сўзига бошқаларни ишонтириш учун ҳар қанча уришса ҳам ҳеч кимнинг юзидан унинг фикрини қувватлаш аломатини сезмади. Ноиложликдан сўзининг охирида бундай кишиларни юз-хотир қилмасдап, ҳар қандай камчилигини дадил ва тўғри гапириш ҳар кимнинг бурчи эканлигини қайта-қайта уқтиришга уринди.

— Кечирасиз,— Воҳидов ўрнидан бир қўзғалиб қўйиб, савол берди,— сиз, чамамда, комиссиянинг фикрини гапирдингиз шекилли. Лекин бизга комиссия нималарга асосланиб шу фикрга келганлиги қоронғи бўлиб қолди. Мактабда партия ташкилоти бор. Султонова коммунист. Комиссия мактаб партия ташкилотидан нима учундир ҳеч нарса сўрамабди.

— Комиссия ўқитувчиларнинг шикоятда кўрсатилган далилларга асосланади.

— Кечирасиз, у қандай далилар эди?

— Мен уларни айтиб ўтдим.

Шу пайт Шукуров чекиб ўтирган папиросини жаҳл билан кулдонга босиб ўчирди-да, Аҳмедовга қаради.

— Утиринг, ўртоқ Аҳмедов,— кейин у боши билан Салимовага имо қилди.

Салимова ўрнидан туриб, аввал Обидовга бир қараб олди-да, кейин Аҳмедовга тикилди.

— Ўртоқ Султонованинг устидан тушган шикоятноманинг авторлари нималарга асосланиб мени гувоҳ сифатида кўрсатган эканлар? Ахир гувоҳ деган хабардор бўлади, мен бўлсам энди билиб турибман.

Аҳмедов безовталиқ билан Обидовга қаради. Обидов ранги ўчиб кетган Баротовга кўз қирини ташлаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Ўртоқ Султонова дарсга кирмаган соатларида, унинг дарси бор синфдаги болаларнинг ғовур-ғувурини

босиш учун синфдан дарсини танилаб чиққанлиги ўртоқ Салимованинг ёдида бўлса керак. Агар яширмасдан тўғриси айтса, худди шундай. Бундан ўртоқ Баротов ҳам хабардор. Шундайми, ўртоқ Баротов?

Баротов индамади. Қувлаганда бурчакка қисилиб қолган говуқдай бўйнини қисди.

— Нега индамайсиз?

— Уч-тўрт минут кеч қолиш баъзан бўлади-да,— деди у кўзини жавдиратиб. Обидовнинг ранги оппоқ оқариб кетди.

— Ўртоқ Обидов,— деди Салимова,— ўша кунни, янглишмасам, Султонова уч минут кечикиб келди. Угли касал бўлиб қолгани учун доктор чақиришга борганлигини айтган эди. Болаларни тинчлантириш учун мен синфдан чиққанимда ўртоқ Баротов кўрган эди, энди эсладим.

Шукуров Аҳмедовга қаради:

— Бугунги газетадаги очеркка нима дейсиз?

Аҳмедов рўмолчасини олиб, йилтираб турган пешонасини артди.

— Эшитишимча, мухбир қизни ўртоқ Султонова роса меҳмон қилган. Ёш қиз-да, одамларнинг юрагига чуқур киролмаган.

Салимова сўз олиб ўрнидан турди.

— Мен қисқагина гапираман,— деди у соатига қараб, кейин Обидов билан Баротовнинг хулқ-атворини, улар нима учун Султоновани ёқтирмаётганликларини айтиб берди. Бу туҳматчилар Аҳмедовнинг паноҳида жон сақлаб келаётганликларини, эски директор Қаримовнинг сувдан қуруқ чиқиб кетишида ҳам Аҳмедовнинг қўли борлигини айтиб, сўзининг охирида Воҳидовга мурожаат қилди:— Мен Обидов билан Баротовнинг ўз вазифаларидан четлаштирилишини ва Аҳмедовга ҳам тегишли жазо берилишини сўрайман. Бундай ўқитувчилар болаларимизни партиямиз ва ота-оналаримиз талаб қилганича тарбия қилолмайдилар. Ана шунинг учун ҳам булар ғийбат, бўҳтон йўлига ўтиб олганлар. Қўли-

дан меҳнат, иш келадиган одам бу йўлга қадам қўймайди.

— Оғзингизга қараб гапиринг, ғийбат қилиб нима қилдик?— Обидов баланд келмоқчи бўлиб бўйнини чўзди.

Воҳидов қалам билан столни тақиллатиб, Обидовни тартибга чақирди.

— Ғийбатчи, бўҳтончи бўлмасангиз, менсиз менинг номимдан шикоят ёзасизми?— Салимованинг овози ғазабдан бир оз титради.— Султонова сизлардан ҳалол меҳнат қилишни талаб қилди. Шунинг учун сиз ўртоқ Султоновага туҳмат қилдингиз. Ҳатто унинг оилавий турмушини ҳам бузмोқчи бўлдингиз.

Саодатхон ўрнидан туриб кетишига сал қолди. Унинг вужудига қандайдир бир титроқ югурди. Кўз олди қоронғилашди.

— Ие,— Обидов қўлларини ёзиб, аввал Воҳидовга, кейин Шукуровга қаради.

— Мактабнинг орқасида иккалангизнинг қилган суҳбатингиз эсингиздами? Шундай питирлаб қолсинки, мактабга келиш ўрнига эрининг кетидан пойлаб юрсин, деб маслаҳат қилган эдинглар-ку! Мен синфда туриб, деразадан эшитиб қолган эдим. Мен Султоновани хабардор қилиб қўймоқчи бўлдим-у, лекин сизларнинг қўлинглардан бу иш келмаслигини билганим учун индамадим. Султонованинг оиласи сизларнинг гапинглар билан бузилиб кетадиган оила эмас!— деди Салимова.

— Индамаган сайин бўҳтон қилаверасизми?— Обидов безовталаниб қичқирди.

— Бўҳтон эмас, тўғри гап! Қаримов директор вақтида унга аттестатни пуллашга ёрдам берганингизни ҳам аниқладик. Омборчининг боласига «беш» қўйиб, пора олсангиз, раиснинг боласига «беш» қўйиб, уйингизга машинада қовун-тарвуз туширтиргансиз. Энди бу ишларни қиллолмай қолдингиз-а! Шунинг учун Султонова сизга ёқмабди. Мактабнинг ҳозирги аҳволини ўтган йилги аҳ-

воли билан солиштириб кўринг. Қанча фарқ қилиб кетди. Болаларгина эмас, ота-оналарнинг ҳам мактабдан кетгилари келмайди. Имтиҳон тараддуди ҳар йили фақат мактабнинг ўзидагина бўларди. Бу йил бутун қишлоқда бўляпти.

Обидовнинг ранги докадек оқариб кетди. Жавдирган кўзлари билан Аҳмедовга бир қараб қўйиб, секин бошини эгди.

— Менинг илтимосим шу,— деди Салимова ўтирганларга бир-бир кўз югуртириб,— бундай одамлар ишдан четлатилсин. Ҳали ҳам жиловни хўп бўш қўйиб бердик.

Сўзга чиққан бошқа ўртоқларнинг ҳаммаси Салимованинг сўзини қувватлаб гапирди.

Районо совети тамом бўлгандан кейин ўқитувчилар Шукуров ва Воҳидов билан хайрлашиб, кўчага чиқдилар. Кеч кириб қолган эди. Энди катта йўлга бурилганларида, юк машиналаридан бири кетма-кет сигнал бериб, уларнинг ёнида тўхтади.

— Қишлоққами? Қани, чиқволинглар!— кабинадан «Гулбоғ» колхозининг шофери бош чиқарди.

Ўқитувчилар миннатдорчилик билдириб, бир зумда машинага жойлашишди.

Шофер кабинадан чиқиб, уларга бир қараб, кулиб қўйди.

— Яхши жойлашдингларми? Директор опамни машинада олиб кетарканман-да,— деди кейин болаларча хурсандчилик билан.

Саодатхоннинг назарида машина жуда секин кетаётганга ўхшарди. Кулиб, ҳазиллашиб кетаётган ўқитувчилар ҳам, секин хиргойи қилиб, рулни бошқариб бораётган шофер ҳам жуда бепарво, беғам одамлардек кўринарди. У уйига ошиқарди. Комилжонни тезроқ кўргиси келарди.

Ботаётган қуёшнинг алвон ранги уфқни яллиғлантириб, водийга қизғиш нур сочар, олисдаги тоғлар юзини

секин-секин кул босгандек сурма ранг тусга кириб борарди.

Саодатхон кабина томини ушлаб, тикка туриб олганди. Шабада унинг юзига урилар, сочларини тўзғитиб, қулоғи остида ғувилларди.

Ўқитувчилар уни ўтириб олишга қисташса ҳам у кўнмади.

— Бирам яхши шабадаки, одам ҳузур қилади. Бутун қишлоқ кўриняпти. Қаранглар, қандай чиройли,— деди у шабададан кўзларини қисиб. Унинг қалби ҳаёт, меҳнат завқи билан тўла эди. Назарида, учиб кетаётган машинадан кўра унинг руҳи енгилдек туюларди. Ана шу кўмкўк пахталарни, олисдан қорайиб кўринган боғларни, бутун далани, бутун қишлоқни бағрига босгиси келар, юзидан табассум аримасди. Мана, у ҳозир Комилжоннинг олдига боради. Ахир у ҳақда қанча нотўғри хаёлларга борган вақтлари бўлди. Ундан яширин қанча азобланди. Унинг кўзларига ички азоб билан совуқ қаради. Наҳотки Комилжоннинг кимлигини билмаган бўлса-я! Биларди. Лекин билиб туриб ҳам ўйларди. Саодатхонга ана шуниси оғир ботарди. У гўё Комилжонга туҳмат қилгандай ўзини унинг олдида ўнғайсиз ҳис қилар, лекин бутун вужуди билан унга интиларди. Яхшиям Комилжонга айтмади. Агар айтганда, у балки ҳайрон бўлар, балки ранжирди.

Қарташев Саодатхонни туртди. Саодатхон сесканиб унга қаради. Кейин машинага йўл бериб, четга чиқиб турган Маҳкамбойни ва бола кўтариб турган бир аёлни кўрди. Маҳкамбойнинг бир қўлида чамадон, бир қўлида қандайдир ўроғлиқ юк бор эди.

— Раиса! Раисани олиб келяпти,— деди Қарташев.

Саодатхон хурсандчилик билан жилмайди.

Саодатхон машинадан тушиб, ўқитувчилар билан хайрлашди-да, пахтазор ўртасидан кесиб ўтган тор йўлдан юриб кетди. У анча юргандан кейин орқасига қаради ва катта йўлда қатор тизилишиб кетаётган ўқитувчи-

ларни меҳр билан кузатиб қолди. Ана, баланд қаддини бир оз олдинга эгиб Искандаров кетяпти. Семиз, думалоқ бўлишига қарамай дадил қадам ташлаб Карташев бормоқда. Салимова, Латифхон... Ана, Муродова ҳам хайрлашиб қолди... Қандай олижаноб, меҳрибон одамлар, деб ўйлади Саодатхон. Кейин орқасига ўгирилиб тез-тез юриб кетди. Комилжон уйдамикин? Анча вақтдан бери Саодатхон унинг кўзларига аввалгидай меҳр ва лаззат билан қараган эмасди. Бугун мана шу бахтли дақиқалар унга қайтди. Комилжон! Ишдан қайтдимикин? Уйдамикин у?

1955—1956 йиллар

ОЧ ЮЗИНГНИ

*Хурматли дадамнинг хотирасига
бағишлайман.*

Адолат Курчоғлик мазорни айланиб оқадиган сув бўйига етганда, чимматини кўтариб енгил нафас олди. Ариқ бўйига ўтириб, муздек сув билан юз-қўлини ювди.

Қуёш янгигина ботгани учун куннинг қизиғи ҳали қайтмаган эди. Уч томонга айрилган кўчаларнинг ҳеч бирида одам кўринмасди. Кўча чанги қўнавериби, гувала тусини йўқотган хароба деворлардан унга белангандек оппоқ дарахт шохлари осилиб ётар, сукунат чўккан бу тилсиз кўчаларга одам оёғи тегмагандай ғамгин эди. Паст-баланд қабрлар устида баҳор ёмғири билан униб, саратон иссиғида қовжираб қолган ўтлар, гўё шу тупроқ остида ётган мурдаларнинг умрини акс эттиргандай кўринарди.

Дарахтларга боғланган ҳар хил латта-путталар баъзан эсган кечки шабадада тебранар ва мазорга қўрқинчли тус бағишларди.

Адолатнинг юраги бирдан шув этиб кетди. Онаси айтган эди-я, кеч бўлиб қолди, эртага бора қол, деб. Бироқ, Адолат кўнмади. Офтоб бошингдан уриб тургандан кўра кечки пайт йўл юриш осонроқ бўлади. Қўшариқ қошиб кетибдими, қош қорайгунча етиб оламан, деб йўлга чиқаверди.

Адолат ариқдан сакраб ўтди-да, юмшоқ тупроқ устидан билқ-билқ босиб, юриб кетди. У энди беш-ўн қадам қўйган эди, бирдан ўқ овози эшитилди. Адолат қўрқиб, атрофга аланглади. Лекин қайси томонданлигини билол-

мади. Кетма-кет отишма бошланди. Кўчанинг бош томонида булутга ўхшаш чанг-тўзон осмонга кўтарилди ва ҳадемай бир тўда отлиқ кўринди. Адолат қулоғи остидан визиллаб учиб ўтаётган ўқлардан гангиб, жон талвасасида мозорга қараб чопди. Бироқ бошидан сирпаниб кетган паранжиси оёқларига ўралашиб қолди. У йиқилди. Жон ҳолатда чимматини юзига тортиб, ўрнидан туришга уринди. Лекин шу пайт боши ва бўйни аралаш тушган қаттиқ зарбадан гандираклади-ю, ўзидан кетди...

Адолат кўзини очганда ўзини чоғроқ, нотаниш бир уйда кўрди. Уй қоронғи, эскигина стол устида турган лампанинг пилиги пастлатиб қўйилган, ҳеч қандай шарпа эшитилмас эди.

Адолат пешонасига ҳўл латта қўйилганини, ўзининг қандайдир каравотда ётганини сизди. У эсини йиғиб олишга уринар, бироқ, чанг-тўзон ичидан чиқиб келган отлиқлардан бошқа ҳеч нарса эслаёлмасди. Бу ер қаер? Нега у ўз уйда эмас? Уни бу ерга ким олиб келган? Унинг юраги орқасига тортиб кетди. Ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, туролмади. Бир қўли кўкраги аралаш дока билан боғлаб ташланган эди. Доканинг ҳар ер-ҳар ерига тепчиб чиққан қонга кўзи тушди ва шундагина бутун бадани зирқираб оғриётганини, айниқса кўкрагининг ўнг томони кучлироқ оғриётганини сизди. У ҳолсизланиб ёстиққа аста бошини қўйди.

Қоронғида эшикнинг ғийқ этиб очилгани эшитилди. Адолат кўрқув аралаш яна бошини кўтарди. Чироқ пилиги кўтарилди.

— Қалай аҳволингиз, дурустмисиз?— Бу хотини кишининг овози эди.

Каравот ёнида олдига майда гулли читдан тикилган фартук тутган, оқ оралаб қолган сочларини рўмол орасига маҳкам танғиб олган ўрта ёшлардаги чиройли, қора қош бир аёл турар эди. У меҳрибонлик билан Адолатнинг пешонасини ушлаб кўрди.

— Ҳеч нарса эмас, яхши бўлиб кетасиз.

Бу хотин ким? Нега бунчалик меҳрибонлик қияпти? У ўзбекка ҳам ўхшамайди. Ё армани, ё пирсиён бўлса керак.

Аёл бу саволларни Адолатнинг кўзидан дарров уқиб олди.

— Қўрқманг, қизим, сира қўрқманг. Ёмон одамларникида эмассиз,— деди у Адолатнинг устига ёпилган адёлни тўғрилай туриб.— Мен ҳозир овқат олиб келаман.

Аёл чиқиб кетди. Адолат атрофга аланглади. Эшикдан кираверишда ўнг қўлда эркак кишининг костюми осиқлиқ турибди. Стол устида бир даста китоб тахлоглиқ, олмадаккина чойнак билан стакан ҳам шу стол устида. Деворга Лениннинг газета ўқиб турган сурати қўйилган. Пастда, полда олачипор пақир билан примус турарди. Бир ён деворга оппоқ чойшаб тутилган. Афтидан, кийим-кечак ўраб қўйилган бўлса керак. Уйнинг бутун жиҳози мана шулардан иборат эди.

Оёқ шарпаси эшитилди. Чуқур тарелкада овқат кўтариб ҳалиги аёл кириб келди. У стол ёнидаги табуреткани карават олдига суриб, қўлидаги овқатни унга қўйди. Кейин Адолатнинг бошини кўтариб, баландроқ бўлсин учун яна бир ёстиқ қўйди.

— Овора бўлманг, ҳеч нарса емайман. Мени бу ерга ким олиб келди?

— Йўқ, йўқ. Атайин сизни ичсин деб суяқ ош қилдим. Озгина бўлса ҳам ичсангиз, дармон бўлади.

— Бу ер қаер?

— Бу ерми? Бу ер бизнинг уй.

— Мени ким олиб келди?

— Сизними? Менинг эрим олиб келди.

— Қандай? Нега?—Адолат бошини кўтаришга уринди.

— Босмачиларнинг оти тагида қолиб кетган экансизку! У қуриб кетгурлар одамни аяйди дейсизми. Милтиқ қўндоғи билан урадими бўлмаса одамни.

Кўча томонда бир нарса тарақлади. Аёл қўлидаги қошиқни қўйди-да, югуриб дераза олдига борди. Пардани

кўтариб, ташқарига қаради. Анча вақтдан кейин қайтиб келиб каравот қирғоғига ўтирди: у тез-тез нафас оларди.

— Хавотирда яшагандан ёмон нарса йўқ,— деди у Адолатга қошиқда овқат тутаётиб. Адолат бошини кўтараман деди-ю, кўкрагини гижимлаб, бошини қайта ёстиққа қўйди

— Турманг. Мен ўзим ичириб қўяман.

Адолат маставадан бир-икки қошиқ ичди. Уйнинг димлигиданми ёки оғриқ азобиданми, унинг пешонасида майда тер томчилари ялтиради.

— Раҳмат,— деди хотиннинг қошиқ тутган қўлини ушлаб,— бўлди. Сиз боя қанақа хавотир ҳақида гапирдингиз?

— Эримдан хавотир оламан-да,— деди хотин чуқур хўрсиниб,— кексайиб қолди Сергейим. Қим билади, дейсиз... Ярадор бўлиб келадими, ўлигини олиб келишадими... Бу қуриб кетгур босмачилар тагин қайси гўрдан бош кўтаришди-я!

Кўчада яна нимадир тарақлади. Хотин нафасини ютиб, деразага қаради.

— Мени бу ерга сизнинг эрингиз олиб келдимизми?— деб шивирлади Адолат.

— Ҳа, Усмонжон иккаласи.

— Усмонжон деганингиз ким?

— Усмонжонми? Район фирқа қўмитасида ишлайди. Мана бу босмачилар яна бош кўтарганига, кўнгилли бўлиб кетди у ҳам.

Адолатнинг кўнглига яна қўрқув тушди. Энди нима қилади? Уйига нима деб боради? Қошки кета олса... Усмонжон... Қанақа одам экан у?

— Усмонжон ҳам шу ерда турадимизми?

— Йўқ. Эски шаҳарда уйи, онаси бор, лекин бу ер ҳам ўз уйидай.

— Қай вақт бўлди экан-а?

— Соат тўрт бўлиб қолгандир...— деди ҳамон қоронғи деразадан кўзини узмай ўтирган аёл.

Орага жимлик тушди. Адолат ҳам оғриқ, ҳам қўрқув азобидан титрарди. Аёл бўлса қимирламай деразага қараб ўтирибди. Унинг ташвишли чеҳрасидан эридан қаттиқ хавотирдалигини Адолат сезиб турар, уни юпатгиси, тасалли бергиси келар, лекин, нима дейишини билмас эди. Яхши хотинга ўхшайди. Улар келганда ҳам буни ёнидан кетказмайди...

— Кеча кечқурун сизни ташлаб кетганларича дараклари йўқ.

— Кеча кечқурун?— Адолат туришга уринди.

— Қимирламанг, ярангиз оғрийди. Айтмоқчи, отингиз нима?

— Адолат,— деди у ҳолсизлик билан бошини ёстиққа қўяр экан.— Аямлар қидириб юришгандир...

— Усмонжон келсин, хабар берамиз.

— Йўқ, йўқ. Эркак киши борса... Йўқ, дадам мени ўлдиради...

Дераза тақиллади. Аёл эшикка қараб чопди. Қимларнингдир тапир-тупур уйга кирганлари, эркак кишининг овози эшитилди.

— Меҳмоннинг аҳволи қалай?— Бу ҳалиги овоздан бошқачароқ эди. Усмонжон дегани шу бўлса керак.

— Бугун кўзини очди,— деб жавоб қайтарди аёл.

Адолат чойшабни юзига тортиб, ўралиб олди. Қўрқувдан унинг бутун вужуди титрар, сал яқинлашган оёқ шарпасидан юраги ёрилгудек бўлар эди. Ҳозир келиб қўлимдан ушласа... вой шўрим, холамникига бормай ўлай мен. Энди нима қиламан?

— Иссиқ чойинг борми, Гуар?— деди уйга кириб келган эркакларнинг бири.

— Бор, бор, ҳозир. Ечининглар,— деб жавоб қайтарди аёл.

«Бу хотиннинг оти Гуар экан» деб ўйлади Адолат. У нафасини ютиб, қимирламай ётарди, чойшаб ёки каравотни қимирлатиб юборишдан жуда қўрқарди.

— Қизингиз ухляптими, йўқми, Гавҳар опа?— Бу

иккинчи кишининг овози эди. Усмонжон шу бўлса керак, Гавхар опа, деяпти. Аввалгиси эри экан.

Йўлакдан Гуарнинг:

— Йўқ, уйғоқ,— дегани эшитилди. Қимдир Адолатнинг ёнига келиб, унинг юзини очмоқчи бўлди. Адолат чойшабга маҳкам ёпишди.

— Э, қизим, юзингни аллақачон кўриб олганмиз. Уялаётган бўлсанг, уялмай қўя қол. Мен даданг тенги одамман. Мана, Усмонжон бўлса, акангдай гап.

— Сергей Петрович, чой қўйиб қўйдим,— деди Усмонжон. Лекин, Сергей Петрович кетмади. Ҳазил-кулги билан Адолатнинг юзини очиб, жилмайди.

— Ана бўлди, нимадан уяласан,— деди эркалаб,— қалай, яранг оғримаяптими?

— Қимирласам...

— Қимирлама, қимирлама.

Сергей Петровичнинг орқасида кулиб қараб турган Усмонжонни кўрган Адолат, секин кўзини пастга олди. Узун қайрилма киприklar юзига соя ташлади. Қонсизликдан унинг ранги оппоқ, қора кўзлари бир оз ичига ботган эди. Унг юзидаги яранинг ўрни ҳам қандайдир ўзига ярашиб турарди. Усмонжон уни ортиқ уялтирмаслик учун орқасига қайтди. Улар стол ёнига ўтиришиб, аёл келтирган овқатни ичишар, бир-бирига сира гап қотишмасди. Адолат уларга секин-секин кўз ташлаб қўяр эди.

Сергей Петрович олтинш ёшларга бориб қолган, барваста киши эди. Сарик соқол-мўйлаби ўсиб, қалин лабларини қоплаган, пешонасида ниманингдир изи кўринарди, овози йўғон, лекин ёқимли, мулоим эди. Усмонжон эса йигирма уч ёшларга борган, кўк кўз, кенг пешонали, унча чиройли бўлмаса ҳам истарали йигит эди. Унга ҳуснбузар кўп чиққанлигидан юзи олисдан бужурга ўхшаб кўринарди. Сергей Петрович кекса бўлишига қарамасдан қувноқ, ҳазилкаш, Усмонжон эса камгап ва оғир йигит эди.

Адолатнинг кўзи бурчакка суяб қўйилган милтиққа тушди. Юраги шув этиб кетди. Ахир, босмачиларни қувлаганларидан кейин милтиқлари бўлади-да, йўқ, булар ёмон одамларга ўхшамайди, деб тасалли берди ўзига ўзи.

— Уйинглар қаерда, синглим?—чой қуяётган Усмонжон Адолатга қарамасдан сўради.

— Шарифбой гузарида.

— Ота-онангизга хабар бериб қўйиш керакдир-а?

— Йўқ, йўқ,— деди Адолат қўрқиб,— ўзим бораман.

— Дадасидан қўрқяпти,— деди уйга кириб келган Гуар.— Адолат, чой ичасизми?

Исми ҳам жисмига монанд, чиройли экан, деб кўнглидан ўтказди Усмонжон.

— Йўқ, раҳмат,— Адолатнинг товуши бу гал сал дадилроқ эшитилди.

Адолат она-отасининг қаттиқ ташвиш тортаётганлигини билиб турса ҳам, бегона кишининг бориб, қизингиз фалончиниқида, яна русниқида деб айтишидан истиҳола қилар, уларнинг бу ерга югуриб-елиб келишларидан чўчир эди.

— Озгина мизғиб олинглар, чарчагандирсизлар,— деди Гуар меҳрибонлик билан Сергей Петровичга қараб.

— Сен-чи? Кўзларингни қара, ичига ботиб кетибди-ку!— деди хотинига Сергей Петрович ғамхўрлик билан.

Улар учалалари яна алланималар ҳақида гаплашишди. Кейин Усмонжон соатини стол устига қўйиб, Гуарга ниманидир тайинлади-да, Сергей Петрович билан чиқиб кетди. Гуар нариги уйдан кўрпа билан адёл олиб чиқиб, полга ёзди. Адолат хижолатлик билан унга қаради.

— Улар қаерга кетишди?

— Нариги уйда ухлай қолишадн.

— Мен сизларни безовта қилиб қўйдим.

— Ҳечқиси йўқ.

— Гавҳар опа, мен пастга туша қолай, сиз бу ерда ётинг.

— Йўқ, йўқ, қимирламанг. Бир кеча минг кеча бўлмайди.

Адолат секин ўрнидан турмоқчи бўлди. Бироқ кўрагига болта урилгандай қаттиқ оғриқ уни қайта ёстиққа бош қўйишга мажбур қилди. У тишларини қисиб, кўзини юмди.

Гуар бошини ёстиққа қўйиши билан хуррак ота бошлади. Бечора, чарчагандир... Тун бўйи юрагини ҳовучлаб, кўчага қараб ўтириш осонми, ахир?.. Буларни безовта қилди. Яхши одамлар экан. Уйга нима деб боради... Усмонжон ака унга мунча тикилади-а?

Уй жимжит эди. Баъзан Гуарнинг нафас олиши ва стол устидаги соатнинг «чиқ-чиқ»идан бошқа ҳеч нарса эшитилмасди.

Адолат хаёл аралаш кўзини юмди.

* * *

Мана, уч кечадан бери Тўтибуда ҳам, Тожибой акада ҳам уйқу йўқ. Тўтибу овозини чиқармасдан секин-секин йиғлар, Тожибой ака бўлса, мижжа қоқмасдан тунни тонгга улар эди. У, худонинг содиқ қулларидан бўлгани учун ҳам қизининг йўқолишидан кўра, одамлар ўртасида иснодга қолишдан қўрқарди.

Эр-хотиннинг дами ичида, ундан-бундан сўраб-суриштирайлик дейишса, гап-сўз тарқаб кетади.

Ярим кечаси. Аллақаёқдан йигитларнинг ёр-ёри эшитилади, калта-култа отишмаларнинг овози келади.

— Оббо, лаънатилар,— деди Тожибой чорпояннинг суянчиғига чиқиб,— яна аллақаерга ўт қўйишди.

Тўтибу ҳам ўрнидан турди. Олисдан осмонга интилган қизғиш нур борган сари авжланарди.

— Бу қуриб кетгурлар йўқ бўлиб кетувди-ку, яна қаёқдан чиқди!— деди Тўтибу хўрсиниб.

— Охир замои деб шуни айтадилар-да. Қизларда шарм-ҳаё йўқ. Фалончи очилибди, писмадончи паранжи-

сини ташлабди, деган гаплар кўпайиб кетяпти. Ё худо, ўзинг инсоф бергин.

Шу пайт кўчадан ўқ овози ва от дўпирлари орасидан қўшиқ эшитилди:

Отга мининг, аскарлар,
Номи Алини айтиб.
Чори ёру Мустафо,
Ҳазрат Алини айтиб.
Дўст қўрбошилар,
Дўст ўнбошилар.
Хафа бўлманг, койиманг,
Азалда тақдир шулдир.

Қўшиқ узоқлашиб, секин-секин тинди. Кетма-кет от чоптириб яна кимлардир ўтиб кетди. Олисда тасир-тусур отишма бошланди.

— Қизил аскарлар қувлаб кетди шекилли,— деди Тўтибу секингина. Тожибой хотинига жавоб бериш ўрнига:

— Ё раббий, дини исломга ўзинг қувват бер,— деб соқолини силади.

Бирдан яқингина жойда қий-чув, тўс-тўполон бошланди. Тожибой бир оёғига кавушини илиб, иккинчи оёғига киймасдан кўчага отилди.

— Гузарда алланарса ёняпти, дўконим, дўконим...

— Ҳай дадаси, чиқманг, вой шўрим!

Лекин, Тожибой аллақачон чиқиб кетган эди. Шарифбой гузарида унинг кичкина баққолчилик дўкончаси бўлиб, бу онла ана шу дўкон орқасидан бир нави кун кўрар эди.

Тожибойнинг ҳам қилмаган иши қолмаган. Чорақор ҳам бўлган, мардикорлик ҳам қилган. Охири Тўтибунинг онасидан қолган кичкина ҳовличани сотиб, дастмоя қилиб, дўкон очган. Мана, беш-олти йилдан бери шу дўкон орқасидан рўзғор тебратиб келади. У бозордан сабзи, пиёз, гуруч, ҳатто, қалампирдан тортиб сақич, қурт-

гача олиб чиқиб қўяр, зориққанларга чаканалаб сотар эди. Баъзан ярим кечаларда ҳам унинг уйига сабзи ёки гуруч қидириб келувчилар бўларди. Тожибой ака одамларнинг ҳожатини чиқараётганлигидан мамнун бўлиб, бу ишни жони билан елиб-югуриб бажарарди.

Адолат буларнинг ягона қизлари эди. Тўтибу кўп туққан, лекин болалари қизамиқдан ўлиб қолар эди. Адолатга қизамиқ чиққанида эр-хотин уч кунгача киприк қоқмасдан унинг тепасида ўтиришди, қўлларига илинган ҳар бир нарсани унинг бошидан айлантириб, садақа қилиб юборишаверди. Адолатнинг бўйи ўсган сари эр-хотиннинг қувончи ичига сиғмас, топганларини шу қизларининг орзу-ҳаваси учун сарфлар эдилар.

Адолатни аллақайси отинга беришиб ўқитишди. Лекин Адолат байт-ғазал ўқишга шунчалик берилиб кетдики, Тожибой шубҳага тушиб қолди. Бу ишқий байт-ғазаллар қизнинг кўнглини бузиши мумкинлигини ўйлаб, Адолатга китоб ўқишни тақиқлаб қўйди. Унинг қўлида китоб кўрса, Тожибой ёқаириб берарди. Бироқ Адолат отасига билдирмасдан Навоийнинг «Чордевон»и билан Фузулий ғазалларини тинмай ўқирди, улардан ўзига ёзиб олган баъзи байтларни куйга солиб, ашула қилиб айтиб юарди.

Бир куни ўртоғи Зумрадларнинг уйда ғалати бир журналга кўзи тушди. Бу журнални Зумраднинг узоқ бир шаҳарда яшайдиган тоғаси эсидан чиқариб қолдириб кетган экан. Журналнинг номи «Маориф ва ўқитувчи» эди. Адолатнинг кўнглида уни ўқишга иштиёқ туғилди.

— Ҳай, Зумрад, буни қара, ўқиса бўлади-ку!— деди у ҳовлиқиб. Мана буни қара, «сўз» ёзилибди, тўғрими? Мана бу бўлса, «ўр-тоқ». Қайтага бизникдан бу осонга ўхшайди, бизнинг китобимизда мана бу алиф ёзилмайди.

Икки ўртоқ у журнал устида соатлаб ўтиришадиган бўлиб қолишди. Лекин журнални тезда Зумраднинг она-

си кўриб қолиб, қизларнинг кўзи олдида ўчоққа ташлади...

Тўтибу аллақерда чанг босиб ётган синиқ дуторни олиб чиқиб артаётганида Тожибой кириб келди. Бу дуторни ҳам Тожибой синдирган, Адолатнинг қўлидан олиб, отиб урган эди.

— Ҳа, энди ўзинг чалмоқчимсан бу савилни!

— Болагинамнинг дутори,— деди Тўтибу йиғламсираб.

— Отинча бўлсин дединг, байт ўқитдинг, дуторчи бўлсин дединг, дутор чалдирдинг, мана, энди кўр тамошангни, лаънати!..

Тожибой қўни-қўшнлар эшитиб қолишидан чўчиб, бирдан овозини пастлатди:

— Биронта тил бириктиргани билан қочиб кетди унинг.

Тўтибу пиқиллаб йиғлади. Тожибой унинг ёнига келиб, секин шивирлади.

— Яна уч-тўрт кун сабр қиласан. Агар дараги чиқмаса...— Тожибойнинг овози титради.— Холасиникида касал бўлиб ўлди деб овоза тарқатасан. Уринмасин деб ўша ердан чиқардик деймиз.

Тўтибу қўли билан юзини тўсди. Тожибой ака қознқдаги жойнамозни олиб, бомдод намозини ўқишга ўтирди.

— Бой совчи қўйдираётган эди-я! Кўрнамак!— деди у газаб билан, кейин бирдан қўлини кўтарди.— Ё покайи парвардигор! Агар қизим юзимни ерга қаратган бўлса, жувонмарг бўлсин, оқ қилдим.

Тўтибу дод деб эрининг ҳавога чўзилган қўлларига ёпишди.

* * *

Мана, Адолатнинг уйдан чиқиб кетганига тўрт кеча бўлди. Ота-онасининг аҳволи нима кечди экан? Айниқса, онаси бечорани айтинг. Йиғлайвериб касал бўлиб қол-

са-я? Адолатнинг юраги ҳовлиқиб кетди. У бутун кучини йиғиб ўрнидан қўзғалди. Яраси бу гал ҳам оғриди. Лекин ҳар қалай чидаси бўларди. У бир қўли билан кўкрагини чангаллаганича, секин каравотдан тушишга уринди. Боши айланиб, юзида тер томчилари ялтиради. У кўзини юмиб, анча вақтгача қимирламай ўтириб қолди.

Бугун кетмаса сира иложи йўқ, эмаклаб бўлса ҳам кетади. Лекин негадир Усмонжонни кўрмасдан кетса... йўқ, уни кутиш керак. Ахир бу йигит қанча яхшилик қилди. Қайси куни аллақаяқдан бир доктор хотинни олиб келиб, унинг ярасини боғлатди. Неча марта хабар олгани келди. У доим уйга кирарди-ю: «Аҳволингиз қалай, Адолат?» деб сўрарди. У Адолатга меҳр билан қарар, лекин, ҳеч вақт ножўя ҳаракат қилмасди. Фақат бир марта зимдан унга тикилиб турганини Адолат сезиб қолди.

Адолат буларнинг ҳаммасини бир-бир ўйларкан, қалбида Усмонжонга нисбатан илиқ бир ҳиснинг қўзғалганини сезиб, ўз хаёлидан ўзи уялиб кетди. Энди уни кўрмайдими? Кошки бу ерга келиб туришнинг иложи бўлса? Ҳеч йўқса онда-сонда кўриб турарди-ку! Усмонжоннинг онаси кексамикин? Яна кимлари борикин?! Отаси бормикин? Етимликда ўсганми, жуда синиқ йигит кўрилади. Гавҳар опа ҳам, эри ҳам яхши одамлар экан. Усмонжон ҳам шунинг учун бу ерга кўп келса керак-да. Гавҳар опа дадаси бор демади, онаси бор деди. Балки жуда кексадир. Қани энди, дадаси билан аяси индамаса-ю, у Усмонжоннинг онасидан хабар олса. Уйларини йиғиштириб, кирларини юиб бериб кетса. Мана, ҳозир Гавҳар опа кир юяпти. Соғ бўлса қарашиб юборарди.

— Нега қўзғалдингиз?— уйга кириб келган Гуар ташвиш билан сўради.

— Яхши бўлиб қолдим, Гавҳар опа, ярам унча оғримади.

— Эҳтиёт қилганингиз яхши. Ахир, озмунча қон йў-

қотдингизми?— Гуар ювиш учун бўлса керак, дастурхон, сочиқларни йиғиштириб олди.

— Гавҳар опа!

— Лаббай.

— Усмонжон ака бугун келармикин?

— Балки келар, нима қилди?

— Бугун кетсам деган эдим.

— Сал дармонга кирсангиз яхши бўларди. Уэликиб қолмасмикинсиз?

— Йўқ, аҳволим яхши, Гавҳар опа, аямдан хавотир оляпман.

— Усмонжон келсин, маслаҳатлашамиз,— деди чиқиб кета туриб Гуар.

Адолат оёғига кавушини кийиб, секин ўрнидан турди. Пушти батист кўйлагининг гижим бўлиб кетган этагини бир қўли билан текислашга уринди. Стол ёнига келгунча унинг боши айланиб кетди. «Мунча дармонсиз бўлмасам?»— ўйлади у табуреткага ўтираётиб. Унинг кўзи бирдан стол устидаги китобларга тушди. Адолат улардан бирини очиб қаради. Ҳеч нарса танимади. «Ўрисча дегани шу бўлса керак»— ўйлади у. Бирдан унинг кўзи таниш журналга тушди. Бу Зумрадларникида кўргани «Маориф ва ўқитувчи» журнали эди. Адолат шошилиб уни варақлай бошлади. Аввал суратларини қараб чиқди. Кейин у еридан, бу еридан титкилаб, ўқишга уринди.

Адолат ўқишга берилиб кетганлигидан, Усмонжоннинг кириб келганини сезмай қолди. Усмонжон индамай туриб, унинг ўқишига бир зум қулоқ солди. Кейин хурсанд бўлиб, жилмайди.

— Тузуксиз-ку, Адолат?!

Адолат сесканиб кетди. Қулиб қараб турган Усмонжонни кўриб, беихтиёр ўрнидан турди.

— Яхши саводингиз бор экан,— деди Усмонжон хурсандлик билан.— Қалай, аҳволингиз яхшими?

— Раҳмат, яхши.— Адолат қизариб ерга қаради.— Бугун уйга кетсамми, деб турибман.

— Дармониңиз етармикин?— деди бир оз бўшашиб Усмонжон.

— Етиб оламан. Аямдан жуда хавотир оляпман.

— Хабар берайлик десам унамадингиз-да... Энди сира келмайсизми?

Адолат бир зум жавоб беролмай турди. Кейин ҳасрат тўла кўзлари билан Усмонжонга тикилди.

— Қизларнинг ихтиёри ўзида бўлса экан...

— Ихтиёримни бермайман десангиз, уни ҳеч ким сиздан ололмайди,— деди Усмонжон жиддий ва меҳрибонлик билан.— Ҳатто қурт-қумурсқалар ҳам яшаш учун курашади. Киши ҳаётга бир марта келади, Адолат. Одамдек кун кўриш учун курашиш, ҳаракат қилиш керак.

Адолат нндамай бошини эгиб ўтирарди. Майда қилиб ўрилган сочлари олдига тўкилиб, тиззасидан пастига тушиб турар, бошидаги ҳаво ранг рўмолининг бир учи юзини хиёл тўсган, иккинчи учи қулоғи орқасига қистирилган эди.

Усмонжон стол тортмасидан газета олди.

— Мана буни қаранг,— деди у Адолатга узатиб. Адолатнинг кўзи хотин кишининг суратига тушди.

— Ким бу?

— Биринчи бўлиб паранжи ташлаган аёлларимиздан.

Адолат суратга узоқ қараб турди-ю, лекин Усмонжонга ҳеч нарса демади.

— Шу газетани сизга бераман. Олиб кетинг. Шу хотиннинг сўзи ёзилган. Албатта ўқиб чиқинг.

— Хўп.

— Уйингизга элтиб қўйсам, майлими?

— Йўқ, Усмонжон ака, бирон киши кўриб қолса... дадам...

— Бўлмаса бирпас сабр қилинг.

Усмонжон чиқиб кетиб, аллақаяқдан битта от қўшилган, суйанчиғи энсизгина извош топиб келди.

— Нега овора бўлдингиз? Ўзим кетаверар эдим-ку!— деди Адолат хижолатлик билан.

— Чарчаб қоласиз.

— Раҳмат.— Адолат паранжисини бошига илар экан, хайрлашишга чиққан Гуарни бир қўли билан қучоқлади.— Раҳмат сизга ҳам, Гавҳар опа, Сергей отага мендан салом денг. Хайрлашиб кетай деган эдим, у киши келмадилар.

— Бугун мажлис бор, деган эди.

Адолат извошга чиқди. Извошчининг қаёққа деган савол назарига Усмонжон жавоб берди:

— Эски шаҳарга. Шарифбой гузарига.

— Йўқ, йўқ. Гузардан берида тўхтанг.

Извош юриб кетди.

— Хайр. Раҳмат.

— Хайр.

Извош кўча муюлишига етганда, Адолат орқасига қаради. Гавҳар опа йўқ, лекин Усмонжон қўллари-ни орқасига қилганича извош кетидан қараб турарди.

* * *

Тўтибу қизининг кириб келаётганини кўриб, довдираб қолди. Аввал уйига чопди, бироқ ярим йўлдан қайтиб, қизини бағрига босди.

— Вой болагинам, қаерда қолдинг? Нима қилди? Рангингни қара. Вой шўрим, қўлингга нима қилди?— Тўтибу қўллари билан Адолатнинг гоҳ елкасини, гоҳ орқасини сийпаларди, унинг жавоб беришини кутмасдан, унга телбалардек савол ёғдирарди.— Вой шўрим, вой шўргинам қурисин, энди нима қиламан. Босмачилардадинг? Қочиб келдингми? Юр уйга, вой шўрим, қўни-қўшнилари эшитмасин.

— Ҳовлиқманг, ая, ўзингизни босинг. Менга ҳеч нар-

са бўлгани йўқ.— Адолат уйга кирган бўлса ҳам паранжиси ҳамон бошида эди. Уни олиш онасининг ҳам, ўзининг ҳам эсига келмасди.

— Нима дейсан? Ҳеч нарса бўлмади, дейсанми? Қўлингга нима қилди?

— Қалтак едим.

— Вой шўрим, қанақа калтак?

— Уша куни Курчоғлик мозорга етганимда, олдимдан босмачилар чиқиб қолди.

— Ана, айтмадимми.

— Қочаман деб йиқилиб тушдим. Улгурлар милтик қўндоғи билан савалаб кетишди. Бошимга ёмон уришган экан, ҳушимдан кетиб қолибман.

— Вой болагинам-эй.

— Кейин ўша мозорнинг рўпарасидаги ҳовлида турадиган бир тул хотин мени олиб кириб кетди.

— Хайрият, хотин кишиникида экансан.

— Ушандан бери ўша хотинникида ётибман. Қелай десам, дармоним етмади.

— Худога шукур,— деди Тўтибу бир оз ўзига келиб.— Мен билан дадангни бўлса шайтон юз хаёлларга олиб кетди. Вой, паранжингни ол. Худога шукур, болам, эсон-омон экансан.

Тўтибу бошига паранжисини илиб, кўчага югурди.

— Мен дадангга айтай, бечора адои тамом бўлди.

Адолатнинг уйга кириб келиши ана шу тахлитда ўтди. Отаси аввал гумонсиради. Кейин қизининг фалокати ариганига шукур қилиб, тинчланди.

Адолат секин-секин тузала бошлади. Рангига қон югуриб, аввалги чиройига қайтди. Лекин унинг кўнгли доим илинжда эди. У негадир Усмонжон ҳақида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Унинг сўзларини бир-бир эслар, юриш-туриши, хатти-ҳаракатларини кўз олдига келтирарди. Усмонжон берган газетани сақлаш учун камзулининг ичига чўнтак тикди. Қун иссиқ бўлса ҳам, у кам-

зулини ечмас, кечаси ухлаган кезларида эса ёстиқ тагига қўйиб ётарди. Бу газетани у ўртоғи Зумрадга кўрсатди, холос. Ўзининг қаерда бўлганини ҳам фақат мана шу ўртоғига айтди. Усмонжонни мақтади, лекин уни яхши кўриб қолганини яширди.

Зумрад анча сергап, шаддод қиз бўлса ҳам кўнгли пок, дўстликка доғ туширмайдиган қизлардан эди. Унинг онаси ўлиб кетган, ўгай онаси унга нонни ҳам ўлчагандай қилиб берар, камситиб турткиларди.

Зумрад ҳам дардини Адолатга айтарди. Шунча тутқун бўлишига қарамасдан, бу қизнинг қалбига муҳаббат олови аллақачон тушган эди. Муҳаббатга тўсиқ бўлишга қодир куч борми дейсиз?! У ҳар қандай тутқун қалбга кириш учун ҳам ўзига йўл топа олади. Тош юракларни эритади, ҳаётдан умид узган қалбларга жон бағишлайди, олға, яшашга чақиради. Зумрад дадасининг понвойхонасида хамир қорадиган йигитлардан бирини яхши кўриб қолган эди.

Бугун Зумраднинг онаси аллақайси қариндошиникига келин тушдига кетган. Шунинг учун дугоналар жуда бемалол ҳасратлашишди. Сутдай ойдин кеча эди. Ариқ лабига эски шолчани ёзиб, ўрин солишди.

— Ойга қараб ётиб ухлайсан, Адол! Бир ёнингда райҳон-у, хина гуллар, бир ёнингда мен. Тепангда ой,— деди ҳазиллашиб Зумрад.— Уйқу қочмайди. Гаплашиб ўтирайлик,— Зумрад ариқ лабидаги сада райҳондан бир шохини синдириб олиб, Адолатнинг чаккасига тақиб қўйди.— Ўлай агар, Адол, йигит бўлсам сени ўзим олар эдим.

— Мен ҳам сенга тегар эдим,— деди кулиб Адолат.— Зумр!

— Нима дейсан?

— Ашула айтсанг-чи, ўртоқ.

— Ўзинг мендан яхши айтасан-ку!

— Сенинг ашулангни эшитгим келяпти.

— Аянг эшитиб қолса-чи?

— Эшитмайдн, дарча ёпиқ-ку! Секин-секин айтсанг ҳам майли.

Орага жимлик тушди. Сув жилдираб оқар, унинг салқини кун бўйи иссиқдан пишган қизларга ором бағишларди. Зумрад ёстиқни ёнига тортиб, ёнбошлади. Паст, лекин майин, ҳазин овоз билан айтилган қўшиқ Адолатнинг қалбига ҳам роҳат, ҳам азоб бағишлади. Бенхтиёр оққан кўз ёшлари унинг юзини ювди. Зумрад унинг ён томонида бўлгани учун Адолатнинг йиғлаётганини кўрмасди. Қим билади, балки унинг ўзи ҳам йиғлаётгандир.

Адолат ўзига нариги маҳалладаги Султонхожи бойнинг совчи қўйдираётганини сезиб қолганди. Ҳали бу ҳақда аниқ бирон гап бўлмаса ҳам, бу нарса Адолатда Усмопжонга бўлган интилишни кучайтириб юборди. Нима қилсин, шармандаликни бўйнига илиб, қочиб кетсинми? Аяси нима қилади?.. Ҳали ҳеч гап бўлгани йўқ-ку? Дадаси дарров хўп дея қолмас... Наҳотки биттаю битта қизини ўтга ташласа... Бойларнинг кимлигини билади-ку, ахир.

Сув жилдирар, Зумраднинг ҳазин овози ҳамон юракни қиймаларди:

Оққина кўйлак кийибсиз,
Оқ тиканлар илмасин.
Иккаламиз гаплашайлик,
Уйдагилар билмасин.
Уйдагилар билса-билсин,
Ваъда ёлғон бўлмасин.
Ваъдадан тонган киши
Асти мусулмон бўлмасин.
Дарчадан олма отай,
Боғингдаги гулдастага.
Мен ўзим ошиқ бўлибман
Бўйлари барвастага.

Бўйлари барвастан
Ҳар кун бориб кўргим келур,
Кунда-кунда кўрмасам
Ўзимни ўлдиргим келур.

— Менга қара, Адол!— Зумрад сапчиб ўрнидан турди.— Саксон яшар чолга тегиб, сассиқ соқолини ҳидлаб ётгандан кўра, севганинг билан бир кунгина умр қилиб ўлганинг яхши-да! Тўғрими, Адол? Ёки бўлмаса, кундошлар ичида қон-қон йиғлаб, шоҳи-атлас кийгандан, яхши кўрганинг билан бир қултум қайпоқ суву бир бурда куюк кулчани яйраб-ўйнаб еганингга нима етсин?! Э, ўртоқжон,— Зумрад Адолатни қучоқлаб бошини бошига қўйди:— Қайси қиз яхши кўрганига тегибдики, биз тегсак. Сени-ку — даданг сурништириб, сўраб берар. Лекин менга аждаҳодан совчи келганда ҳам дарров хўп дейишади.

Зумрад жим бўлиб қолди. Адолат унга тасалли беришга бирон сўз тополмади. Нима ҳам десин?! Ахир уни юпатиш учун алдаши керак. Чунки Зумрад бор гапни айтди. Зумрад кўзларини қоронғи бўшлиққа тикканича қимирламай ўтирарди. Кеча жимжит. Фақат сувнинг майин жилдираши эшитилади. Аллақаерда калтакесак чирқ-чирқларди. Беҳи шоҳидаги товуқ бир патиллаб яна тинди.

— Нега хотин киши қилиб яратдннг, деб ҳар кунни худо билан юз марта уришаман,— Зумрад яна жим бўлиб қолди, кейин секин, сирли товуш билан деди:— Адол, биласанми, Самарқанд деган шаҳарда бир қиз яхши кўргани билан қочиб кетибди! Кеча аямлар гапирishaётганида эшитиб қолдим. Холам тоғамнинг олдига кетган эди. Уша ердан шу гапни топиб келди. Яна бир хотин паранжисини ташлаган экан, эри ўлдириб, сандалнинг тагига кўмиб қўйган эмиш. Топиб олишибди. Қуриб кетгур золим эрини қара! Қочиб кетган қиз бошлабди, ажаб қипти...

Адолатнинг эсига Усмонжоннинг «Хатто қурт-қумурсқалар ҳам яшаш учун курашади» деган гапи келди.

— Нима қилсин,— деди ўйчанлик билан,— бошқа иложини тополмагандирки, қочгандир. Ахир қурт-қумурсқа ҳам яшаш учун курашади.

— Тўғри айтасан, Адол. Биз шу қурт-қумурсқачалик ҳам эмасми, а? Кимга берса индамай кетаверамизми? Паранжи ташламаганимизга шукур қилиб, яхши кўрганимизга бериша қолсин. Лекин, сени яхши кўрганинг очилтурса керак. Ҳукуматнинг одами деяпсан-ку ўзинг.

— Қоч, қаёқдаги гапларни гапирма,— уришиб ташлади Адолат.— Қачон яхши кўрдим дедим?

Зумрад қиқирлаб кулди.

— Хаёлинг кетиб ўтирибсан-ку! Айтмасанг ҳам билиб турибман.

— Яхши бўпти!— Адолат тескари бурилди.

— Хўп, бўпти!— Зумрад Адолатнинг сочидан тортиб кулди.— Кел энди, ухлайлик. Ярим кеча бўлай деб қолди.

Қизлар ётишди. Адолатнинг кўзи энди илинай деганда яна Зумраднинг овози эшитилди.

— Адолат! Адол деяпман.

— Хим...

— Анов газетангдаги хотиннинг гаплари тўғри-а?

— Хим...

— Адол, ҳай Адол!

— Ухлагани қўясанми, йўқми, ахир?— Адолат туриб ўтирди.— Гапир, нима дейсан?

— Агар мени Низомжонга беришмаса, қочиб кетман.

— Шуми гапинг! Яхши бўпти!— Адолат орқасини ўгириб ёнбошлади.

— Худо у дунёда дўзахи тугул, ундан баттарига солмайди! Бу дунё қайси дўзахдан кам?

— Зумр, Зумр, ухласанг-чи, ўртоқ,— Адолат ёлвор-

ган товуш билан гапирди.— Ухлмасанг ҳозир чиқиб кетаман!

— Хўп, энди гапирмайман, ухлай қол.

Қизлар жим бўлиб қолишди. Ой анча нарига кетиб қолганди. Унинг нури бир-бирига тескари қараб ётган қизларнинг юзини ёритиб турарди. Улардан бирининг киприги ҳар замон-ҳар замон пирпираб қўяр, иккинчиси бўлса бир юзини ёстиққа босиб, ухлаб ётарди.

Атроф жимжит. Шу маҳалда кимдир аллақаерда ўтин ёради. Сувнинг майин шилдираши эшитилади.

* * *

Кўчадан шошиб кирган Тожибой Тўтибуга нималарнидир гапирди-да, кир юваётган Адолатга қараб:

— Сен, қизим, қўшниникига чиқиб тур. Кишилар киради,— деди. Адолат ҳушини йўқотгандек қотиб турган онасига қўрқинч назари билан бир қаради-ю, дарчадан Зумрадларникига ўтиб кетди.

— Нега серрайиб турибсан? Уйингни йиғиштир, кўрпача-пўрпачаларингни сол.

— Нега мунча шошасиз?— деди Тўтибу йиғламсираб.— Гулдай боламни кундошлар қўлига топшираманми?

— Ҳа, бўлмаса бирон яланг оёқ, калта думга берайми? Нима қипти, сой хотин бўлиб ўтиради. Ҳозир замонни кўриб турибсан-ку! Вақт ганимат бўлиб қолди.

— Биронта хотини йўқ одам топилиб қоларди. Қизимизнинг бўйи туйнукдан чиқиб кетаётгани йўқ-ку!

— Бўлар, бас қил. Эшон поччам ўртага тушганлар, жавоб бериб қўйганман.

Тожибой шошилиб чиқиб кетди. Тўтибу пиқ-пиқ йиглаб юриб, жой қилди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай эшикдан Тожибой кўринди.

— Қани, қани, марҳамат қилсинлар. Бемалол.

Кетма-кет уч киши кирди. Олдинда ҳали қадди гоз бўлса ҳам ҳасса тутган эшон келарди. Кетида қора этик, жужундан камзул кийиб, салла ўраган ўрта ёшлардаги бир киши борарди. У қора, қуюқ қошларини чимирган, ердан худди ҳазар қилаётгандек ирганиб қадам босарди, кўкрак чўнтагидан соатнинг тилла занжири осилиб турарди. Унинг кетида ўртачароқ кийинган яна бир мўйсафид.

Меҳмонлар ярим соатдан ортиқ ўтирмадилар. Бир-икки пиёладан чой ичиб, ўринларидан қўзғалишди. Улар секин-секин гапиришиб, нималарнидир маслаҳатлашишди, кейин эшон почча қўлини баланд кўтариб, фотиҳа ўқиди. Бошқалар унга қўшилишди.

Тожибой ака эшон билан ҳалиги бойроқ кийинган кишининг елкасига чопон ташлади. Кейинги кишига қийиқ боғлатди. Қўлини кўксига қўйиб, нималардир деди.

Тожибой ҳам меҳмонлар билан чиқиб кетди. Дарчадан отилиб чиққан Адолат югуриб уйга кирди. Дастурхонни йиғиб олаётган Тўтибуга ёпишди:

— Ая, нима гап? Айтинг, гапирсангиз-чи?

— Ҳеч гап йўқ, қизим. Ҳеч гап,— деди Тўтибу ёшли кўзини қизидан яширишга уриниб.

Адолат бўшашиб сандиқ четига ўтирди.

— Жавоб бердими дадам?

Тўтибу индамади.

— Сиз ҳеч нарса демадингизми, ая?

— Қўй, болам. Юрагимга ўт ёқма! Даданг менинг гапимга кирармиди? Нима қиламиз, тақдир...

— Тақдирга ўт тушсин,— деди Адолат йиғлаб. Кейин бирдан ёлворган товуш билан сўради:— Ая, жон ая, дадамга айтинг, бу ишдан қайтсин. Ахир, биттагина қизиман. Раҳми келсин.

Шу пайт Тожибой кириб қолди. У, она-боланинг кўзида ёш кўриб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Умарбекнинг ўғлини босмачилар олиб кетибди-я! Аттанг, чиройли йигит бўлган эди. Ҳай, қоронғида нега

қимирламай ўтирибсанлар? Чироқни ёқсаларинг-чи!.. Аттанг, аттанг, бесоқол қилишади-да, қурғурлар. Адолат, қизим, йиртиқроқ кўйлагингдан кийиб, юзингга қора куями, кул-пулми суртиб ол. Бу қуриб кетгурлар яна бош кўтариб қолишди.

Адолат ўрнидан кўзғалмади.

— Ҳой, нега гапирмайсанлар? Оғизларингга толқон солдингларми? Сенга айтяпман, Адолат! Тур ўринингдан!

Адолат ташқарига чиқди. Тожибой хотинининг ёнига келди.

— Ҳай, падар лаънат! Сен алдаб-сулдаб кўндириш ўрнига, ўзинг йиғлаб ўтирибсанми?— Кейин бир оз юмшоқ товуш билан давом этди:— Хотин, ахир қариб қолдим. Ҳар қалай, куёв бўлмиш бой одам. Унча-мунча бергани кунимизга яраб қолар. Дастмойнинг ҳам мазаси қочди, ахир.

— Давлати ҳам қурсин,— деди чироқ пилигини кўтараётган Тўтибу,— қизингиз кўнмаяпти. Ушанга берсаларинг, ўзимни ўлдираман, деяпти,— Тўтибу бу гапни эрини сал чўчитиш учун ўзидан қўшиб айтди.

— Нима? Ўлдирармиш?! Ҳеч, жон ширин! Ўлдириб бўпти!

Дераза ёнида дадасининг сўзларини эшитиб турган Адолат чуқур хўрсинди-да, ариқ бўйига кетди. Сувга қараб узоқ ўтирди. Кейин юз-кўзларини ювди. Тожибой ака йўталиб, томоқ қириб, кўчага чиқиб кетди.

Тожибойнинг динга эътиқоди зўрлигини биз юқорида айтиб ўтган эдик. Бунинг устига, унинг дўкончасидан эшон поччага ўхшаган меҳмонлар узилмасди. Қимни эри ўлдириб кетибди, очилган хотинларнинг дўзахга тушиши борми, хуллас, ҳамма гап гузардаги шу кичкина дўкончада бўларди. Тожибой ака эшонни худонинг энг суйган бандаларидан деб ўйлар, унинг гапларини ҳурмат ва итоат билан тинглар, бу дунёда кўрмаганларини у дунёда кўришига қаттиқ ишонарди.

Адолат кўп ялинди. Лекин дадаси юшмади. Аксинча, уйда тўй ҳаракати бошланиб кетди.

Адолат аввал йиғига зўр берди. Кейин хомуш, ўйчан бўлиб қолди. Тўй яқинлашарди. Адолат уч кундош устига тўртинчиси бўлиб бориши керак. Бой ҳам ёш эмас, неvara кўрган одам.

Бир кун Зумрад Адолатнинг сўлгин юзига қараб туриб:

— Адол,— деди секингина,— анови Усмонжон деганинг уйини билсам, бир амаллаб бориб келардим.

— Бориб нима қилардинг?

— Айтардим, маслаҳат сўрардим.

Адолат индамади.

— Ҳукуматимизни хотин-қизларга ён босадиган, одил дейишди,— деди чуқур хўрсиниб Зумрад,— ана, газетангда ҳам ёзибди-ку! Хотин-қизлар ўқисин, очилсин, эркаклар билан теппа-тенг бўлсин, дебди-ку! Қачон шунақа бўларкин-а?

Хаёл суриб ўтирган Адолат яна индамади.

— Адол!

— Ҳим!

— Уша ҳукумат бизникига қачон келаркин-а!

Адолат кулиб юборди.

— Нега куласан?

— Келади,— деди кейин Адолат жиддий туриб,— келади, секин-секин келади. Лекин бпз ҳам унинг йўлига чиқишимиз керакка ўхшайди, Зумр.

— У нима деганинг?

— Агар унинг келишини кутиб ётсак, бизни қутқаришга улгуролмай қолади, деганим.

Адолат жуда хомуш эди. Зумрад ўнта гапирганда битта жавоб берар, кейин худди ёнидаги Зумрадни унутгандек, кўзларини бир нуқтага тикиб, индамай қоларди.

Тўтибу тўй ҳаракатида попопчиникига кетган. Шунинг учун Зумрад ўртоғини ёлғиз қолдиргиси келмай, тикаётган дўпписини олиб, унинг ёнига чиққан эди.

Адолат ўрнидан сакраб турди-да, уйга кириб кетди. Сал ўтмай, кавуш-маҳсисини кийиб, паранжи кўтариб чиқди.

— Зумрад, ўртоқжон, сен бирпас шу ерда ўтириб тур, мен ҳозир келаман.

— Қаёққа?

— Гузарга, дадамнинг ёнига чиқиб келай.

Зумрад бошқа савол беришга улгурмади. Адолат шошилиб чиқиб кетди. Лекин ҳадеганда ундан дарак бўлмади. Куппа-кундузи бўлгани учун Зумрад хавотир олмас, бошқа жойга кетса, ҳеч бўлмаса менга айтиб кетарди-ку, деб ўйларди.

Тўтибу келди. Адолатнинг дадаси ёнига чиққанлигини эшитиб, ҳайрон бўлди.

— Нима иши бор экан?

— Айтгани йўқ.

— Қачон чиқиб кетувди?

— Анча бўлиб қолди. Билмадим, шу вақтгача дараги йўқ-ку.

Тўтибу паранжисини олиб уйга кириб кетди. Хиёл ўтмай эзилган, кирроқ бир қоғозни кўтариб чиқди.

— Зумрад, мана бу ўртоғингнинг хатига ўхшайдимми?

— Ҳа,— деди Зумрад қўлига олиб.

— Уқи-чи! Нима ёзган экан?

— Мен... мен яхши ўқиёлмайман-да. Қаердан топдингиз?

— Хонтахта устидан. Бир учини пиёланинг тагига қистириб қўйибди.

Зумрад «Меҳрибон аяжон!» деган сўзни ўқиди-ю, юраги шув этиб кетди.

— Во-ей, юрагим ўйнаб кетяпти. Бор, аянгни чақир, юра қол, ўзим чиқа қолай.

Тўтибу Зумраднинг қўлидан хатни тортиб олиб, дарча томонга югурди. Ширмонхон айвонда ўтириб, машина тикарди.

— Хой, Ширмонхон, мана буни ўқинг. Тезроқ ўқинг. Ширмонхон ҳайрон бўлиб хатни олди.

«Меҳрибон аяжон! Мени қидирманглар, мен кетдим.

Нима қилай, бошқа иложим йўқ.

Аяжон! Йиғламаңг. Биз албатта кўришамиз».

Тўтибу хатнинг бошини эшитиб, ўзини ерга кўтариб урган эди.

— Вой шўрим!— деди Ширмонхон бир қўли билан оғзини тўсиб.— Вой бети йўқ қиз! Вой шарми ҳаёсиз қиз!

Зумрад ҳайрон бўлиб қотиб турарди.

* * *

Адолат Гуар опанинг уйини жуда қийинчилик билан топиб борди. Кўчалардан извошда ўтганлиги учун яхши эсида қолмаган эди.

Адолат бу ерга қанот боғлагандай келди-ю, эшик тагига етай деганда бирдан тўхтаб қолди. «Нега келдингиз?» деса-я! Вой шўрим, нима иш қилиб қўйдим? Ёнимда пулим бўлса ҳам кошки. Малол келмасмикин-а? Ёмон қиз экан бу, деб ўйлашса-я! Йўғ-э, унақа одамларга ўхшамайди. Жуда бўлмаса бирон ерга иш-пишга жойлаб қўйишар, ахир... Борди-ю, Усмонжон ҳам шу ерда бўлса-чи... Йўқ, ҳали эрта, ишдан қайтмагандир.

Адолат деразани секин чертди-да, лабини тишлаб, деворга ёпишди. Эшикдан олдига фартук тутган Гуар чиқди.

— Адолат?!— деди у ҳам қувонч, ҳам таажжуб билан.

— Ҳа, мен,— деди Адолат тортинибгина.

— Қани киринг, нега бу ерда турибсиз? Қиринг!

Адолат секин уйга кирди.

— Паранжини олинг, ўтиринг. Тинчликми? Хафа кўринасиз? Бирор гап бўлдимми?

— Йўқ, ҳеч гап бўлгани йўқ.

Адолат келишга келди-ю, нима деб гап бошлашни билмай қолди, У бу уйда туролмайди. Эр-хотин ўртасида

қандоқ бўларкин... Йўқ, тортинадн. Усмонжонни сўраса, Гуарнинг кўнглига бирон гап келмасмикин? Нима қиларди, ишим бор, дейди-да. Қочиб келганини айтса, албатта, булар ҳам Адолатни кўчага ҳайдамайдилар. Лекин, нима учундир, бу ердан кўра Усмонжоннинг кампир онаси бағрида туриш унга ўнғайроқдек кўринарди. Яхши хотин бўлса, қизидек хизматини қилади, кирини ювади, кейинча бирор иш топиб кетар, ахир.

Адолат бир оз тараддуддан кейин сўради:

— Усмонжон акада зарур бир ишим бор эди. Қаердан топсам бўларкин?

— Бу ерга келиб туради-ку, лекин қачон келишини айтолмайман. Уйини билмайсиз-да, а? Вақтим бўлганда ўзим олиб борардим.

— Айтиб берсангиз, балки топарман,— деди Адолат бирдан дадиллашиб.

— Осма кўприкдан ўтганингиздан кейин анча юрасиз. Каттакон ариқ келади. Ундан ҳам ўтасиз. Озроқ юрганингиздан кейин ўнг қўлда биринчи кўча. Бешолти дарвоза ўтганингиздан кейин сўрасангиз, одамлар ҳам айтиб беришади.

Адолат қайта-қайта аниқлаб олиб, Гуар билан хайрлашди-да, йўлга тушди. У юз хаёл, юз тараддуд билан борар, босган қадамини билмасди. Борди-ю, Усмонжоннинг онаси рўйхуш бермаса, яна Гуарнинг уйига қайтиб келишни ва унга воқеани очиқ айтишни кўнглига тугиб қўйди.

Усмонжоннинг онаси Хосият буви Адолатни очиқ чеҳра билан кутиб олди. Одатда, ўғли бор хотинлар чиройли қизларни кўрса, қизи бор хотинлар чиройли йиғитларни кўрса, дарров келин ёки куёв орзусида ёнадилар. Хосият буви ҳам худди шундай бўлди. Адолатнинг қадди-қоматига разм солар экан, артиб қўйган олмадеккина экан. Болагинамга ҳам шундай қизлардан қаллиқ қилсам, деб кўнглидан ўтказди. Хосият буви Адолатга ёқди. Унинг ҳаётнинг кўп аччиқ-чучукларини бошидан ўтказган,

меҳрибон хотин эканлигига, негадир, биринчи кўришдаёқ ишонди.

Хосият буви меҳмонни ўтиришга таклиф қилгандан кейин, савол назари билан унга қаради. Адолатнинг юзи оловдек ёнди, нима дейишини билмай, ерга қаради. Нима қилсин, бор гапни айтиб, ўзини бу хотиннинг бағрига отсинми?.. Йўқ, Усмонжонни кутсин. Балки унинг бу ерда туришини Усмонжон хоҳламас... Адолат юз изтиробда тўлғанган қалбини енгди-ю, бошини кўтарди.

— Усмонжон акада озроқ ишим бор эди... У киши мени ўлимдан қутқарган. Мен қиёматлик сингилларима.

Хосият бувининг юзига табассум югурди.

— Сиз Адолатхонмисиз?

— Ҳа, ҳа, Адолатман,— деди у бирдан енгил тортиб.

— Менга айтган эди. Яхши бўлиб кетдингизми? Ўтира туринг, кечроқ келиб қолади.

Адолат бир довондан ошди-ю, иккинчисин олдида қолгандай бўлди. У Усмонжонни бетоқатлик билан кутар, лекин унинг келишидан қўрқар эди. Нима дейди, қандай қилиб айтади. Уйини ташлаб кетиб, енгиллик қилиб қўймадими, а?.. Ахир, инсон бир марта яшайди. Наҳотки шу озгина умрини ҳар куни ўлиб ўтказса?!

Йўқ, майли, ким нима деса десин, энди бу ёғини пешонасидан кўради.

Усмонжон анча кеч келди. У Адолатни кўриб, аввал ҳайрон бўлди. Кейин бу учрашувни кутмаганиданми, бир оз довдираб ҳам қолди.

— И-е, Адолатмисиз? Қани, қани, ўтиринг. Буни қаранг-а, қандай бўлиб...

Усмонжоннинг хурсанд бўлиб кетганини кўрган Адолатнинг юрагидаги қўрқув бирдан қувончга айланиб кетди. У ўзини дунёдаги энг меҳрибон одам олдида тургандай сезд. Атрофга қаради-ю, Хосият бувининг йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, бирдан йиғлаб юборди.

— Нима бўлди? Айта қолинг. Йиғламанг, Адолат!

Адолат бошидаги рўмолини олиб, кўз ёшини артиш

баҳонаси билан юзини яширди. У аввалги ранги оппоқ, бир оз озган, кўзлари ичига ботган Адолат эмас, тўлишган, етилган бир гўзалга айланган эди. Узун қўнғир сочлари ўтирганда ер ўпар, билагузук таққан билаклари оппоқ, беғубор эди.

— Дадам... дадам мени бир бойга уч кундош устига эрга беряпти,— деди хўрсиниб Адолат.

Бу гап Усмонжонни сира таажжублантирмади. У енгилгина хўрсиниб қўйди-ю, лекин индамади.

— Мен... мен қочиб келдим.

— Нима? Қочиб келдингиз?

Адолат бошини кўтарди. Унинг жиққа ёшга тўлган кўзларида ҳам қўрқув, ҳам ёлвориш бор эди.

— Усмонжон ака, мени кет деманг. Синглингиз бўлай, кирингизни ювай, уйингизга қарай. Менга ёрдам беринг. Ҳеч бўлмаса бирон ишга жойлаб қўйинг. Мен сизни паноҳ тортиб келдим.

Усмонжон кўз ёшлари ичида баҳор ёмғиридан очилган гулдек гўзаллашган бу жасоратли пари қизни эркалатиб, сочларини силаб, юпатгиси келди. Лекин бу мумкинмиди?

— Йингламанг, Адолат. Мен жуда хурсанд бўлдим. Яхши қилибсиз.

Адолат тинмай оқаётган кўз ёшларини рўмоли билан артар экан, хўрсинарди.

— Майли, хафа бўлманг. Аям билан бемалол тураверасиз. Ўз уйингиздай кўринг. Мен аямга айтаман.

— Яна кўнгилларига бошқа гап келмасмикин?— деди Адолат хижолатлик билан.

— Йўқ, йўқ. Мана, бундан кейин бирга турсангиз, биласиз аямнинг қанақалигини.

Усмонжон овқатдан кейин онаси кетидан уйга кирди-ю, анча гапиришиб қолди. Уйдан Усмонжон хурсанд, Хосият буви хомушроқ бўлиб чиқди. Адолатнинг юраги алланечук бўлиб кетди. «Қани, ойимқиз, уйингизга жўнанг! Йигит киши бор жойда, қиз болага ким қўйибди»

деса-я!.. Йўқ, бундай бўлмади. Хосият бувининг хатти-ҳаракати, муомаласида Адолат ўзига нисбатан нафрат эмас, меҳр ва ачиниш сеза бошлади. Кечаси ўрин солиб ётганларида Хосият буви осмонга қараб, узоқ вақт индамай ётди-да:

— Дунёнинг ишлари қуриб кетсин, болам. Хафа бўлманг,— деди хўрсиниб. Кейин бир ёнбошига ағдарилди. Сал ўтмай, Адолат унинг «пуф-пуф»лаганини эшитди.

Адолатга ҳовлидаги чорпояда ётган Усмонжоннинг нафаси ҳам эшитилиб турарди. Усмонжон эрталаб хайрлашиб чиқиб кетди. Шу кетганича уч кун келмади. Адолат шу уч кун ичида озиб-сўлиб қолди. Бир ёқдан онасининг аҳволини ўйлар, иккинчи томондан Усмонжондан дарак йўқлигидан қўрқар ҳам шубҳаланар эди. Одам юзи иссиқ, кетинг уйингизга деб айтолмадимикин-а?.. Балки яхши кўргани бордир. Кутиб-кутиб уйига кетса, кейин бораман деяптимикин-а?..

Адолат охири чидолмади. Ҳар хил қийқимлардан кўрпача тикиб ўтирган Хосият бувининг ёнига келиб, секин тортинибгина сўради.

— Холажон, Усмонжон акадан нега дарак йўқ-а?

— Келиб қолар,— афтидан, Хосият буви ҳам қаттиқ ташвишда эди.— Иши кўп. Баъзан қолиб кетади шунақа.

Адолат Усмонжонни кутиб, ҳар кун уй тозаларди. Усмонжоннинг кир кўйлаклари, сочиқларини ювди, дазмол қилди, чойнак-пиёлаларни ярақлатиб қўйди. Кечқурун Хосият буви билан бирга угра қилишди. Адолат хамирни ёйиб, соч толасидай ингичка, чиройли қилиб кесиб берди.

Кечаси Усмонжон қайтди. У чарчаган, кўзлари ичига ботгандай эди. Адолатнинг юраги увушиб кетди. Унга раҳми келди. Иложи бўлса-ю, ёнида бирга ишласа, оғирини енгил қилса... Хосият буви афтидан ўғлининг бу хилда қолиб кетишига кўникиб қолгандай эди. У довдирамади, меҳрибонлик билан секин деди:

— Ишхонанг яқинроқ бўлсаям кошкийди. Қачон оза-
ркин бу ишларинг.

Хосият буви ҳовлига чиқди. Усмонжон қўлида нима-
нидир эзгилаб ўйнаб ўтирган Адолатга қаради:

— Зерикмай ўтирдингизми, Адолат?

— Йўқ, фақат... хавотир олдим.

Усмонжоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Бу сўз
уни бирдан Адолатга яқин қилиб қўйгандек эди. У хаё-
лида энг яқин кишиларгина бир-бирига айтадиган бу
гапни онасидан бошқа ҳеч кимдан эшитмаган эди. Ус-
монжон тоза, дазмолланган сочиқни олиб, ювингани чиқ-
ди. Қайтиб киргач, хонтахта устига овқат қўяётган Адо-
латга:

— Тоза уринганга ўхшайсиз, Адолат?..— деди.— Қа-
ни, ўзинглар ҳам ўтиринглар, бирга ичамиз.

— Йўқ, йўқ. Биз холам билан овқатланганмиз. Бе-
малол.

Кечаси Адолатнинг уйқуси қочиб кетди. Кўз олдига
жудолик аламига чидаёлмай бетоб бўлиб қолган аяси
келар, сени шу ниятда боқувдимми, деб таъна қилаётган-
дай бўлар эди. Дадаси-чи? Дадасига ҳам қийин. Ҳар қа-
лай, ёлғиз қизи. Ҳар қанча қаҳр қилса ҳам, куймай иложи
йўқ.

— Аям бечора қон-қон йиғлаётгандир! Дадам нима
қиялптийкин?— деди Адолат секин хўрсиниб.— Хола,
Усмонжон акамнинг дадалари... нима бўлган-а?

Хосият буви тезда жавоб бермади. Чуқур бир уҳ
тортиб, кейин секингина:

— У киши қазо қилганлар,— деди.

Усмонжонларнинг бундан олдинги ҳовлиси Эски ша-
ҳарда каппоннинг орқасида эди. Ҳовлининг эни ва бўйи
тўрт-беш метрдан ошмас эди. Отасининг жойи бўлма-
ган. Бу кичкина ҳовли ҳам Хосият бувининг дадасидан
қолган эди. Усмонжон дадасини унча яхши билмасди.
У катта косибларникида халфа бўлиб ишлар, қарздор бў-
либ қолиб, узолмасдан қочиб кетган ва узоқ вақт уйига

келмаган, кейинроқ қайтиб, бир-икки ойдан кейин ўлган эди.

Хосият буви ўн бир бола туққан. Лекин улардан фақат икки ўғилгина — Усмонжон ва акаси Одилжонлар ўсган эди.

Хосият буви чечакдонлигига қарамасдан ёшлигида анча чиройли, келишган ва меҳнаткаш хотин эди. У Қаримжон машиначига битта тўнни ўттиз пулдан тикиб, роса ўн саккиз йил чокчилик қилган.

Буларнинг турмуши ночор бўлганлигидан, ёш бўлишига қарамай, акаси Одилжон аллақайси бойнинг заводида ишлар эди. Эндигина ўн уч ёшга кирган Усмонжон эса кундузи нотариус эшиги олдида одамларнинг келишини пойлаб ўтириб, бир-икки танга пул ишлар, кечқурунлари, бозори шабда дўппифурушдан олган дўппиларини кўтариб, арава тагидаги қовун уюмлари олдида тўпланишган одамларга кўрсатиб ёлворар эди:

— Амаки, шу дўппини олиб кетинг. Қаранг, жуда сизбоп-да!

Одилжон эрта кетиб, кеч қайтарди. Хосият буви бўлса кундузи-ю, кечаси тўн тикарди. Қичкина Усмонжон ҳам рўзғор ташвишида тинмасди. Бироқ, тирикчиликлари жуда ночор, оғир эди. Бўлмади. Усмонжон ҳам Ойимқишлоққа Фахриддин қозининг ерида ишлагани кетди. Усмонжон у ерда олти ой ишлади. Кейин оёғига яра тошиб кетди. У оғриқ азобидан кечалари ухлаёлмас, ўзича ҳар хил кўкатларни олиб келиб, оёғига боғлаб кўрар, нима бўлди, деб аҳвол сўрагувчи бирон кимса йўқ эди. Усмонжон онасини соғинар, кечалари ўксиб-ўксиб йиғларди. У қозидан уйига кетиш учун рухсат сўради. Қози Усмонжоннинг олти ойлик меҳнати бадалига икки сўм пул берди. Усмонжон уни йўлкира қилиб, уйига қуруқ кириб келди. У оёғининг яраси тузалгандан кейин, Андижондаги Маҳмудхон бойнинг заводига ишга кетди.

Бир куни Одилжон ишдан қайтмади. Эртасига Усмонжон дарак олгани Азимбойнинг заводига борди. Ака-

си қоронғи ҳужрада ётар, юз ва баданлари кўкариб, кетган эди. Усмонжон кўрқиб кетди. Кейин билса, бой Одилжонни, пахта ўғирлади, деб гумон қилиб, шундай совуқда бошидан ўн беш челақ сув куйдирибди. Кейинчалик пахтани бойнинг баччаси ўғирлаганини билишибди.

Усмонжон акасини уйга олиб келди. Лекин Одилжон шу касалланганча соғайиб кетолмади. Ҳолсизланиб, юриб, охири ўлди.

Елғиз қолган Усмонжон заводда ишлаб юрди. Йиллар ўтди. Унинг бўйи чўзилиб, йигит бўлиб қолди. Ақли кирди. Болалигида қалбида бўртган алам яраси, йилдан-йилга йиринг боғлаб, фасод йиға бошлади. Шу пайтда Октябрь социалистик революцияси бошланди. Усмонжонда қайта ҳаёт умиди туғилди. У ўзига ўхшаган камбағаллар билан биргаликда заводни ҳукуматга топширишда актив иштирок этди.

Усмонжон дастлаб партия ташкилотларидан бирида қоровул ва хат ташувчи бўлиб ишлади. Ана шу пайтда ўқиб, саводини чиқарди. Кейин партия сафига ўтди ва масъул вазифаларда ишлашга кўтарилди. Норин районининг пахта пунктида мудир бўлиб ишлаётган пайтида бирдан босмачилар тўполони кўтарилди ва Усмонжоннинг жанговарлик йиллари бошланди... Ундан кейин эса Олтинқўл район фирқа қўмитасига секретарь қилиб тайинланди.

Усмонжон уйда бўлган пайтларида Адолатни ўқита бошлади ва унга ҳар хил китобчалар ҳам топиб келди. Бора-бора уларнинг бу машғулоти одатга айланиб қолди. Адолат зеҳли, сезгир эди. Усмонжонга унинг фикр ва қарашлари жуда тез юксалиб, балоғатга етаётганлиги кўриниб турарди.

Адолат борган сари Усмонжонга боғланиб борар, унинг оқ кўнгиллилиги ва меҳрибонлигидан хурсанд эди.

Бир куни Усмонжон келганда Хосият буви қўшниникига чиққан, ёлғиз қолган Адолат эса Усмонжоннинг пайпоғини ямаб ўтирар ва секин-секин ашула айтарди:

Поезд келади ҳуркиб,
Панор ёғини пуркиб.
Босмачилар йўқолди,
Қизил аскардан қўрқиб.
Бизнинг боғда шафтоли
Шохчалари қайрилган.
Золимларнинг дастидан
Она қиздан айрилган.

Адолат Усмонжонни кўриб, қизариб кетди. Нима қилишини билмай, ўрнидан туриб, ерга қаради.

— Яхши овозингиз бор экан, Адолат.

Шу пайт кириб қолган Хосият буви гапга аралашди:

— Қизим ашулага жуда уста экан. Баъзан айтиб қолади. Қулоқ солиб ўтираман.

— Усмонжон ака,— деди Адолат хомушлик билан.— Аямдан бир хабар олмасам бўлмайди. Ҳадеб тушимга киряпти, хавогир оляпман.

— Қандай қилиб хабар оласиз? Тагин дадангиз... учтўрт кун сабр қилиб туринг. Сал жаҳлларидан тушсин.

— Ҳа, қизим, жаҳл устида тагин... Қўйинг, бормай туринг,— деди Хосият буви.

Лекин Адолат чидолмади. Эртаси куни биров танимасин учун паранжисига ҳар хил ямоқлар солиб, Хосият бувининг қаршилигига қарамасдан кетди. Олисдан дадасининг дўкончаси берклигини кўриб, гузардан дадил юриб ўтди-да, кўчаларига қайрилди. Кўча бошидаги катта дарвоза олдида кичкина бир қизча ўтирар, ўн-ўн бир ёшларга кирган иккинчи қиз қизил қаламни оғзида ҳўлаб, қўлидаги қўғирчоққа қош-кўз ясар ва оғзи бўшадигунча ашула айтарди:

Адолхон қочиб кетди,
Чачвонин очиб кетди.
Исподига чидолмай
Дадаси кўчиб кетди...

Адолатнинг юраги шув этиб кетди. Ўрнидан қимирламай тўхтаб қолди. У қандай юрак билан бу ерга келганини билмас, фақат онасини кўргиси келарди. Қизчадан сўрайин деса, таниб қолади. Зумрадни чақиртирсамикин... Кимдан ҳам чақиртирарди. Юрак зардоби ва ранг заъфаронлигини азали яшириб келган бу қоп-қора чачвон ичида юм-юм йиғлаб, ночор орқасига қайтди.

Хосият бувига воқеани айтиб, тўлиб-тошиб йиғлади. Хосият буви Адолатни нима деб юпатишни билмас, унинг софлигини, ночорлигини ҳис қилса-да, баъзан ота-онанинг юзини ерга қаратганидан кўнглида ранжирди. Яна келиб-келиб йиғит киши бор жойга қочиб келган қиздан яхшилик кутиб бўлармиди? Бунинг устига, баъзи кўни-қўшнилар Адолатни суриштириб ҳам қолишди. «Нима бало, тўйни насия қилиб, келинни олиб келволдингизми?» дегувчилар ҳам бўлди. Бундай саволларга Хосият буви, ундай деманглар, қариндошимиз-ку, деб жавоб берса-да, ичидан зил кетарди. Бир куни бир девор қўшниси:

— Усмонжон бунақа қизларни оладиган кўринмайди. Маржалардан олади ўғлингиз,— деди.

Хосият буви индамади-да, юраги алланечук бўлиб кетди. Маржалардан олгандан кўра, Адолатни олгани минг марта яхшийди-я, деб кўнглидан ўтказди у. Энди бир каму пешонасидаги биттаю битта келинининг гапига тушунолмаётган ўтирса, унда нима қилади... Ана шундай гаплардан кейин Хосият буви Адолатга кўни-қўшнилари кўзига иложи борича кўринмасликни буюрди.

Адолатнинг бугунги йиғиси Хосият бувини тамомла санкиратиб қўйди. Раҳми келиб, ўзи ҳам у билан бирга қўшилиб йиғлагундай бўлди. Онаси бечора нима қилиптийкин?..

Хосият буви Адолатнинг бошини бағрига босиб, сочини силади.

— Сабр қилинг, болам. Сабрдан бошқа иложимиз йўқ.

Кечқурун Усмонжон келганда Адолат яна йиғлади.

— Йиғламанг, эрта-индин мен ўзим бир иложини қиламан. Хабар олдираман. Йиғламанг, Адолат.

Адолат юпангандан кейин Усмонжон стол устида қозга ўроглиқ турган нарсага ишора қилиб:

— Сизга кўйлаклик олиб келдим. Аям тикиб беради,— деди.

— Нега овора бўлдингиз?— деди хижолатлик билан Адолат.

У уйдан шошилиб чиққанидан кийим-кечагини ололмаган, фақат иккита кўйлагини устма-уст кийиб олган эди. Бирини кийса, бирини юварди.

— Адолат,— деди Усмонжон бирдан синовчан назар билан унга қараб.

— Ҳим.

— Паранжи ёпинмай қўя қолинг.— Усмонжон бу гапни Адолатни чўчитмаслик учун кулиб, ҳазиллашиб айтди.

— Йўғ-э,— Адолат қўрқув аралаш Усмонжонга қаради,— хоҳлаганлар очилаверсин. Мен... мен очилмайман. Унда аям ҳам мендан кечади.

— Ҳар бир ишнинг ҳам бошловчиси бўлади, Адолат. Бу жуда катта, улуғ ишнинг бошловчиси бўлиб қолиш учун жуда катта мардлик керак.

— Очяқ юрганганимни кўрса, дадам ўлдириб қўяди.

— Кечқурун бир ерга олиб бормоқчиман, борасизми?

— Қаерга?— деди Адолат бошини кўтариб.— Паранжи ташлаганими?

— Йўқ,— деди Усмонжон кулиб,— мажлисга. Қетидан тамоша ҳам бўлади.

— Йўғ-э, биров кўриб қолса... Алдаяпсиз.

— Ҳай-ҳай болам, эсингни едингми?— деди уйга кириб қолган Хосият буви,— биронтаси кўриб қолса нима деган гап бўлади?

— Ким кўрарди. Бирга юрмаймиз. Ундан кейин, мажлисга келадиگانларнинг ҳаммаси хотин-қизлар, паранжида келишади. Сиз ҳам бора қолинг, ая! Бир кўриб кела-

сизлар-да. Бора қолинг, Адолат. Мен сизга ёлгон гапираманми, Адолат? Тамоша кўриб келасизлар, холос.

— Шу йиртиқ-ямоқ паранжи билан-а?— деди Адолат бўшашиб.

— Нима қиларди?

Адолат хўп дегандай бошини ирғаб қўйди-ю, кўзи билан Хосият бувига имо қилди. Усмонжон, аямни кўндирамиз, деган маънода кулиб қўйди. Адолат бир томондан Усмонжоннинг раъйини қайтаргиси келмас, иккинчи томондан эса мажлисининг қанақа бўлишини кўргиси ҳам келарди.

Адолат билан Хосият буви Усмонжон кетидан қорам-қора юриб, Эски шаҳардаги театр олдига боришди. Тўда-тўда бўлиб келаётган паранжилик хотинлар кутиб олувчиларнинг кўрсатуви билан ичкарига кириб боришар, баъзилари орқага тисланиб, четга чиқардилар.

— Қираверинглар, тамоша бўлади, опалар. Қираверинглар,— дерди ёшгина, қотма бир йнгит.

Адолатлар ҳам хотинлар орасига қўшилишди. Чиндан ҳам бу ерга йнғилганларнинг ҳаммаси хотинлар эди. Зал қоронғи бўлганлиги ва атрофда эркакларнинг йўқлигини кўрган аёллар юзларини очиб ўтиришар, бир-бирлари билан нималарнидир сўзлашишарди. Адолат юзини очгани қўрқди. Балки, маҳалласидан ҳам хотинлар келгандир. Биронтаси таниб қолса, шарманда бўлади.

Саҳна очиқ. Қизил алвон ёпилган стол атрофига стуллар қўйилган. Лекин ҳеч ким йўқ. Орадан бир оз фурсат ўтгач, саҳнага одамлар чиқишди. Уларнинг орасида Усмонжон ҳам бор эди. Адолат ундан кўз узолмас, назарида, шунча одамларни ўзига қаратганларнинг биттаси Усмонжон, унга етишиш мумкин бўлмаган бир поғонага кўтарилган эди. У мана шу қоп-қора чиммат ичида ўзини жуда ожиз сизди, ҳалигина бирга кулиб, гаплашиб ўтирган Усмонжондан бирданига узоқлашиб кетгандай бўлди. Залдаги ғовур-ғувур тўхтаб, жимжит бўлиб қолди.

Саҳнага чиққанларнинг ичида иккита хотин киши ҳам

бор эди. Улардан бири думалоқ бугдой ранг, истарали, ўрта ёшлардаги жувон эди. У ёнидаги ҳамроҳига энгашиб, нималарнидир тушунтирарди. Иккинчиси ёшроқ, қорачадан келган, ўрта бўйли аёл, бошини эгиб, тортиниброқ ўтирарди. Бир киши ўрнидан туриб, сўзини биринчи хотинга берди. У ўз сўзида хотин-қизларнинг шу вақтгача эзилиб келганликлари, камситилиб, хўрланганликлари ҳақида гапириб, энди Шўро ҳукумати уларга эркаклар билан тенг ҳуқуқ берганлиги ва уларни очилишга, ишлашга, жамоат ҳаётида фаол қатнашишга чақираётганлиги ҳақида гапирди. Аёл содда, тушунарли қилиб сўзлади. Баъзи бир ифвогарлар, душманларнинг гапларига кирмасликни уқтирди. Мулла-эшонларнинг гапига учиб, «Тикувчилик» артелига ишга кирмоқчи бўлган қизини ўлдириб қўйган ота ҳақида гапириб берди. Адолатнинг юраги жиз этиб кетди. Унинг кўз олдига ўз отаси келган эди.

Кейин бир паранжилик хотин сўзга чиқди. У президиумда ўтирганларга қараб-қараб қўйди-ю, гап бошлаёлмади.

— Гапираверинг, уялманг. Ҳаммаси сизга ўхшаган одамлар,— деди аввал сўзга чиққан аёл унга далда бериб.

— Мен... мен бир камбағал одамнинг қизиман. Дадам кекса, бечора бир одам эди. Ҳалиги,— аёл саҳнада ўтирганларга ишора қилди,—бу одам айтгандек, маҳалланинг казо-казолари ўртага тушиб, мени — ўн беш яшар қизни, маҳалланинг етмишга кирган имомига беришди. Укаларим кўп эди. Дадам кексайиб қолган, рўзғорга қараша олмас эди. Менинг эвазимга дадамга ваъда қилган пулларини ҳам ярим-ёрти қилиб берди имом. Дадам бечора сўратган экан, нима, қизининг нафси йўқми, кўп овқат сяр экан, қизидан қутулганига шукур қилсин, деб жавоб берибди. Онам... онагинам шўрлик,— аёлнинг овози титради, у ўзини туюлмади, йиғлаб гапира бошлади,— ёз бўйи каламушларнинг уясини кавлаб, бугдой йиғар эди,

адирма-адир юриб, товонлари тешилиб, ўзи офтобда қовжираб кетарди. Бир куни шунақа бугдой йиғиб юрганида қаттиқ касал бўлиб қолди. Офтоб урган экан шўрлик онамни. Имом мени унинг касалига қараш учун ҳам юбормади. Уйда ҳеч ким йўқ, ўзи ёлғиз ётиб, ўлиб қолибди. Кичкина укам бўлса билмасдан бориб, уни эмиб қўйибди,— аёл ўкраб йиғлаб юборди. Адолат ҳам пиқ-пиқ йиғлаб ўтирарди.

Аёл бир оз ўзини босиб, сўзини давом эттирди.

— Ана шунда, бу хотинга каламушнинг қарғиши теккан, деб маҳалланинг дурустроқ одамлари онамнинг жанозасига ҳам кирмаганлар. Менинг юрагим қон-зардобга тўлиб ётибди... Мен Ҳукуматимизнинг хотинларга ён босишини эшитиб, қишлоқдан келдим, яланг оёқ юриб, уни қидириб келдим. Менга иш берса, ўқи, одам бўл, деса, мен... мен нега йўқ деяй? Худо ўлим берсин бу паранжига,— аёл паранжисини бошидан юлиб олиб, ерга урди. Президиумда ўтирганлар қарсак чалиб юборишди.

Паранжисини ташлаган хотин йиғирма икки, йиғирма учларга кирган, бўйдоргина, чиройли жувон экан. У очилгандан кейин уялиб гапиролмай қолди. Уни саҳнада ўтирганлар ўз ёнларига чақирди. Аёлнинг эғнида бурмасиз тикилган танга-танга гулли чит кўйлак бор эди. Бошида ҳам чит дурра. У уялганиданми, ёнида ўтирганларнинг салобати босганиданми, ердан бошини кўтармасди.

Адолатнинг ёнида ўтирган хотинларнинг биттаси шивирлади.

— Ўтиришини қаранглар. Бетинг қурсин, шарм-ҳаёсиз!

Иккинчи хотин унга жавоб берди.

— Бечорани қаранг. Бошидан ўтганини гапириб берди-ку, нима қилсин шўрлик.

Мажлисдан кейин концерт бўлди. Энг охирида ўрта бўйли, оқ-сарикдан келган бир одам дутор чалиб, ашула айтиб берди.

Адолатнинг эсида «Келди очилур чоғинг...», «Парча-лаб кишанларни...» деган узук-юлуқ сўзлар қолди, холос.

Адолат хотинлар билан кўчага чиқди. У ёқ-бу ёққа аланглади. Усмонжоннинг ёнида турган Хосият холанинг имоси билан секин улар кетидан юриб кетди...

Адолат онасини соғинар, хавотирланар, кўпинча очиқ-ошкор йиғлаб ҳам оларди. Лекин, бугун жуда камгап, оғир бўлиб қолди.

— Ҳалиги паранжисини ташлаган хотиннинг отини билмайсизми?

— Зебихон экан оти.

— Зебихон,— деб такрорлади Адолат,— бечора, йиғлаб-йиғлаб гапирди. Мен ҳам йиғлаб олдим... Ҳалиги, энг кейин ашула айтди-ку. Уша ашуланинг сўзларини билолмай қолдим-да.

— Керак бўлса мен сизга топиб бераман,— деди Усмонжон,— уни Ҳамза Ҳакимзода деган одам ёзган.

— Ростданми?

— Ҳа.

— Усмонжон ака, аямдан жуда хавотирдаман-да.

— Эртага биламиз.

Ҳақиқатда эртаси куни Усмонжон хабар топиб келди. Лекин, Адолатга айтишини ҳам, айтмаслигини ҳам билмасди. Адолатнинг қовоқлари шишиб кетган, афтидан, кун бўйи йиғлаган эди.

— Аямдан сира кўнглим тинчимаяпти. Касал бўлиб қолган бўлмаса майли-я.

— Аянгиз соғ-саломат экан.

— Ростданми, билдингизми?

— Рост. Фақат ҳовлидан кўчишиб кетибди. Дадангиз кўчириб кетибди.

Адолат лабини тишлаб, хонтахтага бошини қўйди.

— Нима қилиб қўйдим мен,— деди у кўз ёшларидан бўғилиб.

— Сизми? Ҳеч нарса қилганингиз йўқ. Фақат бойга тегмадингиз, холос.

Адолат узоқ йиғлади. Усмонжон нима қилишини билмай, хаёл суриб ўтирарди. Хосият буви эса гоҳ Адолатга, гоҳ хомуш ўтирган ўғлига қараб, хўрсиниб қўярди. Адолат бирдан бошини кўтарди.

— Сизларни ҳам ташвишга қўйдим,— деди хижолатлик билан кўз ёшларини артар экан.

— Мен сизни жуда мард қиз деб ўйлаган эдим.

— Бўлди, энди йиғламайман. Нима бўлса бўлди. Эртага тўғри Зумрадларникига бораман. Қаерга кетганларини улар билишади.

— Бора кўрманг, Адолат.

Адолат кечани мишжа қоқмай ўтказди. Эрталаб Хосият бувининг қаршилигига қарамасдан Усмонжон билан кетма-кет йўлга чиқди. Куз бошланиб, совуқ ҳам тушиб қолган эди. Табиат баҳордаги кўркамлигини йўқотган, барг тўкаётган дарахтлар ғамгин, маъюс кўринардилар. Бегубор сувларнинг юзида хазон сузарди. Одамлар қиш ташвишида: қопдами, аравадами, уйларига сабзи-пиёз, ўтин олиб кетаётган кишилар учраб қоларди. Атрофга қулоч отган катта чинорнинг тагида жулдур паранжига ўралиб ўтирган хотин мунгли товуш билан ўткинчиларга ёлворарди:

— Худо хайрингларни берсин, садақа қилинглар, болаларим...

Адолат нимчасининг чўнтагини кавлаб, оғир хўрсиниб қўйди. У қассобликдан ўтиб, кўчаларига бурилганда, вужудида қандайдир титроқ бошланди. У дадасига рўбарў бўлишдан қўрқади, холос. Дадаси йўқ экан, бошқаларнинг у билан нима иши бор? У бирон ёмон иш қилгани йўқ-ку, ахир. Адолатнинг ёнидан маҳалласидаги нонвой йигит ўтиб кетди. Унинг бир томонга қийшайган бошидаги катта саватдан буғ кўтарилиб борарди. Адолат ундан сўрагиси келди-ю, ботинолмади. У дадасининг қулф урилган дўкони олдидан ўтиб, кўчаларига қайрилди. Тўғри Зумрадларникига қараб кетди.

Ширмонхон айвондаги чорпояда ўтириб, узилиб кет-

ган марваридини қайта ипга тизиш билан овора эди. У чорпояга суяниб турган ўғли Абдурахимга нималарнидир уқтирарди. Абдурахим ўн етти-ўн саккизга кирган, барваста йигит эди. У Ширмонхоннинг биринчи эридан бўлиб, бу оиллага бегона бўлса ҳам, Зумраддан кўра эр-кароқ ва азизроқ эди.

Ширмонхон Адолатни кўриб, қотиб қолди.

— Эсон-омонмисизлар, Ширмонхон опа!— Адолатнинг кўришиш учун чўзилган қўлларини қайириб ташлаб, Ширмонхон ўрнидан турди.

— Бети йўқ, бузуқ, нега келдинг бу ерга?

— Вой, нима деяпсиз?

— Йўқол дейман, йўқол, наҳс! Йўқол, касофат, кўзимдан!— Ширмонхон чорпоядан сакраб тушиб, Адолатни юмдалай бошлади.

Адолат нима қилишини билмай, кўчага югурди. Ширмонхон овозининг борича бақирди.

— Вой-дод, ҳой, қўшнилар, маҳаллани наҳс бостирган бузуқни ушланглар! Ҳой, ким бор? Ҳой, Абдурахим, ушла уни!

Абдурахим югуриб бориб, кўча дарвозасига етган Адолатни паранжисидан тортди. Паранжиси сирғалиб ерга тушди. Адолат паранжисига энгашган эди, боши аралаш елкасига қаттиқ тепки тушди. У йиқилди. Жон ҳолатда ўрнидан туриб, яна кўчага отилди. Абдурахим қувлаб бориб, уни яна тепди. Атрофдан қўни-қўшни ва ўткинчилар йиғилишди. Адолат оломоннинг ичида қолиб кетди.

— Тошбўрон қилиш керак, уни!

— Ибрат бўлсин, роса уринглар!

— Ҳой, бировнинг боласини ўлдириб қўясизлар!

— Девор тагига бостириш керак!

— Ҳай, мусулмонлар, бу нимаси! Қўйворинглар!

Адолатнинг қулоғига қий-чув, тўполон ичида ана шунақа гаплар эшитилди. Ким уни урмоқчи, ким қут-қармоқчи, билиб бўлмас эди. Ширмонхон оломон ўрта-

сидан суғурилиб чиқди. Унинг қўлида узун бир ўрим соч осилиб турарди.

Адолат ҳеч нарсани эшитмай қолди...

Адолат кўзини очганда каравоти ёнида оппоқ кийинган бир хотинни кўрди. Хотин унга энгашди.

— Сув.

Аёл сув тутди. Бир нафасдан кейин елкасига оқ халат ташлаган Зумрад кирди. У Адолатнинг ёнига чўккалаб, бирдан пиқиллаб йиғлаб юборди.

— Кўп гапга солманг. Ўзи энди кўзини очди,— деди тикка турган хотин Зумрадга қараб. Кейин майда, енгил қадам билан чиқиб кетди.

— Аҳволинг яхшими? Дурустмисан?

— Мени... мен қаердаман?

— Докторхонадасан. Уша куни мен уйда эдим. Кейин келиб қолдим. Сени бир милиционер зўрға қутқариб олди. Ўзи ҳам анча-мунча так еди бечора. Мен сени ўша милиционердан сўраб, топиб келдим.

Адолат ҳолсиз кўзларини Зумрадга тикиб, индамай ётар, бош ва юзлари дока билан ўраб ташланган эди.

— Аям... аямлар қаерда?

— Аягни айтиб келсам, майлими? Мен биламан уларнинг кетган ерини.

— Майли.

— Фақат бугун эмас, эртага. Узоқ кетсам, уйдагилар билиб қолишади. Хўпми?

Адолат ҳолсизликдан кўзини юмди.

— Хайр, Адолат, бугунча. Илоҳим яхши бўлиб қолгин. Эртага келаман.

Адолат оҳиста кўзини очиб, хайр, деган маънода Зумрадга қаради.

Эртасига Усмонжон келди. У, ўша куни ишдан қайтгач, Адолатнинг қайтмаганини Хосият бувидан эшитиб, ҳайрон бўлди. Балки, онасини топган бўлса, юборишмагандир, деган мулоҳаза билан иккинчи кунни ҳам ўтказди. Бирдан унинг юрагига гулгула тушди. Усмонжон

Адолатларнинг кўчасига одам юбориб, воқеани эшитгач, бугун уни қидириб, топиб келди.

— Мен сизга, борманг, деган эдим-ку!

Адолат Усмонжонга гуноҳқорона назар ташлади.

— Майли, тузалиб кетасиз.

Эшикдан Зумрад кирди. У Усмонжонни кўриб, орқасига ўгирилди-да, бошидаги рўмолини ёзиб, бир учи билан юзини тўсди.

— Кираверинг, хола,— деди кейин аллакимга. Адолат сесканиб кетди. Бошини кўтармоқчи бўлган эди, Усмонжон уни ушлаб қолди.

Тўтибу эшикдан кирди-ю, энги билан кўзини артиб тўхтади. Йиғидан қизарган кўзлари билан Адолатга тикилди. Бирдан алпон-талпон босиб, югуриб келди-да, ўзини каравотга ташлади.

— Адолат! Қизим, болагинам! Ўзингни ҳам қийнадинг, мени ҳам, қизим! Жон болам!

— Холажон, секинроқ. Йиғламанг! Хафа бўлса, ҳолдан кетади.

Лекин Тўтибу ҳеч нарсани эшитмасди. У қизини қучоқлаб, унинг юзига ўралган докани ҳадеб ўпар, йиғлар эди.

Уларнинг ёнига ҳамшира аёл келди.

— Холажон, агар шундай қилсангиз, кейин киритмай қўямиз,— деди у Тўтибуга қараб.— Чарчатиб қўясиз, узилиб қолади.

Тўтибу бир оз тинчланди. У стулга ўтириб, энги билан кўз ёшларини артди. Зумрад каравотнинг бош томонида тикка туриб, зимдан Усмонжонни кузатар эди. Усмонжон унга стул кўрсатди.

— Утиринг, синглим.

Тўтибунинг кўзи бирдан Усмонжонга тушди. Қўйлагининг кенг энги билан юзини тўсар экан, шубҳа билан сўради:

— Айланай, сиз ким бўласиз?

Усмонжон нима дейишини билмай, Адолатга қаради.

— Бу киши,— деди Адолат бир оз тараддуланиб,— бу киши... куёвингиз...

— Нима деб алаҳлаяпсан?

— Алаҳлаётганим йўқ. Мен шу кишига текканман. Отлари... Усмонжон...

Тўтибу Усмонжонга ўқрайиб бир қаради-да, бирдан йиғлаб юборди. Уртага ноқулай бир жимлик тушди. Усмонжон нима қилишини билмас, кўнглининг аллақасерида хурсандчилик туғён қилар, лекин алам билан йиғлаётган хотин олдида хижолатдан ерга қараган эди.

Адолат кўзларини шифтга тикканича индамай ётарди. У секин онасига қаради.

— Мен... мен сизни ўлмай қолганимга шукур қилар деган эдим. Сиз бўлсангиз,— Адолатнинг кўзида ёш ялтиради,— хурсанд бўлиш ўрнига йиғлаяпсиз. Бунақалигингизни билсам, чақиртирмас эдим. Мен сизни соғиниб, кўраман деб шу аҳволга тушдим.

Тўтибу кўз ёшларини артиб, қизини қучоқлади.

— Минг марта шукур, болагинам. Минг марта шукур. Фақат бизни шармисор қилдинг, қизим.

— Нима қилиб шармисор қилдим? Дадам бойга унаштирганда қон-қон йиғлагансиз-ку! Сиз мени қутқариб қололмадингиз. Шунинг учун мен ўзимни-ўзим қутқаришга мажбур бўлдим. Усмонжон ака... Усмонжон ака мени ўлимдан сақлаб қолган. Аввалги гал кетганимда мен мана шу кишиникида ётган эдим.

Тўтибу Усмонжонга яна бир кўз ташлади.

Ахир бу хотин ёлғиз қизига не-не орзу-умидлар боғлаган эди. Адолат йўлга кирди дегандан бошлаб, топганини сандиққа ташлади. Кечалари лампа шишанинг хира ёругида сеп-сидирға ташвиши билан дўппи тика-тика кўзлари шилпиқ бўлаёзди. Бойлардек қирқ кун тўй бермаса ҳам, ширингина қилиб тўй-тамоша билан қиз узатишга қурблари етар эди. Жуда бой бўлмаса ҳам тагтуги тахтлиқ бир одамга қуда бўла олишар эди. Энди бўлса бу орзуларнинг ҳаммаси чиппакка чиқди... Тўти-

бунинг ҳовлисига тўй тугул тўртта хотин ҳам келмади. Бир тийин сарф қилмасдан хотинлик бўлган бу йигит қизининг қадрига етармиди?! Энди нима қилади, одамларнинг юзига қандай қарайди, қиз боқмай онаси ўлсин, демайдиларми?.. «Қизим, Адолат, нима қилиб қўйдинг, ахир?!.»

Тўтибу ўқсиб-ўқсиб узоқ йиғлади. Зумрад унинг ёнига келиб, ўрнидан турғазди.

— Холажон, туринг, кетамиз. Ана, доктор, бўлди, кетинглар, деяпти.

Тўтибу Адолатни яна қучоқлаб ўпди.

— Қачон келай?

— Қачон хоҳласангиз. Лекин, йиғлаб мени хафа қиладиган бўлсангиз, келмай қўя қолинг.

— Қандай қилиб йиғламай бўлади, болам? Менга осон тутмагин-да.

— Сиз ҳам менга осон тутяпсиз, ая!

— Хайр, худога топширдим.

— Ая, ҳовлимизга қайтиб келинглар.

— Даданг билса мени ҳам ўлдиради, ўзини ҳам. Қариганда ўша шўринг қурғурга ҳам қийин бўлди, болам.

— Адолат,— деди Зумрад энгашиб,— мен келолмасам хафа бўлма. Уйдагиларни биласан-ку. Иложини топган куним келаман. Хўпми?

— Майли, раҳмат.

— Хайр, ўртоқжон.

Зумрад Тўтибуни етаклаб олиб чиқиб кетди. Тўтибу эшик тагига етганда орқасига қайрилиб, бир Усмонжонга, бир Адолатга қаради-да, чуқур хўрсинди:

— Худога топширдим.

Адолатнинг ёнида ёлғиз Усмонжоннинг ўзи қолди. У жуда ўнғайсиз аҳволда, нима деб гап бошлашини билмасди. Адолат буни сезиб турар, у ҳам шу ҳолни бошидан кечирарди.

— Усмонжон ака, мени кечиринг,— деди у ниҳоят,—

шундай демасам, аям мени уйга олиб кетиб қолар эди. Мен сизни ҳам жуда қийин аҳволга солиб қўйдим.

— Майли, ҳеч нарса эмас,— деди Усмонжон секингина. Кўнглида эса, кошки шундай бўла қолса, деган истак ҳукмронлик қилар эди.

Адолат касалхонада бир ойдан ортиқ ётди. Бу орада Хосият буви икки марта ҳол сўраб кетди. Бир гал Тўтибуга тўқнаш ҳам келиб қолди. Лекин Усмонжон тайинлагани учун ўзини танитмади. Тўтибу эса деярли ҳар куни келар эди. У кейинчалик унча йиғламай ҳам қўйди. Баъзан Усмонжон билан учрашиб қолган чоғларида гоҳ бош қимирлатиш билан, гоҳида эса, эсон-омонмисиз, деб секингина сўрашадиган ҳам бўлиб қолди. Нима қилсин, она-да! Она ўз боласидан кеча олармиди?! Унинг кучи кўз ёшига, зўр келса қарғишга етади.

Адолат касалхонадан чиқадиган куни Тўтибу ҳам келди. У паранжисини бошидан олмасдан маъюс бир аҳволда Адолатнинг кийиниб чиқишини кутар, Усмонжонга тескари қараб ўтираётди. Усмонжон эса уни кўрган пайтларида ўзининг кимлигини, қанақа одамлигини, Адолатга бўлган муносабатини айтиб, унинг олдида юзини ёруғ қилгиси келса ҳам, Адолатга бўлган муҳаббати ва уни ҳимоя қилиш бурчи бунга йўл қўймас эди.

Адолат чиқди. У озғин, рўмоли ичидан бошига оқ дока боғланган эди. Улар биргалашиб кўчага чиқишди.

Усмонжон билан Адолатнинг маслаҳатига кўра булар Гуарникига боришлари керак эди. Чунки Усмонжонларники, ҳар қалай, маҳалла ичи. Бунинг устига, Тўтибу қизининг ҳали турмушга чиқмаганини билиб қолса, иш яна чаппасига кетиши мумкин. Хосият буви-чи? Унга ҳам тушунтириш керак. Шунда ҳам уйланмаган ўглини уйландига чиқариш она учун енгил бўлармиди?

— Ая,— деди Усмонжон бир оз тарадуддан кейин,— юринг биз билан.

Тўтибунинг юрагида аллақандай бир меҳр уйғонган-

дай бўлди. Уни йигит киши, ая, деб чақиряпти. Ахир унинг қатор-қатор ўғилларга ҳам ая бўлгиси келган, лекин, охирида ҳамма умидини Адолатнинг эрига боғлаган эди. Мана энди у куёв бирдан, гўё осмондан тушгандай, Тўтибунинг қаршисида пайдо бўлди. У куёв билан шу хилда учрашишни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.

— Уйга кетмайсанми?— деди Тўтибу йиғидан аранг ўзини босиб.

— Уйда нима қиламан, ая?

Тўтибу уни қистаёлмасди. Чунки, уйга нима деб олиб боради? Дадаси ўлдириб қўяди-ку! Тожибойнинг қизи қочиб кетиб, эрга теккан экан, қайтиб келибди, дегандан кўра, ўша теккан одами билан яшаяпти, деган гап Тўтибуга енгилроқ туюлди. У Адолатникига боришни сира истамасди. Лекин, қизини йўқотиб қўйишдан, уни кўролмайд қолишдан қўрқарди.

— Вой, паранжинг?— деди Тўтибу сесканиб. Адолат кулимсиради.

— Паранжимни маҳаллангизда олиб қолишди-ку!

— Вой шўрим, шундай кетасанми?

— Рўмолим бор, ҳеч ким кўрмайди.

Совуқ тушиб қолган эди. Адолат онаси келтирган қора духоба гупписини кийиб, бошига каттагина шол рўмол солиб олган эди. Усмонжон қора қундуз ёқали пальто кийган, бошида ҳам худди шундай қундуздан қулоқчини бор эди. Улар унча узоқ юришмасданоқ уйга етиб келишди.

Тўтибу остонада тўхтади:

— Мен кетаман.

— Қиринг уйга, ая.

— Йўқ.

— Мени яна йиғласин деяпсизми? Юринг,— Адолат унинг қўлидан тортди. Уйдан Гуар чиқди. У Адолат ва Тўтибу билан қучоқлашиб кўришди.

— Яхши бўлиб қолдингизми? Қайси кунни олдингиз-

га борганимда, доктор, бугун-эрта жавоб берамиз деган эди. Ушандан бери ўзингизни кутиб, боролмадим.

— Гуар Тўтибунинг бошидан паранжисини олди.

— Кириг, холажон, кираверишг.

Адолат уйга кирганда безатилган столга кўзи тушди.

— Меҳмон келмоқчимиди?— Адолат чой кўтариб кирган Усмонжондан сўради.

— Аямиздан ҳам азизроқ меҳмон борми?— деди у Адолатга кулиб қараб, кейин стулнинг бир четига омонатгина ўтирган Тўтибуга чой узатди.— Тортинманг, бемалол ўтириг, ая.

Тўтибу чойни олиб, бир ҳўплади-да, столга қўйди.

— Омин облоҳу акбар, мен кетдим,— деди ўрнидан туриб. Унинг лаблари бурушиб, йиғлашга тайёр эди.

— Мунча шовшасиз?

— Даданг истаб қолади.

— Эшигимизга қайтиб келинглар, ая!

Тўтибу жавоб бермади. Коридордаги стулга тахлаб қўйилган паранжисини олиб, шошиб-пишиб бошига илди-да, индамай чиқиб кетди.

— Хайр, ая!

Адолат маъюс ҳолда уйга қайтиб кирди.

— Хафа бўлманг, Адолат. Секин-секин кўникиб қолади.

— Эй, худо, нима гуноҳ қилдим мен сенга!— Бошини столга қўйиб, ўкраб йиглаб юборди Адолат.

— Йиғламанг, Адолат. Бари бир келади аянгиз.

— Мен чиндан ҳам шарманда бўлдим, Усмонжон ака,— Адолат бошини кўтарди.— Биласизми, маҳалламизда мени нима кўйга солишди. Бузуқ, наҳс, касофат деб қичқаришди-я!— Адолат лабини тишлаб, қўллари билан юзини тўсди.

— Ҳеч гап эмас, вақти келади, ҳаммасини кўришадди, билишади. Ушандай деганлар бир куни уялиб қолишади.

— Қачон, ахир, қачон?

— Адолат, йиғи билан уларга кимлигингизни кўрса-толмайсиз. Сизга ўхшаган юз-юзлаб қизлар, хотинлар дардига чора тополмай, қон йиғлаб ётишибди. Эрлари, оталарининг зулми остида қулдан баттар кун кечиришадди. Сиз ўшаларга ёрдам беришингиз керак, Адолат. Ана шунда сизнинг кимлигингизни маҳаллангиз ҳам, бошқалар ҳам билади.

— Мен ёрдам беришим керак! Қандай қилиб? Улар кўп, мен битта.

— Йўқ, сиз ёлғиз эмассиз. Уларга ёрдам бериб, йўл-йўриқ кўрсатаётган хотин-қизларимиз жуда кўп.

— Қаерда улар?

— Ҳамма жойда, хотин-қизлар орасида.

— Мени очилинг, дейсиз-да, шунақами? Маҳаллам, кўни-кўшниларимнинг ўзлари мени очиб қўйишди-ку, Усмонжон ака! Бегона эркак кўтариб докторхонага олиб кетибди. Мен энди очилдим нима-ю, очилмадим нима? Бари бир эмасми?

— Айтмоқчи, мен сизга,— Усмонжон костюмининг ички чўнтагидан бир парча қоғоз олиб, Адолатга узатди.— Ҳамза Ҳакимзоданинг шеърини топиб қўйган эдим.

Адолат қоғозни олди:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.

. . . . .
. . . . .

Адолат шеърни равон, чиройли ўқиди. Кейин табас-сум билан Усмонжонга қаради.

— Яхши ёзибди, а, Усмонжон ака?

— Ҳим. Қуйи эсингизда борми?

— Бор.

— Айтинг-чи.

— Ҳо,— деди Адолат кулиб.

- Адолат.
- Лаббай.
- Эртага мен қишлоққа кетаман.
- Қайси қишлоққа?
- Балиқчига. Ер ислоҳоти ўтказамиз. Бойларнинг ерини олиб, камбағалларга бўлиб берамиз.
- Сиз... Сиз бу ишни қандай қиласиз? Бойлар ерини осонликча бериб қўярмиди? Йўқ, борманг.
- Ишнинг осони йўқ, Адолат. Бормасам бўлмайди. Фирқа юборяпти.
- Адолат ялт этиб Лениннинг суратига қаради.
- Ленинми?
- Ҳа. Ленин фирқаси.
- Усмонжон Адолатга Ленин ҳақида жуда кўп гапирган, ҳикоялар айтиб берган эди.
- Қачон келасиз?
- Билмадим.
- Гуар кирди. У Адолатнинг ҳаётидан тўла хабардор эди. Шунинг учун ҳам Усмонжоннинг ер ислоҳоти ўтказишга кетаётганини эшитганда, борди-ю, Хосият буви олдида туриш Адолатнинг ҳаётига хавф туғдирадиган бўлса, ҳеч тортинмасдан бу ерда туриши мумкинлигини айтган. Тўтибу билан Адолатнинг учрашувига ҳам мана шу жойни маслаҳат берган, ҳатто унга ошхона-уйини бўшатиб, енгил-елпигина жиҳозлаб ҳам қўйган эди.
- Сергей отанинг соғлиги яхшими, Гавҳар опа?— деб сўради Адолат.
- Раҳмат. Ҳали замон ўзи ҳам келиб қолади ишдан,— Гуар Адолат билан Усмонжоннинг суҳбатига халақит бергиси келмади-да, ниманидир баҳона қилиб, чиқиб кетди.
- Ҳў мажлисга борганимизда паранжисини ташлаган Зебихон эсингиздами, Адолат?
- Эсимда. Нима қилди?
- Таништириб қўяйми?

Адолат ғалати бир аҳволга тушди.

— Майли,— деди кейин бўшашиб.

— Уша хотин билан бир ерга бориб келасизми?

— Қаерга? Нима иш билан?

— Сиз фақат ашула айтиб берсангиз бўлади. Қолган ишларни Зебихоннинг ўзи билади.

— Ҳа,— деди Адолат Усмонжонга маъноли боқиб,— тушундим. Хотин-қизларни очилишга тарғиб қилиш-гами?

Усмонжон кулди.

— Ҳа, бу ҳам фирқанинг, Лениннинг топшириғи, Адолат. Айтмоқчи, шаҳримизда Ленинга ҳайкал қурил-япти.

— Ростдан-а, қаерга?

— Бедабозордаги яланглик бор-ку, ўша ерга. Бул-тур Калинин келганда ҳам митинг ўша ерда бўлган эди. Эсингиздами?

— Ҳа-ҳа, Калинин келибди, деган гапни эшитган эдим.

— Келишдикми, Адолат, борасизми?

Адолат Усмонжоннинг кўзларига қаради. Қандай қилиб бу одамнинг гапини қайтарсин. Таниш-билишлар-га шармисор, ота-онаси олдида юзи қора бўлишга бўл-ди. Энди бу одамнинг ҳам сўзини қайтарсинми? Бу одам мутлақо бегоналигига қарамасдан Адолатга қан-ча меҳрибонлик қилди. Унинг шундай оғир кунларида ҳамроҳи бўлди. Агар Усмонжон бўлмаганда, Адолат нима қилар эди. Мана шу жавоб кутиб тикилиб турган кўзлар Адолатга қанчалик азиз ва яқин бўлиб қолган-лигини билсайди... Майли, Адолат боради. У Усмонжон нима деса кўнади. Ахир, чумчуқдан қўрққан тариқ эк-мабди, деганлар. Усмонжон... Менга деса, дунёнинг у бурчига боргин, демайдами? «Сиз хоҳласангиз, сиз май-ли десангиз, мен кетавераман...

Адолат бошини кўтарди.

— Майли, бораман.

— Яшанг, Адолат. Раҳмат,— деди Усмонжон хурсанд бўлиб.

Эртаси куни Усмонжон Зебихонни бошлаб келиб, Адолат билан таништирди. Зебихон узоқ ўтирмади. Адолат билан учрашиш жойини ваъдалашиб олиб, зарур иши борлигини айтиб, кетиб қолди. Қетма-кет Усмонжон ҳам Сергей Петрович ва Гуар билан хайрлашиб, кетишга қўзгалди.

— Мен ҳам эрта-индин жўнаб қоларман. Шаҳар фирқа қўмитасига шу масалада чақиринган экан,— деди Сергей Петрович хайрлашаётиб.

Адолат Усмонжонни хомушлик билан кўчагача кузатиб чиқди. Усмонжон Адолатдаги бу ўзгаришни сезиб турар, ўзининг кўнглидаги ҳислар ҳам кам эмас эди. Адолатдан йироқлашиб Усмонжон учун юрагининг бир парчасини шу ерда қолдириб кетиш билан тенг эканлигини ҳозир, айниқса, яққол сезд.

— Хайр, Адолат! Имкони бор пайтларда аямнинг олдинга бориб туринг. Ҳозир мен эшикка бораман. Эрталаб жўнаб кетаман.

— Хайр, эсон-омон бориб келинг.— Адолатнинг кўзларида ёш ялтиради... ва уялиб ерга қаради. Усмонжон нима қилишини билмай қолди. Бир-икки қадам босган ерида орқага қайтиб, Адолатнинг ёнига келди. Атрофга олазарак қаради, кўчада ҳеч ким йўқлигига ишонгач, бирдан уни маҳкам қучоқлаб, ўпди. Адолат типирчилаб, унинг қўлидан чиқди-да, қўли билан кўзларини яширди.

— Ёмон киши экансиз.

Усмонжон гуноҳкорона жилмайди.

— Хайр, Адолат. Зерикиб қолманг деб китоблар олиб келиб қўйганман. Шу уйдаги столнинг тортмасида. Хайр.

— Хайр.

Усмонжон кетди. У кўча муюлишига етганда орқасига ўгирилиб қаради. Зинада Адолат турарди. Усмонжон қўли билан яна бир марта хайрлашди-да, кўздан

йўқолди. Адолат секин хўрсиниб, уйга кирди. Шошлиб ойнани қўлига олди. Кейин ўзидан-ўзи уялгандай қўллари билан юзини яширди. Унинг қулоғи остида Усмонжоннинг илиқ нафаси қолган эди.

Зебихон Адолатни айлана қилиб солинган катта оқ иморатнинг бир хонасига бошлаб кирди. Нимдошгина портфелига аллақандай қоғозларни жойлаётган барваста аёл бошини кўтариб уларга қаради.

Адолат уни мажлисда кўрганлигини дарров эслади.

— Мўттихон опа,— деди Зебихон унга.— Адолатхонни олиб келдим.

— Жуда яхши, қани, келинлар,— Мўттихон улар билан қўл беришиб кўришди. Адолатнинг елкасига қоқиб, уни синагандай, кўзларига тикилиб қараб қўйди.

Мўттихон ўрта ёшларга бориб қолган, бугдой ранг, қора қош аёл эди. Унинг чиройли, лекин кўп алам-ситамларни кўрганлиги билиниб турган кўзларида қандайдир қайғу кезарди.

— Қорамулла маҳалласининг вакиласини ўлдириб кетишибди,— деди у бирдан чуқур хўрсиниб.

— Нима? Кечаги жувонни-я!— Зебихон ўрнидан туриб кетди.

— Ҳа. Кигизга ўраб куйдиришибди... Ноинсофлар, газандалар!

Орага сукут тушди. Мўттихон Адолатнинг ёнига келиб, секин унинг елкасига қўлини қўйди.

— Қизим,— деди меҳрибон ва юмшоқ товуш билан,— мен сизнинг ҳақингизда Усмонжондан эшитганман. Биз Усмонжонга қандай ишонсак, сизга ҳам шундай ишонамиз. Бизга ёрдам беринг. Сизни маҳаллангизда тошбўрон қилишди. Тўғрими? Лекин сизда қиттай гуноҳ йўқ эди. Мана, бугун кечаси ўлдирилган жувонда ҳам сира гуноҳ йўқ эди. У хўрликка, адолатсизликка, зулмга қарши бош кўтарган эди, холос. Хотин-қизлар ҳам инсондай кун кечирсин, деган эди, холос. Ахир, бунинг нимаси гуноҳ?.. Қизчаси етим бўлиб қолди... Биз мана шу бегуноҳ

Ўртоқларимиз учун қасос олишимиз керак... Мен эшитдим, сиз яхши ашула айтар экансиз. Ҳозирча бизга ана шу ашулангиз билан ёрдам беришингиз мумкин.

Адолат кўзларини бир нуқтага тикканича қимирламай ўтирар эди. Кигизга ўраб куйдирилган аёлнинг таниб бўлмас башараси унинг кўз олдига келди. Етим қолган қизчанинг чинқирган овози қулоғи остида эшитилгандай, сесканиб, бошини кўтарди.

— Мўттихон опа,— деди Зебихон ўртадаги сукунати бузиб,— ўша қизчани мен олсам, ўзим катта қилсам, қандай бўларкин?

— Уйлашиб кўрамиз,— деди Мўттихон. Кейин дадил ҳаракат билан ўрнидан туриб, стул суянчигига ташланган жигар ранг рўмолини ўрай бошлади.

— Мен Норинга кетяпман, Зебихон. У ерда аҳвол анча мушкул. Марказқўмдан ўртоқ Одилова келган, ўша киши билан кетяпман... Сизларга керакли нарсалар тайёр. Ҳаммасини гаплашиб қўйганман. Боравринглар. Оқ йўл. Эҳтиёт бўлинглар.

Улар кўчага чиққанда хайрлашиб, икки томонга ажралишди. Зебихон Адолатни аллақандай жин кўчалар билан бошлаб кетди. Улар кичкина дарвоза тағидаги супачада олдига кир халтада қурт, хўрозқанд, оқ ва қора сақич қўйиб ўтирган этсиз, чўққи соқол чолнинг ёнидан ўтиб, боши берк, тор кўчага бурилишди. Зебихон пастак, икки қанот дарвоза олдида тўхтаб, занжирини секин қоқди. Ичкаридан аёл кишининг:

— Ким?— деган овози эшитилди.

— Биз. Очинг.

Ўттиз бешларга борган, оқ-сарик, сепкилдор хотин дарвоза очди. Улар аёл билан кўришиб, ичкарига киришди. Аёл бир неча жойига ямоқ тушган, нимдошгина пахталигининг қўлтиғига қўлларини тиққанча уларни кичкина, қоронғи уйга бошлаб кирди.

— Туринг, меҳмонлар келишди,— деди сандалнинг бир четида ухлаб ётган эрига. Эри қаттиқ ухламаган

бўлса керак, дарров ўрнидан туриб, меҳмонлар билан сўрашди. Бу қорачадан келган, мўйловдор, чиройли киши эди.

— Қани, қани, ўтиринглар.

— Кун кетяпти, Набижон ака, тезроқ жўнашимиз керак,— деди Зебихон,— аравани тайёрлайверинг.

— Хўп,— Набижон чиқиб кетди.

Аёл сандиқдан тугун олиб, буларнинг олдига қўйди, Зебихон тугундан иккита парпаша паранжи, бири миср ипидан, бири духобадан тикилган бешбел тўн, бир жуфт эскироқ амиркон маҳси олди.

— Оёғингиз кичкинага ўхшайди,— деди Зебихон Адолатга кулиб,— маҳсилар тўғри келмас.

— Ўзимнинг маҳсим ҳам яхши-ку!

— Ростданам яхши экан маҳсингиз. Бўлмаса, мана бунисини сиз кийинг.— Зебихон Адолатга миср ипидан тикилган тўн билан олдига садаф тугмалар қадалган нимчани узатди. Кейин бўйнига бир шода маржон ҳам тақиб қўйди.

— Келинчакнинг ўзи бўлдингиз,— деди кулиб Зебихон.

Улар аёл билан хайрлашиб, яна қандайдир калтакулта кўчалар билан катта йўлга чиқишди. Набижон буларни кўриши билан араванинг устига сакраб чиқди-да, кўрпачани ёзиб, ўзи эгарга ўтирди.

Зебихон ғилдирак ёғочларига оёғини бир-бир қўйиб, аравага чиқди. Кейин Адолатнинг қўлидан тортиб, унга ёрдамлашди.

Набижон отга қамчи урди. Арава секин юриб кетди. Улар Адолатга мутлақо нотаниш, қандайдир кўчалардан кетишарди. Кўчада йўловчи сийрак, совуқ тушиб қолгани учунми, тупроқ чангитиб юрадиган болалар ҳам йўқ эди. Арава ярим соатлар чамаси юргандан кейин анҳор ёқалаб кетган тор йўлга тушди. От бир текисда юриб борар, ғилдирак тишмай гижирларди. Адолатни эса хаёл гоҳ Усмонжонга, гоҳ онасига судрарди. Аяси

қидириб келган бўлса, унинг йўқлигини билиб, йиғлаганмикин? Гавҳар опа бирон баҳона топар, ахир. Ишқилиб, аяси касал бўлиб қолмасин... Усмонжон... Бой ўлгурлар ерини осонликча бериб қўймас... Бермасдан бўпти. Ҳукуматдан зўр эканми бойлар... Усмонжон ҳам ёлғиз эмасдир. Илоҳим тани-жони соғ бўлсин. Душманлари оёқ ости бўлсин...

Арава тинмай ғижирлар, йўловчилар эса сўзсиз боришарди. Пастак деворлардан том ва айвонларига таппи терилган кичкина уйлар, айвон устунларига ипга чизилиб осилган қип-қизил қалампир шодалари кўриниб қоларди. Ҳали ҳеч нарса ёғмаган бўлса ҳам ҳаво тунд ва совуқ эди. Баъзи уйларнинг мўриларидан буруқсаб чиққан кул ранг тутун эринчоқлик билан осмонга ўрмаларди.

Арава бирдан тўхтади. Адолат сесканиб Зебихонга қаради.

— Келдик, тушамиз,— деди у ўрnidан қўзғалиб.

Улар аравадан тушишди.

— Қай вақтда қайтасизлар?— деб сўради Набижон атрофга аланглаб олгач.

— Қараймиз-да.

— Шу ерга чиқиб турайликми?

— Агар жуда қоронғига қолсак, чиқиб туринглар. Бўлмаса ўзимиз борамиз. Ҳамдам ака уйидамикини?

— Ҳа, уйда.

— Ҳўп, эсон-омон кўришайлик.

Улар беш-олти минут юришгач, бир қанотли кичкина дарвозадан узун йўлакка киришди. Зебихон ёнма-ён турган эшикларнинг бирини тикиллатди. Ичкаридан югургилаб етти-саккиз ёшлардаги ўғил бола чиқди. У Зебихонга кўзи тушиши билан орқасига қараб қичқирди:

— Буви, ҳу бирда келган аям келди.

— Бақирма,— деди болага ўрта ёшлардаги қорачадан келган аёл уйдан чиқа туриб. У шошилиб

келиб, меҳмонлар билан кўришиб, паранжиларини олди.

— Қани, уйга. Тинчмисизлар? Қандай шамол учирди?— деди жувон қувноқлик билан кулиб.

— Сизнинг шамолингиз-да, Холдорхон опа,— жавоб берди Зебихон. Шундагина Адолат жувоннинг ўнг юзидан катта холи борлигини сизди. Ўзи қорача бўлгани учунми, бу хол тезда кўзга ташлана қолмасди.

Холдорхон меҳмонларни уйга бошлади. Бу уй катта ва ёруғ, лекин анча эскириб, тўкилиб қолган эди. Шифтдаги йўғон, яланғоч тўсинларга кўзи тушган одамни ҳозир уй йиқилиб кетадигандай ваҳима босарди. Холдорхон тахмондан кўрпача олиб ёзди.

— Буларнинг дараги йўқ, энди келишмасмикин, деб ўтирган эдим.— Холдорхон тезак тутаб ётган ўчоқдаги катта қора қумғонга сув тўлатиб қўйди.

— Қани-қўшнилариңизга айтганмисиз?— сўради Зебихон.

— Ҳа, шама қилиб қўйган эдим. Ашулачи, ўйинчи ўртоқларим бор шаҳарда. Келишса бир ўтиришиб, кўнгил ёзишардик, деган эдим.

— Хабар бера қолинг.

Холдорхон чиқиб кетди. Адолатнинг кўзи бурчакка суяб қўйилган дуторга тушди.

— Бу хотин ким?— секин сўради у Зебихондан.

— Бизнинг одамларимиздан. Жуда дилкаш, кўнглида кири йўқ жувон. Ўзи чевар. Қўни-қўшнилариңнинг кийим-кечагини тикиб, рўзғор тебратади. Артелга ишга кирмоқчи. Лекин биз, ҳозирча тура туриңг, унда хотинлар сиздан чўчиб қолишади, деб қўймадик. Эри мардикорга кетганича келмаган.

Адолат секин атрофга разм солди. Уйда нимдошгина кигиз, эски сандиқдан бошқа деярли ҳеч нарса йўқ эди. Бўм-бўш тоқчалариңг бирида «Зингер» машинаси турарди.

Холдорхон кириб, дастурхон ёзди.

— Хабар қилдим,— деди у Зебихонга. Кейин деразадан мўралаб турган неварасига қараб,— Гулнор опангникига бориб, бизникига меҳмон келди, чиқармишсиз, деб айтгин, бор, ўғлим,— деди.

Бола чопқиллаб чиқиб кетди.

Холдорхон дастурхонга патнисда нон қўяр экан, энгашиб туриб гапирди:

— Қайси кун сизга айтдим-ку, ўша келинга юбордим. Ҳуснда бир жаҳон дейсиз,— Холдорхон Адолатга имо қилиб деди,— мана бу синглимга ўхшаб кетади. У ашула айтганда эриган ҳам эрийди, эримаган ҳам эрийди. Овози қўнғироқдек. Ўзи тўқиган қўшиқларни эшитсангиз, юрагингиз сув бўлиб оқади. Шўрликнинг дадаси яхши кўрганига бермасдан, бир савдогарга хотин устига берди. Яхши кўрган йигити шу атрофда айланиб юрар эмиш. Сухсурдай чиройли йигит дейишади.

Уй остонасида бола кўтарган, ўрта ёшлардаги бир хотин кўринди. Холдорхон шошилиб ўрнидан турди.

— Келинг, кираверинг.

Меҳмонлар ўрияларидан туриб, аёл билан кўришишди. Кетма-кет яна икки хотин кирди. Улардан бири, бошига нимчасини ёпинган кексароқ аёл, меҳмонлар билан қўл учуда кўришиб, Холдорхонга ўғирилди.

— Ўзинг зўрға ўтирган одам, бизни чақириб нима қилар эдинг, Холдор?— деди.

— Сизга қўй сўярмидим? Келинингиз мана бу ёшланглар билан бир оз яйрасин, дедим-да, Турсун хола.

— Вой, ҳали келинимни чақиртирибмидинг?

— Сизни ҳам чақирганман, Турсун хола, ўтиринг, ўтира қолинг.

— Қап-катта хотин ёшларни йиғиб нима қиласан? Нима бало, сатанг-патангмасдинг-ку!

Холдорхон жавоб бермади. Уйга кетма-кет кириб келган жувонлар билан сўрашиб, уларни ўтиришга таклиф қилди. Ҳадемай, уйга ўн беш-йигирма чоғлиқ хотин йиғилди.

Адолат уларни бир-бир кўздан кечирар экан, кўнглида Гулнорни изларди.

Хотинлар бир-бирига гап бермасдан чувиллашар, катта оқ пиёла қўлма-қўл айланарди.

— Тошбу шўрлик нима қипти,— деди бирдан Турсун хола ёнида ўтирган хотинга ўдагайлаб. Ҳамма бирдан унга қаради.— Келинининг ўзи ёмон. Зоти, таги паст. Битта яланг оёққа тегиб, нима ҳузур-ҳаловат кўрарди. Нима, ҳуснига нон ботириб ерканми? Нуқул оқ урармиш, йиғлармиш.

— Бечора кўникиб ҳам қолди,— деди ўтирганлардан кимдир.

— Қўйинглар, чақчақлашиб ўтиринглар,— деди Холдорхон чой қуяр экан.

Остонада ёшгина жувон кўринди. У бошига ёпинган рўмолини қўлига олиб, ўтирганларга одоб ва тортинчоқлик билан бир-бир салом бериб, кўришиб чиқди.

Адолат унинг Гулнор эканлигини дарров сизди. У ажойиб бир нозик ҳуснига эга эди. Думалоқ қора кўзларида яширинган алам-ҳасрат белгисини Адолат дарров пайқаб олди. Юзи сутга чайқагандай беғубор, гунчадек лаблари юрак дардини айтиб юборишдан эҳтиёт бўлгандек қимтиниб турибди. Узун киприклари қошига тегай дер эди. Ўтирганларнинг ҳаммаси ундан кўз узолмай қолди. Гулнор ўзига бўлган эътибордан уялиб, пойгакка бориб, секин ерга қаради.

— У ёққа ўтинг, Гулнорхон, юқорига,— деди Холдорхон уни қистаб.

— Йўқ, шу ер яхши.

Зебихон уни Адолатнинг ёнига чақирди. Гулнор меҳмоннинг сўзини қайтаргиси келмай, Адолатнинг ёнига ўтди. Унга юмшоққина кўз ташлаб қўйиб, секин ўтирди.

— Ҳай, меҳмон,— Турсун хола Зебихонга қараб гапирди,— шаҳарда хотинлар мактабга боришяпти, очиқлар кўпайиб кетган, дейишади. Шу тўғрими?

— Ҳа, тўғри,— деди Зебихон бир оз тараддуд билан.— Хат танимагандан кўра, ўқиб савод чиқарган яхшимасми?

— Яхши бўлмай қуриб кетсин! Ўзи улуг китобларда, охир замона бўлганда хотинларда шарм-ҳаё қолмайди, эркагу хотин барабар бўлиб кетади, деб ёзилган. Китоблардан ўргилай, ҳаммаси тўғри келяпти. Фалончи очилган эмиш, фалончи қочиб кетганмиш, фалончи эркаклар билан қўлтиқлашиб кетаётганмиш деган гапларнинг кети узилмай қолди.

— Бир алам жонидан ўтганки, қочиб кетган,— деди ўрта яшар хотинлардан бири,— мана, мен қочиб кетмаганимга минг-минг пушаймон ейман. Кўнглим суймаган киши билан яшаб, нима ҳузур-ҳаловат кўрдим...

— Гапинг қурсин, Тожинисо, гуноҳкор бўласан-а!— деди Турсун хола уни жеркиб.

Гапга Зебихон аралашди.

— Мен ҳам қочиб кетмаганимга пушаймон ейман. Ўзим кундош устига тушганман. Эрим устимга яна хотин олди. Туриб-туриб алам қилади, қон-қон йиғлайман. Нега қочиб кета қолмаган эканман, деб ўйлайман. Дунёга йиғлаб келиб, йиғлаб кетгандан кўра, бир кунгина бўлса ҳам яйраган яхши-да!

— Худонинг олдига нима деб борардингиз?— деди ўтирганлардан бири.

— Нима деяр эдим, ўзинг пешонамга ёзиб қўйганингдан кейин, кўрмасдан иложим борми, деяр эдим. Худонинг ўзи, сен ундоқ бўласан, сен мундоқ бўласан, деб пешонасига ёзиб қўйсин-да, кейин бунинг учун бандасини гуноҳкор қилсин? Ахир, шу инсофданми, холажон?

Ўтирганлардан кимдир қиқирлаб кулиб қўйди. Турсун хола ё тавба, деб юзини ўгирди.

— Қўйинглар шунақа гапларни,— деди Холдорхон Зебихонга маъноли қараб.— Дуторни олиб беринг синглимга. Занг босган юраклар бир ёзилсин.

Адолат дуторни олиб созлади. Ҳамма бирдан жим бўлиб қолди.

— Майли, мен чалиб бераман,— деди Адолат ўтирганларга қараб,— лекин, битта шартим бор: Гулнорхон ашула айтиб берса, чалиб бераман.

— Бўлмаса-чи, айтиб беради,— дейишди хотинлар. Гулнор Адолатга кулимсираб қараб қўйди.

— Холдорхон опа, дастурхонни йиғиб қўйинг. Уйинга тушадиганлар ҳам чиқиб қолар,— деди Адолат қувноқлик билан. Холдорхон дастурхонни йиғиб олди.

Нозик чертилган нафис куй янграб кетди.

— Ашуласи билан бўлсин.

— Ашуладан бўлсин, айланай.

Адолат ўзи қилаётган ишнинг аҳамиятини бутун вужуди билан ҳис қилар, дутор чертар экан, мана шу ўтирган хотинларнинг юрак яраларини тимдалаб кетадиган байтларни қидирарди. Унинг қўнғироқдек овози дуторга жўр бўлиб янгради:

Боғ айланиб чий тутдим,
Келади, деб кўз тутдим,
Кундошликнинг дастидан
Лахта-лахта қон ютдим.
Осмондаги оймидим,
Сувдаги балиқмидим,
Тақдиримга ўт тушсин,
Мен сенга лойиқмидим.

Ешгина бир хотин пиқиллаб йиғлаб, юзини деворга ўгирди.

Отам болам демаган,
Маржон олиб бермаган,
Беш кун ўтар дунёда
Суйганимга бермаган.

— Эй худо,— деди яна бир хотин оҳ уриб.

Куй ўзгарди. Адолат кулиб, ўтирганларни ўйинга ишора қилди:

Атлас кўйлак эини,
Тугмалик қил енгини.
Доно қиз ақли билан
Танлайди ўз тенгини.

— Танламай ўлсин,— деди Турсун хола тўнғиллаб, унга ҳеч ким эътибор бермади.

Айвон айвон эмасми,
Таги зиндон эмасми,
Очилмаган хотиннинг
Кўнгли вайран эмасми?
Кеча-кундуз йиғлайди
Қафасдаги қуш қумри,
Паранжида ўтмасин
Ешларнинг азиз умри.

Турсун хола жаҳл билан ўрнидан турди.

— Ашуланг қурсин, ҳай меҳмон,— деди у бақириб,— ёшларнинг кўнглини бузиб нима қиласан? Бунақа ашулангни шаҳарингга бориб айт! Бузғунчиликка келдингми ё? Очилмаган хотиннинг кўнгли вайрон бўлиб нима қипти?!

— Турсун хола, бу нимасийди, ўтиринг.

— Холажон, бу ашула-ку,— деди Адолат ҳеч нарса билмагандек.

Турсун хола билан бирга кирган ёшгина жувон йиғламсираб гапирди.

— Тинч қўйсангиз-чи, бирпас. Очиламан деганлар очилаверади-да, сиздан қўрқадими? Шундоқ зиндонда яшагандан кўра очилган минг марта яхши!

— Нима дейсан? Ана, бир зумда касофатларнинг домига илиндинг қўйдинг. Чиқ уйга! Чиқ дейман сенга!

— Турсун хола,— деди Холдорхон мулойимлик билан,— жаҳлингиз ҳам қурсин.

— Сенга айтяпман, тур ўрнингдан,— деди Турсун хола келинига дўқ уриб. Жувон ўрнидан қимирламади.

— Сени қараб тур ҳали, эринг келар,— Турсун хола дўқиллаб чиқиб кетди. Унинг кетидан яна бир хотин ўрнидан турди.

— Қўйинглар-э, қўшиқларинг менга ҳам ёқмади,— деди у чиқиб кетаётиб.

— Яхши бўлди, кета қолинглар,— деди хотинлардан бири унинг кетидан бурнини жийриб.— Худодан қўрқармишлар булар! Биттаси қўшмачилик қилиб, кун кўради, биттаси отинлик даъво қилиб, нуқул одамларни шилгани шилган.— Хотин Адолатга қаради:— Айтаверинг, сингилжон, ўзимиз эшитамиз.

— Мен бир кўнгил ёзишайлик деб чақиртирган эдим,— деди Холдорхон хижолатлик билан.

— Садқаи қўшиқ кетсин уларга, хафа бўлманг,— деди яна бир жувон,— айтаверинг, меҳмон.

Адолат дуторни Гулнорга узатди.

— Мен дутор билмайман.

— Бўлмаса ашула айтиб беринг.

— Ўзингиз тўқиганлардан бўлсин.

— Қўлига тақсимчани беринглар.

Гулнор бир зум тарадудда ўтириб қолди. Унинг бир нуқтага тикилган чиройли кўзларига баттар ғам чўқди. Адолатнинг назарида у ўзининг севгилисига қараб: «Мана, аҳволимни кўр, сени деб шу кўйга тушдим. Нима қилайки, сенга етишишдан ожизман. Энди менга тун ҳам, кун ҳам, ҳаёт ҳам, ўлим ҳам бари бир. Юрагимни қўшиқ билан бўшатаман. Йиғлашга ҳам қўймайдилар. Қўз ёшларимни ҳам ашуламга қўшаман...» деяётгандай эди. Гулнор ёнига бир оз ўгирилиб, секин, майин, дардли овоз билан ашула бошлади:

Жунун водийсига мойил кўрарман жони-зоримни:
Тилармен бир йўли бузмоқ бузилган рўзгоримни.
Фалак бедодидин гарчи мени ҳоки губор ўлдим,
Тилабким топмағайлар тўтиёлиққа губоримни.
Туганди ашки гулгун энди қолди заъфарони юз
Фалак зулми бадал қилди хазон бирлан баҳоримни...

.....

Гулнорнинг қўнғироқдек овози гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб, шеър мисраларининг маъносига жўр бўларди. Ўтирганлар чуқур сукутда эдилар. Бировнинг кўзидан шашқатор ёш оқар, Адолат дуторга тиралганча Гулнорга тикилиб қолганди. У, Навоий ғазалларини кўп ўқиган, бу байтлар ҳам унга ошна, яқин эди. Адолатнинг кўнглида бир истак туғилди. Қани энди Гулнорни яхши кўргани билан топиштириб қўйса. Унинг ҳозирги ҳасратли қўшиғи ўрнига бахтиёр кулгисини эшитса.

Зебихон хотинларни зимдан кузатиб ўтирар, уларнинг ичидан ўзига таянч бўладиганларни мўлжаллар ва ўйлар эди. Мана, шўрликларнинг ҳаммаси ҳам қон-зардоб ютиб ётишибди. Мендан баттар қора кун ичида бу бечоралар. Лекин буларга очил, ўқи, ҳукумат сени ишга, одам қатори яшашга чақиряпти, десангиз, тепа сочлари тикка бўлиб кетади. Худодан, дўзах азобидан қўрқишади. Мана, мен ҳам эсимни танигандан бери шу пайтгача худога ёлвордим, ялиндим. Ахир худонинг раҳми келар, деб унга илтижо қилишдан тўхтамадим. Онам шўрлик ҳам худодан умид қила-қила ёруғ кун кўрмай дунёдан ўтди... Бор-э, нима бўлса бўлди, деб бошимни олиб чиқиб кетган эдим, мени одам ўрнида кўриб, ҳурмат қиладиган, кўнглимни кўтарадиган одамларни топдим. Буларга ана шуларни айтиб берсамминкин... Йўқ, ҳозир бўлмайди. Кейинча...

Зебихон хотинлар орасидан Турсун холанинг келинини қидирди. Лекин у кетиб қолган эди. Бечора, қайин онасидан қўрққан, деб ўйлади Зебихон.

Гулнор ашуласини тамомлади. Сукутда қолган хотинлар бир-бир хўрсинишиб, бошларини кўтаришди.

— Яшанг, кам бўлманг.

— Тилагингизга етинг.

Гулнор пешонасига тушиб қолган соч жингаласини тўғрилаб, секин ерга қаради.

— Гулнорхон,— деди Адолат унинг биллагидан ушлаб,— ўзингиз тўқиган ашулалардан ҳам айтиб беринг. Жон ўртоқ, йўқ деманг.

— Бўлди энди, сиз айтинг.

— Ундан кейин айтаман.

— Айтиб бера қолинг, Гулнорхон,— деди Холдорхон қистаб.

Ўртага яна жимлик тушди. Ҳамманинг кўзи Гулнорда эди.

— Ахир қўймадинглар-да,— деди Гулнор бир хўрсиниб қўйиб. Кейин рўмолчасини қўлида ҳимариб ўтириб, ашула бошлади:

У қошим ҳам бу қошимнинг

Ўртаси бир қилча бор.

Ғам билан ўтган умрнинг

Соати бир йилча бор.

Қўлимдаги қўш узукнинг

Банди бору, кўзи йўқ.

Толе бор деб айтишади,

Номи бору, ўзи йўқ.

Эшикдан ҳовлиққанча Турсун холанинг келини кириб келди. У пойгакда лампа шишани тозалаб ўтирган Холдорхонни имлаб чақириб, қулоғига нимадир деди-да, шошилиб чиқиб кетди. Холдорхоннинг ранги ўчиб, Зебихонга қаради.

— Нима гап?— деди Зебихон ўрнидан қўзғалиб.

— Ҳовлимизни ўраб олишмоқчи эмиш. Шаҳардан бузғунчи хотинлар келган, деб гап тарқатишибди.

Ҳамма бирдан жим бўлиб қолишди. Баъзи бировлар сакраб ўринларидан туришди.

— Қимлар ўраб олишармиш?— деб сўради Зебихон хотиржам товуш билан.

— Мадамин қози маҳалланинг эркакларига, бошлаб тошбўрон қилингллар, яна қайтиб бу ерга қадам босишмасин, дебди. Тавба, буларнинг дастидан меҳмон ҳам келолмайдими энди.

— Вой шўрим, энди нима қиламиз? Шарманда бўлдик,— аёллардан бири юзини юлди. Кимдир чойнакка қоқилди. Уй бир зумда тўс-тўполон бўлиб кетди. Адолат нима қилишини билмай, дам Холдорхонга, дам Зебихонга қарарди.

— Қуриб кетгур анови дўзахи кампир қилган бу иш-ни,— деди Гулнор жиғибийрон бўлиб.

— Улар, нимага келдинг, кимсан, деб суриштириб ўтирмайди,— деди бир аёл.— Яхшиси, меҳмонларни яшириш керак. Бегона одам йўқ, ўзимиз ўтирган эдик. Улар аллақачон кетиб қолган, деймиз.

— Дарчангиз ҳам йўқ, Холдорхон опа, ҳовлима-ҳовли кетиша қоларди,— деди Гулнор яна ташвишланиб.

— Вой, қўшиқ эшитмай ўлайин, қандай кунга қолдим!

— Ҳали ҳеч нарса бўлгани йўқ-ку! Ваҳима қилманг,— ранги қув ўчган Холдорхон юзини юлаётган жувонни жеркиб ташлади. Кейин иккинчи хотинга ўғирилди.

— Муборак опа, сизнинг дарвозангиз нариги кўчага қараган-а?

— Нима қилди? Девор ошсак дейсизми? Баланд-ку, савил.

Холдорхон жавоб кутмай тешани олиб, югуриб кетди. Тутга суялган замбилни кўтариб бориб, деворга тиради. Кейин тирмашиб чиқиб, теша билан девор тепасидан наҳра очди. Бу вақтда хотинлар девор тагида уй-

малашиншарди. Адолат Гулнорни қучоқлаб, яна кўришамиз, деди секингина қулоғига. Кейин замбилга тирмашиб, деворга чиқди. Наҳра очилган жойга осилиб туриб, гуп этиб қўшни ҳовлига тушди. Кетидан Зебихон ҳам шундай қилди. Холдорхон уларнинг паранжиларини иргитди. Жуда қийинчилик билан Муборакхон ҳам девордан ошиб ўтиб кетди. Холдорхон ерга тўкилган гувала бўлакларини териб, чуқурга олиб бориб ташлади. Замбилни олиб келиб жойинга қўйди. Хотинлар энгил нафас олиб, бир-бирларига қарадилар.

Зебихоннинг олдинга босган қадами орқага кетаётгандек туюларди. У ўзидан ҳам Адолат учун кўпроқ ташвиш тортарди. Иккаласи ҳам ўзини тинч кўрсатишга ҳаракат қилар, юракларида кечаётган гапларни бир-бирдан яширишарди.

Қоронғи тушиб қолди. Кундузи ҳам жимжит бўлган қишлоқ кўчаларига қабристон жимлигидай хунук сукунат чўқди. Ким билади, мана шу зим-зиё, тилсиз кўчаларнинг бирида, балки буларни фалокат, ўлим кутаётгандир. Зебихон ҳам, Адолат ҳам буни яхши ҳис қилишар, лекин жабру жафолар исканжасида фарёдга келган қалбларида одам бўлиб яшаш истаги жўш урарди.

Бу аёллар шу пайтгача зулмат ичида яшадилар. Ана шу зулматга тўсатдан тушган ёруғ нур, дастлаб уларнинг кўзини қамаштирди. Улар қўрқиб тисарилдилар. Лекин, тез кунда ўзларининг бахт ва саодатлари ана шу нурда эканлигини билиб, у томон интилдилар. Бу нурдан баҳраманд бўлган аёллар ўз ўртоқларини зулмат оғзидан олиб чиқишда ҳаётларини кўприк, қалбларини машъала қилдилар.

Отни қўшиб, аравани тайёрлаб йўлга чиқиб турган Набихон ҳамроҳларини кўриб, безовталиқ билан сўради:

— Тинчликми ишқилиб? Қолиб кетдинглар жуда.

— Тезроқ ҳайданг, — деди Зебихон шошилиб аравага тирмашаркан.

Адолат аравага чиққанда унда ўтирган яна бир паранжилик хотинни кўрди. Нотаниш хотин паранжигга ўралиб, индамасдан ўтирарди. Адолат унга қараб-қараб қўйди, шаҳарга бормоқчи бўлган биронта хотиндир-да, деб ўйлади.

Арава юриб кетди. Набижон отни жадаллаб ҳайдаб борар, йўлнинг ўнқир-чўнқирлигидан тинмай силкиниб бораётган бу йўловчилар индашмас эди.

— Тўхта! Кимсанлар?— арава олдида бир отлиқ пайдо бўлди. Арава тўхтади. Отлиқ унинг ён томонига ўтиб, ўтирганларга қаради.

— Вой, айланай, сизмидингиз? Илоҳим дини исломга қувват берсин, умрларинг узун бўлсин...— Зебихон кекса хотинлардек дуо қилиб.— Азага борган эдик, айланай. Кечга қолиб кетдик.

Отлиқ Зебихоннинг гапига ишондими ёки эриб кетди, йўғон, хунук товуш билан:

— Жўналаринг!— деди.

— Қуриб кетгурларнинг қолган-қутганлари изғиб юрибди,— деди Зебихон отлиқдан узоқлашиб кетганларидан кейин. Набижон эса нимадир деб сўкиниб қўйди.

Кеч бўлиб қолганлиги учун Адолат ҳам, Зебихон ҳам Набижонларникида қолишадиган бўлди. Улар аравадан тушдилар. Нотаниш хотин эса араванинг филдирагидан эмас, орқасидан гуп этиб, сакраб тушди. Адолат унга ҳайрон бўлиб қараб қўйди-да, Зебихоннинг кетидан ичкарига кирди.

— Зеби опа, ҳалиги отлиқ яна ғиринг деганда, дабдаласини чиқариб, ўша ерга кўмиб келар эдик-да,— деди кимдир Адолатнинг орқасидан. Бу Набижоннинг овози эмас эди. Зебихон кулди. Адолат ялт этиб орқасига қаради. Ўрта бўйли, чайиргина бир эркак киши бошидан паранжини олиб тахлар эди. Адолат ҳайрон бўлиб қолди. Буни сезган Зебихон кулиб, унга қаради:

— Бу киши Ҳамдам ака бўладилар. Биз ёлғиз эмас эдик,— деди.

— Синглим менга қараб-қараб қўйди,— деди Ҳамдам ака.— Бу қанақа гунг хотин экан, деб ўйлагандир-сиз-а, синглим?

Набижоннинг хотини Раҳбархон танчага олов солиб, чой дамлаб келди.

— Совуқ тушиб, одам сира қовушмай қолди,— деди у чой қуяр экан.

Зебихон бемалол гаплашар, Адолат эса бошига ташлаган рўмоли билан юзини ярим тўсиб, энгашиброқ ўтирарди.

— Тортинманг, Адолатхон,— деди лампа пилигини кўтараётган Раҳбархон,— булар ўз акаларингиздай одамлар.

Набижоннинг кўзи Адолатга тушди:

— Ие,— деди у ҳам хурсандлик, ҳам таажжуб билан,— соғайиб кетдингизми, синглим? Бунни қаранг-а? Сизмидингиз?

Адолат ҳайрон бўлиб унга қаради.

— Ана бу Шарифбой гузаридами сизларники?

— Ҳа.

— Маҳаллангиздагилар сизни тутиб олиб уришган-а?

— Ҳим.

— Ўшанда сизни касалхонага мен олиб борганман.

— Сиз?— Адолат Набижонга кўзларини катта очиб, тикилиб қаради-да, кейин қизариб ерга энгашди.

— Ҳа, мен. Хўп ноинсоф одамлар бор-да дунёда.

— Мана, таниш ҳам чиқиб қолдинглар,— деди Раҳбархон.

— Дунёнинг ишлари кўп қизиқ-да,— деди Зебихон ўзига-ўзи гапиргандай.

Адолат кечаси билан мижжа қоқмади. Уни хаёл гоҳ онасига, гоҳ Усмонжонга олиб кетар, гоҳ кечагина кўрган аламзада хотинларнинг башаралари кўз ўнгидан бир-бир ўтар, Гулнорнинг ҳасрат, изтироб тўла қўшиғи қулоғи остидан кетмасди.

Адолат тонг ёриши билан ухлаётганларни уйғотиб юбормаслик учун секин-секин юриб чиқиб кетди.

* * *

Адолатга эшикни Гуар очди.

— Адолат?!

— Аям келдими?

— Келди. Узоқ кутиб ўтирди. Йиғлади. Юпатдим, тушунтирдим.

— Усмонжондан хабар йўқми?

— Йўқ.

— Ҳозир уйларига кириб келдим. Онаси ҳам дарак йўқ дейди. Сергей отадан хабар борми?

— Ёнидан одам келиб, тинчлигини айтиб кетди.

— Аям бугун келармикин?

— Келиб қолар. Дадангиз ҳам қайтиб келибди.

Адолат мажолсизлик билан стулга ўтирди.

— Чарчагандирсиз? Ҳозир мен чой қўяман. Ичиб, кейин бир оз мизғиб оларсиз.

Чиқиб кетаётган Гуар яна қайтди.

— Ана у ўртоғингиз бор экан-ку.

— Қайси?

— Бир девор қўшни ўртоғингиз, ўша ҳам дом-дараксиз йўқ эмиш.

— Зумрад-а?— Адолат ўрнидан туриб кетди.

— Ҳа, ҳа, Зумрад дедилар.

Адолат ҳайрон бўлиб қолди. Қочиб кетганмикин? Шундай бўлса керак-да. Қаерда экан. Уни албатта топиш керак. Аяси кела қолсайди.

Гуар билан Адолат чой ичиб ўтирганларида эшик тақиллади. Бу Тўтибу эди. У қизини қучоқлаб, бағрига босиб йиғлади.

— Қандай кунга қўйдинг, қизим. Туғмай ўлай сени!

— Йиғламанг, ая! Мана мен соппа-соғман-ку! Бир ўртоғимникига бориб келдим, холос.

— Сен кимга ўхшадинг, ҳайронман. Уруғимизда бунақа одам йўқ эди-я!— Тўтибу хўрсиниб, кўзини артди.

— Хафа бўлманг, холажон,— деди Тўтибуга чой узатиб туриб Гуар,— бу қизингиз, авлодингизнинг гули бўлиб қолади.

— Зумраддан хабар борми?

— Йўқ. Дом-дараксиз.— Тўтибу Адолатга қараб, шубҳали овоз билан давом этди.— Назаримда, бир гап борга ўхшайди. Ҳаммаси дим-дим, қидиришмаяпти. Ундан кейин кеча мен бир хокандозгина писта кўмир сўраб чиққан эдим, кўмирхонаси бесаранжомроқ кўринди кўзимга. Юрагим нимагадир орқага тортиб кетди. Ё менга шунақа кўриндим, ҳайронман.

— Ая, нима деяпсиз? Ростданми?— Адолат нима қилишини билмай қолди.

— Яна ким билади дейсан! Анови укаси ўлгур ёмонда!

— Аяжон, жон, ая,— Адолат Тўтибуни қучоқлади,— сиз аниқроқ билиб беринг. Дадасининг нонвойхонасида Низомжон деган йигит ишларди. Ушани билинг, қаердайкин, иложи бўлса шу бугун билиб беринг, жон ая!

— Упкангни бос. Хўп тилларинг бир экан-да иккалангнинг.

— Аяжон, қўйинг энди шунақа гапларни! Ахир, ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади, аяжон! Хотин шўринг қурғурларнинг гуноҳи нима? Улдирса ҳам индамасин, итчалик кўрмасаям индамасин, шундайми? Ахир, ҳеч ким дунёга икки марта келмайди-ку!

Адолат асабдан титраб, бошини ушлаб ўтириб қолди. Тўтибу жавоб бермай, узоқ вақт йиғлади. Гуар онаболани холи қолдирмоқчи бўлиб, секин чиқиб кетди.

— Биладан, сизга ҳам қийин, ая! Лекин, сиз мени туққансиз. Менинг тилимни ҳаммадан олдин сиз тушунишингиз керак.

— Эринг қаёқда?

— Ислоҳот ўтказгани кетди. Ер ислоҳоти. Бойлар-

нинг ерини олиб, камбағалларга бўлиб беради. Қўрдингизми, Шўро ҳукумати сиз билан бизга ўхшаганларга қайишяпти, аяжон.

— Ёлғиз ётибсанми, а?

— Гавҳар опа бор, қўрқмайман.

Тўтибунинг кўнглида бирдан Усмонжондан хавотирланиш ҳисси туғилди. Энди бўлар иш бўлди. Қўша қарисин дейишдан бошқа иложи йўқ. Агар Усмонжонга бирор нарса бўлса, қизи нима қилади?

— Эсон-омон келсин, ишқилиб,— деди Тўтибу ўзига ўзи гапиргандай. Лекин Адолат бу гапни ким ҳақида айтилганлигини пайқаб олган эди. У, туриб аясини маҳкам қучоқлаб, йиғлаб юборди.

— Аяжон, ўзимнинг аям! Аяжоним!— Адолат худди ёш боладек эркаланиб, Тўтибунинг юзларидан ўпарди.

— Мен кетай. Даданга фол очтиргани кетяпман деган эдим.

— Зумрадни билиш эсингиздан чиқмасин, жон ая!

— Хўп.

Адолат аясини маъюс кузатиб қолди. Адолат аясинга ачинар, кексайган чоғида уни тентиратиб қўйгани учун қийналарди. Хаёл билан уйга кирди. Унинг назарида уй ҳувиллаб қолгандек эди. Унинг нимагадир хўрлиги келди. Усмонжон қайси кун кетаётганда эсидан чиқариб қолдирган кичкина қизил қаламни стол устидан олиб, унга узоқ тикилди-да, бирдан юзига босди.

— Аянғиз кетиб қолдимми, а?

Адолат кўз ёшини шошиб-пишиб енгига артди-да, Гуарга ўғирилди.

— Ҳа, кетди.

Гуар унинг аҳволини фаҳмлаб қолди. Ҳам меҳр, ҳам ачиниш билан унга қаради. Адолат ҳам ўнғайсиз аҳволда қолган эди. У, негадир Гуарнинг кўзига тик қараёлмас, хижолатданми, уятданми, қизарган юзларини ундан яширишга ҳаракат қиларди.

— Усмонжон ҳар қанча яхши кўришга арзийдиган

йигит,— деди Гуар Адолатни юпатмоқчи бўлиб,— бахтингиз бор экан, Адолат. Мен, бу йигитга теккан қиз жудаям бахтли бўлади, деб юраман... Хавотир олманг, келади. Келиши билан тўй қиламиз.

Ўртага жимлик тушди. Адолат уялиб, бошини эгиб олган эди. Уни бу ўнғайсиз аҳволдан Зебихон қутқарди.

— Қизи тушмагур, ҳеч кимга айтмай кетавериб-сиз-да.

— Вой, келинг, Зебихон опа. Сизларни ширин уйқуларингиздан уйғотмай дедим-да.

Зебихон Гуар билан кўришиб, стулга ўтирди.

— Сизни Мўттихон опа, бир келиб кетсин, деди. Шунини айтгани келдим. Мен эртага Қорабурага кетаман.

— Қаёққа?

— Кеча борган қишлоғимизга-да.

— Яна нима қиласиз?

— Ҳали ҳеч нарса қилганимиз йўқ-ку!— деди Зебихон кулиб.— Ўша қишлоққа мен вакила бўлдим, билдингизми? Кечаги ишдан мақсадим, у ердаги хотинларнинг кўнглига қўл солиб кўриш, ундан кейин ўзимга баъзи бир ишончлироқларини танлаб олиш эди. Энди дангал боравераман. Гапимни очиқ-ойдин гапиравераман.

— Эҳтиёт бўлинг, Зебихон опа! Ёмон одамлар кўпга ўхшайди.

— Ёмон одамлардан қўрқиб ўтирсак, яхши одамлигимизни ким билади. Турсун холанинг келини-чи? Ўшандан ҳам иш чиқарса бўлади. Кўрдингиз-ку, ҳаммасининг ҳам кўнгли яра. Лекин, қўрқишади. Уларга тушунтириш керак.

— Гулнордан хабар олинг, Зебихон опа,— деди ёлворган товуш билан Адолат.

— Бўлмасам-чи, албатта хабар оламан.

— Мўттихон опа мени нега чақирдийкин?

— Билмасам. Нима бўлди? Шу бир марта ёрдам бердим, бўлди деяпсизми? Ўзим қутулдим, бошқалар тутилса тугилаверсин экан-да?

— Иўғ-э,— деди Адолат хижолатлик билан,— энди менинг қўлимдан тузукроқ иш келмаса...

— Ҳаммамиз ҳам бир одаммиз. Ўзингизнинг боши-
нгиздан ўтган кунларни гапириб берсангиз ҳам катта иш
қилган бўласиз.

— Майли, бораман.

Гуар кичкина думалоқ печка кўтариб кирди:

— Адолат, мана буни қуриб олмасангиз, совуқ қотиб
қоласиз. Плита эскириб қолган, иситмайди. Бу йил ре-
монт қилишга имкон бўлмади.

— Раҳмат, Гавҳар опа. Ҳали кечқурун. Ҳозир бир
ерга бориб келаман!

Адолат Зебихон билан кўчага чиқди.

— Зебихон опа,— деди у бирдан тўхтаб,— паранжи-
сиз юрибман. Дадам кўриб қолса, нима қиламан? Бирон-
та таниш-билиш учраб қолса ҳам, бориб айтиб қўйиши
турган гап.

— Юзингизни рўмолингиз билан тўсиброқ юринг.

— Тўнимдан, юриш-турнишимдан танимайди дей-
сизми?

Зебихон ўйланиб қолди.

— Майли, десангиз, тўнимизни алмаштирамиз.

— Майли. Ҳар қалай кўзни чалғитар-ку!

Улар тўнларини алмаштириб олдилар. Ҳаво тунд ва
совуқ эди. Адолат қўлларини енгининг ичига тиқиб, бир
оз энгашиб борар эди.

— Қор шабадаси келяпти,— деди Зебихон рўмоли
билан бурнини ўраб.— Тагин ҳам куз яхши келди.

Зебихон Адолатни Мўттихоннинг ёнига қўйиб, ўзи
чиқиб кетди.

— Бизни жуда хурсанд қилдингиз-да, Адолатхон,—
деди Мўттихон унинг ёнига ўтириб.— Зебихон опангиз
сизни жуда мақтади. Юракли қиз экан, деди.

Адолат мақтовдан ўнғайсизланиб, бошини эгди.

— Қўрқмадингизми?

— Йўқ.

— Қўрқманг, сира қўрқманг. Лекин эҳтиёт бўлинг. Сиз жуда катта ишларга ёрдам беряпсиз. Сизга ўхшаган аёлларимизнинг ҳар бири қора кун ичида ётган минглаб хотин-қизларимизнинг рўзгорига офтоб бўлиб кириб боришяпти. Шунини унутманг. Мана, индинга катта суд бўлади. Қотиллар суд қилинади. Мен ҳам Норинкападан эрталаб келдим. У ерда етти оғанини эшонлар бор экан. Одамларни заҳарлаб ташлашган қуриб кетгурлар. Ҳурихон деган ўт-оловдек комсомол қизимиз бор эди. Асли ўша қишлоқдан эди. Тошкентдан янгигина ўқишни тамомлаб келган эди. Ушани ўлдиришибди.

Адолат сесканиб кетди. Мўттихон кўзларини бир нуқтага тикканча ғазаб ва алам билан давом этди:

— Қалласини косовга санчиб, бошқаларга ибрат бўлсин деб қишлоқ айлантиришибди. Қотилларни қамоққа олдиқ. Суд бўлади.

— Оғзидан отишсин уларни!— деди Адолат ғазабдан титраб.— Албатта отилсин!

Мўттихон Адолатнинг орқасига қоқиб қўйиб, ўрнидан турди.

— Қалай, Гулнор ҳақида ўйлаяпсизми?

Адолат аввал ҳайрон бўлиб қолди. Кейин Мўттихоннинг ҳамма гапдан хабардор эканлигини тушунди.

— Уни қутқариш керак, Мўттихон опа,— деди секин.— Юракларим эзилиб кетди. Ёш, чиройли. Кўнгли ҳам тоза кўринади. Ўзи тўқиган ашулаларни эшитсангиз, йиғлайсиз.

— Қутқарамиз. Ҳаммасини ҳам қутқарамиз. Усмонжондан хабар йўқми?— тўсатдан сўради Мўттихон.

— Йўқ,— Адолат хомушлик билан бошини эгди.

— Яқин-ўртада келиб қолади. Яхши, тинч юрган эмиш.

— Биласизми?— Адолат севинганидан андишани унутган эди.

— Албатта. Хабардор бўлиб турамиз.

Адолат бирдан уялиб бошини эгди.

— Адолатхон! Сизга яна бир иш чиқиб қолди.

Адолат савол назари билан Мўттихонга қаради.

— Яна бир қишлоққа бориб келасиз. Нима қилиш кераклигини энди анча билиб олгандирсиз. Ишларингиз асосан яна шу хилда бўлади. Фақат хотинларнинг руҳига қараш керак. Бозор кўтарса, дадилроқ гапиравериш керак.

— Ким билан бораман?

— Одам бор. Эртага эрталаб шу ерга келсангиз, мен таништириб қўяман. Шу ердан жўнайсизлар. Хўпми? Лекин, бу гал сиз бошчилик қиласиз. Ёнингиздаги одам сизга ҳамроҳ бўлиб боради, холос.

— Хўп,— деди Адолат бир оз ўйланиб.

— Усмонжонга сиздан салом айтиб юборсам майлими?

— Майли.— Адолатнинг юзига табассум югурди.— Ундан кейин...

— Гапираверинг, қани?..

— Ундан кейин, бизга ёрдам беряпти, деб ҳам айтиб юборинг.

— Албатта, албатта. Айтаман ҳам. Усмонжон жуда хурсанд сиздан.

Адолат Мўттихон билан хайрлашиб чиққач, уйга қандай етиб борганини билмади. Усмонжоннинг хаёли унга қанот пайдо қилгандай руҳи енгил эди.

Кечқурун Гуар билан уйга печка қурди. У хурсанд, баъзан ашула айтар, ҳазиллашар, кулар эди.

Шу куни кечаси Сергей Петрович келди. У жуда ҳориган, чарчаган, соқоллари ўсиб, кўзлари киртайиб қолган эди. Сергей Петрович Гуар билан ҳам, Адолат билан ҳам эсон-омонлик сўрашди-да, ўзини каравотга отди. Гуар овқат иситиб келгунча у донг қотиб ухлаб қолган эди.

Адолатнинг Сергей Петрович билан жуда гаплашгиси, Усмонжондан дарак эшитдимиди, йўқми, сўраб-су-

риштиргиси келса ҳам, эрталаб ҳатто у билан кўришолмай жўнашга мажбур бўлди.

* * *

Мана, бир томондан дераза ўрнига туйнук очилган кичкина қоронғи уйда ўн-ўн беш чоғлик хотин ўтирибди. Улар эски, лекин озодагина кўрпа ёпилган сандал атрофига тиқилишиб, секин-секин суҳбатлашишарди.

Уй эгаси Маликахон баланд бўйли, овози ҳам эркакларнинг овозидек йўғон, сатангнамо хотин эди. Шунинг учун ҳам уни, Малика сатанг, дердилар. Лекин бу хотинда ширин сўзлиги ва ташқи кўринишини ҳисобга олмаганда, сатангликдан учқун ҳам йўқ эди. Ўзи ҳамма вақт ғариб яшашига қарамай, жуда серпардоз юрарди. Қош-кўзидан ўсма-сурма аримасди. Қиш бошланишида ҳамма ток кўмса, Маликахон ўсмасини кўмар, чиллада ҳам унинг ҳовлисида ўсма баҳордагидек кўкариб ётарди. Унинг ўсма-сурмаси ҳақида қўни-қўшилари гап отса, силасанг сирт ялоғи, силамасанг ит ялоғи, киши тоза, чиройли юрса, кўнгли равшан бўлади, деб жавоб берарди.

Маликахон катта саватда буғи чиқиб турган қовоқ сомсани олиб кириб, ўртага, сандал устига қўйди. Тандир олдида турганлигидан бўлса керак, унинг икки юзи олмадек қип-қизариб кетган эди.

— Опаси жонидан, дуторингизни чалинг бир тузукроғига,— деди у Адолатга қараб.— Уйин-кулгига ташна бўлиб ётганмиз. Қани, сомсадан олинглар. Совимасин. Шакардек қовоқ экан.

Кўтарасан, деб хархаша қилаётган ўғилчасининг елкасига уриб, алла айтиб ўтирган ўрта ёшлардаги жувон Адолатга қараб деди:

— Узингиз ёш бўлсангиз ҳам сўзларингиз бийрон-

бийрон экан, айланай. Бу хотин-қизларнинг очилишини Шўро ҳукуматига қанақа нафи бор экан-а, айланай?

Адолат бир оз тараддудда қолди.

— Шўро ҳукумати,— деди кейин салмоқлаб,— жуда одампарвар эмиш. Хотин-қизларнинг эркаклардан нима камлиги бор? Эртадан кечгача қўли косов, сочи супурги бўлиб, уй хизматини қилса, туғса, бола боқса, яна эрининг калтагини еса, хўрлашини кўтарса, устига хотин олса ҳам индамаса. Ахир, хотинларнинг гуноҳи нима? Улар ҳам одам-ку, ахир. Шундай бўлгандан кейин, одам бўлиб яшасин, ўйнасин, кулсин, деяпти Шўро ҳукумати. Уқиса, ишласа, ўзининг ҳақини танийдиган бўлади. Шунинг учун ҳаммаси ўқисин, саводини чиқарсин, деяпти. Тушундингизми? Эркаклар ҳам одам, хотинлар ҳам одам, эркаклар ҳам ишласин, хотинлар ҳам ишласин, болани ҳам иккиси тенг боқсин, хотинларни камситишга, уришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, кимда-ким уларни ҳақорат қилса, уларнинг яхши, тинч яшашига тўсқинлик қилса, ҳукумат олдида жавоб беради, деяпти.

— Тавба,— деди яна бир кексароқ хотин ёқасини ушлаб,— эллик ёшга кирдим. Лекин ҳеч қайси пошшо бунақа демаган эди.

— Шаҳарда,— деди Адолат давом этиб,— жуда кўп хотинлар артелга ишга кирган.

— Ҳаммаси очилиб кетдими, а?

— Очиқлари ҳам бор. Паранжида бориб келаётганлари ҳам бор.

— Паранжида борсаям ишга киритаверадими?

— Ҳа. Ишлаб юрса, охири ўзи ҳам тушуниб қолади, дейдигандир-да. Бизнинг бир девор қўшнимиз артелда ишлайди. Олдин кирайми, кирмайми, деб юрган эди. Энди кўрсангиз жуда хурсанд. Беш танга, ўн тангага зор бўлиб, эримнинг кўзига мўлтираб ўтирар эдим. Энди ўзимнинг пулим бор. Хоҳлаган нарсамни оламан, хоҳлаганимни кияман, дейди. Олдин доим йиғлагани-

йиғлаган, бошига топса оёғига йўқ эди. Энди кўрсангиз усти-бошларини башанг қилиб олибди.

— Шаҳарда ким паранжилик кўчага чиқса, бошидан юлиб олишяпти, деб гапиришяпти-ку!

— Бекор гап. Шўро ҳукумати тушунтиради, холос. Мажбур қилмайди.

Пиёла айланиб Адолатнинг қўлига келди. У қўлидаги дуторни бурчакка тираб, сомсадан синдириб, оғзига солди.

— Айланай, сиз бу гапларни қаердан биласиз?— пойгакда ўтирган қотмагина хотин пичинг, масхарага ўхшаган оҳангда сўради.

— Менми? Қўни-қўшнилариимиздан эшитаман. Шаҳарда бўлганингиздан кейин, атрофда бўлаётган гапларни эшитмай бўладими? Ундан кейин, яна бир қўшнимиз муаллим. Баъзида қизиқиб, унинг китобларини ўқиб қоламан.

— Хат ўқишни биласизми?

— Ҳа. Унча-мунча. Яқинда,— деди Адолат сирли товуш билан,—ўша муаллимнинг уйида бир қўшиқ ўқиб қолдим.

— Айтиб бера қолинг, опаси жонидан,— деди Маликаxon чой қуяр экан.

— Очилиш ҳақида-да! Майли десанглар, айтиб бераман.

— Айтинг.

— Айта қолинг.

Адолат дуторни қўлига олди. Бир нафасдан кейин унинг қўнғироқдек тиниқ овози янгради:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.
Мактаб, анжуман борғил, унда фикр очиб гоҳи
Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон қил.
Сояларда сарғайган юзларинг қилиб гулгун,
Сен ҳам аҳли донишлар базмини гулистон қил.

Чўрилиқни муллалар сенга қилдилар тақрир,
Кел, бугун бу захминга маърифатни дармон қил.

. . . . .

Пойгакда ўтирган қотма хотин ўрнидан турди.
— Уйингнинг фариштаси қочади, Малика,— деди у
чиқиб кетаётиб.

Ашулага маҳлиё бўлиб қолган хотинлар унга эъти-
бор беришмади ҳам.

Адолат қўшиғини тамомлаб, хотинларга табассум
билан кўз югуртириб чиқди. Баъзи бировларнинг юзи-
да қўрқинч, баъзи бировларникида бахт, орзу порлаган-
дек кўринди унга.

Бола қучоқлаган хотин яна сўради:

— Қишлоққа ҳам артель келадими?

— Бўлмасам-чи, албатта келади.

— Нима бало, артелга ҳавасинг тушиб қолдими?—
деди унга биттаси.— Қўлингдан ҳеч иш келмайди-ку!

— Ургатади,— деди Адолат унинг гапини бўлиб,—
билмаганларни ўргатади.

— Йўқчилик жонимга тегди,— деди болалик хо-
тин,— бойваччаларнинг хотинларига кир юва-юва ўлиб
бўлдим. Итдек меҳнат қилиб, бир бурда нонларини таъ-
на билан едим,— аёл кўзига ёш олди.— Эримнинг ка-
салманд бўлиб қолганига, мана, бир йил бўлиб қолди.
Ахир, қорним тўядиган бўлса, ишга кирмай нима қила-
ман. Шўро ҳукуматининг комбағалларга ён босаётга-
нини кўриб турибман. Мана, ҳозир бутун бойларнинг
ерини олиб, камбағалларга беряпти. Уша менга кирини
ювдириб, бир бурда нонини масхаралаб берган бойвуч-
чалар ҳозир соч ёзиб, дод-фарёд қилишяпти. Ажаб қил-
япти Шўро ҳукумати. Бизга ўхшаганларнинг аламини
оляпти.

Адолатнинг хаёли бир нафас Усмонжонга кетди. Қа-
ни энди уни бу ерга эмас, Балиқчига юборишган бўлса.
Ўзини кўролмаса ҳам, дарагини эшитарди.

Адолат ўрнидан туриб, ҳовлига чиқди. У ўзининг бийрон бўлиб кетганлигига ўзи ҳайрон қолар, шунча гапларни топиб гапирганлигини ўйлаб, ич-ичидан қувонар эди.

Адолат жилдираб оқиб ётган саёзгина ариқчада қўлини ювиб, рўпарадаги туйнукка қараб кетди.

— Ҳай меҳмон, борманг у ёққа!

Адолат тўхтаб, орқасига ўгирилди. Хотинлардан бири уни қўли билан чақирарди.

— Борманг у ёққа!

— Нимага,— деди Адолат орқасига қайтиб,— у ҳовли кимники экан, кўрайин деган эдим.

— Ана у ёнғоқнинг тагида ажина бор,— деди хотин баланд, бесўнақай ёнғоққа ишора қилиб.— Ўша қўшнинг қизи шу ёнғоқ тагида кўп ўтириб жинни бўлиб қолди.

— Жинни? Неча яшар қизи?

— Катта жувон. Жуда чиройли эди бечора. Унга бир бой ошиқ бўлиб қолиб, эрини ўлдиргизиб юборган. Шириигина ўғилчаси бор. Бой хотинликка олгандан кейин, ўғли ҳам бирдан ўлиб қолди. Бой атайин дори бериб қўйган эмиш, деб эшитдик. Бечорани жинни бўлиб қолгандан кейин, бой ҳам ҳайдаб юборди.

— Оти нима?

— Оти Тўхтагон. Ўзи ҳам ёлғиз қиз эди.

— Шунча кунларни кўриб, тагин ҳам жинни бўлмаганими?

— Йўқ, айланай, бу ёнғоқнинг тагида жин борлиги рост. Ёзда тагида олов ёнганлигини ўз кўзим билан кўрганман.

— Юринг, Тўхтагонни кўриб чиқамиз.

— Кўриб нима қиласиз, жинни-ку!

— Кўргим келди-да. Қўрқманг, девор тагидан бора-миз.

Адолат хотиннинг қўлидан тортиб, йўл бошлади. Улар иккиси қўшни ҳовлига чиқишди. Саҳни унча катта

бўлмаган, деворлари нураган ҳовлида пастаккина уй қўнқайиб турарди. Улар уйга киришди. Зах ҳиди келган кичкина даҳлизда мункайган бир кампир чарх йигириб ўтирар, ёнидаги ўчоқда тезак тутаб ётарди. Кампир бошини кўтариб, хира, сўник кўзлари билан кирганларга эътиборсизгина қараб қўйд.

— Эсон-омон ўтирибсизми, Тўфа хола? Тўхтаҳон яхшими, биз кўргани кирдик.

Тўфа хола қўли билан ичкари уйга ишора қилиб, яна ишини давом эттираверди.

— Хафа бўлманг, меҳмон,— деди Адолатнинг ҳамроҳи хижолатлик билан,— бу шўрлик ҳам ғам-ҳасратда довдираб қолган. Одамни яхши танимайди.

Адолат эшик ўрнига қоп тўсиб қўйилган иккинчи уйга кирди. Бурчакда озгин, сочлари ёзилган бир жувон бир нарсадан қўрққандек биқиниб ўтирарди. Унинг бемаъни жавдираган кўзларида ҳали ҳам қандайдир ҳусн сақланиб қолган эди. Шундай совуқ бўлишига қарамай, Тўхтаҳон эски обиравон кўйлақда, унинг ҳам бир ениг йўқ. Яланғоч билакларини соч толалари тўсиб турарди. У кирганлардан алланарсани яшириб, кўкрагига босиб олган эди.

Адолат нима қилишини билмай қолди. Қани энди, у гапга тушунса, ақли жойида бўлса, шу бугуноқ ўзи билан олиб кетарди.

— Биздан қўрқманг. Биз сизни кўргани келдик,— деди Адолат секингина.

— Овора бўлманг. Гап уқмайди.

Уй жимжит. Фақат чархнинг мажолсизлик билан гувиллаши эшитиларди, холос.

— Совуқ қотмасмикин,— деди Адолат ачиниш билан.

— Жинни совуқни биладими?

— Олдида ундай деманг.

Тўхтаҳон ҳамон қимирламасди. Қўрқувга тўлган кўзлари билан гоҳ Адолатга, гоҳ аёлга қарар, борган

сари бурчакка биқиниб борарди. У бирдан буларга орқасини ўгириб олди. Кейин алла айта бошлади:

Бўйларингга бўй тумор бўлай, болам, алла,
Кўзларингга кўз тумор бўлай, болам, алла...

Адолат секин бўйлаб қаради. Унинг қучоғида нимадир бор эди.

— Шўринг қурғур,— деди Адолат хўрсиниб,— кўйлагининг бир енгига «бола»сини ўрабди.

— Юринг, худонинг раҳми келсин.

Адолат ночор уйдан чиқди. Лекин Тўхтагоннинг алласи унинг қулоғидан сира кетмади.

Бўйларингга бўй тумор бўлай, болам, алла...

* * *

Мўттихон тез кунда Адолатнинг ҳис-туйғуларини жуда яхши англайдиган бўлиб қолди. Адолат кундан-кунга ўзининг инсон тақдирига бўлган содда, лекин жуда самимий муносабати билан Мўттихоннинг эътиборини ўзига тортарди. Мана, ҳозир ҳам у Мўттихоннинг олдида ўтирибди. Унинг бир вақтлар ҳаёдан кишига дадил боқолмаган чиройли кўзларига ғазаб ва алам тўлган. Энди у ҳамма нарсага тик, дадил боқади. Яқиндагина Мўттихонга ҳам ёввойи қараш қилган бу кўзлар, энди унга талаб билан тикилиб турибди.

— Мўттихон опа, олдириб келмасангиз сира чидолмайман, шу бугуноқ олдириб келасиз. Бўлмаса,— Адолатнинг кўзлари жиқ-жиқ ёшга тўлди,— бўлмаса мен ҳам жинни бўлиб қоламан. Тушундингизми, мен ҳам жинни бўламан!

— Ўзингизни босинг, Адолат. Шошмасдан, секин, ақл билан иш олиб бориш керак. Бизнинг қилаётган ишимиз бугун бошлаб, эртага тугатадиган иш эмас. Жуда катта, жуда узоқ давом этадиган иш. Тушундингизми? Юз-юз

Йиллардан бери хотин-қизларни эзиб-янчиб келган тоғни сиз бир кўтаришда олиб ташламоқчи бўляпсиз. Бу қийин иш, Адолат. Ачинганингиз жуда яхши. Ахир, хотин киши қалбини хотин киши тушунмаса, унга бепарво, лоқайд қараса, унинг бошига тушган кулфатни ҳам, шодликни ҳам ҳис қилмаса, ундай хотиннинг боридан йўғи яхши. Бироқ биз бу шўринг қурғурларнинг қайси бири устида дод солиб йиғлаймиз, Адолат? Ахир, Тўхтаҳонга ўхшаганлар тўлиб ётибди, Адолат.

Адолат бошини кўтарди.

— Тўғри,— деди Мўттихоннинг сўзини бўлиб,— бундайлар ҳали кўп. Лекин, кўзимиз кўрганини қандай ташлаб кетамиз, Мўттихон опа? Сиз унинг алласини эшитсангиз, аҳволини кўрсангиз... Йўқ, Мўттихон опа, бу ишни кечиктирманг, жон Мўттихон опа. Нима ишга буюрсангиз, йўқ демайман.

— Хўп ахир, хўп дедим-ку!

— Кўзимнинг олдида одам юборасиз.

— Болалик қилманг, Адолат.

Адолат қошларини чимириб, ерга қаради. Мўттихон столдан айланиб ўтиб, унинг ёнига келди.

— Адолат, сизни шаҳар ичидаги маҳаллаларда иш олиб боришга кўчирсак, нима дейсиз?

— Маҳаллаларда?

— Ҳа. Ҳар бир маҳалла бўйича «Хужум» комиссияси тузилган. Ана шу комиссиялардан бирига қўшиб қўййлик деган эдим. Яқин орада хотин-қизларнинг ёппа очилишини ташкил қилиш керак, тушундингизми? Ана шунга тайёрланиш керак.

— Йўқ демас эдим, лекин,— деди Адолат ўйчанлик билан,— дадамга ҳали кўринганим йўқ. Дадам жуда баджаҳл одам.

— Тушундим,— Мўттихон Адолатнинг сўзини бўлди,— майли, ўйлашиб кўрамиз. Сиз Набижоннинг уйини биласиз-а?

— Ҳа, нима қилди?

— Йўқ, йўқ. Сиз борманг. Бошқа одамни юбораман.

Адолат ўрнидан турди:

— Эртага Тўхтаҳон шу ерда бўлади, а?

— Хўп.

— Хайр, Мўттихон опа.

— Хайр.

Адолат кўчага чиқди.

Кечаси ёға бошлаган қор ҳадемай атрофни опноқ чойшабга буркаган эди.

Кўчаларда йўловчилар сийрак, фақат онда-сонда патнисданми ёки ёғочданми омонатгина ясалган чаналарини судраган болалар кўринади.

Ана, етти-саккиз ёшларга кирган дўмбоққина бола бир қўли билан чананинг ипини ушлаган, иккинчи қўли билан эса сирпаниб тушиб кетаётган иштонини чангаллаган. У зўр бериб чана тортади. Ундан кўра кичикроқ қизча чанада ўтирибди. Унинг бурун ва юзлари совуқдан қип-қизариб кетган. У йиғлайди, акаси бўлса сира парво қилмайди. Адолат қизчанинг оёқларини яхшилаб ўраб қўйди. Кейин уларнинг ўйинини бир зум тамоша қилиб турди. Руҳи енгил тортиб, кўнгли ёришгандай бўлди. Шу болалар билан бирга чана тортгиси, қувлашгиси келди.

Секин эринмасдан ёғаётган лайлакқор Адолатнинг оёқлари остида амиркон маҳси-кавушдек ғирчиллайди. Яланғоч дарахтларнинг шохларига пахта осиб қўйилганга ўхшайди. Гул йўли¹ четидаги баланд теракларнинг учида қарғалар базми авжига минган.

Адолат Усмонжонларнинг кўчасига келганда сира ўтиб кетолмади. Кошкийди, Хосият бувининг бағрида бўлса. Бечора кампир ёлғиз ўтиргандир. Адолат унинг ғамига шерик, ўзига ҳамроҳ бўлгиси келар, уни доим ўйлар ва севарди.

Адолат кўчада қўни-қўшнилардан ҳеч ким йўқлигини

---

¹ Икки томонига тераклар ўтқазилган йўл.

кўриб, рўмоли билан юзини яхшироқ тўсди-да, чаққон юриб кетди.

Кўзойнак тутиб олиб, сандалнинг бир четида алла-нарса ямаб ўтирган Хосият буви Адолатни кўриб, ҳам хайрон бўлди, ҳам қўрқиб кетди.

— Вой, куппа-кундузи очиқ,— деди у довдираб.

Адолат уни қучоқлади.

— Ҳеч нарса қилмайди. Сира ўтиб кетолмадим. Қўргим келиб кетди.

— Болам тушмагур-эй,— Хосият буви уни ҳам эркалатиб, ҳам койиб гапирди,— Бари бир айтганингизни қиласиз-да! Емон одамлар кўп. Эҳтиёт бўлинг, болам. Кўза кунда синмайди, кунда, дейдилар.

Хосият буви чойнакни олиб ўчоқ бошига борди.

— Пўқ, холажон,— Адолат унинг қўлига ёпишди,— чой ичмайман. Сизни кўрдим, бўлди. Усмонжон акадан дарак борми?

— Сизлар билмасанглар, мен қаердан билай, болам? Кўчага чиқмасам, идорага бормасам... Аянғиз эсон-омон юрибдими? Қеляптими?

— Ҳа, келиб турибди. Ҳар куни келади.

— Битта чой дамлай. Гаплашиб ўтириб ичамиз. Энди келишга келибсиз.

— Кеч қоламан, холажон. Ундан кейин аям ҳам пойлаб ўтиргандир.

Адолат кетгиси келмаса ҳам, ночор ўрнидан турди. Агар шу ерда бўлганида эди, Усмонжонга бўлган меҳрини унинг уйига, онасига бағишлар, кўнгли қанча таскин топарди.

Хосият буви Адолатни дарвозагача кузатиб, эҳтиёт бўлинг, деб қайта-қайта тайинлаб қолди.

Адолат уйига келганда печкага ўт қалаётган аясини кўрди. Тўтибу қизи билан кўришиш ўрнига уни койиб берди.

— Сира уйингда ўтирмас экансан-да, дайди! Билмадим, қаёқларда юрасан тентиб?

— Аяжон, уришманг,— Адолат эркаланиб у билан кўришгани борди,— бир кун кўрмасам, соғиниб қоламан. Тўтибу қизининг гапларига эриб, жаҳлини унутди. Кулиб, уни бағрига босди.

— Эрингдан дарак йўқми?

— Яқинда келиб қолса керак,— Адолат бу гапи билан онасигагина эмас, ўзига ҳам тасалли бергандай бўлди.— Зумраддан хабар топдингизми?

Тўтибу хўрсиниб, печка ёнига чўнқайди.

— Гумоним тўғрига ўхшайди, Адолат.

— Нима? Қаердан билдингиз? Низомжонни кўрдингизми?

— Низомжон бошқа нонвойга ўтиб кетибди. Суриштириб, топиб бордим. Билмайман дейди. Зумрад йўқ бўлса, мен билан бирга йўқ бўларди. Уни бир бало қилишди, кўнглим сезиб турибди, дейди. Мен йўқлигимда Низомжон келиб, Зумрадни топасан, деб жанжал ҳам қипти. Дадасининг ранги ўчиб кетди, дейди қўни-қўшниллар. Афтидан, Зумрад дадаси бермоқчи бўлган кишига тегмайман, деб жанжал қилган экан. Бу гапдан ҳам Низомжоннинг хабари бор экан. Бечора йигит жуда хафа. Менга ҳам аввал ишонмади. Кейин сен сўраётганингни айтган эдим, жавоб берди. Афтидан, сени яхши биладиганга ўхшайди. Зумрад айтган бўлса керак-да.

— Яна нима деди?— Адолатнинг овози титради.

— Бошқа ҳеч нарса демади. Зумрад йўқолгандан кейин уларникидан ишдан кетдим, деди.

— Аяжон, қандай қилиб аниғини билсак бўларкин-а?

— Биласанми,— Тўтибу сирли товуш билан давом этди,— энди эсласам, ўша Зумрад йўқ бўлган куни кечаси ўтинхоналарида нимадир гуп-гуп-гуп эшитилиб турди. Мен содда, нодон хотин, ўтин ёришяпти, деб ўйлабман. Кейин писта кўмир сўраб кирганимда бирам бесаранжом эдики ўтинхоналари. Кўзимга алламбало кўринди ишқилиб. Юрагим орқамга тортиб кетди. Дом кириб юрар эдим. Лекин ҳеч бунақа бўлмаган эдим. Ширмон

хонни айтмайсанми? Шанғиллаб гапирадиган хон...
энди сира овози чиқмайди. Эри билан ҳам пичирлашиб гапиришади. Кўнглим сезиб турибди. Бир бало қилишган Зумрад шўрликни. Уз онаси бўлса, минг ёмон бўлса ҳам ачинарди. Бегона-да!

Адолат нима қилишини билмай, бўшашиб ўтирарди. Унинг хаёлига юз хил фикр келиб кетди. Кўзидан эса Зумрад — қувноқ, шаддод Зумрад сира кетмасди. Нима қилсин, шундай қиз бекордан-бекорга ўлиб кетаверадими? Ахир, у дунёга келиб нима кўрди? Қўлини нонга чўзса, кўзи ўгай онага қараб, нима деяркин, деб жавдирарди. Болалигини билмади. Ешлиги хазон бўлди. Уртоқжон! Қаердасан-а? Қаерда бўлсанг ҳам майли, топиб оламан. Фақат ўлмасанг бўлгани. Кимга айтай, қаердан излай, ўртоқжон?! Агар ўлдирган бўлсалар... йўқ. Борди-ю, шунақа бўлса-чи... Уртоқжон, наҳотки ўлиб кетган бўлсанг-а? Агар шундай бўлса, мен бор андишани унутаман. Сен учун, Зумрад, сенинг ҳар томчи ёшинг учун Ширмонхонга ўхшаганлардан қасос оламан, Зумрад. Уртоқжон, ўртоқжоним!..

Адолатнинг отланаётганини кўрган Тўтибу ҳайрон бўлди.

— Яна қаёққа?

— Ишим бор, ая! Энди сизни овора қилмайман. Узим бораман уйингизга.

— Нима деяпсан? Жинни бўлдингми? Даданг ўлдириб қўяди сениям. Бора кўрма.— Тўтибу қизини тўхтатиб қололмайди. Адолат югурганича чиқиб кетди. Тўтибу паранжисини бошига илиб, кўчага чиққанда, у аллақачон кетиб бўлган эди. Тўтибу маҳсичан қор кечиб югуриб кетди. У калишини унутган эди.

Адолат Мўттихонни тополмай, ҳайрон бўлиб туриб қолди. Кейин негалигини ўзи ҳам билмаган ҳолда Набижонникига қараб кетди. Ҳар доим юзини рўмоли билан буркаб юрадиган Адолат ҳозир ҳеч кимдан тортинмай, дадил борар эди. Юзини яшириш ҳозир унинг хаёлига

ҳам келмас, унга бақрайиб қараб қолган ёки ғазаб билан юзини четга ўгирган кишиларнинг биронтасини кўрмас, сезмас эди.

Қор ҳамон ёғарди. Босмачилар ўт қўйиб кетган базозлик растасининг уюлиб ётган баланд-паст тупроқлари қор тагида катта-кичик гўрларга ўхшаб ётарди.

Адолатни Набижоннинг хотини кутиб олди. У эрининг кечаси аллақасдан келганини, ҳали яна одам келиб чақриб олиб кетганини айтди. Адолат нима қилишини билмай орқасига қайтди. Олисдан Мўттихоннинг қандайдир бир хотин билан кетаётганини кўриб, унинг кетидан югурди.

— Адолат? Нима гап, нима бўлди?

Адолат гапни нимадан, қандай бошлашни билмас, ранги бир оқариб, бир қизарар, титрарди. Мўттихон ёнидаги аёлга нимадир деди. Улар орқага қайтишди. Идорага келишгач, Мўттихон стол устига портфелини қўйиб, ечинмасдан стулга ўтирди.

— Тинчликми ўзи? Нима гап?

Адолат бўлган воқеани узиқ-юлуқ қилиб айтиб берди. У қаттиқ ҳаяжонланганидан гапни боши қолиб, охиридан бошларди. Мўттихоннинг юзи жиддийлашди. Кўзларига ўй, хаёл чўкди. Утирган аёлга қараб деди:

— Тўппа-тўғри бостириб бориш керак, менимча. Нима дейсиз, Хосиятхон?

— Синглимнинг гапига қараганда, аниқ бўлса керак. Бостириб боравериш керак. Топилса топилди. Топилмаса, сўраб-суриштирилади.

— Мен ўзим бирга бораман, Мўттихон опа! Мен... мен энди ҳеч нарсадан қайтмайман, ҳеч нарсадан! Ўртоғимни ўлдиришармишу мен маҳалламдан қўрқиб, жоним ширин кўриниб, бир четда қараб турармишман. Йўқ, ўзим бирга бораман.

Мўттихон Адолатни, эртага эрталаб шу ерда учрашамиз, деб тинчлантириб жўнатди.

Адолат уйига келганда Тўтибу йўқ, лекин калиши турарди. Адолат ҳайрон бўлиб, у ёқ-бу ёқни излади. Паранжиси ҳам йўқ.

— Аям бечора маҳсичан кетибди шекилли,— деди ўзига-ўзи гапириб. Аллақачондан сават кўтариб қайтган Гуар Адолатнинг хомуш ўтирганини кўриб:

— Нима бўлди, аянғиз келмадимми?— деб сўради. Адолатнинг кўнгли тўлиб турганлигидан Зумрад ҳақидаги гапларни унга ҳам айтиб берди.

— Нонсоф одамлар кўп, Адолат. Ҳар нарса қилишлари мумкин,— деди Гуар бошини чайқаб.

Улар кечқурун алламаҳалгача у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб, ухламай ўтирдилар.

Адолат ўрнига ётди-ю, сира уйқуси келмади. Хаёли уни ҳар томонга тортқиларди. У ён-бу ёнига ағдарилди, кўзини юмиб кўрди. Бўлмади, охири ўридан туриб, чироқни ёқди. Стол тортмасидан Усмонжон атайлаб унга олиб келган китоб, журналларни олди. Уларни қандайдир меҳр билан секин авайлаб варақлай бошлади. Унинг кўзи сатрларда бўлса ҳам, хаёли Усмонжонда эди. Кетганига ҳам анча кун бўлиб қолди. Хат ҳам, хабар ҳам йўқ... Лекин кўнгли сезиб турибди. У саломат. Буни Адолат тоза, беғубор қалби, аёллик туйғуси билан билиб турибди. Хотин кишининг ўзи нозик бўлгани каби ҳисси ҳам, кўнгли ҳам нозик, сезувчан бўлади.

Агар Усмонжон бўлмаса, Адолат ҳам балки Зумраднинг бири бўларди. Уни ҳаётга ундаган, оқ-қорани ажратишга ўргатган Усмонжон эмасми?! Аввал Адолат ўз тақдирдан бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмасди. Энди эса у ёлғиз ўз тақдирини эмас, ўзига ўхшаган юзлаб хотин-қизларнинг тақдирини ўйлайди. Энди унинг йиғиси ҳам, кулгиси ҳам ёлғиз ўзи учун эмас, чунки, энди у қалби, вужуди билан кўпларга қўшилиб кетган. Кундуз кундаги чироқнинг кимга кераги бор? Тундаги заиф нур, кундуздаги юзлаб чироқлардан кўра ёруғроқ, афзалроқ бўлади. Уни ҳамма кўради, ҳамма унга интилади. Адо-

латнинг ҳам, заиф бўлса-да, ўша тундаги нур бўлгиси келарди.

Адолат китобни ёпиб, ўрнидан турди. Ойна ёнига борди. Анча озиб қолибди. Усмонжон чиндан ҳам яхши кўрармикин-а?.. Балки, одамгарчилик қилиб Адолатга яхшилик қилгандир... Наҳотки, наҳотки... Адолат бўшашиб ўтириб қолди. Утирди-ю, лекин, бирдан сесканиб ўрнидан турди. Деразани кимдир чертарди. Шу маҳалда... Адолат секин дераза ёнига борди:

— Ким у?

— Мен, очинг, Адолат!— Бу Усмонжоннинг овози эди. Адолат довдираб эшикка отилди.

— Ухлаганингиз йўқмиди?— қандай меҳрибон, ғам-хўр овоз бу. Адолатнинг тили гапга келмасди. Боши билан йўқ ишорасини қилди.

— Яхши юрибсизми? Гавҳар опамлар тинчми? Сергей Петрович келдими?

— Тинч.

Адолат ўзининг довдираб қолганлигидан уялиб кетди.

— Ўзингиз яхши келдингизми?— деди бир оз ўзини тутиб олиб.

— Раҳмат.— Усмонжон табассум билан Адолатга тикилди. У озган, соқоллари ўсган эди. Гапирганда қалин лаблари орасидан оппоқ, садафдек тишлари ярақлаб кўриниб қоларди.

— Қорнингиз очдир?

— Йўқ, йўқ, ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Овора бўлманг. Аямнинг олдидан келяпман. Овқатландим. Сизни келиб кетди, деб айтди.

— Чой ҳам ичмайсизми?

— Чойми? Майли, чой ичсак бўлади.

Чой қўяётган Адолат Усмонжоннинг қаттиқ тикилиб турганини кўриб, секин ерга қаради.

— Адолат, мен сиздан жуда хурсандман. Раҳмат, Адолат.

Адолат ўзининг ишлари ҳақида Усмонжонга айтиб

Бергисн келарди. Бироқ Усмонжоннинг гапидан кейин унинг ҳамма ишдан хабардорлигини сизди. Яна гапириб ўтиришни негадир эп билмади.

— Зумрад тўғрисидаги гаплардан ҳали хабарингиз йўқдир.

— Йўқ, нима бўлди унга?

Адолат гапириб берди. Усмонжон индамади. Унинг кўзига касалхонада Адолатнинг бош томонида туриб, рўмоли орасидан Усмонжонни секин кузатаётган Зумрад кўриниб кетди.

— Аянғиз яхши юрибдими?

— Ҳа, келиб туради.

— Жанжал қилмаяптими?

— Анча кўникиб қолди.

— Зерикмадингизми?

Адолат ялт этиб Усмонжонга қаради. Унинг уйқу қисиб келаётган ҳорғин кўзлари Адолатга меҳр билан қараб турарди. Адолат ўнғайсизланиб гапни бошқа томонга буришга уринди.

— Гавҳар опам ухлаб қолибди шекилли. Келганингизни айтай унга.

— Кўришмаганимизга қанча бўлди, а, Адолат?!

Эшик тагига етган Адолат орқасига ўгирилди.

— Энди бутунлай келдингизми?— деди қизариб.

— Йўқ, эртага кетаман.

— Эртага... Қийналмаяпсизми?

— Осон ишда лаззат бўлмайди, Адолат. Кундузи билан ер тақсимлаймиз. Кечаси қарор ёзилади. Абдурахим қозининг ерини бўляпмиз ҳозир. Биласизми, унинг ери қанча? Жийдакападан то Ҳаққулободгача ўша кишининг ери.

— Вой-бў, бир ўзининг-я?

— Ҳа. Ерни ишлаб, ҳосил оладиган бечораларга, биласизми, нима қилар экан?..— Усмонжоннинг кўзида ғазаб чақнади.— Қайнатиб берадиган мошхўрда, мошуграсини ҳам тўғрилиқча пишириб бермай, мошни қопга

солиб, ҳовузга ташлатиб қўяр экан. Мош ивиб, юмшаб қолгандан кейин, унга ортиқча ўтин кетмас экан.

— Айёрлигини қаранг-а?

Усмонжон кулди.

— Қозини қамаб қўйдик. Баъзи бир ихлосмандлари атрофда айланиб, дуо ўқиб, қози томонга қараб секин куф-суфлашиб юришибди.

— Эҳтиёт бўлинг. Уша ихлосмандлари сизга ҳам ёпишиши мумкин.

Усмонжон кулиб қўя қолди, холос. Албатта, унинг ҳаёти ҳам хавф-хатар билан тўла эди. Бироқ у Адолатни ташвишга қўйгиси келмади, гапирмади.

Адолат Гуарни айтиб чиқди. У, уйқусираган кўзлари билан Усмонжонга бир оз тикилиб турди-да, кейин қучоқлаб бағрига босди.

— Эсон-омон келдингизми? Ҳеч бўлмаса сиз шу ерда бўлсангиз ҳам Сергейнинг йўқлигини билинтирмай турдингиз.

— Кўпи кетиб, ози қолди,— овутди уни Усмонжон,— ҳеч нарса эмас, ўтиб кетади. Мана, Адолат сизга ҳамроҳ, сиз унга... Қалай, Сергей Петровичдан хабар борми?

— Ҳа, кеча заводдан бир киши келиб, айтиб кетди. Хат ёзиб юборган экан. Тинч эмиш,— Гуар пешонабоғининг учи билан кўзини артиб, стулга ўтирди.— Чарчаб, анча эрта ухлаб қолибман... Бугун келдингизми?

— Ҳа, ҳали келдим. Сизлардан бир хабар олай дедим. Эртага жўнаб кетаман.

Адолат чой дамлаб келди. Учалови у ёқ-бу ёқдан гаплашиб, анча вақт ўтиришди. Кейин кеч бўлишига қарамай Усмонжон уйига кетди. Гуар уни қола қолинг деб қистаган эди, онам кутиб ўтиради, деб кўнмади.

Адолатнинг уйқуси қочиб, аллавақтгача ухлаёлмади. У, шунча орзиқиб, узоқ кутган дақиқасининг бунчалик тез ўтиб кетганидан ранжир эди...

Адолат Мўттихоннинг олдига келганда Набижон ҳам, Зебихон ҳам, кечаги жувон Хосиятхон ҳам шу ерда эди.

Набижон форма кийиб олган эди. Мўттихон чарм пальто кийган, қорачадан келган, семиз киши билан гаплашарди. Адолат улар билан секин саломлашиб, стулга ўтирди.

— Бунақа бўлмасин-да, ўртоқ Нуъмонов. Сизга ўхшаган большевиклар хотинларини очмасдан туриб, биз бошқаларнинг олдига нима деб борамиз.

— Очилмай қаёққа борар эди,— деди Нуъмонов чайнаиб,— очилди-ку, ахир. Ҳаммадан олдин биз очдик-ку!

— Чинакам очилсин, кўз бўямачиликка эмас!

— И-е, гапингиз қизиқ тушди-ку!

— Мактабга боряптими?

— Боряпти-ку!

— Лекин ҳар кун эмас. Яна қанақа қилиб денг? Паранжи ёпиниб чиқиб кетади-ку, мактабга очиқ кирази.

— Маҳалладан чиқиб олишга уяламан, деяпти.

— Униси маҳалладан уялса, буниси маҳалладан уялса, унда нима бўлади?— Мўттихон мулоимлик билан давом этди.— Шу ҳақда энди бизнинг орамизда гап бўлмасин, ўртоқ Нуъмонов. Сизга ўхшаган кишиларнинг хотинлари озодликнинг кашшофлари бўлиши керак.

— Гапга киритиш бир қийин бўлар экан бу хотин кишини,— деди Нуъмонов ўрнидан тураётиб.— Хўп дейди-ю, мен кетгандан кейин ўз билганини қилади.

Нуъмонов хайрлашиб чиқиб кетди. Ёш, лекин гавдали бир милиционер йигит кириб, ҳамма билан саломлашиб, ўтирди.

— Демак, йиғилдик,— деди Мўттихон ўтирганларга кўз югуртириб,— жўнасақ бўлар.

Улар кўчага чиқишди. Адолат Зебихоннинг ёнига ўтди.

— Зебихон опа, Гулнорни кўрдингизми?

Зебихоннинг лаблари қимтилди. Жавоб бермади.

— Нега индамайсиз? Кўрмадингизми?

— Гулнорни энди ҳеч ким кўролмайди. Энди у йўқ.

— Нима? Нималар деяпсиз?

— Секин,— деди Зебихон Адолатнинг қўлини си-

қиб,— йигити билан учрашмоқчи бўлган экан. Эри сезиб қолиб, ўлдириб қўйибди.

Адолатнинг нафаси ичига тушиб кетди. У, алам билан босган қадамини билмас, борган сари илгарилаб, уларнинг олдига ўтиб борар эди. Унинг кўзларида ёнган ғазаб дилини куйдирар, бир вақтлар боришни, айниқса, шу ҳолда боришни хаёл қилмаган маҳалласига дадил, ҳамманинг олдида кириб борар эди. Кўчанинг бошида, гузарда қўлларини орқасига қилиб, ясанган бир киши турарди. Адолатни олмоқчи бўлган бой шу эди. Бой буларга мулойим, лекин заҳархандалик билан қаради. Адолат унинг кўзига шундай бир ғазаб билан тикилдики, бой қовоғини солиб, юзини четга бурди. Астаффирулло, дегани эшитилди унинг. Адолатни таниганлар унга ҳайрон бўлиб бақрайиб қараб қолар, баъзи бировлар эшиттириб қарғар эдилар. Маҳалла тўс-тўполон бўлган, унинг келганини ҳамма эшитган эди. Лекин Адолат ҳеч нарсага қарамас, дадил олға борар эди. Улар Адолатларнинг ҳовлиларига етай деганда, ичкаридан Тожибой ака югуриб чиқди. Унинг қўлида пичоқ ялтиларди. Кетидан сарпойчан, яланг бош Тўтибу югуриб келарди.

— Ушланглар уни! Ўлдириб қўяди! Ушланглар, ҳой!..

Адолат тўхтади. Набижон билан иккинчи милиционер йигит унинг олдига ўтиб, Тожибой аканинг йўлини тўсишди. Тожибой ака телбага ўхшарди. Унинг кўзи Адолатга тушди.

— Дадажон, мен сизга нима қилдим?

Тожибой хўнграб йиғлаб юборди. Қўлидаги пичоқни иргитиб, орқасига қайтди.

— Шарманда қилдинг, шармисор қилдинг!— Тожибой пешонасига уриб, додлаганича уйига кириб кетди.

Зумрадларникига қадам қўяётганда Адолатнинг юраги титраб кетди. Ранги докадек оқариб кетган Ширмонхон ҳовлида турарди. У, қўрққанидан юзини яширишни ҳам унутган эди.

— Зумрад қани?— Адолат унинг ёнига келиб тўхтади. Ширмонхон бир Адолатга, бир унинг кетида турганларга қаради-да, бирдан Адолатнинг бўйнига ёпишди.

— Зумрадни сен биласан, сен яширгансан уни, бузуқ, сен!

Адолат Ширмонхонни силтаб, итариб ташлади. Кейин ҳамроҳларини ўтинхонага бошлади. Ўтинхона энди саранжом эди. Фақат бир бурчакка тўкилган писта кўмирнинг тагидан шиббаланмаган тупроқ кўрниниб турарди. Набижон Мўттихонга кўмирнинг тагини ишора қилди.

— Нима ҳақларинг бор, бировникига киришга? Нима бор ўтинхонада? Вой-дод, ҳай, мусулмонлар! Қандай кунга қолдим!

— Шаллақилик қилманг!— Мўттихон жеркиб ташлади уни.— Бақирманг, фойдаси йўқ.

Дарвоза тагида одамлар тўпланган, улар мўралашар, лекин ичкарига киришга ҳеч кимнинг юраги ботинмасди. Ширмонхон ўтинхонадан югуриб чиқди.

— Бор, ҳай, муллакангни чақириб кел,— деди тамоша қилиб турган қўшни болалардан бирига. Бола югуриб чиқиб кетди.

Бел билан кўмирни сураётган Набижон, Адолатга қаради.

— Кетмон бўлса яхши бўларди.

Адолат ҳовлига чиқмоқчи бўлган эди, Мўттихон уни тўхтатиб, ўзи чиқди.

— Битта кетмон топиб келинглар,— деди у эшик тагида тўпланиб турган одамларга қараб. Бир зумда ёшгина бир йигит кетмон олиб келиб берди. Ширмонхон йиғлаб, гоҳ ўтинхонага кирар, гоҳ ҳовлига чиқар эди. Адолат нафасини ютиб, кетмон олиб ташлаётган тупроқдан кўзини олмай, деворга қимтиниб турарди. Ҳамма жим. Фақат белкурак, кетмон овози эшитиларди, холос. Совуқ бўлишига қарамасдан Набижондан тер қуйиларди.

— Вой!— Адолат даҳшат билан қичқириб, қўллари билан юзини тўсди. Набижон тўхтади. Тупроқдан қотиб

қолган қон аралаш соч кўринган эди. Мўттихон яқин келди.

— Секинроқ, кетмон тегиб кетмасин. Озор бермай олинглар энди,— деди титраган товуш билан.

Зумраднинг ҳозирги башарасини тасвирлаб ўтирмадик. Азоб билан ўлдирилган, чалажонлигидаёқ тупроққа кўмилиб, тупроқ тагида анча вақт қолиб кетган мурданинг аҳволи қай даражада бўлишини муҳтарам ўқувчининг ўзи кўз олдига келтиролса керак.

Зумрад топилган куннинг ўзидаёқ Ширмонхон билан ўғли қамоққа олинди. Дадаси воқеани эшитибоқ қочган экан, эртаси кун Марғилондан, станциядан тутиб келишди.

Мўттихон Зумрадни кўмиш маросимини намойишга айлантириш ва жасадини тўппа-тўғри шу ҳовлидан олиб чиқиб кетиш ниятида эди. Бу ёвузлик шу маҳалладаги баъзи бир кишиларнинг кўзини очишга ёрдам берар, деб ўйларди у.

Адолат овоз чиқармасдан тўлиб-тўлиб йиғлар, ўртоғини ташлаб кетгиси келмасди.

— Юринг, Адолат. Сизнинг бу ерда қолишингиз тўғри келмайди. Мурдани ёлғиз қолдирмаймиз. Бу ерда бошқа ўртоқлар қолишади,— Мўттихон Набижонга ўғирилди:— Одамлар кириб кўрамиз деса, йўқ деманг. Ўз кўзлари билан кўришсин, билишсин, тушунишсин.

Маҳалла хотинларининг деярли ҳаммаси Зумрадни кириб кўрди. Баъзи бир хотинлар йиғлаб, бағри тош отани қарғаб чиқиб кетар, баъзи бировлари кўрқиб, ҳушидан кетгудай бўлар эди. Дарвоза тагидан одам ари-мас, шивир-шивир тўхтамасди.

Совуқ бўлишига қарамасдан кўкраги очиқ, оппоқ яктак устидан қора сатиндан чопон кийган, бошига шоҳи қийиқ боғлаган барваста йигит дарвоза тагидаги одамларни суриб, ичкарига интилди. Унинг уйга кириб кетаётганини кўрган хотинлардан бири:

— Вой ўлай, уни киритманглар. Қиз болани номаҳ-

рам кўриб нима қилади!— деб бақирди. Йигит ҳеч нарсага қулоқ солмай уйга отилди. Ҳеч кимга қарамасдан Зумраднинг бошига борди. Даҳшат билан унга бир лаҳза тикилиб турди-да, бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Бу Низомжон эди. Набижон уни танимаса ҳам фаҳмлаган эди. Низомжон анча вақт шу тахлитда ўтирди. Кейин ўрнидан туриб, докадек оқариб кетган юзини Набижонга ўгирди:

— Сизлар кетаверинглар, ўзим ўтираман.

— Майли, ҳамроҳ бўламиз,— деди Набижон мэхрибонлик билан.

Низомжон чопонини ечиб, чойшаб устидан Зумраднинг жасадини ўради...

Адолат шу икки кун ичида сўлиб, озиб қолди. У, Зумраднинг ўлимига сира-сира чидаёлмасди. Уни кўмиш учун тўпланган одамлар билан маҳалласи томонга кетар экан, кўз ёшини тиёлмас, секин-секин хўрсиниб борар эди. Кўмиш маросимига қатнашиш учун юздан ортиқ одам йиғилган эди. Мўттихон маҳаллалардаги «Хужум» комиссияси аъзоларининг ҳаммасини чақиртирган эди. Йиғилганларнинг кўпчилиги хотин-қизлар бўлиб, улар орасида очиқлар ҳам, паранжиликлар ҳам бор эди.

Тобутни кўчага олиб чиқишди. Бўралаб ёғаётган қор кўз очиргани қўймас, лекин йиғилган одамлар совуқдан оёқ типирлатиш эмас, киприк ҳам қоқмас эдилар. Ҳамма жим. Тиллар гапга келмайди. Лекин юракда туғён қилаётган алам юзлардан кўриниб турарди. Одамлар тобут орқасидан секин-секин жила бошладилар. Уларнинг сафи маҳалладан чиққунгачаёқ жуда кўпайиб кетди. Ҳар қадамда уларнинг қаторига хотинлар, чоллар, йигитлар келиб қўшплаверди.

Чеккасига қора ҳошия тутилган қизил байроқ олдинда хомушлик билан силкиниб, ҳилпираб борарди. Тобутнинг бир томонини кўтарган Низомжон уни бошқа ҳеч кимга бермас, гўё бу йўлни охирига етказгиси келмагандай борган сари қадамини секинлатиб борар эди.

Одамлар оқими борган сари кўпайиб, тўлқинланиб борар, гўё бутун куч ва даҳшатини тўлқинлари орасига яширган, усти тинч оқаётган денгизга ўхшарди.

Зумрадни жойига қўйганларидан кейин хотинлар мотам байроғи билан тўппа-тўғри суд залига келдилар. Залда одам тўла бўлса ҳам пашша учса эшитилгудек жимжит эди. Бировнинг кўзида ғазаб, бировнинг кўзида ёш. Биров нафасини ютиб, суд раисининг оғзига тикилган. Судга киролмай қолган одамлар эшикдан бўйлаб қулоқ тутишадди. Деразага тирмашган кишиларнинг башаралари совуқдан гул тушган дераза ойналаридан олачипор бўлиб кўриниб турар, лекин уларга ҳеч ким аҳамият бермас, қарамас эди.

Қора курсида эри билан ўғлининг ўртасида ўтирган Ширмонхон ғужанак бўлиб олган, қимирламасди.

Адолат Ширмонхондан кўзини узмас, иложи бўлса унинг юзидаги чимматини улоқтириб ташлаб, башарасини одамларга кўрсатгиси, кўзига тикилиб туриб, бир-икки оғиз гапиришгиси келарди.

Одамларнинг олдида, бурчакда Низомжон турибди. Унинг феъли бузуқ, қўйнига қўлини солиб, ниманидир яшириб, худди калхатга ташланмоқчи бўлган лочиндек шайланиб турарди. У, тишларини қисиб, гоҳ суд раисига, гоҳ Зумраднинг қотилларига қарар, афтидан, ҳукми бетоқатлик билан кутарди. Адолат унинг кўзини учратиб туриб, керакмас, деган маънода секин бошини қимирлатиб қўйди.

Суд раиси Ширмонхонга мурожаат қилди:

— Эрингизнинг гапларини тасдиқлайсизми?

— Нима?— Ширмонхоннинг овози титради.

— Ўрнингиздан туриб жавоб беринг,— деди кимдир.

Ширмонхон ерга қараб ўтирган эрига секин назар ташлаб қўйиб, ўрнидан турди.

— Зумрадни ўлдирмасдан аввал эрингизга унинг ҳақида нималар деган эдингиз?

— Нима дебман? Ҳеч нарса деганим йўқ! Каломул-ло урсин, ўлдириг деганим йўқ мен.

— Эрингиз айтганда эшитмадингизми?

— Ҳа, энди мен шунчаки айтдим-қўйдим-да. Қимлигини билмасам ҳам бировни яхши кўришини сезиб юрардим. Шунини айтдим, холос. Ўзи ўлдираман деди. Менга нима? Зумрадни мен туғибманми?! Ўз отасининг жони ачимагандан кейин, мен нима дердим.

Залда ғала-ғовур бошланди. Қандайдир аёл «Хотин бўлмай ўл!» деди бақириб, «Ўлим жаллодларга!», «Отилсин!», «Оломонга қўйиб берилсин» деган овозлар янгради. Отилиб Адолат ўртага чиқди. У, қизил алвон ёпилган стол олдида турган мотам байрогини ушлаб, одамларга кўз югуртирди. Ҳамма бирдан жим бўлиб унга тикилди.

— Мен... мен Зумрадининг қалин ўртоғиман. Бирга ўсган эдик. Мана шу ноинсоф хотин,— Адолат қўлини Ширмонхон томонга чўзди,— мана шу бағри тош ота бизни ундан жудо қилди. Шундай бир сўз йўқки, бу ваҳшийларнинг юзига айтиб, ўртоғим учун аламинини олсам. Зумрадининг гуноҳи — одам қатори яшашга урингани, холос. Бунинг нимаси гуноҳ, ахир? Хотин-қизларни камситишга, хўрлашга энди йўл йўқ! Биз... биз Зумрад учун, Зумрадга ўхшаган ўртоқларимиз учун, ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос оламиз. Уларни унутмаймиз. Битта Зумрадининг ўлгани ўнлаб Зумрадининг кўзини очди.

Адолат тўғрига, бўшлиққа тикилди. Овозини бир оз пасайтириб давом этди:

— Бир куни Зумрад менга қараб, ўртоқжон, ҳукуматимиз хотин-қизларга дўст эмиш. Улар ҳам ўз ихтиёри, ўз эрки билан одамдек яшасин, деяр эмиш. Уша ҳукумат бизникига қачон келаркин-а, деган эди... ўртоқжон!— Адолатнинг овози титраб, кўзидан ёш оқди.— Мана, ҳукумат сеникига келди. У, ўлимингдан кейин бўлса ҳам, сен учун ўч олади... Мен,— Адолат мотам

байроғини баланд кўтарди,— мен бугун хотин-қизлар номидан Зумраднинг қотилларига ўлим жазоси берилишини талаб қиламан.

Залда ғала-ғовур аралаш қарсак кўтарилди. Қимдир чинқириб полга гурсиллаб йиқилди. Бу Ширмонхон эди.

* * *

Адолат Тўхтаҳоннинг ёнидан анча чеҳраси очилиб қайтди. У аввал келганида жуда хафа қайтган эди. Унда Тўхтаҳон аввалги алфозда ўтирар, ҳеч нарса билмас эди. Энди тез-тез ақли ўзига келадиган бўлиб қолибди. Адолат билан ҳам бир оз яхши гапиришиб ўтирди. Кейин бирдан айнаб қолди. Ҳар қалай Адолатнинг кўнглида унинг тузалиб кетишига умид пайдо бўлган эди.

Адолат Мўттихоннинг идорасини очди-ю, юраги алланечук бўлиб кетди. Мўттихон қўлларига юзини тираганча хомуш ўтирар, пастда, стулда Набижоннинг хотини Раҳбархон пиқиллаб йиғлар эди. Унинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган, йиғидан юзи зўриқиб кетган эди. Зебихон, Хосиятхон ҳам шу ерда, лекин улар ҳам мусибат билан бошларини эгганлар. Нима гапнингини сўрашга Адолатнинг тили бормади. Лекин кўнгли бирон бахтсизлик бўлганини сезган эди. У секин стулга ўтирди.

— Сизни овутиш учун бирон нарса дейишга ҳам ожизман,— деди Мўттихон Раҳбархонга қараб.— Маҳкам бўлинг, дадил бўлинг, дейишдан бошқа гапим йўқ. Яхши, содиқ ўртоқ эди Набижон. Қандай қилайлик, кураш қурбонсиз бўлмас экан. Жуда кўп яхши ўртоқларимиздан ажралдик... Уларни унутмаймиз, албатта. Унутишга ҳаққимиз ҳам йўқ. Биз эрингизнинг дўстларимиз. Сизни ташлаб қўймаймиз. Қўлимиздан келганича ёрдам берамиз.

— Энди... ҳеч... ҳеч ким унга ўхшамайди.— Раҳбархон ҳўнграб йиглаб юборди. Бу содда аёлнинг шу икки оғизгина сўзидаги ҳақиқат Адолатнинг юрагини зирқиратиб ташлади. Бу ҳақиқатнинг нималигини фақат чинакам соф, чинакам садоқатли бўлган хотинларгина тушунади, холос.

— Менга иш беринг,— Раҳбархон бошини кўтарди,— ўлсам ҳам майли, эрим қилолмай қолганини мен қиламан!

Мўттихон ўрнидан турди.

— Агар жуда лозим бўлса, ўлимга ҳаммамиз ҳам тайёрмиз. Лекин ўлсак ўлайлик деб эмас, яшайлик, яшаймиз, деган ишонч билан курашишимиз керак.— Мўттихон Раҳбархоннинг елкасига қўлини қўйди.— Ҳозир бориб, дамингизни олинг. Керак бўлганингизда мен ўзим чақиртираман. Хўми? Кўп йиғламанг, Раҳбархон, фойдаси йўқ. Йиғининг ўрнига иш қилайлик. Душманларимиз кўз ёшнимизни кўриб, хурсанд бўлмасин.

Раҳбархон дарров ўрнидан турмади. Анча вақт йиглаб, кейин секин-секин юриб, чиқиб кетди. Мўттихон чуқур нафас олиб, пешонасини чангаллади. Орага узоқ оғир сукунат тушди.

— Қаерда, қачон бўлди бу гап?— Адолат ўтирганларга кўз югуртирди.— Ким ўлдирди Набижон акани?

— Уюштирганлар икки-уч киши. Қатнашганлар кўп,— деди Мўттихон унга қараб.— Улдириб, бочкага тиқишибди, устига чиқиб туриб, намойиш ўтказишибди. Қамоққа олинди ҳаммаси... Улар бундай ёвузлик билан бизни йўлдан қайтармоқчи бўлишади. Билишмайдики, юрагимиз зада бўлган сайн ғазабимиз ошяпти, сафимиз кенгайяпти.— Мўттихон бир оз тўхтаб, кейин давом этди:— Хосиятхон, артелдаги хотин-қизларни ўқи-тишни сизга топширсак, деган эдим.

— Майли.

Адолат ҳеч нарсани эшитмас, кўнгли алам ичида қо-

вуриларди. Гоҳ Набижон кўз олдига келар, гоҳ Раҳбар-хоннинг, энди ҳеч ким унга ўхшамайди, деган гапни қулоғи остида такрорланарди. Агар Усмонжонга бирови нарсга бўлса, Адолат нима қиларди? Осон бўлармиди унга? Адолат ўрнидан турди.

— Қаёққа?

— Маҳаллага, хотин-қизлар орасига.

— Шошманг.

Адолат орқасига ўгирилди.

— Йигинни қайси куни ўтказмоқчисизлар?

— Жума куни.

— Яхши. Мен ўзим ҳам бўламан. Яхшилаб тайёрланишга ҳаракат қилинглар. Хўп, муваффақият тилайман.

Адолат кўчага чиқди. Ҳаводан тутун ҳиди келар, бир текисда ёмғир саваларди. Кўча чилп-чилп лой. Оёқ қўйсанг, кўтариб ололмайсан. Адолат тош йўлдан кесиб ўтиб, ўзларининг маҳалласига қараб кетди. Унинг ёнидан ёмғирга қарши бошига чорсими, қопми ташлаган йўловчилар ўтиб турарди. Мачит дарвозаси ёнидаги супада ҳаққар кавуш кийиб, бошига катта оқ салла ўраган сўфи ўтирибди. Кекса, мункайган бир киши қўлидаги идишда тутаётган исириқни кўтариб, сўфига алланарса деди-да, тўғрига, бозор томонга қараб кетди. Олисдан унинг қалтироқ овози эшитилди.

— Исмон исириқ, ҳар дардга дармон исириқ!

Адолат кўчанинг тўридаги бир қанотли пастаккина дарвоза олдида тўхтади. Тирқишидан ичкарига мўра-лаб олгач, занжирини бир-икки марта қоқди-да, орқасига ўгирилди. Мачит супасида ўтирган сўфи учи қайрилган ҳассасига чўққи соқолли нягини тираганича ҳамон тарновдан тушаётган ёмғир сувига термилиб, хаёл суриб ўтирарди. Ичкаридан оёқ шарпасини эшитиб, Адолат яна дарвозага ўгирилди.

— Ким?

— Мен, Санобар опа, очинг.

Дарвоза очилиб, ичкаридан баланд бўйли, қотмагина, бошига қора духобадан ҳожи телпак кийган аёл кўринди. У Адолатнинг нимадандир ҳаяжонланганини сезиб, сўради.

— Тинчликми?

— Тинчлик,— деди Адолат ичкарига кириб,— яхши, уйда экансиз.

— Ҳозиргина келиб турибман. Қани, уйга кирайлик.

— Артелдаги ишлар қалай?

— Тузук.

Санобархон Адолатнинг безовта кўзларига тикилиб, яна сўради:

— Бирон гап бўлгани йўқми?

— Йўқ, йўқ. Маҳаллани бир айланиб чиқайлик, деб келдим, холос. Султон ака уйидамикин?

— Уйдадир. Қалай бўларкин?— деди Санобархон ўйланиб.— Жума кун итказмоқчимизми?

— Ҳа.

— Ҳали уч-тўрт кун вақт бор-ку!

— Ким билади дейсиз. Баъзи бир уйларга икки-уч мартадан киришга тўғри келар.

— Майли,— Санобархон оёғига пайтава ўраб, маҳсисини кийди. Жигар ранг шол рўмоли устидан телпагини бостириб, тайёрман, деган маънода Адолатга қаради. Улар кўчага чиқишди. Санобархон дарвозани қулфлади-да, Адолатга эргашди.

Адолат Набижон аканинг ўлдирилганини Санобархонга айтмади. Чунки, Санобархон кўп азобларни бошидан кечирган аёллардан бири бўлгани учун ҳам, бу хабар уни қаттиқ хафа қилиши, йиғлатиши турган гап. Лекин бугун эшитмагани билан эртага эшитади, албатта. Шундай бўлса ҳам Адолат бир кунгина уни бу азобдан халос қилгиси келди.

— Дилбархонникида ўтказадиган бўлдикми, энди?— Санобархон Адолатнинг хаёлини бўлди.

— Ҳа, ўша ерда ўтказадиган бўлдик. Клубга боргани кўплари унашмас.

— Бу-ку, турган гап-а!

— Дилбархон билан алоқамизни маҳалла-кўй билмаслиги керак.

— Ҳаргиз билдирмаслик керак. Мен артелга кирганимга қанча ёмон кўз билан қараб юришди. Очилганимдан кейин бўлса, пес-моховга чиқариб қўйишди. Энди бу ёғи нима бўларкин, ўзинг очилганинг етмай, бошқаларни ҳам ташвиқот қиляпсан, деб қасдимга тушмасалар денг.

— Ёлғиз-ярим юрмаслик, эҳтиёт бўлиш керак,— деди Адолат ўйчанлик билан.

Улар Султон акани чақириб, огоҳлантириб қўйишгач, маҳаллага кираверишдаги икки қанотли дарвоза олдида тўхташди.

Адолат эшикни қия очиб, ичкарига мўралади. Пастаккина айвон ёнида ўрта ёшлардаги бир одам эски чопонини елкага ташлаганича хаёл суриб, тикка турарди. У, дарвозанинг ғийқ этганини эшитиб, бошини кўтарди.

— Ким?

Адолат Санобархонга бир қараб қўйди-да, секин:

— Биз. Қелин ойимлар бормилар?— деди.

Кўши жавоб бериш ўрнига уй томонга қараб:

— Лутфи!— деб чақирди.

— Лаббай.

Уйдан қирқ ёшларга борган ориққина бир хотин чиқиб, эрига савол назари билан қаради. Эри дарвозага имо қилди. Аёл бошидаги чит дуррасини тузатиб, айвондан дарвозагача ҳар ер-ҳар ерга ташлаб қўйилган ғиштлардан юриб, Адолатларнинг ёнига келди. У Адолатга кўзи тушиши билан сал ўзгариб олди.

— Қелинглр,— деди бўшашиб, негадир эрига бир қараб қўйгач.

— Сизни зиёфатга айтиб келдик,— деди Адолат кулиб.

— Зиёфатга? Мени зиёфат қилиш кимга зарур кепти? Тагин клубга бўлмасин?

— Йўқ, Дилбархонникида бўлади зиёфат,— деди Санобархон унинг сўзини бўлиб.

— Аяжон,— деди Адолат юмшоқлик билан,— клубдан сира қўрқманг. Клуб сиз билан бизга ўхшаган хотинлар зерикканда бориб, дам олиб, кўнгил ёзиб келадиган жой, холос. У ерда эркак киши бўлмайди. Лекин бу зиёфатимиз Дилбархонникида бўлади. Ўзимизнинг маҳалла. Ҳамма хотинларни айтамин. Ўйин-кулги қилиб ўтирамин, холос.

— Ҳой, боланг йиғлаяпти!

Аёл уйи томонга бир қараб олиб, олазарак кўзлари билан меҳмонларни тезроқ жўнатишга шошилди.

— Майли, чиқарман.

— Чиқинг, ая. Хўпми? Жума куни. Чошгоҳ...

Адолатнинг гапи бўғизидан қолди. Аёл шошилиб:

— Хўп-хўп,— деди-да, дарвозани ёпди.

Адолат билан Санобархон секин бир-бирига қараб олишгач, индамайгина иккинчи дарвоза олдига бордилар. Санобархон дарвоза занжирини секин-секин урди.

— Бу уйга киришга юрагим дов бермаяпти,— деб шивирлади у Адолатга.

— Сулаймон ака бўлмаса-ку, бир амаллаймиз-а...

Маҳалла сўфиси нималардир деб гудиллаб, ҳаққар кавушини дукиллатганча уларнинг ёнидан ўтиб кетди.

Ичкаридан енгилгина оёқ товуши эшитилди.

Санобархон енгил тортгандай Адолатга қаради. Эшик очилиб, элик ёшларга борган, баланд бўйли, бўйни узун бир хотин кўринди. У эшикни очди-ю, бирдан қоғоғини солиб, бошини тортди.

— Ассалому алайкум...— деди Санобархон салом бериб. Лекин аёл у билан кўришмоқчи бўлган Санобархондан ўзини тортиб, дарвозани қия қилиб туриб, деди:

— Ҳа, нима керак бу ерда?

— Келин ойим билан сизни зиёфатга...

— Бу остонада иккинчи қадамларингни кўрмайин!— аёл тақ этиб дарвозани ёпди.— Дўзахи бўлмасанг, ота-онангинг юзини ерга қаратармидинг?!

Адолатнинг томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди. У зўр машаққат билан дарвоза ҳалқасини ушлаб, берк эшикни итарди.

— Холажон, очинг ахир, гапим бор... Бир зум қулоқ солинг, хола...

Кечки пайт, чарчаган, қанча руҳий азоб берадиган гапларни эшитиб, юраги тирналган Адолат Санобархонни эргаштириб уйига кириб келди. Маҳалладаги гап-сўзлардан кейин Санобархонни уйда ёлғиз қолдиришга қўрққан эди у. Уйда, бурчакда ўтирган Тўтибу қизининг кириб келганини кўрса ҳам ўрнидан турмади, индамади.

— Ая, аяжон,— Адолат келиб, уни қучоқлади.

Тўтибу қизини итариб ташлаб, йиғлаб юборди.

— Тағин нима гап, ая?

— Даданг кетиб қолди. Бошини олиб кетди, бошқа шаҳарга кетди.

Адолат бўшашди. Индамай, ҳолсизлик билан стулга ўтирди. Унғайсиз аҳволда қолган Санобархон Тўтибунинг ёнига келиб, уни овутмоқчи бўлди:

— Йиғламаанг, хола. Қайтиб келади. Адолатни хафа қилманг, холажон.

Қоронғи тушиб қолган бўлса ҳам учала хотин чироқ ёқмасдан анча вақтгача чурқ этмай ўтиришди. Адолат йиғламади ҳам, гапирмади ҳам. У кўзларини қоронғи бурчакка тикканча қимирламай ўтирарди. Тўтибу бирдан унинг аҳволига ачиниб кетди. Ўрнидан туриб чироқни ёқди. Адолатнинг бир нуқтага тикилган кўзларига қараб қўрқиб кетди: эсидан оғиб қолса-я! Ҳали бу кўргилик ҳам бормиди унга.

— Адолат, болам. Тур ўрнингдан. Бўлди. Пешонадагини кўрмасдан иложимиз йўқ... Қорнинг ҳам очгандир...

Адолат узоқ вақт шу аҳволда ўтирди. Кейин уйда меҳмон борлигини эслаб, секин ўрнидан турди:

— Утиб кетади. Ҳаммаси ўтиб кетади. Биз қилаётган иш, қийинчиликсиз бўладиган иш эмас. Бундан баттар кунлар бўлиши ҳам мумкин... Санобар опа, келинг, чой-пой ичайлик, қорнимиз ҳам очди.

Адолат чой қўйди. Учовлари у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чой ичишди.

Адолат стол тортмасидаги Усмонжон қолдирган китобларни тартибга солаётганда кўзи янги бир журналга тушди. У қизиқиб, журнални варақлади. Лекин ўқиёлмади. Адолат унинг ҳарфларига қараб, рус тилида ёзилганлигини билди, ўқиёлмаганлигига ачинди. Бирдан унинг кўзи байроқ кўтариб турган бир тўда паранжилик хотинларнинг суратига тушди. У ҳайрон бўлди, тикилиб-тикилиб қаради. Санобархонга кўрсатди. Кейин кўтариб, Гуарнинг олдига чиқди.

— Гавҳар опа, мана бу қанақа журнал? Ўзбек аёлларининг ҳам сурати бор-а!

Гуар машина тортмасидан кўзойнагини олиб тақди.

— Аянгиз яна нимадан хафа, Адолат? Қарасам, гаплашиш ҳам кўнглига сиғмайдигандай кўринди. Халақит бермай, деб ўзини ёлғиз қолдирдим.

— Дадам кетиб қолибди.

Гуар чуқур бир хўрсиниб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Усмонжон сизни кўрсин деб олиб келибди бу журнални.

Гуар журнални Адолатнинг қўлидан олиб варақлади:

— Бу журнал Москвада чиқади.

— Москвада?

— Ҳа. Хотин-қизлар журнали.

Адолат уни варақлаб, паранжилик хотинларнинг суратни кўрсатди.

— Мана булар кимлар экан?

Гуар сурат остидаги ҳарфларга кўз югуртириб, бошини кўтарди.

— Буми, бу Самарқанд хотин-қизларининг намоиши экан. Мана, нима деб ёзибди: «Паранжини ташлаб, қизил дурра ўранг».

Адолат ялт этиб Гуарга қаради.

— Паранжини ташлаб, қизил дурра ўранг,— деб такрорлади у. Адолатнинг хаёли Усмонжонга кетди. Қани энди у ёнида бўлсайди, бирма-бир ўқиб, ҳаммасини тушунтириб берарди. Қайси куни келганда дурустроқ гаплашолмади ҳам. Усмонжон хайрлашаётиб, мен сиздан жуда хурсандман, Адолат, деган эди ўшанда.

Адолат хаёл аралаш жилмайиб, журнални Гуарнинг қўлидан олди-да, секин кўкрагига босди.

Эртаси куни Санобархон артелга кетиш олдидан уйига кириб ўтмоқчи бўлди. Адолат ҳам у билан бирга борди. Ҳаво очиқ, қуёш нури кўлмак сувлар юзида жимирлайди. Бир неча кунги тунд ҳаводан кейинги офтоб одамларнинг баҳрини очиб юборган. Қиш ичи оналарини безор қилган болаларнинг тўполони энди кўчага чиққан эди.

Улар маҳалла кўчасига киришди. Йўлакда ҳассасини дўқиллатиб келаётган чол Санобархонга сўник кўзларини пирпиратиб қаради. Унинг лаблари нималардир деб пичирлади.

— Шукур қилмай иложинг йўқ. Бева хотинга Бухородан ит ҳуради, дейишади.

Санобархон унинг гапига тушунмади. Ўгирилиб қараганда чол анча узоқлашиб қолган эди. Кўча чилпчилп лой. Ёмғирда ивиб кетган гувала деворлар тагида нураб тушган кесаклар кўринади. Офтоб тушган том бўғотларидан ҳовур кўтарилади.

Кўчанинг нариги четида чимматини қўлида ўйнаб келаётган, чаккасидан гажак кесган хотин улардан юзини ўгирди:

— Бетинг қурсин! Баттар бўл!

Адолат Санобархонга қараб кулди.

— Маҳалладагиларга бир гап бўлдимми? Нима деб тўнғиллашяпти?

Адолат сўзини тугатмаган ҳам эдики, кўча ўртасида лой кечиб келаётган олти-етти ёшлардаги, сочига пахтадан пилик қилган қизча уларни кўриб югурди.

— Ая-чи, ая! Эшигинглай ёниб кетди. Дадам ўчия-миз деса, домла поччам ўчийтиймапти.

— А?

Адолат билан ёнма-ён кетаётган Санобархон сесканиб тўхтаб қолди. Шамол унинг димоғига куюнди ҳиди олиб келгандек бўлди. У ўзини ўнглаб олди-ю, кўзларини катта-катта очиб, югура бошлади.

Адолат унинг орқасидан изма-из етиб келганда, Санобархон куйиб кул бўлган уйнинг ҳовлисида хомуш турарди. Ҳовлида ярими куйиб кетган бешик, беҳи тағидаги курсида бир чеккаси куйган кигиз осилиб ётибди. Ҳовлининг ҳар ер-ҳар ерида синган идиш-товоқлар, у ер-бу ери куйган кўрпа-тўшаклар шалаббо бўлиб кетган. Ҳамма ёқдан куюнди ҳиди келади.

Санобархоннинг кўзи тиниб, гандираклади. Адолат келиб, уни суяб қолмаганда, йиқилиши аниқ эди.

— Йиғламанг, йиғламанг, Санобар опа.— Адолат шу гапни айтди-ю, ичидан кучли бир хўрсиниш келиб, бўғизига қадалди.

Нураган девордан қараб турган кекса бир хотин боласини ерга қўйиб, уларнинг олдига келди.

— Қўй, қўй, қизим. Жонинг саломат бўлсин. Бош омон бўлса, дўппи топилади. Мол-дунё қўлнинг кири. Ҳаммаси топилиб кетади. Жонинг омон бўлсин, қизим.

Хотин шошиб, уйга чиқиб кетди. Адолат билан Санобар ҳамон ҳовли ўртасида бир-бирларини суяб туришарди. Кўчадан ўтаётган йўловчиларнинг бири «вой бечора» деса, бошқаси «ажаб бўпти!» дейди.

Санобархон ярими куйган нарсаларнинг бир чеккасига ҳолсизланиб ўтирди. Беҳуш кўзлари атрофга жав-

дирадди. У шу уйга ёр-ёр билан кириб келган, шу уйда келинлик йиллари ўтган. Мана шу нураган тўрт девор унинг ҳам шодлик, ҳам аламли кунларини ўз бағрида сақлаган.

Санобархоннинг кўз ўнгидан ёр-ёр товушлари, хина қўйиб тонгни кутган арафа кечалари ўта берди. Хотин киши-да! Хотин қалбида яшириниб ётган, фақат хотинларнинг ўзларигина биладиган қанчалаб ҳислар туғён қила кетди. Санобархоннинг кўзлари бир нуқтага тикилиб, бармоқлари муштга айланди.

Бояги хотин яна пайдо бўлди.

— Сақлаб қололганим шугина бўлди.

Санобархон унинг қўлидан тугунни олди. Бу — ўтган йили ўлган ёлғиз ўғлининг кийимлари эди.

— Юринг, юринг, Санобар опа!— Адолат унинг биладан ушлаб етаклади. Санобархон зўр қийинчилик билан жойидан қўзғалди. Вайрона, култепага айланган бошпанасини ташлаб кетиш оғир мусибат эди унга.

Санобархон шу ёниб кул бўлган уй, чордевор ичида унинг аламли ўтмиши, чеккан жабру жафолари, оҳу афғонлари ҳам бирга ёниб кетганини, бу ўтнинг ёлқини унинг қалбига сира ўчмас аланга ташлаганини ҳали сезмас эди.

«Шу билан тамом, уларни йўлдан қайтарамиз, деб ўйлашади шекилли, йўқ! Яланғоч сувдан тоймас. Яна баттарроқ курашамиз. Йўлимизни ўт ҳам, ўлим ҳам тўсолмайди!..»— Адолатнинг қалбида шундай қатъиятнинг бўрони гувулларди.

Адолат яна унинг қўлидан тортди.

— Юринг, Санобархон опа, юринг...

Адолат Санобархонни артелга жўнатиб, ўзи Мўттихоннинг ёнига кетди. Мўттихон идорада йўқ эди. Адолат уни клубдан топди. Клуб мудираси Хосиятхон, Мўттихон ва яна нотаниш бир қиз стол атрофида ўтиришиб, нима-лар ҳақидадир суҳбатлашишарди. Нотаниш қиз Адолатнинг диққатини тортди. У йигирма ёшларга борган,

тийрак кўз, истарали қиз эди. Қоп-қора сочи қирқилган, сариқдан кўра тўқроқ материалдан тикилган юбка ва чўнтакли кўйлак кийиб олганди.

Мўттихон Адолатни у билан таништирди:

— Роҳилахон, бирга ишлайсизлар. Қомсомол қўмитасининг секретари.

Роҳила кулиб, Адолатга қўлини узатди. Кўз қарашларида, кулгинчак юзида қандайдир меҳрибонлик кўриниб турган бу қиз Адолатга биринчи учрашишдаёқ ёқиб қолди. Адолат дастурхон тузалган столга имо қилиб, сўради:

— Нима гап ўзи? Меҳмон келмоқчими?

Хосиятхон кулди.

— Меҳмонларимизни, бир пиёла чой ичиб кетинг, деб олиб келамиз.

Адолат бир қошини кериб маъноли кулди.

— Адолат, табриклайман.

Адолат Мўттихоннинг кулиб турган кўзларига савол назари билан қаради.

— Усмонжон шаҳар фирқа қўмитасига секретарь қилиб тайинланди.

— Нима, қишлоқда-ку!

— Бўлди, энди келади.

Адолатнинг юраги гупиллаб ўйнаб кетди. Юзи ёниб, тили гапга келмай қолди. Унинг аҳволини сезган Мўттихон гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Қалай, кеча ишларинг дуруст бўлдимми?

Адолатнинг юзи бирдан жиддийлашди. Қора қошлари туташиб, кўзларида ғазаб чақнади. Секин бошини кўтариб, Мўттихонга қаради:

— Санобар опанинг уйига ўт қўйиншибди.

— Ўзи-чи? Ўзи қани? Қачон?— бу савол учала аёлнинг оғзидан баравар чиқди.

— Бугун кечаси, ўзи тинч, мен олиб кетган эдим. Кўнглимга шубҳа тушиб, олиб кетган эдим.

Ўртага ноқулай бир жимлик тушди. Эшикдан қан-

дайдир бир паранжилик аёл мўралади. Хосиятхон ўрнидан турди.

— Келинг, кираверинг. Ҳеч ким йўқ, кираверинг.

Аёл ўрнидан қўзғалмади. Хосиятхон бориб, уни ичкарига етаклади.

— Ҳеч ким йўқ, ўзимиз, хотинлар, холос. Қўрқманг, бемалол.

Аёл тарадуд билан бир-икки қадам босди-да, яна тўхтади. Аёлга далда бериш учун бошқалар ҳам гапга аралашди.

— Кираверинг, қўрқманг.

— Биз ҳам сизга ўхшаган хотинлармиз.

— Мана, чойимиз тайёр, бир пиёлагина ичинг биз билан.

Аёл ночор стулнинг бир чеккасига омонатгина ўтирди. Чиммат остидан хотинларга бир-бир қараб чиқди.

— Нега юзингизни очмайсиз?— деди Мўттихон кулиб.— Эркак киши йўқ бу ерда, ўзимиз, холос.

Аёл, йўқ, деган маънода бош ирғади. Кейин узун енгига ўралган ўнг қўлини чиқариб, рўпарадаги суратга ишора қилди.

— Бу, сурат-ку!— деди Мўттихон кулиб.— Охунбобоевнинг сурати. Эшитганмисиз. Йўлдош ота ҳақида? Ана униси — Крупская — Лениннинг хотини. Ху, тўрдаги бўлса Лениннинг ўзи. Сиз билан бизнинг тақдиримизни ўйлаган киши — ўша!

Нотаниш аёлга қўшилиб бошқалар ҳам Лениннинг суратига боқишди. Уртага бир лаҳза жимлик тушди.

— Сизни опа дейишимни ҳам, синглим дейишимни ҳам билмай қолдим.— Хосиятхон ҳазиллашганнамо аёлнинг чимматини тортқилади.— Вой, ўлай, қанақа меҳмонсиз ўзингиз?

Нотаниш хотиннинг башараси чиммат остида бўлгани учун бу гаплар унга қанчалик таъсир қилаётганини билиб бўлмасди.

— Мен бир иш билан келдим,— деди у тўсатдан хаста овоз билан.

— Қанақа иш? Гапираверинг,— Мўттихон унинг ёнига энгашди.

— Лекин мен айтганимни ҳеч ким билмасин. Бўлмаса, шўрим қуриydi.

— Хотиржам бўлинг.

— Қелмай десам бўлмади. Бир бандаи мўминнинг оқи-зорини эшитиб туриб, индамасликни гуноҳ деб билдим ўзимга.

Аёлнинг овози титраб, бир нафас тўхтаб қолди. Хосиятхон чой қўйиб, унга узатди. Адолат патнисдаги нонни яқинига суриб қўйди. Нотаниш аёлдаги тарадудни сезган Мўттихон яна унга далда берди.

— Гапираверинг. Биз ҳам сизга ўхшаган хотинлармиз. Шубҳа қилманг биздан... Юзингизни очиб, бемалол ўтираверинг.

Нотаниш аёл чимматининг бир томонини секингина кўтариб, юзини очди. Урта ёшлардан ошган бу хотиннинг оппоқ сочи, сийрак қошлари остида ҳасрат билан термилиб турган кўзларигина кўринарди, холос. Мўттихон унинг ёнида ўтирарди. Нотаниш аёл чимматини яхши кўтармаганидан бошқаларга унинг лаблари билан бугдой ранг иягидан бошқа жойи кўринмасди.

— Ҳар қалай, сиз каттароқ кўринасиз, айланай,— деб сўзида давом этди аёл.— Оқ-қорани ажрата оласиз. Зора, менинг келганимни билдирмасдан туриб, уни қутқаришнинг йўлини топсангиз.

— Кимни? Очиқроқ айтинг. Сизнинг келганингизни биздан бошқа ҳеч ким билмайди, ишонинг сўзимга. Сизга ёрдам берсак берамизки, жабр қилмаймиз.

— Йўқ, йўқ, ёрдамнинг ҳам кераги йўқ, фақат... фақат биров билиб қолмаса бўлгани.

— Ишонмасангиз, қарғанайликми?— деди Адолат унга яқин келиб. Аёл ялт этиб Адолатга қаради.

Кейин тарадуд билан бошини эгди ва:

— Майли,— шивирлади у.

Адолат шерикларига бир-бир қараб олди-да, хотинга яқинроқ келди.

— Агар бировга айтсак, жувонмарг бўлайлик.

— Йўқ, йўқ,— аёл ўрнидан туриб, Адолатнинг оғзини тўсмоқчи бўлди. Қўрқувдан катта-катта очилган кўзларида афсус ва меҳрга ўхшаш бир ифода жонланди.

— Йўғ-э, ёшгина жонингиз... худо сақласин. Оғзингиздан шамол олсин, тавба қилдим, савоб иш қиламан, деб гуноҳга ботиб ўтирсам-а?.. Ишонаман, айланай... мен... мен... Абдусанд эшоннинг уйида баъзи бир юмушларини қилиб юраман. Уша эшонникида бир асранди қиз бор. Оти Рихси. Ун бешга кириб-кирмаган ёшгина қиз... Шу кунда уни бир каттагина одамга шикоҳлаб беришмоқчи. Йиғлайвериб юракларимни эзиб ташлади. Овозингни ўчир, деб у бечорани ҳар кунни калтаклашади.— Аёл бир нафас тўхтаб, кўзидан оққан ёшни энги билан артди:— Кеча шундоғам уришибдики, аъзойи бадани моматалоқ бўлиб кетибди. Сира чидолмадим. Уйқум қочиб, кечаси билан ухлаёлмай чиқдим. Ўзим ҳам етимлик билан катта бўлгандим...

— Қайси маҳалладан келдингиз?

— Эскилик томондан.

— Рихсини қачон беришмоқчи унга?

— Бугун-эрта беришар. Қийинмиди дейсиз? Тўй қилиб ўтиришармиди у етимчага.

Мўттихон қошларини чимириб, столни чертди.

— Бу онам билан изма-из бориб, уйини билиб келиш керак,— деди Роҳила.

— Йўқ, йўқ, менинг кетимдан борсанглар, билиб қолшади.

— Ҳеч ким билмайди. Ҳатто худонинг ўзи ҳам билмай қолади.

Мўттихон ялт этиб Роҳилага қаради. Пастки лабини тишлаб, калласини қимирлатиб қўйди.

— Эскиликдаги Абдусайд эшонми?— Гапга аралашди Адолат.— Эшитганман. Узим топиб бораман.

— Рихсининг ўзи ҳам менинг аралашганимни билмасин.

— Билмайди, ҳеч ким билмайди.

Аёл бир нарса ёдига тушгандай шошилиб ўрнидан турди.

— Элакка кирган хотиннинг эллик оғиз гапи бор, деб бекорга айтишмаган...— деди чимматини тўғрилай туриб.— Дарров изимга қайтаман деган эдим-а!

— Ҳеч қанча бўлгани йўқ келганингизга,— деди Мўттихон.

— Хайр, яхши қолинглар, ишқилиб, бировга айтма санглар бўлгани.

— Опа,— Хосиятхон уни тўхтатди,— отингизни айтмадингиз ҳам.

Аёл галати бир жилмайиб қўйди-ю, индамади. Чимматини ёпиб, эшикка йўналди.

Эски бўз паранжига ўралиб, шошиб-пишиб кетаётган бу аёлнинг орқасидан қараб қолган Роҳила оғир хўрсиниб, дераза қанотини ёпди.

— Мунча қўрқмаса-я!

— Қизи тушмагур,— Мўттихон унинг ёнига келди,— бундай хотинларнинг олдида худога тил тегиза кўрманг. Кўриб турибсиз-ку, суратдан қочяпти, суратдан! Буларга жуда эҳтиётлик билан муомала қилиш керак. Сизнинг комсомолларингиз эмас булар... Хўш, Рихсини нима қиламиз энди?

— Нима қилардик, бориб олиб келамиз,— деди Роҳила.

— Менимча,— деди Мўттихон ўйчанлик билан,— аввал қизга тушунтириш керак. Балки у кетишга кўнмас. Ахир, муштдайлигидан ўшаларнинг тарбиясини олган қиз-да! Биз борсак, қиз йўқ, деб оёғини тираб олса, қийин бўлади, ундан кейин, қизнинг уйдалигини билиб бориш керак. Бўлмаса яширишлари ҳам мумкин.

— Бўлмаса,— деди Адолат,— мен амаллаб олдинроқ кираман-да, Рихсининг уйдаи-уйдамаслигини билиб чиқаман... Йўқ, яхшиси бундай қиламиз. Ҳаяллаб қолсам, демак қиз уйда, кираверинглар, деганим. Агар Рихси бўлмаса, тезда қайтиб чиқишга уринаман. Иложини қилолсам, уни кетишга кўндириб ҳам тураман.

— Удалдай олсанглар, тўппа-тўғри интернатга олиб боринглар,— деди Мўттихон,— мен тайинлаб қўяман. Эртага тушдан кейин мен идорада бўлмайман. Қигизчи маҳалласидаги қизил чойхонада мажлис ўтказмоқчимиз. Фирқа қўмитасидаги бошқа ўртоқлар ҳам боради. Керак бўлиб қолсам, ўша ердан топасизлар. Рихсини олиб келишга Ҳамдам ака ҳам борсин, Хосиятхон, Роҳила, Адолат, учалангларга топширдим бу ишни.

— Сиз Раҳбархондан бир хабар олиб келинг,— Мўттихон Хосиятхонга қаради.— Ўзим бормоқчи эдим, вақт кетиб қолди. Бугун фирқа мажлиси бўлади. Шунга боришим керак. Кўнглини кўтариб турунгллар. Артель-партелга ишга киритиб қўйсак, яхшироқ бўлармикин, бир гапиришиб кўринг.

— Хўп.

— Санобархонни ҳам кўришим керак эди.

— Хотиржам бўлинг. Мен уйга олиб кетаман,— деди Адолат.

Мўттихон билан кетма-кет Хосиятхон ҳам клубдан чиқди.

Столга энгашиб, нималарнидир ёзаётган Роҳила бошини бир силкиб, юзига тушиб турган сочини тўғрилади-да, қизил муқовали қалин китобни варақлаб ўтирган Адолатга ўғирилди.

— Ўқишни биласизми, Адолат?

— Бунисиними? Бунисини билмайман. Бу ўрисча-ку! Сиз биласизми, а, Роҳила?

Роҳила кулиб бош силкиди.

— Қаерда ўқигансиз?

— Тошкентда.

— Тошкент... катта шаҳарми?

— Ҳа...

— Урисчани ўрганиш қийинми?

— Урганаман деган кишига ҳеч нарса қийин эмас.

— Бу қанақа китоб ўзи?

Роҳила Адолатнинг ёнига келди.

— Буми? Буни Ленин ёзган.

— Ленин?— Адолат ялт этиб тўғридаги катта суратга қаради. Роҳила унинг табассум балқиган юзига термилиб, секин елкасига қўлини қўйди.

— Биласизми, Ленин нима деган, Адолат?

— Нима деган?

— Хотин-қизларнинг чинакам озод бўлиши учун очилишнинг ўзи етмайди. Улар жамият ҳаётида эркаклар билан тенг иштирок этишлари, ишлашлари керак, деган. Ростданам, очилса-ю, уйда қозон-товоғига ўралашиб ўтираверса, эркакнинг қўлига қарам бўлса, унинг озод бўлгани қаёққа боради? Тўғрими?

Адолат унга жавоб бериш ўрнига китобни қўлига олиб, ўқиёлмаганига қаттиқ афсусланган бир қиёфада унга тикилди.

— Адолат!

— Ҳим.

— Комсомолга ўтасизми?

— Комсомолга? Оласизларми?

— Нега олмаймиз? Ахир, сиз қанақа катта иш қилаётганингизни билиясизми!

Адолат ҳаяжондан энтикиб, нима дейишини билмас, Роҳиланинг кўзларига тикилганича киприк қоқмай қараб турарди.

Тўсатдан эшик очилиб, Тўхтаҳон кирди. Адолат бир нафас ҳайрон бўлиб қолди. Кейин унга томон қучоқ очиб келаётган Тўхтаҳоннинг бағрига отилди.

— Тўхтаҳон опа, ростданми? Қандай топиб келдингиз?

— Тополмасам юрган эканман-да,— Тўхтаҳон ёмғирдан ҳўл бўлган рўмолини бошидан олиб, стул қирғоғига

ташлади. Кейин чиройли кўзларини Адолатга тикиб, жилмайди:

— Мана, мен келдим.

Адолатнинг кўзидан шу пайт негадир Гулнор ўтди. Агар у тирик бўлганда... Адолат шодлигидан нима қилишини билмас, довдираб қолган, бир четда нима гаплигини билмай кулиб қараб турган Роҳилани ҳам унутган эди. Қандай қилиб хурсанд бўлмасин, ахир? Бир вақтлар зулм ва аламдан ақлини йўқотиб, ўлимдан минг марта даҳшатлироқ аҳволга тушган бу хотиннинг ҳаётга қайтишида озгина бўлса ҳам унинг ҳиссаси бор. Адолат шунинг учун қувонарди. Телбалик излари йўқолиб, ақл ва ҳусн барқ уриб турган бу кўзларга боқиш унга тенгсиз бир лаззат бағишларди.

— Келдингиз,— деди Адолат энтикиб,— аянгизни соғингандирсиз. Борасизми?

— Соғиндим. Боришим керак. Лекин энди сизларнинг ёнинглардан кетмайман. Нима юмушинглар бўлса, жоним билан тайёрман.— Тўхтагоннинг овози титраб, кўзига ёш келди:— Улимга юборсанглар ҳам йўқ демайман. Ахир, Адолатхон, ҳар битта мўйимнинг тагида жабру жафолардан қолган алам излари йиринг бойлаб ётибди. Мен... Мен энди ёнинглардан сира кетмайман. Очиламан, ишлайман, хўпми, Адолатхон?

Адолат уни маҳкам қучоқлаб, бағрига босди.

— Юринг, юринг, Мўттихон опамнинг олдига. Хурсанд бўлади, айтамиз. Юринг.

Адолат Тўхтагоннинг қўлидан тортиб турғизди.

— Адолат, эртага қачон кўришамиз?— деди уларнинг кетидан қараб қолган Роҳила.

— Эртага ўзим келаман! Юринг, Тўхтагон опа, юринг...

* * *

Адолат тиқ этса кўчага қараб, кечани ўтказди. Тун жимжит, кеча кечки пайт ёга бошлаган ёмғир ярим ке-

чага борганда чақмоқ, момақалди роқ аралаш қаттиқ қуйди. Гоҳ деразага олов урилгандек бўларди, гоҳ томда, тунука устида кимлардир даҳшат билан югураётгандек туюларди.

Адолат кўрпадан бошини чиқариб, ёнма-ён ухлаб ётган аяси билан Санобархонга қаради. Кейин секин ўрнидан туриб, дераза ёнига келди. Тарновдан тушаётган ёмғир шариллаб, шитирлаб деразага уриларди.

«Ярим кечадан ошди. Ҳозир қаердайкин? Ишқилиб, бугун йўлга чиқмаган бўлсин... Йўлда бўлса-чи? Шундай чақмоқда қаердайкин? Шамоллаб қолмасмикин? Ярим кечаларда ҳам юраверади у. Ёмғир ҳам ўчакишгандек авжга чиқяпти... Дадаси қаердайкин? Қайтиб келармикин?»

Тонгга бориб, ёмғир тинди. Хавотир ва ҳаяжондан руҳан қаттиқ чарчаган Адолатнинг кўзи илинди...

Эрталаб уни Тўтибу уйғотди. Нонуштадан кейин Санобархон артелга, Адолат клубга жўнади. Ҳаво чарақлаб очилиб кетган эди. Дарахт шохларига тизилган ёмғир маржонларида, кўлмак сувларда баҳор қуёши жилва қилар, ҳавода қандайдир ёқимли ҳид сузарди. У, клубга келганида бир рус аёл столга ёзилган катта картонга расм чизар, Роҳила эса унинг ёнида туриб, нималарнидир тушунтирар эди.

— Келдингизми, Адолат? Ҳозир, бир минут,— Роҳила хотинга яна нималарнидир уқтирди-да, Адолатга ўғирилди:— Расм чизяпти, қаранг. Мана бу китоб қўлтиқлаган икки аёл мактабга кетишяпти, ана бу мулла бўлса, кетидан алам билан қараб турибди. Яхшими? Деворга ёпиштириб қўямиз.

Адолат рассом аёлнинг қалами остида жонланиб бораётган суратга зэвқ билан тикилди.

— Уста экан-а, қаранг, жони бордай.

— Тошкентдан ҳам плакат, шиорлар келибди. Мана квитанцияси,— Роҳила кўкрак чўнтагидан кичкина қозон чиқариб кўрсатди.— Почтага бориб, олиш керак.

Лекин аввал Рихсиникига борайлик. Ҳамдам ака билан Хосият опа ҳам ҳозир келиб қолишади.

Роҳила Адолатнинг қўлидаги тугуниши кўриб, ҳайрон бўлди.

— Бу нима?

— Паранжи. Эшонникига очиқ кириб бўлади, дейсизми. Сизлар кўчада кутиб турасизлар. Мен тезда қайтиб чиқмасам, ундан кейин кирасизлар.

Шу пайт Хосиятхон билан Ҳамдам ака кетма-кет кириб келишди. Маслаҳатни бир жойга қўйишиб, йўлга чиқишди.

Адолат паранжини ёпиниб, олдинроқда кетди. Бошқалар эса қорама-қора бориб, кўча оғзида тўхтаб қолишди.

Адолат икки қаноти катта дарвозадан узун йўлакка кирди. Беш-ўн қадам юргач, катта ҳовли саҳнига чиқди. Унг томондаги узун, баланд айвонда уч-тўрт аёл суҳбатлашиб ўтиришар, кеча клубга борган хотин эса қизил гулли читдан қилинган кўрпага пахта солиш билан овора эди. Аёллар Адолатни кўриб, ўринларидан туришди. Кечаги хотиннинг Адолатга кўзи тушиши билан ранги ўзгариб кетди. Лекин тезда ўзини ўнглаб олди. Ҳеч нарса билмагандек ишига тутинди.

Хотинлар Адолат билан кўришаркан, улардан бири Адолатнинг паранжисини олди. Уни ўтиришга таклиф қилишди.

Ёши ўтиб қолганига қарамай, қулоғига қашқар балдоқ таққан, кўк шоҳи дуррани бошига омонатгина қўндирган хотин одоб ва кибр билан Адолатга қаради.

— Нима ишлари бор, айланай?

— Эшон поччамларга бир дам солдирай деган эдим. Безгак ўлгур жонимни олди. Эшон поччамнинг нафаслари ўткир деб таъриф қилишади.

— Ҳа, худо шифо берсин,— деди аёллардан бири салмоқлаб.

— Бирпас кутадилар-да, айланай. Эшон поччанинг олдиларида меҳмон бор.

— Майли, майли.

Тўғридаги ўтинхонадан бир даста шох-шабба кўтариб, ёшгина қиз чиқди. Нимжон, ориқ гавдасига кимдандир ташландиқ бўлиб қолган кенг нимчани илган, оёғида ҳам яримта кавуш.

— Ҳой, Рихси,— деди балдоқли хотин ёнига бир оз ўгирилиб,— ичкарига чой бер!

— Хўп.

Адолат зимдан Рихсига тикилди. У яримта кавушини шалоплатиб яна ўтинхонага кириб кетди. Адолат унинг юзини яхши кўролмади.

— Қаранг, бу ўлгурни,— балдоқли хотин қошини чимириб, ёнида семизликдан пишиллаб ўтирган аёлга қаради,— чой олиб кир десам, ҳали ўтинхонада юрибди ивирсиб. Гапимни писанд қилмайдиам, жувон ўлгур. Ўзи тўғри айтган, ҳайвон боласини боқсанг, оғзи-бурнингни мой этади, одам боласини боқсанг, оғзи бурнингни қон этади, деб, қуриб кетгурдан тезроқ қутула қолмадим. Бугуноқ олиб чиқиб кетса розийдим. Ўлгурнинг нозини қаранг, сени эр олди-ю, йўқ, дедингни? Ҳой Рихси!

— Ҳозир.

Адолат ўрнидан турди.

— Ҳа, айланай?

— Ташқарига,— деди Адолат хижолатлик билан.

— Рихси, меҳмонга қара!

Рихси Адолатнинг олдига тушиб, кичкина эшикдан иккинчи чоғроқ ҳовлига чиқди. Кавш қайтариб ётган ола сигирнинг ёнида тўхтаб, Адолатга йўл берди.

Адолат атрофга назар ташлаб, ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, чиқиб кетаётган Рихсини тўхтатди.

— Рихсixon!— деди у ярим овоз билан.

Рихси ўгирилиб, ҳам савол, ҳам ҳайронлик билан

унга қаради. Уни умрида биринчи марта, Рихсixon, деб чақирган эдилар.

— Яқинроқ кел, тезроқ, тезроқ,— қўли билан имлади Адолат.

Рихси таҳорат ушатмоқчи бўлган меҳмоннинг олди-га боришни эп билмаганиданми, ҳамон ўрнидан қимирламай турарди.

— Тезроқ келсанг-чи, мен сени деб келдим. Гапим бор!

Рихсининг кўзлари бирдан тийраклашди. Орқасига бир қараб қўйиб, Адолатнинг ёнига келди.

— Рихсixon, ҳозир сени олиб кетгани одамлар келишади,— деди Адолат шивирлаб,— сенинг йиғлаганингни, хафа бўлганингни эшитдик.

— Кимдан? Қаёққа кетаман?!

— Ҳукуматнинг одамлари келади, тушундингми?

— Қаёққа бораман? Сиз кимсиз?

— Мени женотдел юборди. Эшитганмисан женотделни? Уқийсан, одам бўласан. Бу аҳволда юрмайсан.

Рихсининг қандайдир умид, ҳаяжон ифодаланган юзи бирдан ўзгариб кетди.

— Йўқ, йўқ, очилмайман. Бузуқлар очилади.

— Тентак,— деди Адолат ҳам жаҳл, ҳам эркалаш билан,— ким айтди сенга? Эшон ойимнинг гапига ишониб, шунақа деб юрибсанми? Аҳволингни қара, жинни қиз! Эрга беришсалар ҳали бундан ҳам баттар кунга тушасан.

Ташқаридан ҳалиги аёлнинг овози эшитилди:

— Рихси!

Рихси қўрқиб Адолатга қаради.

— Бор, боравер. Ҳали одамлар келганда, юр биз билан, дейишса, йўқ демай, олдиларига тушиб кетавергин. Хўпми?— деди Адолат обдастани унинг қўлидан ола туриб.

— Мен... мен... қарғайди. Тузини ичганман...— деди титроқ товуш билан Рихси. Атайлаб уни қутқаришга келган бу аёлнинг кетиб қолишидан қанча кўрқса, бу

даргоҳни ташлаб кетишдан ҳам у шунча қўрқарди. Адолат буни унинг ҳам ёлвориш, ҳам қўрқув билан боққан кўзларидан сезиб турар, бироқ унга тушунтириб ўтиришга ҳозир имкон йўқ эди.

— Кетмасанг, эрга беришади. Майлими? Шу аҳволда юравераман, эрга тегаман, десанг, қолаверасан-да! Рихси бирдан йиғлаб юборди:

— Мен тегаман дебманми? Ўзлари... ўзлари...

— Бўлди, арт кўз ёшингни, билиб қолишади.— Адолат енгига кўз ёшини артаётган Рихсининг елкасига меҳрибонлик билан қўлини қўйди:— Мен ҳам сенга ўхшаганман... Ўшанга, сенинг аҳволингни эшитиб, тагин тушунмасдан бормайман, деб ўтирмасин, ёш умри хазон бўлмасин, деб келдим. Менга сингил бўлардинг... Майли, яна ўзинг биласан.

Рихси бирдан Адолатга ёпишди.

— Қанақа қилиб кетаман? Чиқиб бўлармиди бу ердан? Кетиб қолманг, опажон!

— Ҳозир одамлар киради, дедим-ку, тентак қиз!

Рихсини яна чақирди. У Адолатга тараддуд билан бир қаради-ю, ҳеч нарса демай югуриб чиқиб кетди. Обдастани кўтариб, кетма-кет Адолат чиқди. Ўзининг ҳаяллаб қолганини сездирмаслик учун у атрофни тамоша қилган кишига ўхшаб, секин, бепарволик билан аёлларнинг ёнига борди. Кимнингдир қизининг игвосини қилаётган аёллар, афтидан, гапга берилиб кетиб, вақтининг ўтганини билмаган кўринадилар. Улар Адолатга унча эътибор ҳам бермадилар. Кеча клубга борган хотин эса бошини сира кўтармасдан кўрпа қавир, игна тутган қўллари билинар-билинмас титрар эди.

Балдоқли хотин бирдан Адолатга ўгирилди.

— Анча кутиб қоладиганга ўхшайсиз-да, меҳмон? Эшон почча мастава буюрдилар. Меҳмонлари ўтирадиганга ўхшайди.

Бу гап Адолатнинг кўнглидагидек бўлди.

— Кечроқ келсаммикин,— деди у тараддуд билан.

— Уйлари узоқмасми?

— Узоқликка узоқку-я. Анови кўчада ўртоғим бор, ўшани кўриб чиқа қолай бўлмаса.— Адолат чойнак кўтариб ўтиб кетаётган Рихсига бир кўз ташлаб қўйиб, давом этди:— Кечроқ чиқсам, фурсатлари бўлиб қолар. Атайин келдим, хотин киши ўлгурнинг уйдан чиқиши бир ам қийин.

Рихсининг хаёли бўлиндими ёки ҳаяжонландими, алланарсага қоқилиб, думбалоқ ошиб тушди. Катта чойнакдаги иссиқ чой қўли аралаш қорнига тўкилди. Хотинлар бараварига ўринларидан туришди.

— Ҳаҳ, ивирсимай ўлгин-а!— деди хотинлардан бири.— Юрагимни ёрдинг.

Рихси тура солиб, аввал чойнакка ёпишди. Уни синмаганлигини кўргач, хотиржам бўлди шекилли, қорнини чангаллаб, йиғлаб юборди.

— Қорним, қўлим куйди.

Адолат югуриб, унинг ёнига келди.

— Вой, қизи тушмагур, ёмон куйдирибсан-ку! Оббо, тагин келиб-келиб қўлинг-га!

Балдоқли хотин зинадан туша туриб жавради:

— Бу ўлгур жуда айёр. Атай қилган, ишдан қутуламан деб...— Рихси бир қўлида шамасидан сув силқиб ётган чойнакни ушлаганича титраб ўртада турарди. У бошини ердан олмас, аъзойи бадани дир-дир титрар эди.

— Нима бало, эсидан оздими бу,— балдоқли хотин ундан ҳазар қилгандай ёнига келмасдан гапирди:— Нега шалвирайсан, бор, файлонанинг¹ тагидан лой олиб, чапла!

— Бор, бора қол,— деди Адолат.— Бўлмаса қўлингнинг тузалиши қийин бўлади.

Рихси хўрсиниб, кўз ёшини кир этагига артди. Шу пайт дарвоза занжири бир-икки марта қаттиқ урилди,

---

¹ Файлона — олхўри.

кетма-кет йўлакдан Роҳила бошлиқ Хосиятхон билан Ҳамдам ака кўринди.

Рихсининг қўлидан чойнак тушиб кетди. У паранжисини қўлига олиб турган Адолатнинг орқасига ўтиб, кимнингдир калтагидан қўрққандай унга ёпишди. Хотинлар ҳатто юзларини тўсишни ҳам унутиб, бир нафас анграйиб қолдилар. Балдоқли хотин дуррасини очиб, юзини тўсди-да, қўлини пахса қилиб, кираётганларга қараб қичқирди.

— Вой, бу нимасийди? Хотинлар бордир демай кириб келишини-чи бу кишининг! Нима керак сизларга?

Ҳамдам ака айвон зинаси олдида тўхтади. Адолатнинг имоси билан Рихсини таниб олган Роҳила, зинага ўтириб қандайдир бир дафтарини қучоғига очди-да, қўли билан Рихсини кўрсатди:

— Ана шу қиз керак бизга. Қани, бу ёққа кел-чи, Рихсixon.

Рихси жойидан қимирламади. Адолатнинг панасига баттар биқинди.

— Бу қандай зўрлик?— балдоқли хотин келганларнинг мақсадини сезиб қолиб, баланд келишга уринди:— Тайёр ошга баковул деб шуни айтарканлар-да! Олдинроқ қаерда эдинглар?

— Фойдаси йўқ, опажон! Секинроқ бақиринг,— деди Хосиятхон унинг ёнига келиб.

— Нега жим бўларканман,— юзини юлди хотин,— шунча йил боқиб-а...

— Рихсixon, қани, бу ёққа кел.— Роҳила аёлнинг сўзини бўлди.— Биз сени олиб кетгани келдик. Қани кел-чи!

Аёл Рихсига хўмрайиб бир қараб қўйди-да, яна бўш келмасликка уринди:

— Мен буни неча йил боққан бўлсам, ҳақини бериб, кейин олиб кетасизлар.

Роҳила ўрnidан турди.

— Йўқ, опагон! Ҳақни биз эмас, сиз берасиз. Рихсини неча йил ишлатган бўлсангиз, ҳақини тўлашга мажбурсиз.

— Вой, вой, бу қанақаси? Хизматга туҳмат-а... Нима иш келаркан унинг қўлидан. Қуруқ товон-ку!

Роҳила Рихсини қўлидан етаклаб, зина олдида олиб келди.

— Ҳовли супурармидинг?— деди Хосиятхон унга тикилиб.

Рихси аёлга бир кўз ташлаб қўйиб, билинар-билинасмас бош қимирлатди.

— Кир ювармидинг? Бола боқармидинг?

Рихсидан тасдиқ жавобини олган Хосиятхон аёлга қаради:

— Булар иш эмасми, опагон! Анови девордаги таппиларни ҳам ҳеч қачон сиз ёпмагандирсиз?

Рихси бундай гапларни, унинг меҳнатини, уни ҳимоя қилиб айтилаётган бундай сўзларни биринчи марта эшитар, бу хилда одил одамлар борлигини энди кўриб турмоқда эди.

Ҳақ тўлашдан қўрқиб кетган эшоннинг хотини бир оз бўшашди. Рихсига имо қилиб қўйиб, деди:

— Қаерга борсаям меҳнат қилади-да! Бу ер ўрганган жойи, иссиқ уй. Ўз қизимиздек бўлиб қолган.

Дафтарга алланарсаларни ёзаётган Роҳила бошини кўтариб, Рихсига қаради:

— Оладиган нарсанг, кийим-кечагинг борми?

Рихси жавдираб, эшон ойимга қаради:

— Тасқарани индамай туришини-чи! Кетадиган бўлса, кийим-кечагини топиб кийсин!

— Оғзингизга қараб гапиринг, тасқара бўлиб нима қипти!— Роҳила Рихсини кўчага тортди. Хотинлардан бири Рихсининг этагига ёпишди.

— Ҳой мусулмонлар, бу қандай зўрлик!

Аёлнинг ёнига Ҳамдам ака келди. Аёл юзини тўсиб,

Рихсини қўйиб юборди. Шу тўполонда Адолат ҳам секин чиқиб кетган, хотинлар ҳам уни унутган эди.

Хотинлар ҳанг-манг бўлиб, ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида туриб қолдилар. Уйдан узун, юпқа чопон кийган, олтмиш ёшларга борган, қора қош, қизил юз бир одам чиқди.

— Шунча жанжални эшитмадингизми?— деди чойнак синиқларини йиғиб олаётган аёл.

— Билдим, билдим,—деди ҳалиги одам босиқ товуш билан,— майли, даф бўла қолсин. Шу билан қутулган бўлсак, яхши бўпти. Замонни кўриб турибсан, нима деб бўларди. Тағин бизнинг тагимиз нозик. Хўп деб қўл қовуштиришдан бошқа иложимиз йўқ,— киши яна нималардир деб ғўлдираб уйига кириб кетди. Аёлларнинг ҳафсаласи пир бўлиб, бир-бирига қарашди.

Адолат билан Роҳила Рихсини интернатда қолдириб, орқасига қайтишди. Толзорга келганларида иккиси икки томонга: Роҳила фирқа қўмитасига, Адолат маҳаллага кетди. У Санобархоннинг култепа бўлиб ётган уйи олдидан хаёл ва азоб билан ўтди-да, Султон аканинг уйи томонга бурилди. Бироқ, туғилиб ўсган, беозор болалик йилларнинг хотирасини ўз қўйнида сақлаган ҳовлисига бир қарамасдан кетолмади. У кўча дарвозасини очиқ кўриб, ҳовлига отилди. Уй эшиги ҳам очиқ. Дадаси келган бўлса-я! Адолат беихтиёр орқасига қайтди. Дарвоза ёнига етганда гупиллаб ураётган кўкраги устига қўлини қўйиб, орқасига ўгирилди. Шу пайт уйдан обдаста кўтарган Тўтибу чиқиб қолди.

— Ая!

Тўтибу индамасдан йўлида давом этди.

— Ая, қачон келдингиз? Нега индамайсиз, ая!— Адолат унинг йўлини тўсди. Тўтибу қизига илтифотсизлик билан бир қараб қўйди-ю, жавоб бермади. Ариқ лабига бориб, таҳорат қилди-да, уйига кириб кетди. Адолат хомушлик билан унинг орқасидан кирди.

— Ая, нега гапирмайсиз?

Жойнамоз ёзаётган Тўтибу қизига ўғирилди.

— Менга худо боламас, бало берган экан,— деди бирдан йиглаб,— дадангни қайтиб келар дегандим... Юзимизни шувут қилганинг етмай, тириклайин жудо қилдинг.

Адолатнинг кўзига аяси шу кунлар ичида жуда қариб қолгандай кўринди. Жойнамоз устида ўтирган Тўтибунинг бир оз чиққан елкаларига қараб туриб, ўзини тугтолмади. Йиглаб унинг орқасидан қучоқлади.

— Дадам келади, аяжон, келади...

Тўтибу қизини нари тур, дегандай тирсаги билан туртиб қўйиб, намозини ўқийверди. Адолат туриб, ҳовлига ўтди. Чорпояга суяниб, секин хўрсинди-да, кўз ёшларини артди.

Бир вақтлар Адолатнинг кулгиси, тўполони билан тўлган ҳовли энди жимжит эди. Адолат уйини, ҳовлиларини жуда севарди. Баҳор келди дегунча гул экар, ҳар хил гул кўчатлари топиб келиб, ўтқазар, супуриш-сидиришдан сира эринмасди. Ёзнинг жазирамасида ҳам бу ҳовлида гир-гир шабада эсарди. Райҳонларнинг ҳиди ҳовлини тутиб кетар, Адолат эса яланг оёқ бўлиб сув сепгани сепган эди.

— Мана, яна баҳор келди. Лекин бир қарич ерни биров чопмабди. Чарақлаб офтоб чиққан кунларида уни биров супурмабди. Энди бу ҳовлининг ёнидан қўн-қўшнилари ҳам шарпа чиқармай, қарамай ўтаётгандай. Девордаги туйнук беркитиб ташланган. Энди у томондан қувноқ Зумраднинг «Адол!» деган овози сира эшитилмайди.

Адолат ҳовли юзидан нималарнидир териб еб юрган бир жуфт мусичага қараб, узоқ тикка турди. Мусичалар ҳам Адолатнинг ҳозирги ҳолатини сезгандай, ҳеч бир чўчимасдан унинг оёқлари остида юришарди.

Адолатнинг хаёлини эшикдан кирган Ҳамдам ака бузди.

— Адолхон!

Адолат югуриб унинг ёнига борди.

— Нима қилиб юрибсиз, Ҳамдам ака?

— Мени Мўттихон опа юборди. Сизнинг маҳаллага ёлғиз келганингизни эшитиб, қаттиқ хафа бўлди.

— Султон ака бор-ку!

— Шундай бўлсаям.

Адолат шу куни кечгача маҳалла айланиб, хотинларни жума куни бўладиган зиёфатга таклиф қилиб чиқди. Баъзилари унинг сўзини тинглади, баъзилари юзини ўгирди. Баъзилари эса уни остонадан қувдилар. Адолат гоҳ хурсанд, гоҳ хафа бўлди. Юрагидаги бутун яхши ниятларини бу жафокаш хотинларга тушунтириш учун қўлидан келганча уринди, лекин орқасига қайтмади.

Кечки пайт ҳориб, чарчаб, аясининг олдига кирди. Бироқ Тўтибу у билан кетишга кўнмай, оёғини тираб олди. Адолат уни ёлғиз ташлаб кетишдан хавотирланар, лекин ўзи ҳам қолмасди. Қоронғи тушиб қолди. Ҳамдам ака Адолатни қўзғалишга қистади.

— Ая, жон ая, бўлди, туринг. Қололмаймиз, ахир.

— Кетмайман! Ўлдиришса ўлдириб кетиша қолсин, жонимдан тўйдирдинг мени.

Адолат ночор аясини ташлаб кетишга мажбур бўлди. У, қоронғи кўчада Ҳамдам ака билан ёнма-ён борар экан, кўзидан қуйилиб кетаётган ёш уни гапиришга қўймас, Ҳамдам ака ҳам унинг ҳозирги ҳолатини ҳис қилгани учун гап қотмасди.

Булутлар орасидан баъзан ой кўриниб, тор, лой кўчаларга бир дамгина хира ёруғлик ташлайди-да, яна булутлар орасига кириб, кўздан ғойиб бўлади. Атрофга жимжит, даҳшатли қоронғилик чўқади. Баъзан туртиниб-суртиниб, шарпага ўхшаган йўловчилар ўтиб қолади. Яқингина жойдан хотинларнинг ёр-ёри эшитилди. Дам ўтмай, кўча бошидан икки-уч арава гулдураб кела бошлади. Адолат билан Ҳамдам ака уларга йўл бериб, кўча четига ўтишди. Бир текис айтилаётган мунгли

ёр-ёр бир бечора қизнинг энг қаттиқ изтиробини яширган бу тилсиз кечани ларзага солгандай янгради:

Дарёга тош отманглар,
Чўкар кетар, ёр-ёр.
Узоққа қиз берманглар,
Олар кетар, ёр-ёр.
Узоққа берган қизнинг
Ранги сариқ, ёр-ёр.
Кўздан оққан ёши
Мисли ариқ, ёр-ёр.

Адолат арава кетидан анча қараб қолди. Ёр-ёр овозлари секин-секин пасайиб бориб, зим-зиё қоронғилик орасига сингиб кетгандай бўлди...

Адолат шу кунларда ҳам шодлик, ҳам азоб ичида яшади. Ҳаётидаги ҳозирги алам уни қанча қийнама-син, олдинда кўринган бахт уни тинмай ўзига имлар, энг оғир дақиқаларда унинг қалбига мадад бағишларди.

Тўтибу Адолатникига келмас, Адолат уни йўқлаб борган кезларида эса гоҳ очилиброқ гаплашар, гоҳида индамай, қовоғини солиб олар, йиғлар эди. Адолатнинг ўзи ҳам дадасини соғинарди. Лекин буни аясига нима деб айтсин, тушунтира олармиди буни...

Адолат ҳар куни кечқурун Усмонжонни кўриш орзусида уйига ошиқар, уни соғинар, лекин буни тан олишга ўздан-ўзи уяларди. У, Мўттихондан сўрамоқчи бўлиб, бир неча марта оғиз жуфтлади-ю, негадир, юраги журъат этмади. Зора, бугун келган бўлса, деган умид билан уйига қайтди. Бироқ бу гал ҳам уни ҳувиллаган уй кутиб олди.

Адолат кечалари аллавақтгача китоб ўқиб, Роҳила ёзиб берган русча ҳарфларни уларнинг тўғрисига ёзиб қўйилган ўзбекча нусхаси билан солиштириб, мутлақо

тушунмаса ҳам русча сўзларни ўқишга уринарди. Жуда зерикиб кетган кезларида Гуарнинг ёнига чиқар, ислохот ишларидан бўшаб, яна ўз ишига — заводига қайтган Сергей Петрович унинг кўнглини кўтариб, ҳазиллашар, у ердан Адолатнинг руҳи енгил бўлиб чиқарди.

Мана, бугун ҳам Адолат ҳориб-чарчаб қайтди. Ҳамдам ака билан хайрлашиб, уйига кирди-ю, хурсандчиликдан юзи ёришиб кетди. Уйда Зебихон, Санобархон, Хосниятхон, Раҳбархонлар ўтирардилар. Набижоннинг ўлимидан кейин ёлғиз қолган Раҳбархон бу аёлларга суяниб қолган, уларнинг ҳаммаси Раҳбархонларникида яшай бошлашган эди.

— Шунча қолиб кетдингиз? Хавотир олиб ўтирган эдик,— деди Зебихон уни бағрига босиб.

— Зеби опа, қачон келдингиз?— Адолат улардан баъзи бирлари билан кундузи кўришган бўлса ҳам ҳозир яна қайта кўришди.

— Яхши келибсизлар, юрагим тўлиб турган эди. Гаплашиб ётамиз,— деди Адолат хурсандчилик билан.

— Йўғ-э, биз кетамиз ҳали.

— Сизлар-ку, кўпчилик, мени ёлғиз қолдирасизларми?

— Бугун Усмонжон келса керак.

Адолат ялт этиб Хосиятхонга қаради. Негадир йўлдан қайтиб, қўлидаги чойнакни стол устига қўйди. Кейин ўз ҳаракатидан ўзи ўнғайсизланиб кетдими, бир оз қизарибди-ю, бирдан кулиб юборди. Унга қўшилишиб, хотинлар ҳам кулишди.

— Кеч бўлиб қолди, бугун келмайди,— деди у кулгидан ўзини тийиб.— Келган бўлса ҳам уйига келгандир.

— Келиши керак экан,— такрорлади Хосиятхон,— Мўттихон опа айтди, эртанги паранжи ташлашга этиб келиши керак экан.

Адолат чойнак кўтариб ташқарига чиқди. Айниқса,

кечқурунлари Гуарникада доим самовар қайнаб турар, чол-кампир аллавақтгача гаплашиб ўтиришар, чой ичишарди. Адолат чой дамлаш учун кирганда Гуар стол устидаги самовар олдида ўтириб, нимадир тикар, Сергей Петрович газета ўқирди. Адолат бу аҳил эр-хотиннинг ҳаётини доим ҳавас қилар, уларнинг бир-бирига содиқлиги учун ҳурматлар, ўзининг ҳам ҳаёти ана шундай бўлишини орзу қиларди.

— Кел, қизим, меҳмонларнинг сени анча кутиб қолишди-ку!— деди Сергей Петрович Адолатни кўриб. Адолат улар билан сўрашиб, Усмонжоннинг келиш хабарини айтди.

— Жуда соз иш бўпти-да,— Сергей Петрович кўзойнагини олиб, ўрнидан турди.— Катта ишларни бажариб, соғ-саломат келяпти. Яхши-яхши. Қела қолсин. Меннинг ҳам кўргим келди, соғиндим.

Адолат чой дамлаб чиқиб кетди. Эр-хотин унинг хурсандлигига қувонишиб, кетидан жилмайиб қараб қолди.

Эртага 8 Мартда хотин-қизларнинг биринчи ялпи паранжи ташлаш куни бўлиши керак. Бунга узоқ тайёрланишди. Лекин шундай бўлса ҳам маҳалла-қўйдан хотин-қизларни тортиш анча қийин бўлди. Эртага очилладиганларнинг кўпчилиги большевикларнинг хотинлари эди. Бироқ мўлжалланганлар келадими, очилиш маросими яхши, текис ўтадими, буни айтиш қийин. Паранжи ташлаш ҳақида гап бўлгандан кейин баъзи большевикларнинг оиласида катта жапжаллар ҳам бўлди. Эри кўнса, хотини кўнмайди, хотини кўнса ота-онаси кўнмайди. Ҳатто қўйди-чиқдигача боришяпти. Коммунистларнинг ичида ўзини бегуноҳ қилиб хотинларининг қулоғини бураб қўйганлари ҳам йўқ эмасди. Хулласи, эртанинг ҳаяжони хотинларга уйқу бермади.

— Ишқилиб, яхши ўтсин-да, юрагим ўйнаб кетяпти,— деди Хосиятхон. Унга ҳеч ким жавоб бермади. Лекин ҳаммасининг хаёлида шу ўй эди.

— Эрталаб Холдорхон келиши керак,— Зебихон ўртадаги сукунатни бузиб, бошини кўтарди.— Энди уни қишлоқда қолдириб бўлмайди. Мен ҳам энди бошқа қишлоққа кетаман. Ўрнимга яна одам бориши керак.

— Мени юбора қолсинлар,— деди хаёл суриб ўтирган Раҳбархон.

Адолатнинг хаёлини кейинги кунларда комсомолга ўтиш, ўқишга бориш орзуси қамраб олган эди. У, булар ҳақида ўйлаганда секингина энтикиб қўяр, лекин шундай катта ишларни бажараётган ўртоқлари сафидан бир қадам узоқлашишни кўнглига сиғдирилмас, шундай қийин пайтда бу ишни сизлар қилаверинглар, мени ўқишга жўнатинглар, дейишга кўнгли бормас эди. Эртага бўладиган маросим унинг ана шу орзуларига йўл очадигандай туюларди. Адолатнинг хаёл чўккан кўзларида бирдан қувонч порлади.

— Эртага сафимиз яна кенгаяди,— деди у кулиб.— Ёрдамчилар кўпаяди, ишлаш анча осонлашади. Ана ундан кейин...

Адолат тўхтаб қолди. Бошқалар унга тикилиб, гапининг давомини кутиб турардилар. Лекин. Адолат бошқа гапирмади. Зебихон уни ийманди, деб ўйладими ёки ҳазиллашдими, кулиб деди:

— Ундан кейин тўй қиламиз.

— Йўр-э, ўқишга кетаман демоқчийдим,— деди Адолат қизариб.

— Тўй қилмасдан ҳеч қаёққа юбормаймиз,— деди Санобархон кулиб.

Адолат гапни бошқа томонга буриб юбориш учун қанча уринмасин, кўнглига ёқиб турган гапни қайтариш қийин бўлганиданми, тилига ҳеч гап келмасди.

Вақт ярим кечадан ошганлиги учун аёллар кетишолмади. Адолатнинг ёнида тунаб қолишди. Улар бир-бирини дам олсин деган ният билан жим ётишар, аслида эса биттаси ҳам ухламаган эди. Тонгга яқин аёлларнинг кўзи бир илинди-ю, яна тезда уйғонишди. Ҳаво чарақ-

лаб очилиб кетган эди. Яшиллик югурган дарахтларнинг учларида илк баҳор қуёшининг олтин шуълалари товланарди. Атрофда баҳор нафаси кезади, қишда бу ерларни тарк этган қушлар яна учиб келишган, новдаларга қўниб чуғурлашади. Баҳор офтобида яйрашиб, патларини тозалашади.

Аёллар нари-бери нонушта қилишиб, йўлга тушишди. Улар бир-бирига гап қотмас, фақат шошилишарди. Ҳозир ҳар бирининг юрагида кечаётган хаёл, истак ва ҳаяжон бошқасига жуда ошна бўлганданми, ҳар қалай, улар жим боришарди.

Хотинлар клубга кириб борганларида Мўттихон билан Роҳила аллақачон келган экан. Холдорхон ҳам етиб келибди. У билан бир четда гаплашиб турган Мўттихон ўзини хотиржам тутишга уринса ҳам, ҳаяжонлангани биллиниб турар, тиниб-тинчимаган Роҳила эса бир даста қоғоз ичидан алланарсаларни ажратарди. Хотинлар кўришишди. Бир даста қоғоз қучоқлаган Роҳила Адолатни секин имлаб, ташқарига юрди. Адолат унга эргашиб, клуб ҳовлисига чиқди-ю, ҳам ҳайронлик, ҳам қувончдан гангиб қолди. Ҳовлига қўйилган ўриндиқларнинг бирида уч-тўрт киши билан суҳбатлашиб, Усмонжон ўтирарди. Тўрдаги узун столга қизил алвон ёпилган, устида қизил чойнак билан пиёла турарди. Юқорига, деворга Ленин-Сталиннинг портрети осилган. Крупская ва Клара Цеткиннинг суратларидан бошқа Адолатга унча таниш бўлмаган яна бир қанча кишиларнинг суратлари бор эди.

Усмонжон клуб томонга орқасини қилиб ўтирганидан Адолатни кўрмади. Паранжисини оловга ташлаётган аёлнинг сурати солинган плакатни деворга қадаётган Роҳила Адолатнинг йўлда туриб қолганини кўриб, қўли билан имлаб чақирди. Лекин Адолат ўрнидан жилмади.

— Адолат, келинг, ёрдамлашворинг.

Усмонжон ялт этиб орқасига ўгирилди. Саросимада

қолган Адолат ундан кўзини олиб, Роҳила томонга юрди. Титраган қўллари билан плакатнинг бир четидан ушлади.

— Яхшимисиз, Адолат?— шундоққина қулоғи остида айтилган бу гапдан Адолатнинг юраги баттар ўйнаб кетди. Плакатни қўйиб юбориб, орқасига ўгирилди. Қора костюм кийган, соч-соқолини янгигина олдирган Усмонжон кулиб, унга қўл узатиб турарди. Адолат шошиб қўлини узатди-ю, ҳол-аҳвол сўрашга тили келмай, қизариниб ерга қаради. Роҳила плакатларни қўлтиқлаб, секин нари кетди.

— Яхши юрибсизми, аямлар тинчми?

Адолат бош ирғади.

— Қачон келдингиз?— Адолат, соғ-салолат келдингизми, дейиш ўрнига бу саволни берганидан баттар уялиб кетди.

— Кечаси келдим. Жуда кеч келдим. Шунинг учун боролмадим.— Усмонжон, энди кетмайман, демоқчи бўлди-ю, лекин оғзидан бошқа гап чиқди,— Сергей Петровичлар тинчми?

Бир оёғи билан ер чизиб турган Адолат яна бош қимирлатиш билан жавоб берди. Клубдан Мўттихон бошлиқ бир тўда хотинлар чиқиб келишди.

— Майли, ишингиздан қолдирмай, кечқурун гаплашамиз.— Усмонжон нари кетди. Адолатнинг кўзи кулиб келаётган Мўттихонга тушди-ю, ўзини қаёққа уришини билмай Роҳиланинг ёнига чопди...

Очилгани келган хотинларнинг кўпчилигини эрлари етаклаб келарди. Бу кишилар — коммунистлар, шаҳар ва район қўмитасининг ходимлари ва бошқа масъул вазибаларда ишловчилар эди. Уларнинг баъзилари қувноқ, баъзилари тунд.

Мўттихон билан ниманидир гаплашаётган Усмонжон йиғилганларга имо қилиб, деди:

— Қаранг, биронтасида янги паранжи йўқ, яхшисини уйига ташлаб келишибди.

Мўттихон кўз югуртирди. Ҳақиқатда ҳам кўчада жуда кўп учрайдиган, этакдай чиммат тутиб, барқут паранжи ёпинган аёллар бунда йўқ эди. Ҳаммасининг бошида эски, нимдош паранжи, юзларида бир парча чиммат. Бу ерга ёшларни эмас, мункайган бир тўда кампирларни йиғиб келишганга ўхшарди.

Машшоқлар ашула бошлаб юбордилар. Одамлар ўртасида шивир-шивир, жонланиш бошланди:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,

Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил.

Кишилар ўртасида ўтирган Нуъмонов бирдан безовта бўлиб ўрнидан турди-да, кўча томонга югурди. Ҳамма ҳайрон бўлиб, унга қараб қолди. Бир нафасдан кейин нурсизгина парпаша паранжи ёпинган, ўрта бўй аёлнинг қўлидан этаклаб, тортқилаб кириб келди.

— Буни қаранг, зинғиллаб қочиб кетяпти қарасам,— деди юзини рўмолча билан артиб.— Яхшиям кўриб қолдим, бўлмаса яна мен айбдор бўлардим.

Адолат аёлнинг қўлидан этаклаб, хотинлар қаторига олиб бориб ўтқазди.

— Яхши тушунтиролмабсиз хотинингизга,— деди Мўттихон киноя билан унга.

Музыка тўхтаб, гала-ғовур тинди. Ташқаридан яна қандайдир паранжилик хотин кириб келди. Адолат уни қаршилашга югурди. Хотин чимматини қия очиб, Адолатга қаради.

— Тўхтахон опа!

— Жим!

— Нега паранжи ёпиндингиз?

— Бошқатдан очиламан. Одамларнинг кўзида очиламан.

Тўрдаги қизил алвон ёпилган стол атрофига Тош-

кентдан келган вакила хотин бошлиқ Мўттихон, Зеби-хон, Санобархон, Хосиятхонлар чиқиб боришди. Улар ичида Усмонжон ва шаҳар фирқа қўмитасининг ходимларидан яна икки киши бор эди. Мўттихон Адолат билан Роҳилани ҳам чақириб, ўз қаторига ўтқазди. Адолат бир оз ўнғайсизланиб, ерга қараб ўтирар, лекин энди Усмонжон билан бир сафда, у билан ёнма-ён ўтирганига ич-ичидан қувонар эди. Ахир, яқиндагина қоронғи чиммат остидан саҳнада ўтирган Усмонжонга қанчалик ожизлик билан боққан эди. У маҳалда Усмонжондан ўзини жуда йироқда ҳис қилган ва унга етишишдан кўнглини узиб ҳам қўйган эди. Энди эса у, мана, ёнида, у билан бир қаторда ўтирибди. Энди Адолатнинг ҳам бу сафда ўзига яраша ўрни бор.

Мўттихон кичкинагина кириш нутқидан кейин, сўзни Тошкентдан келган аёлга берди. Тўладан келган, ўрта бўй бу аёл кўк материалдан костюм кийган, қўнғир сочини чиройликкина қилиб турмаклаган ёқимтойгина хотин эди. У анча сўзлади. Бошқа шаҳарларда бўлган баъзи бир воқеаларни ҳам айтиб берди. Совет ҳокимиятининг хотин-қизларга қилаётган гамхўрлиги ҳақида, энди уларнинг эзилишига чек қўйилганлиги ҳақида узоқ ва таъсирли қилиб гапирди. Бутун айбни хотинларга қўйиб, ўзларини оппоқ қилиб кўрсатадиган баъзи бир эркаклар ҳақида ҳам гапириб, хотинларни уларга нисбатан ҳушёр бўлишга чақирди.

— Бугун,— деди у сўзининг охирида,— бу ерга паранжи ташлашга келган ўртоқлар ўзларининг одам эканлигини биринчи бўлиб тушунган ва биринчи бўлиб намоёиш қилган энг бахтли аёллардир. Энди бу зиндондан қутулинг, ўртоқлар! Юзингизга офтоб, нур тегсин, кулги балқисин! Уқинг, ишланг, ҳаёт сизники!

Зангори шоҳидан тўн, чуст дўппи кийган ўттиз ёшлардаги бир йигит қарсақлар остида стол ёнига борди. У хотинлар тўдасидан аллакимни имлаб чақирди. Паст бўйли, паранжили аёл секин-секин юриб, унинг

ёнига борди. Йигит аёлнинг бошидан паранжисини олиб, ўртага ташлади.

— Мана, бизнинг рафиқамиз, — деди йигит ўтирганларга қараб, — энди ҳеч қачон паранжи ёпинмайди.

Одамлар қарсак чалиб юборишди. Аёл эса уялиб бошини эгди. Большевиклар кетма-кет хотинларининг бошидан паранжиларини олиб, ўртага ташлайвердилар. Қарсак, ғала-ғовур тинмади. Янги очилганлар бир-бирига кўз ташлашиб, ерга қараб ўтиришар, эркаклардан баъзи бирларининг кўзи эса уларда эди.

Паранжисини бошидан юлиб, ўртага Тўхтаҳон отилиб чиқди. Унинг авзойига қараган одамлар бир нафас жим бўлиб қолдилар.

— Худо ўлим берсин бу чачвонга! — деди у паранжисини ерга отиб уриб. Кетидан Холдорхон ҳам шундай қилди. Қарсак кетига қарсак уланди. Шу пайт ўртада яна бир аёл пайдо бўлди. У, паранжисини бошидан олди-ю, лекин ерга ташламади. У нимадир демоқчи, бироқ гапиролмас, афтидан, юрагидаги алам, изтиробни ифодалашга сўз тополмасди. Лабини бир неча марта жуфтлади-ю, ҳаяжонидан гапиролмай кўзига ёш олди. Шу пайт бир қучоқ шох-шабба кўтариб келган Ҳамдам ака гулхан ёқиб юборди. Аёл юрагидаги гапни энди топгандай жилмайди, кейин югуриб бориб, чачвонини оловга ташлади. Бу ҳам етмагандай, ўртада уюлиб ётган паранжиларни ҳам кўтариб бориб, оловга отди.

Қарсак тинмас, гулхан борган сари алангаланиб кўтарилар эди. Атрофни латта ва жизгинак ҳиди тутиб кетди. Адолат ҳаяжондан тикка туриб олиб, қарсак чалар, қувончдан аъзойи бадани титрар эди. Шу пайт унинг кўзидан Зумрад билан Гулнор ўтди. Кўзига беихтиёр ёш келди. Лекин бу ёш йиғидан бўзрайган ҳасратли юз устидан эмас, кулган юз устидан думалаб тушди. Одамларни оралаб унинг ёнига келган Роҳила Адолатни бағрига босди. Қарсак тинмас, музыка жаранглар,

гулхан эса ҳамон авжланарди. Унинг шуъласи хотинларнинг табассум югурган юзларини ёритган эди. Юзларини эмас, қалбларини ҳам ёритган эди. Чунки бу гулханда уларнинг асрлар бўйи чеккан жабру жафолари ёнар, қўл-оёқларини боғлаган пўлат кишанлар кулга айланмоқда эди.

Гулхан ҳамон авжланар, музика, қарсак тинмасди.

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил...

1956—1957 йиллар

О Л О В

Ширмонхон ўғлини силтаб итариб уйга киргизди-да, эшикни қаттиқ ёпди.

— Шарманда!— деди нафаси оғзига тиқилиб.

Фарҳод онасига орқасини ўгирганича дераза олдига бориб тўхтади.

— Кимга ўхшадинг сен, билмай қолдим. Номусга ўлдирдинг мени! Ҳозир гўдаклар ҳам мактабдан чиқиб далага чопади, уятсиз! Сен-чи! Нима қилиб юрганнингни билмаяпсанми ўзинг? Колхоз онангнинг маҳрига тушган-у, сен унинг эркатойимисан?! Айт менга, нега гап уқмай қолдинг? Наҳотки опангчалик бўлолмасанг? Далада хотинларнинг қайси аҳволда ишлаётганларига қарайсанми? Наҳотки ўшаларнинг биттасичалик меҳнат қилолмасанг? Ердан бериш ўрнига мени ишдан қўйяпсан. Ўзим далада бўлсам, кўнглим сенда бўлиб қолди. Одамларнинг юзига қараёлмай қолдим сени деб! Даданг келганда нима жавоб берасан? Мен нима дейман? Нима, колхознинг томирига тушган қурт бўлмоқчимисан? Йўқ, меҳнатсиз нон чайнайдиган тишларингни суғуриб оламан бу ёққа!

Фарҳод ялт этиб онасига бир қаради-ю, кўзларини пирпиратиб яна ўгирилиб олди.

Ширмонхон асабдан титрар, бир вақтлар тўла бўлган бодом қовоқлари ичига ботиб, кишига ҳамма вақт мулойим ва самимият билан боқадиган кўзларига қайғу тўлган эди. У паст овоз билан, лекин бўғилиб гапирарди:

— Ун саккизга қадам қўйдинг-а! Сен ҳозир колхознинг жони бўлишинг керак, билдингми?! Йигитлар қон кечиб жанг қилишяпти. Сен бўлсанг... Топган улфатингни қара! Оғзингдан иккинчи марта бирон ҳид сезсамми, бола, мендан яхшилик кўрмайсан.

Фарҳод жаҳл билан юриб ойсининг олдига келди-да, оғзини катта очиб, бетига куфлади.

— Мана, ҳидлаб кўринг яхшироқ, ароқмас, одеколон деяпман-ку, ахир!

Ширмонхоннинг кўзига ўғлининг ҳозирги қиёфаси шу қадар даҳшатли кўришиб кетдики, юзига шапалоқ тортиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

Фарҳод ўнг қўли билан шапалоқ тушган юзини ушлаганича орқасига тисарилди.

— Менинг болам шунақа кўрнамак бўладими-а?— деди Ширмонхон кўзига жиққа ёш олиб.— Шу умидда катта қилувдимми сени! Йигитлар урушда жон олиб, жон берапти. Сен бўлсанг...

Ширмонхон юзини қўллари билан тўсганича пиқиллаб йиғлаб юборди. Фарҳод кўзларини катта очиб, онасига ҳайронлик билан қараб қолди. Кейин уй ичига бесаранжом бир назар ташлади-да, шиддат билан юриб, эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетди.

— Шошма, қаёққа?!

Фарҳод қулоқ солмади. Бир нафасдан кейин қайтиб кирди. Иккинчи уйдаги стол тортмаларини тарақ-туруқ очиб, нималарнидир олди-да, эшикни яна қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Ширмонхон сапчиб ўрнидан туриб, дераза ёнига борди. Фарҳод кўринмади.

Ширмонхон дарвозанинг қимирлаб турган занжирига тикилганча бир лаҳза туриб қолди.

Ҳаво жуда айниган эди. Кун эндигина туш бўлганига қарамай, кеч кирганга ўхшарди. Ширмонхон ҳовлига чиқди. Осмон юзини қоплаган турқи хунук булутларга ташвишли назар ташлади, дарвозани шошилинич қулфлаб, колхоз саройига қараб кетди.

Қоровул Болтабой ота раиснинг ноҳушлигини дарров сезди. Ҳали Фарҳодни олдига солиб кўча бошидан ўтиб кетганини ҳам олисдан кўрган, кейинги кунларда ўгли ёшлик қилиб, уни куйдираётганлигини ҳам фаҳмлаган эди.

Ширмонхон Болтабой отани ҳурмат қилар, кўрганда унинг кўнглини кўтарадиган икки оғиз сўз айтмасдан кетмас эди. Ҳозир бўлса саройга кириб, отни етаклаб чиққанида ҳам уни кўрмаётгандек эди.

Болтабой ота унга зимдан термилар экан, кошки дарди аламини айтса, менинг кўнглимни кўтарганидек, мен ҳам унинг кўнглини кўтарсам, далда берсам, насихат қилсам, деб ўйларди.

Болтабой ота оғир касалликдан кейин дала ишларига ярамай қолган эди. Икки ўгли урушга кетиб, ҳовлида янги туширган келини билан ўзи қолди. Орадан бир-икки ой ўтар-ўтмас келини ҳам кўч-кўронини ортиб, она-синикига кетиб қолди.

Хувиллаб қолган уйда Болтабой ёлғиз туролмади. Енгилроқ иш сўраб раиснинг олдига келди.

Шундан бери у уйига камдан-кам борарди. Омборхона айвонидаги чорпояда тунаб қолаверарди. Уйда нима ҳам қилсин. Биров кутмаганидан кейин, қаерда қолди деб ўйлайдиган, суриштирадиган одами бўлмаганидан кейин бари бир эмасми унга. Уйига борса алами ортади, холос. Ўғиллари эсига келади. Тўй-тамоша билан тушган келинининг аравага кўч юклаётгани кўзига кўриниб кетади. Гоҳ раҳми келса, гоҳида ранжийди. Қампири бўлганда, балки келини кетмасмиди? Гурунглашиб, бир-бирига суяниб ўтиришармиди балки?

Ўғиллари эсон-омон қайтармикин? Мана, биттасидан анчадан бери хат ҳам, хабар ҳам йўқ. Болтабой ота ўғилларидан келган хатни ювилавериб оқариб кетган кўк сатин белбоғига тугиб юради. Ёлғиз ўзи қолган кезларидан очиб, худди қоғоз озор топмасин дегандек эҳтиётлик билан аввал бир силайди, кейин термилиб ўтира-

ди. Баъзан қўли бўшроқ биронта ёш-ялангни кўриб қолса, ўқитиб қайта-қайта эшилтади.

Ширмонхон отини тўхтатиб, эгарини тўғрилар экан, бир қўли билан соқолининг учини ўйнаб турган Болтабой отага қаради.

— Соғлигингиз яхшими, ота?

— Худога шукур.

— Ҳавони қаранг, жуда тумшайиб олди. Ғўзалар сал ўзини тутиб олса яхши бўларди.

Болтабой ота беихтиёр осмонга қаради. Отга минмоқчи бўлиб турган Ширмонхон бирданига жиловни бўш қўйиб юбориб, Болтабой ота томонга юрди.

— Сизга бир гап айтмоқчи эдим, ота.

— Хўш?

— Анови кўчиб келган ўқитувчи хотин бор-ку, синглиси ҳам ўқитувчилик қилади...

— Ҳа, ҳа, билдим.

— Ушаларнинг турган уйи жуда тор, мазаси йўқ. Ёмғир-яшинда чакка ўтар экан. Шулар уйингиздан биттасига кўчиб чиқса қалай бўларкин, деб сиздан сўрамоқчи эдим. Ҳам ҳамроҳ бўлади, жуда яхши жувон ўзи.

— Бош устига, болам. Бекор ҳам ётибди.

— Раҳмат, ота. Йўқ демаслигингизни билар эдим.

Ширмонхон жилови бўш бўлишига қарамай, ҳамон ўрнида қимирламай турган отга чаққонлик билан минди-да, жадал қамчи босди.

— Мени биров сўраса далада дерсиз.

Баҳор осмони бугун қовоғини жуда солиб олган. Йилт этган офтоб кўринмайди. Ҳамма нарса намиққанга, ҳатто дарахтларнинг ҳали гард юкмаган кўм-кўк барглари ҳам яшиллигини йўқотиб, аллақандай кул ранг тусга кирганга ўхшайди. Қимир этган шабада йўқ.

Ширмонхон эндигина уч қулоқ бўлган ғўзаларга қараб борар экан, кўнгли бир орзиқиб тушди. Сал ўзини тутиб олсайди, ерга ёпиштириб кетадия бирон дўл-ём-

ғир ёғиб қолса! Ёғмасин-да, ишқилиб, ўтиб кетарминки? Зора ўтиб кетса, деб ўйларди.

У катта тош йўлдан сўқмоққа бурилганида қуртга барг кесаётган қизларнинг кулгисини эшитди. Янги каллак урилган тут устида қўлига болтасини ушлаб Собиржон ўтирибди. Қизлар бўлса пастда чувиллашяпти. Улар рансни кўришлари билан кулги аралаш гап қотишди:

— Буни қаранг, Ширмон опа, кўтариб олмасаларнинг тушмайман, деб ўтириб олди.

— Шунақами?— деб кулди Ширмонхон ҳам.— Рост-да, кўтариб олсаларнинг нима қилади шундоқ йигитни.

Собиржон гуп этиб, ўзини ерга ташлади. Икки қўлини шимининг икки ёнига артар экан:

— Пайтдан фойдаланиб қолай девдим-да. Йигитлар қайтишганда булар мени ёнига йўлатишармиди,— деб кулди-да, иккинчи тутга қўйилган шотига чиқа бошлади.

— Биз тўрттамыз, сизни кўтариб ололмаймыз, десак, йўқ, саккизтасизлар деб ҳеч ишонмайди-я!— деб кулди иккинчи қиз Собиржоннинг ғилайлигига шама қилиб. Кейин унга болта узатар экан, яна ҳазиллашди:— Эҳтиёт бўлинг, тагин мен ҳам қуртга барг бўлиб кетмай...

Ширмонхон улар билан бир оз гаплашиб тургандан кейин, отни иккинчи бригада томонга бурди. Орқасидан қизларнинг қаҳқаҳаси аралаш қарс этиб шохнинг сисгани эшитилди.

Этаги уфққа туташгандай кўринган бепоен далада одам гавжум эмас. Ҳар жой-ҳар жойда хотин-қизлар туркум-туркум тизилиб, ғўза чопишяпти. Мана шу кўз илғамас яшилликни кўкартираётган, яшнатиб, обод қилаётган куч асосан шу аёллар эканини ўйлаганида Ширмонхоннинг қалбида ҳам ғурур, ҳам азобга ўхшаган ғалати бир ҳис пайдо бўлди. Урушга кетган эрини кўз олдига келтиради-да, хаёлан унга гапирди. Кўряписизми, ҳукуматимиз буларнинг қўлидан кетмонни олиб, қаддини ростламоқчи эди. Болангга ҳам, уйингга ҳам қара, ҳам ишла, ҳам дам ол, деяётган эди. Уруш улар-

нинг бағридан эрларини, ўғилларини тортиб олди. Эрлари ва ўғиллари ўрнига ҳам бу ерда уларнинг ўзлари қолди. Шуни яхши билаётгандирсизлар, дея фронтчиларга му-рожаат қиларди Ширмонхон. Билаётган бўлсанглар яхшироқ урушинглар. Нега ҳадеб орқага чекиняпсизлар? Йўқ-йўқ, орқага чекинишга сира ҳаққингиз йўқ! Ҳамма, ҳаммаси учун душмандан ўч олмасанглар, бу аёлларнинг садоқатини оқлаб бўлмайди. Қарздорсизлар ҳозир...

Ширмонхоннинг хаёлига яна ўғли тушди-ю, кўнгли баттар ғашланди.

Эри фронтга кетгандан кейин колхозчилар Ширмонхонни раис қилиб сайлашди. Унгача Ширмонхон бригадир бўлиб ишлар, бутун хатти-ҳаракати билан эрига гап тегизмасликка, намуна бўлишга интиларди. Раис яхши ишлаганлар қаторида хотинининг номини айтмаганида, колхозчилар эслатиб туришар, ҳамма кўриб турган ҳақиқатни тан олмаслик камтарлик бўлмайди, раис, деб унга таъна ҳам қилишарди. Ҳатто қишлоқ хўжалик кўр-газмасига кандидатлар кўрсатилганида колхозчилар рўй-хат бошига Ширмонхонни ёздиришди. Бундай кезларда раис хижолатлик билан жилмайиб турар, Ширмонхон эса унинг кўзларидан миннатдорлик туйғуларини уқиб оларди.

Буларнинг оиласини қишлоқда ҳавас қилмаган одам йўқ деса бўларди. У вақтда қизи Мақсуда ўрта мактабни битириш олдида, Фарҳод бўлса саккизинчи синфда ўқир эди. Болаларнинг туйғун, меҳнаткаш, боодоблигидан эр-хотин ниҳоятда хурсанд эдилар.

Ширмонхон Москвадан кўрғазмадан қайтиб келиши билан уруш бошланди. Уша куни мактабда ўнинчи синфни тамомлаганлар шарафига кеча бўлмоқчи эди. Зиёфат, концерт тайёрланган эди. Зиёфат жуда совуқ ўтди. Драм тўғарагининг не ҳасратда тайёрлаган концерти шундоқ қолиб кетди. Қанча-қанча орзу-хаёллар билан етишган аттестатини Мақсуда ҳам индамай тортмага солди-да, ўқишга бориш ҳақида бир оғиз гапирмасдан далага иш-

га чиқиб кетди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, дадаси фронтга жўнади.

Отасининг йўқлиги, онасининг бўлса доим иш билан бандлиги Фарҳодни бирмунча ўзбошимча қилиб қўйди. Бунинг устига, баъзи одамлар, раиснинг ўғли деб ҳаддан ташқари унинг кўнглига қарашди, айбини яширишди, гуноҳини айтишмади. Ҳатто табелчи унга қўшимча меҳнат куни ёзиб юрди. Бунинг аввал ҳеч ким пайқаманган эди. Аванс вақтида колхозчилар билиб қолишиш, шов-шув кўтаришди. Ширмонхон табелчини ишдан бўшатди. Ўғлининг ортиқча олган ҳақини эса колхозга қайтариб берди. Бироқ Фарҳод меҳнатга чап беришга анча ўрганиб қолган эди.

Бир куни сўрамай-нетмай уч кун йўқ бўлиб кетди. Ширмонхоннинг бормаган жойи, сўрамаган одами қолмади. Кейин унинг нима сабабдандир армияга олинмай, чайқовчилик қилиб юрган, бутун меҳнат аҳлининг назаридан қолган Қобил билан шаҳарга тушиб чиққани маълум бўлиб қолди.

Ширмонхон йиғлади-сиқтади, қарғади, насиҳат қилди. Бироқ мана бугун Фарҳод яна ишга чиқмабди. Ширмонхон уни қидириб Қобилникидан топиб келди.

Ўғлининг ҳалиги кайфияти Ширмонхоннинг кўзига кўриниб кетди-да, юраги бир сиқим бўлди қолди. Қаёққа кетди экан? Нима қилиш керак? Қандоқ қилса унинг кўнглига йўл топади? Ўрта мактабни битирганига мана бир йил бўлиб қолди. Ҳадемай армияга чақириб қолишлари ҳам мумкин. Нима қилса унинг кўнглига йўл топади? Эри урушга кетгандан бери кўпчилиكنинг — колхозчиларнинг кўнглига йўл топаётган Ширмонхон нега ўз ўғлига гап уқтиролмади, уни тўғри йўлга соллолмади қолди? Болалари дадасидан ҳайиқишарди. Бўлмаса ота уларни на урган, на сўккан эди. Шундоқ бўлса ҳам булар ундан ҳайиқишарди.

Пешонасига тушган муздек томчи Ширмонхоннинг хаёлини ўзига келтирди. У сесканиб, осмонга қаради.

Олида аллақасқа қаттиқ сел қуяётгани кўришиб турар, қорамтир уфқда осмондан ерга беҳисоб майда иплар тортилгандек бир соя кўзга ташланар эди.

Ширмонхон отга қамчи босди. Қутилмаганда шамол туриб, ёмғир кучайди. У иккинчи бригаданинг шийпони-га бурилганда олисдан бировнинг қичқириғи эшитилди:

— Ҳай, келинларў-ў-ў, ғўзага сув уриб кетди!!!

Ширмонхон овоз келган томонни аниқлай олмай бир нафас тўхтаб қолди. Ёмғир қуюни остида бирови кетмон билан, бирови кетмонсиз қулоқ бошига югуриб кетаётган хотинларни кўрди-да, у ҳам отни ўша томонга чоптириб кетди.

* * *

Ширмонхон айвонда туриб ёмғирда шалаббо бўлган кўйлагини сиқар экан, узун сочларидан ёмғир сувини сидираётган Мақсуданинг юраги бирдан увушиб кетди. Яқиндагина қувноқлиги, шўхлиги билан ҳамманинг ҳавасини келтирадиган аяси бирданига қариб қолгандай туюлди. Ўша қувноқ кулги, ҳазил энди қандайдир жиддият, ўй ва ғазаб билан аралашиб кетган эди. Айниқса дадасидан хат келмай қўйганидан бери аясининг кўзидан уйқу ҳам қочди. Қошки хотинларга ўхшаб йиғласа, дардини айтса. Йўқ, ўзини меҳнатга уради, холос. Уйига ярим кечада қайтган пайтларида ҳам чироқни ўчирмай тонг оттиради.

Нима ҳам қилсин, раиснинг ўзи йиғлаб берса, бошқа аёллар нима қилади? Ширмонхон аввал хотинларга қувноқ яшашни ўргатган бўлса, энди сабр-тоқати билан уларга ҳам ўрнак, ҳам ҳамдард эди.

Мана, ҳозир у уруш аро йўлда қўйган, ҳали битмаган айвон зиҳида туриб, атрофдаги ҳамма нарсани унутгандай бир хаёл билан кийимларини сиқапти. Ёзилиб кетган ҳўл соч толалари баданига ёпишиб қолган, яланг оёқлари олдида бир пойи тўнкарилиб ётган этигининг қўнжидан ҳамон лойқа сув сирқимоқда.

Мақсуда уйдан костюм олиб чиқиб, аясининг елкаси-га ташлар экан, уни оҳиста қучоқлади.

— Киринг уйга, ая. Мен ўзим тозалаб, ювиб қўяман.

— Уғилойдан хабар олиш керак эди-да.

— Хавотир олманг, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Билагининг озгина жойини шох тилиб кетибди, холос. Яхшилаб боғлаб қўйганмиз.

Ширмонхон уйга кириб, лампа пилигини кўтарди. Қайтиб чиқиб, айвондаги примусни ёқиб, тунука чойнакни устига қўйди-да, ўзи ўша жойда чўнқайганича ўйга толди. Примуснинг тинмай повиллаши унинг хаёлига қанот бергандай, у атрофидаги ҳамма нарсани унутгандай эди. Унинг кўзидан мурғак ғўзаларни офатдан сақлаб қолиш учун жонларини аямай, ўзларини сувга отган колхозчилар ўтарди.

Муҳаббат ҳар қандай балони, ҳатто ўлимни ҳам енгади, деб тўғри айтганлар. Юртига, колхозига, меҳнатига, фронтдаги жигарбандларига бўлган садоқати ва меҳри буларга ана шундай енгилмас куч берди. Улар тўлқин билан, табиат ўжарлиги билан паҳлавонлардай олишдилар. Шохга тирмашиб, тўлқинлар орасида гоҳ йўқолиб, гоҳ кўриниб сораётган Уғилойни эслаганида Ширмонхоннинг бадани жимирлаб кетди. Эри қандай яхши кўрарди бу жувонни! Ун йиллик турмушларида кўпинча уй ишига ўзи боқишарди. Буни ҳамма билар, ҳамма ҳавас қилар, баъзан эса ҳасад қилувчилар ҳам топиларди.

Эр-хотин кечқурун даладан бирга қайтишар, Уғилой боласига қараса, эри овқат пиширар, нима қилиб бўлса ҳам хотинининг оғирини енгиллатишга уринарди. Утинни ёриб, тахлаб, челақларга сув тўлдириб, устини тахтачалар билан ёпиб қўярди.

Байрам бўлса атайин шаҳарга тушиб, Уғилойга ажойиб совғалар олиб чиқарди. Улар ҳамма вақт бир-бирларининг кўнглига қараб яшашарди.

Ана шундай эрка, севимли, нозик хотин бугун тўлқинлар билан олишди. Балки севимли бўлганидан шундай қилгандир. Балки эрининг бақувват қўллари унинг билакларидан тутган, муҳаббати мадор бағишлагандир. Севмаган, севилмаган одамнинг қўлидан бундай жасурлик келмайди, албатта.

Унинг ана шу аҳволини эри кўрганда нима қиларди...

Нега Фарҳод шу маҳалгача келмаяпти? Қаёқда юрибди экан? Яна бир оз сабр қилса, балки келиб қолар. Қандай қилиб йўлга солса бўларкин...

Чойнакнинг қопқоғи шиқирлаб Ширмонхоннинг хаёлини бузди. У қуруқ чой қидириб, тоқчаларни тимирскилаб юрганида эшик тақиллади. Ҳайрият, Фарҳод келди.

Ширмонхон шошиб айвонга чиққанида кир ёйиб юрган Мақсуда дарвозани очган эди. Ҳовлига Фарҳод эмас, бир қўлидаги кичкина ҳассасига суяниброқ, оқсоқланиб, яқинда фронтдан қайтган Маҳмуд кириб келарди.

— Келинг,— деди Ширмонхон бир оз бўшашиб.

Маҳмуд анча вақтгача келишининг сабабини айтмасдан маънос ўтирди. Ширмонхон бунга ҳеч қандай маъно бермади. Чунки унинг Мақсудага зимдан термилиб юришини сезар, сукут сабабини ҳам шундан деб билиб, йигитни хижолат қилмаслик учун ундан бундай кайф ваҳми ҳам сўрамай қўя қолди.

Мақсуда уларнинг олдида чой, нон қўйиб, кириб кетганича уйда ғимирсилаб юрди. У доим шунақа қилади. Маҳмудга рўпара келмасликка, унинг интизор ва илтижо билан термилишини кўрмасликка ҳаракат қилади. Нима қилсин, унинг кўнгли бошқа биров билан банд.

Маҳмуд нимагадир атрофга бир жавдираб олди-да, чуқур нафас олиб гап бошлади.

— Бугун иш билан военкоматга чиқувдим...

Маҳмуд тўхтаб қолди. Гапнинг давомини кутиб турган Ширмонхондан кўзини бошқа ёққа олди.

— Фарҳодни кўриб қолдим.

— Нима? Фарҳодни? Нимага?— деб Ширмонхон ўрнидан туриб кетди.

— Қомсомоллар билан кўнгилли бўлиб жўнаб кетди.— Маҳмуд оғир юкни елкасидан ташлагандай бир нафас олиб, хиёл титраган қўллари билан рўмолчасини чўнтагидан чиқарди-да, юзини, пешонасини артди.

— Қаёққа? Қачон?— деб Ширмонхон қичқириб юборди. Уйдан Мақсуда югуриб чиқди.

— Нима бўлди? Нима гап?

Индамай ўтирган Маҳмуд ҳам, титраб йиғлаётган Ширмонхон ҳам унга жавоб бермади. Довдираб қолган Мақсуда аясини суяб уйига олиб кирди. Хаёлига дадаси, анчадан бери ундан хат-хабар йўқлиги тушиб, қўрқиб кетди. Йиғлаётган оёқсини тинч қўйиб, ташқарига Маҳмудни қидириб чиқди. Лекин ҳовлида ҳеч ким йўқ, дарвоза қия очиқ турар эди. Қайтиб уйга кирди.

— Ая, аяжон! Нима бўлди? Дадамдан... йўқ! Айтинг!

Ширмонхон бошидан рўмолини сидириб олиб, кўзини артди.

— Болам, болагинам... Ҳамма ўғлини ўлиб, қучоқлаб жўнатса, мен уриб ҳайдаб жўнатдимми сени?!

— А? Фарҳод? Кетибдими?!

Мақсуда деворга суянганича қотиб қолди. Бир меъёрда липиллаб ёнаётган лампа унинг оқариб кетган юзидан оқаётган кўз ёшларини гоҳ ёритиб, гоҳ ўчирарди.

— Йигит бўлгандан кейин кетади-да, ая, ҳамма йигитлар ўша ёқда,— деди кейин оёқсинга тасалли бериб Мақсуда.

* * *

Бугун ҳаво жуда беғубор эди. Ёмғир ювган япроқларда қуёшнинг нури яйраётганга ўхшайди. Атроф беғубор ва кўм-кўк.

Правление ҳовлисидаги эндигина оқара бошлаган бир туп тут дарахтининг шохида қушлар патирлайди. Беғам мусичалар одамларнинг оёғи остигача келиб дон қидиради.

Ширмонхон тезда беш-ўн колхозчини Уғилойнинг бригадасига — сел босиб кетган жойларга қайта чигит экиш учун ёрдамга юборишни бригадирларга топшириб, ўзи кутиб турган бухгалтернинг баъзи бир қоғозларига қўл қўйиб бериш учун идорага кирди.

Ҳар хил плакатлар, шиорлар ёпиштирилган хонада секретарь қиз тажанглик билан чўт уриб, олдидаги форма чизилган қоғозга алланарсаларни ёзарди. Столдаги кичкина тугун билан эшик олдидаги кетмонни кўрган Ширмонхон унинг далага шошилаётганини дарров сезди.

— Муяссархон, нима ёзясан, қизим?

— Э, кўрмайсизми,— деди бошини кўтармай Муяссар,— кеча даладан кеч қайтганим учун қишлоқ советида ҳеч ким йўқдир, деб ўйлаб, сводка бермаган эдим. Ҳозир шунга тиқилинч қилишяпти. Биратўласига икки кунлигини бера қоларман, десам, ҳалиги маҳмадона секретари сира кўнмайди-я! Гўё ишлари шунга қараб қолгандай. Кунда сводка, кунда сводка. Ҳеч бўлмаса беш кунда, ўн кунда сўрашса ҳам кошкйди.

Ширмонхон ҳам кошкйди деган маънода кулиб қўйди-да, бухгалтер қўйган қоғозларга кўз югуртира бошлади.

Муяссар тайёр бўлган сводкани нимдошроқ яшил мовут ёпилган столнинг бир четига қўйиб, қолган папка, қоғозларни шошиб-пишиб тортмаларга жойлади.

— Мақсуда кетгандир-а?— сўради у чиқиб кетаётиб.

— Кутубхонага бориб, кейин кетмоқчи эди,— жавоб берди Ширмонхон қоғозлардан кўзини узмай. Кейин бухгалтерга ўгирилди:

— Ёғ олиб келишдими?

— Ҳа.

— Аванс тайёрланглар. Фронтчиларнинг оиласига кўпроқ эътибор беринглар.

Ширмонхон қоғозларга қўл қўйиб бериб, ўрнидан турди. Девордаги осма соат даранглаб тўққиз марта занг урди. Ширмонхон репродуктор қулоғини буради. Аввал ғириллаган овоз эшитилди. Кейин Москва курантининг салобатли жаранги таралди. Ширмонхон эрини — Ҳакимжонни эслади. Унинг каттагина, қўпол чўнтак соати бор эди. Ҳакимжон уйда, далада, идорада, қаерда бўлмасин, уни Москва курантига тўғрилашни унутмасди. Курант занг урди дегунча Ширмонхон кўнглида, ҳозир соатни чиқаради, деб турарди. Чиндан ҳам Ҳакимжон ҳар қандай иши бўлса ҳам бир нафасга қўйиб, галифе шимининг олдинги чўнтагидан соатини олар, шошмасдан бураб, кейин албатта қулоғига тутиб кўрарди. Бу соат ҳозир уйда — токчадаги кичкина сандиқчада туради. Курант занг берди дегунча Ширмонхоннинг ёдига беихтиёр тўхтаб ётган шу соат келар, ҳаётда унга энг яқин, меҳрибон бўлган Ҳакимжонни эслатарди.

Ширмонхон дикторнинг кечаги ахборотини такрорлаётганини эшитиб, секин бир хўрсиниб қўйди-да, ҳовлига чиқди.

Тут барги орқалаган Собиржон ҳовли тўридаги бос тирма томонга энгашганича ўтиб кетди. Ширмонхон кўчага чиқди. Арава устида турган Болтабой ота шох боғламларини дарвоза олдига иргитар, дам-бадам енги билан пешонасини артиб қўяр эди. Унинг авзойидан қаттиқ хафалиги, ташвишдалиги билиниб турарди. Бунинг сабабини Ширмонхон фаҳмлаган бўлса ҳам, ҳозир унга бирон далда беришнинг иложи йўқлигидан, ҳол-аҳвол сўрашиб индамай ўтиб кетди.

Олидан мактаб қўнғироғи эшитилди. Ширмонхоннинг ёдига бир нарса тушгандай бир лаҳзага тўхтади-да, мактаб томонга бурилди.

Муюлишда олдидан почталъон қиз Ноила чиқиб қолди. У Ширмонхон билан шошилиб сўрашди-да, бошини

эганича югуриб ўтиб кетди. Ширмонхон оғзини жуфтлаганча қолаверди. Буларга ҳам қийин, нима қилишсин. Хат келса почтада ушлаб ўтиришармиди. Шундай бўлса ҳам почтальонни кўрганда ҳар ким ҳам бир тўхтаб, сўраб-суриштирмагунча кўнгли ўрнига тушмайди.

Ноила ҳаммани беш бармоғидай билади. Қимга хат келаётганини, кимдан келмаётганини ҳам билади. Ноила уларнинг термилишига сира тоқат қилолмас, кўзини олиб қочар, кўча-кўйда бўлса, йўлини буриб кетарди. Дуч келиб қолган баъзи бировларга эса янаги гал албатта сизга хат олиб келаман, мана кўрасиз, деб овутиб кетарди.

У кейинги кунларда Ширмонхондан ҳам қочиб юрадиган бўлиб қолди.

Мактаб илмий мудирин Шафоат опа раис шу томонга келаётганини кўриб тўхтади.

— Келсинлар, келсинлар. Нечук?— деди у Ширмонхон билан кўришар экан. Раисларнинг ичида мактабга энг кўп келадиган, тез-тез хабар олиб турадиган Ширмонхон бўлса ҳам, Шафоат уни ҳар гал, нечук, деб кутиб оларди. Бироқ бу «нечук»да чиндан ҳам камданкам кўришадиган одамга айтиладиган ҳайрат эмас, хурсандчилик ифодаланарди.

Дарс кетаётгани учун улар коридордан идорагача гаплашмай боришди. Шафоат шамол қайта ёпиб қўйган дераза қанотини очар экан, Ширмонхонга савол назари билан қаради.

— Озгина маслаҳатлик иш бор эди.

Шафоат Ширмонхоннинг ёнига келиб ўтирди:

— Эшитайлик-чи, нима гап?

— Беш-олти фронтчилар оиласининг томорқасидаги экин-тикинига қарайдиган одами йўқ. Қолхоздаги куч ўзингизга маълум. Шунга юқори синф ўқувчилари қарашса, шуни сизлар ташкил қилсаларингиз...

— Бу масала ҳал бўлди деяверинг,— деди Шафоат раиснинг гапини бўлиб,— куни кечагина шу иш учун

комсомол, пионер отрядлари тузилди. Сиз шу оилаларнинг рўйхатини берсангиз яхшироқ бўларди. Ишни ўшалардан бошлардик.

Ширмонхон столга сурилиб, сиёҳдонга тироғлик турган ручкалардан бирини олди. Шафоат узатган бир варақ оқ қоғозни олдига қўяр экан:

— Давомат қалай? Яхшими?— деб сўради.

— Ҳозирча яхши. Ота-оналар йиғилишини далада, бригадама-бригада юриб ўтказдик. Яхши натижа берди.

Тўсатдан эшик очилиб, бир даста газета ва китоб қўлтиқлаган, нимадандир ҳаяжонланган Мақсуда кириб келди. Қўлтиғидаги китобларнинг баъзилари сирпаниб полга тушди. Ширмонхон рўйхатни Шафоатга узатди, ўрнидан турар экан, қизига қаради:

— Нима қилиб юрибсан?

— Қизлар китоб тайинлашувди. Ушаларни олдим. Газеталарнинг янги сонини кутиб, кеч қолдим. Ҳозир далага кетяпман.

— Тезроқ бор-да бўлмаса.

Шафоат рўйхатни столдаги ойна тагига қўйиб, Ширмонхон билан ташқарига чиқди. Мактаб олдида ҳассасига суяниб Маҳмуд турарди. Ширмонхон қизининг мактабга нима учун кирганлигини дарров тушунди. Маҳмуд раис билан ўнғайсизланиброқ саломлашди-да, ҳассасининг учи билан ер чиза бошлади.

Шафоат Ширмонхонни кузатиб, мактабга қайтганида, Мақсуда эшикдан секин бошини чиқариб ташқарига мўраллади.

— Ҳа?— деди ҳеч нарсага тушунмаган Шафоат.

Мақсуда хижолатликдан кўчага чиқиб қолди-ю, кейин орқасига қайтолмади.

Мақсуда колхоз комсомол ташкилотининг секретари эди. Бундан ташқари, ўзи ишлаётган бригадада агитаторлик ишларини ҳам олиб борарди. Тушлик овқат пайтларида колхозчиларга газетадан сўнгги ахборотни ўқиб

берар, дала шийпонини ҳар хил яхши плакатлар, шиорлар билан безатарди. Янги, яхши китоблар ҳақида суҳбатлар ўтказиб турарди. Бугун ҳам бир-икки дугонасига кутубхонадан китоблар олди. Нсилани кутмасдан газета олгани почтага ҳам ўзи борди. Почтадан чиқиб келаётганда йўлда турган Маҳмудни кўриб, унга рўпара келмаслик учун мактаб томонга бурилди. Бироқ Маҳмуд уни кўришга улгурган, мактаб олдида унинг чиқишини кутиб турарди. Мақсуда у билан саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлган эди, Маҳмуд чақириб тўхтатди.

— Далагами, Мақсуда?

— Ҳим.

— Рози бўлсангиз, бирга кетайлик. Мен ҳам айланиб келмоқчиман. Зерикиб кетдим. Ишга чиқай десам, аянгиз, оёғингиз яхшироқ тузалгунча идорада ишланг, дейди. Менинг бўлса далага чиққим келади. Утиришга тоқатим йўқ.

Нима қилишини, нима дейишини билмаган Мақсуда ерга қараганича у билан ёнма-ён борарди.

— Оёғингиз баттар бўлмасин тағин,— деди Мақсуда бирдан тўхтаб,— яёв бориш осонми? Яхшиси, саройдан биронта от олинг-да, айланиб келинг.

Маҳмуд унга шунақа бир назар билан термилдики, Мақсуда кўзини қаёққа олишини билмай қолди. Бехиёв бошини эгиб, секин юра бошлади. Маҳмуд эргашди.

— Қўрқманг, Мақсуда, сизни йўлдан қўймайман. Сиздан тезроқ юришга ҳаракат қиламан.

Мақсуданинг юраги алланечук бўлиб кетди. Маҳмудга раҳми келдими ёки уялдими, ҳар қалай қадамини секинлатди.

Улар ариқ ёқалаб, кўм-кўк ажриқ устидан боришарди. Маҳмуд кўзларини пирпиратиб олисларга тикилар, баъзан Мақсудага кўз қирини ташлаб қўяр экан, қалби ҳам севинч, ҳам қўрқувдан титрарди. Нима жавоб берар экан? Ахир, ўқ қуюнлари орасида ҳам мана шу қизнинг

нигоҳи уни тарк этмаганди. Уни яшашга, ўлимни енгишга чақирарди. Бироқ Мақсуда буни билмасди. Маҳмуд бу гапни бировга айтса, худди қалбидаги жавоҳир тўкилиб кетадигандай, уни сир тутар, ҳали мактабдан учирма бўлиб чиқмаган Мақсудага ишқ изҳор қилишни ўзинга эп кўрмасди. Нима жавоб бераркин? Йўқ деса нима бўлади? Маҳмуднинг кўз олди қоронғилашиб кетгандай бўлди. Кўкрагини тўлдириб бир нафас олди-да:

— Нега мендан қочасиз, Мақсуда?— деди секингина.

— Ким? Қачон?

— Сиз. Ҳар доим.

— Сизга шунақа кўрингандир-да.

— Аслида шунақамасми?

Мақсуда доводи раб қолди. Нима деб жавоб беришини билмай, гапни чалғитишга уринди.

— Сиз қайси фронтларда бўлгансиз?

— Аввал менинг саволимга жавоб беринг.

Оёқ шарпасидан чўчиган уч-тўрт бақа кўкатлар орасидан ўзини сувга олди. Мақсуда бир қўллаб чўзилиб, йўл бўйидаги толнинг узун бир новдасини синдириб олди-да, бақаларни ҳайдаган киши бўлиб, ўйин қилиб кета бошлади. Маҳмуд жавоб кутиб жим борарди. Қиз нима десин? Нима деб жавоб берсин унга? Маҳмуд яхши йигит — меҳнаткаш, софдил, келишган. Бироқ кўнгил учун ҳар қандай сифатлар ҳам баъзан камлик қилади.

Мақсуда ўзи билан бир синфда ўқиган, ўт-оловлиги билан мактабда ҳамма вақт тўс-тўполон қилиб юрадиган Ҳабибни яхши кўриб қолган эди. Улар бир партада ўтиришар, бирга дарс тайёрлашар, мактабни тамомлагандан кейин қаерга ўқишга бориш ҳақида маслаҳатлашар, хаёл суришарди. Ҳабиб инженер бўлишни орзу қилар, гоҳ радиони бузиб тузатса, гоҳ онасининг машинасини бўлак-бўлак қилиб, яна жойига қўярди. Мақсуда унинг шўхлигиними, беғубор хаёллариними, ишқилиб,

яхши кўриб қолди. Авваллари сир бой бермай юрган бўлса ҳам, Ҳабиб армияга жўнаётганда чидаб туролмади, йиғлаб юборди. Юзидан кулги аримаган Ҳабиб шунда биринчи марта унга жиддий, маъюс боққан, ғалати аҳволга тушиб, довдираб қолган эди. Кейин у Мақсудага хат ёза бошладди. Бу хатлар ҳам унинг турли-туман тутқич бермас хаёллари билан тўла бўлар эди. Мақсуда эса Ҳабибдан хат олганида, уни ўйлаганида ўзини китоблардаги ошинқ бўлган қизларга ўхшатар, уларга тақлид қилишга уринарди.

Мана, уч-тўрт ойдан бери ундан хат йўқ. Нима бўлди экан? Хат ёзишга имкон бўлмаётими? Ёки... Мақсуданинг юраги гурсиллаб уриб кетди. У ёмон фикрни қувлагандай бошини бир силкиб кўтарди. Олисдан бригада шийпони оқариб кўринар, узоқларда чопиқчилар кўзга ташланарди.

Мақсуда бирдан тўхтади. Тиккалаб қолган офтобга китобни соя қилиб, кўзини тўсиб туриб, Маҳмудга қаради.

— Сиз шийпонга бориб бир зум дам олинг. Мен мана бу китобларни қизларга етказай.

Мақсуда Маҳмуднинг жавобини кутмасдан ариқдан сакраб ўтди-да, эгатлар оралаб қизлар томонга илдам юриб кетди. Қайтиб орқасига қарамади.

* * *

Колхоз партия ташкилотининг секретарлигига Маҳмуд сайланди. У фронтга жўнамасдан аввал колхоз комсомол ташкилотининг секретари бўлиб ишларди. Партия сафига эса жанг майдонларида ўтган фидокор, довиюрак бу йигит, оғир жангларда коммунист деган буюк номни пок сақлаган эди. Шунинг учун колхозчилар ҳам унинг бу вазифага сайланганидан хурсанд эдилар.

Маҳмуд ишни актив хотин-қизларни партия сафига

тортишдан бошлади. Натижада раис атрофида ҳар бири колхозни бемалол идора қилиш қобилиятига эга бўлган ажойиб сафдошлар етишди. Буларнинг биринчиси Уғилой эди.

Уғилой ҳар бир ишда эрининг ўрнини билинтирмасликка уринар, тилида баъзи аёлларга ўхшаб ҳадеб гапиравермаса ҳам, кўнглидан, кўзидан уни нари кетказмасди. Ҳозир ҳам унинг хаёли олисларда, жанг майдонларида эди. Узоқда, шийпон ёнидаги бир шохи қуриган тутга осилган зангни ошпаз хола бир қанча марта даранглатиб, унинг хаёлини бўлди.

Ошпаз хола колхозчиларни тушлик овқатга чақирар эди. Чопиқчилар ғўзалар орасидан бирин-кетин чиқишиб, шийпонга тўплана бошладилар.

Уғилой эгатдан чиқиб, шийпон ёнидан оқиб ўтадиган кичкина ариқча лабига бориб, шохлари тарвақайлаб кетган ўрик тагига чўнқайди. Сув кўплигидан жуда тез, ўйноқлаб оқадиган бу ариқ бўйида ўтириб дам олишни Уғилой яхши кўрарди. Шаббодада беҳол титраётган ўрик баргларининг сояси ариқ юзида жимирлар, сув салқини юзига уриб, ором бахш этар, ҳорғин толган қўл-оёқларидан чарчоқни қувлагандай бўларди. Уғилой муздек сувда юз-қўлларини ювди. Бошидаги рўмолининг бир учига юзини артар экан, кўзи кўм-кўк барглар орасидан мўралаб турган ғўраларга тушди. Оғзининг суви келди. Чўзилиб, бир шохнинг учидан эгиб олди-да, ғўрасини сидириб ҳовучига тўлдирди. Шийпон томонга юрар экан, биттасини оғзига солди.

Хотинлар икки-уч жойга давра бўлиб ўтиришиб, гўжа ичишарди. Муяссар фронт янгиликларини ўқиб бераётгани учун ҳеч кимдан садо чиқмас, фақат баъзи-баъзида овқатнинг хўриллагани-ю, ёшроқ болаларнинг бурун тортгани эшитилиб қоларди, холос. Мақсуда бўлса секин-секин юриб, «Пахтадан юқори ҳосил етиштириш билан душманга қақшатқич зарба берамиз!» деб ёзилган узун алвонни деворга қоқиш билан овора эди.

Муяссар ахборотни ўқиб бўлди. Хотинлар кўзларини пирпиратиб, бир-бирларига қараб олишди-ю, ҳеч нарса дейишмади. Кимдир чуқур хўрсиниб қўйди. Бир чеккада тикка турган Ўғилой индамай келиб қўлидаги довуччани аёлларнинг ўртасига тўкди. Шўхроқ жувонлардан бир-иккитаси қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ўғилой уларнинг нимага кулаётганларини билса ҳам, ўртадаги оғир сукунатни бузганидан хурсанд бўлиб сўради:

— Ҳой, нега куласизлар-а?

— Оҳ, айланай, овсинжон,— деди бир жувон кулгидан ўзини тийиб,— кўзимиз довуччада бўлган замонлар қандоқ замонлар экан-а?

Яна қаҳқаҳа кўтарилди.

— Айнимай ўлинг, овсин,— деди Ўғилой ҳам кулиб.— Олинг, энг. Яхши ният билан олиб келдим.

Ўртада ётган довучча талаш бўлиб кетди.

Шийпонда Маҳмуднинг пайдо бўлиши хотинларнинг қий-чувини бирдан тўхтатди.

— Ҳорманглар, ҳорманглар!

— Бор бўлинг!..

— Соғ бўлинг.

— Суҳбатларингни бўлдим шекилли. Жуда жимжит бўлиб қолдинглар,— деди аскарлигини ҳали унутмаган Маҳмуд қўнжидан латта олиб этигини артар экан.

— Э, Маҳмуджон, ҳали ҳам шунга ақлингиз етмайди-ми?— деб тегажаклик қилди яна бояги жувон,— бу хотин шўринг қурғурлар битта эркакни кўрса шундоқ эсушини йўқотадиган бўлиб қолишган.

Яна кулги кўтарилди. Маҳмуднинг қизариб, кулимсираганича нари кетганини кўрган бир аёл тегишқоқ дугонасини жеркиб берди.

— Алжирамай кетинг. Йигит бечорани ҳам уялтириб юбордингиз.

Мақсуда Маҳмуднинг лавлагидай қип-қизил бўлиб кетганидан кулимсираганини яшириш учун деворга ўги-

рилди-да, алвоннинг тўғри, текис қоқилганини текшираётган киши бўлиб турди. Маҳмуд аста юриб унинг ёнига келди.

— Ҳорманг, Мақсуда.

Мақсуда қулоғи остига урилган иссиқ нафасдан ўзини тортди.

— Қелинг, қалай, яхши ёзилибдими шнор?

— Жуда яхши. Қомсомолларингиз ичида бола боқишга уддабурунлари борми?

— Нима қилди?— ҳайрон бўлди Мақсуда.

— Қўшни қишлоқ советига артистлар келишибди. Шунга бугун кечқурун хотинларнинг боришини уюштирсак. Баъзи бировлари, болаларимизни ташлаб кетгани уйда одам йўқ, деб унамасликлари мумкин. Мана шунақаларнинг уйига қизлардан қўйсак. Улар бу гал кўришмаса, ҳеч нарса қилмас. Ўзлари ёш, асаблари бутун. Ўйинтамошани улар ҳали кўп кўришади. Бечора аёллар бир ёзилиб қайтишармиди, дедим.

Мақсуда очиқ ва миннатдор чеҳра билан унга қаради.

— Билдим, мунча тушунтиравермасангиз. Қизлар қарайди, қараймиз ўзимиз.

Маҳмуд эълон қилди:

— Эшитинглар!

Ҳамма жим бўлиб, унга тикилди.

— Бугун кечқурун соат еттида ҳамманглар идора ёнида бўлинглар. Машина кутиб туради, концерт кўргани борасизлар.

— Районгами? Қаёққа ўзи?

— «Қизил Юлдуз»га. Тошкентдан артистлар келишибди. Болаларини қолдиришга одами бўлмаганлар Мақсудахонга айтсин. Болаларни олиб қолишни у киши ташкил қилади.

— Вой барака топинг-эй, шунини ўйлаб турувдим,— деди бир аёл.

— Ҳозир яхшилаб ишланглар-да, эртарақ кетинглар.

— Шошманглар, яна бир гап бор!— деб қичқирди Уғилой.— Қимда-ким пардоз қилмай келса, бормайди, билиб қўйсин.

— Бизнинг пардозимизга қарайдиганлар борми у ерда?

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ!— деб қичқирди Уғилой.— Машина ёнида ўзим тураман. Упа-атир ҳиди келмаса, машинага чиқармайман, билиб қўйинглар!

Хотинлар ишга тарқашди. Уларнинг кулги, ҳазиллари анча вақтгача қозон-товоқ ювиб юрган ошпаз холага эшитилиб турди.

Кечки пайт правление олди байрамга ўхшаб кетди. Хотинлар имкони борича ясанишган, бир-икки соатча бўлса ҳам бошларидаги бутун машаққатни, айрилиқни унутиб, уруш вақтинча юлиб олган аёллик назокатини, эркалик, нозикликни сақлашга тиришардилар.

Уғилой айтганини қилиб ҳаммадан аввал келган. Усма, сурма унинг бир вақтги чиройини қайтаргандай эди. У ҳамма билан ҳазиллашар, хотинларнинг кўйлаklarини ҳидлаб кўриб, атир ҳиди келмайди-ку, деб тегажаклик қилар эди. Товар кўйлак кийиб, бошига чети шокила қилиб тўқилган катта атлас рўмолча солган бир келин унинг ҳазилини тушунмай, куйиб-пишиб тушунтирарди.

— Ўзи олиб келиб берган атирни кетгандан бери сақлайман. Очгим келмади. Ўзи келганда қуяман деб ниёт қилувдим.

Ширмонхон бир четда туриб, хотинларни кузатар экан, бу лаънати уруш болани отадан, эрни хотиндан жудо этиб, шаҳарларни вайрон, болаларни етим қилибгина қолмади, одамлардан чиройни, ҳусни олди, пардоз қилишга бўлган вақтини, кайфини тортиб олди, деб ўйларди. Чиндан ҳам турли-туман кийиниб, ўзига оро берган бу аёллар ҳали далада терлаб-пишиб кетмон чопаётган аёлларга сира ўхшамасди.

Бир четда турган Болтабой ота хотинлар орасидан

кўзи билан зўр бериб кимнидир қидирар эди. Ширмонхон буни дарров сезди. У ҳам кўз югуртириб чиқди. Йўқ, Болтабой ота қидираётган одам булар орасида йўқ эди.

Сочини бошига чамбарак қилиб, устидан рўмол тангиб олган, тўқ кўк матодан жомакор кийган шофер Матлуба машина кузовида чувиллашаётган хотинларга қичқирди:

— Ҳой, қизлар, шартим шуки, кетгунча ашула қилиб кетасизлар. Ашула тўхтадимми, машина ҳам тўхтайди, билиб қўйинглар.

— Оббо, концертга борамиз деб, концерт қўйиб берамиз экан-да!— деб қичқирди бир аёл.

— Ҳай Матлуба! Амалдан фойдаланиш йўлини сен ҳам топдингми-а?— деди бошқаси.

Матлуба қаҳ-қаҳ уриб кулар экан, кабинага чиқиб, рулга ўтирди-да, ёнига Ширмонхонни таклиф қилди. Ширмонхон кабинага чиқмади. Кузовдаги аёлларга қўлини узатди. Улар раисни дарров юқорига тортиб олишди. Машина гуриллаб бир орқага тисарилди-да, сал чайқалиб юриб кетди. Кулги, ғала-ғовур орасида кимдир қўнғироқдек овози билан қўшиқ бошлаб юборди:

Бир кўришга зор-зорман,
Йўлларига интизорман.
Бу ҳижрондан дод, безорман,
Айтинг, қачон келар ёрим?
Фироқида бағрим тутун,
Еки ёниб кетмас бутун,
Дерлар: сабр айланг, кутинг!
Кутсам келарми дилдорим?

Бу учинчи бригададаги Чаманхоннинг овози эди. У бу қўшиқни ўзи тўқиган.

Мақсуда Чаманхондан эшита бериб ёд бўлиб кетган қўшиқ сатрларини дилида такрорлар экан, кулимсираганича машина кетидан анча вақт қараб қолди. Кейин қўлидаги кетмонни Болтабой отага бериб, ўзи Муяссарнинг

ёнига жўнади. Чунки Муяссар тўрт болали бир аёлнинг уйида болаларига қараб қолган, унга ёрдам бериш керак эди. Анча қоронғи тушиб қолганлиги учун Мақсуда шошиларди. Атроф жимжит, гўё ҳалиги хотинлар билан бутун қишлоқ кўчиб кетгандай ҳувиллаб қолганди.

Мақсуда узун тор кўчадан тутзорга бурилганида, ариқ лабидаги ажриқ устида ўтирган икки соянинг бири чўчиб, иккинчисидан ўзини тортиди. Мақсуда уларни даров таниди. Буларнинг бири Қобил, иккинчиси Болтабой отанинг келини Ашурхон эди.

Мақсуданинг нафрати қўзғади. Қўзларини пирпиратиб, аламини ютди-да, булардан тезроқ узоқлашиш учун югуриб кетди.

* * *

Ширмонхон правление ҳовлисига кирганида тут тагида уймалашаётган уч-тўрт бола қўлларидаги кесак, тошларини ташлаб қочиб қолишди. Улардан бири нарироққа борди-ю, кетолмай, мунчоқдек қора кўзларини жавдиратиб, бир тут шохига, бир Ширмонхонга қаради-да, бурнини тортиб қўйди. Ширмонхоннинг кўзи тут шохидаги илниниб қолган туки тўкилиб кетган қизил духоба дўппига тушди.

— Қани, кел-чи, бу ёққа. Кел, ўғлим, дўппингни олиб бераман.

Бола кўрсаткич бармоғини оғзига солиб, бир-икки қадам олдинга юрди.

Ширмонхон идорадан чиқиб қолган бухгалтерни чақирди.

— Бу ёққа келинг. Мана бу болаларга тут қоқиб беринг,— кейин нарида мўралашиб турган болаларни чақирди.— Ҳай Отажоннинг ўғли! Бор, уйингдан дастурхон олиб чиқ! Мана бу амакинг тут қоқиб беради. Қани, болаларим, келаверинглар.

Ширмонхон чўзилиб, тут шохини қайириб олиб, дўп-

пини тушириш учун силкита бошладн. Шу пайт кўчадан чопқиллаб Ноила кирди:

— Ширмон опа, Ширмон опа, хат сизга, хат!

Ширмонхон бир нафас довдираб қолди. Ноиланинг баланд кўтарган қўлидаги уч бурчак қоғозни қандай қилиб тортиб олганини билмади. Шошиб адресига кўз югуртирди-да, гупиллаб уриб турган юраги устига босганича, Ноилага раҳмат айтишни ҳам унутиб, идорага кириб кетди. Фарҳоддан... Ҳўғилгинамдан... болагинамдан. Ширмонхоннинг вужуди титради. У хиёл қалтираган қўллари билан хатни очди.

«Аяжоним! Ҳзимнинг тинчлигимни билдирганимдан кейин, Сиз жигарбандларимнинг соғлиғини табиатнинг энг гўзал жойларидан сўраб қоламан.

Аяжон! Мен ҳали йўлдаман. Сизни жуда соғиндим. Ёнингиздан кетган кунимоқ соғиндим. Ҳар кунн тушимга кирасиз, ўпасиз, қучоқлайсиз. Уйғониб кетаман. Сизни хафа қилиб кетганим учун кўнглим ғаш.

Аяжон! Мақсудага салом денг. Дадамдан хат келди-ми?...»

Ширмонхон ўзини тутолмади. Пиқиллаб йиғлаб, хат устига юзини қўйди. «Болам, болагинам. Ишқилиб, эсон-омон қайтгин бағримга. Бўлмаса чидолмайман. Чидолмайман, болам...»

Бўлди, ўзингни тут, она. Сен ахир кўпчиликка бонсан. Эгилма, ўрناق бўл. Кимга осон деб ўйлайсан? Уқ қуюни остида ўзини ўйламай, уйдаги гўдақларини, хотинини, яна қайсидир фронтда жанг қилаётган, эндигина мўйлови сабза урган ўғлини ўйлаётган оталарга осонми? Ҳали севгилисининг юзига ҳаёдан ботиниб қарашга улгурмаган қизларга, келинларга осон тутасанми? Дунёнинг ҳаммаси фақат ота-она бўлиб кўринган, фақат онадан, ишдан қайтганда қанд олиб келадиган дададан бошқа ҳеч нарсани билмаган, тушунмаган гўдақларга-чи? Сен битта ўғлингни жўнатдинг. Беш-олтиталаб азаматини жўнатган оналар ҳам бор. Ёшлигини, бутун меҳрини,

уйқусиз кечаларини келин тушириш, неvara кўриш орзу-си билан обод қилган шундай оналарнинг энди, қариганда, қабрга қўйилаётганимда ақалли биронта ўғлимдан буюрармикин, насиб қилармикин, деб ўйлашининг азобини тушунасанми? Уйини, юртини душман пайҳон қилаётган ердаги оналарни-чи? Ахир, сен бошқа оналарнинг ҳам қалбини тушунмасанг, қанақа она бўлдинг? Битта ўзингни-ю, битта ўғлингни ўйласанг, қандай қилиб кўпчиликка раҳнамолик қиласан? Эрингни ёмон кўрармидинг? У колхозни, одамларни қандоқ яхши кўрарди. Қимнинг юрагида нима дарди борлигини биларди. Одамларга пок кўз билан қарасанг пок, нопок кўз билан қарасанг нопок кўринади. «Сен, хотин, ҳамма вақт пок кўз билан қарашга ўрган. Одам борки, дили бор. Дили борки, гап тушунмай иложи йўқ» дер эди у. Ҳа, ана шундай эринг бор эди. Унинг ишини давом эттираётганинг учун мағрурлансанг арзийди. Одамлар сени кўрганда эрингни эслайдилар. Хотинлар борки, бошқаларга эрици эслатиш эмас, ўзининг яшаётганини, тириклигини сездириш ҳам қўлидан келмайди. Мана, Болтабой отанинг келинини қара. Ёшгина нарса-я! Назардан тушди қолди. Ҳеч ким унинг ҳатто яшаётганини ҳам тан олгиси келмайди...

Бўлди, йиғлама. Юрагинг бир оз бўшагандир. Бу кўз ёшлари ўғлингни қайтаролса, хотинлар ундан денгиз ясаб, довулларида душманни кўммасмиди? Ўғлингни йиғи эмас, меҳнат қайтаради. Меҳнат қил...

Ширмонхон ихтиёрига бўйсунмай оқаётган кўз ёшларини рўмолчасига артар экан, яна хатга термилди. Хат нотекис, эгри-бугри, йўлда ёзилганлиги, шошиб ёзилганлиги билиниб турарди.

— Яхшиликми, ранс?

Ширмонхон ялт этиб қаради. Остонада усти бошини қоқиб бухгалтер турарди.

— Бўлмади. Тутнинг устига чиқиб қоқиб бердим. То-за яйрашди-я! Рансдан келибдимми хат?

— Фарҳоддан.

— Ҳа, омон бўлсин. Кафан кийган кетади, капанак кийган келади, дейдилар...

Эшикдан Болтабой ота кўринди.

— Раис, сизни Мирҳайдар сўраяпти.

— Хўп. Ҳозир бораман.

Болтабой ота қўлидаги кўм-кўк райҳон шохини раиснинг столига қўйиб, чиқиб кетди. Ширмонхон табассум билан уни олиб ҳидлади. Кўз ёши куйдирган юзига райҳоннинг муздек, беғубор барглари роҳат берди. Қандай хушбўй-а.

Стол устига чиқиб, девордаги тўхтаб қолган соатни юргизиб тушган бухгалтер репродуктор қулоғини буради.

— Концерт вақтини ҳам ўтказиб юборибмиз.

Сал ғўриллаган товуш ичидан ашула эшитилди:

Мард йигит, ёринг бўлай

Ҳам вафодоринг бўлай.

— Тухумдан қанча қарзимиз қолди?

Бухгалтер раисга ўғирилди:

— Тўқсон фоиз топширдик десак бўлади.

— Энди бу ёғи сустлашмасин. Кечқурун активларни чақиртиринг. Гапиришиб олайлик. Яна бир зўр берсак— тўларкан. Ахир, бу нарсаларнинг ҳаммаси фронт учун. Фронтга деганингда одамлар жонини ҳам аямайди.

Ширмонхон бухгалтернинг жавобини кутмай чиқиб кетди. Янгигина сепилган сувдан чанг, тупроғи анча босилган узун кўчадан юриб, дарвозасининг бир қаноти очиқ турган катта раватга бурилди. Ўртадаги уюлган кичикроқ пичан ғарами олдидан ўтиб, олди узун айвон қилиб солинган, эшиги очиқ турса ҳам қоронғироқ уйга кирди. Димоғига дон-дун, ёғ, сичқон ҳидига ўхшаш аралаш бир ҳид гуп этиб урилди. Ғўшт бўлаётган Мирҳайдар болтани қўйиб, ўрнидан турди.

— Келинг, раис.— У ғўштга имо қилди.— Тоғдан

юборишибди. Майиб бўлиб юролмайд қолган экан. Иложига бўлмабди, сўйишибди. Тортиб олдим.

— Қанча экан?

— Қирқ беш кило. Думбаси билан.

Ширмонхон бир нафас индамай туриб қолди.

Бир вақтлар бундай воқеалар юз берса чўпонлар атайлаб йўл босиб шундан-шунга келиб ўтиришмас эди. Мана энди бечораларнинг томоқларидан ўтмабди.

— Ярим кило Болтабой отага, ярим кило Робия холага, ярим кило Мунаввархонларникига киритинг. Қолганини бригадаларга етганича бўлиб беринг. Иссиқ овқатга солишсин.

Мирҳайдар раис айтган оилаларни жуда яхши биларди. Болтабой отанинг кимлиги ҳурматли ўқувчига маълум. Мунаввархон бўлса кўп болали аёл. Ўзи далага чиққани билан уйда ишга яроқсиз бир этак боласи бор. Уларни тинчитмагунча Мунаввархоннинг томоғидан гўшт ўтмаслиги маълум. Робия хола бўлса яккаю ягона ўғли урушга кетиб, мункайган чоли билан қолган. Бу кампир икки букланиб қолганига қарамай кўсак чувийди, пилла теради. Фронтга жўнатишлар деб қўлқоп тикади. Уйдаги иккитагина товугининг тухумини кун ора рўмолчага тугиб, идорага келар, олишмаганига қўймай, аскар болаларимга, далага чиқиш қўлимдан келмаса, шунга ҳам қилмайми, деб туриб оларди.

Ширмонхоннинг кўзи қоронғига ўрганмаганиданми ҳар жой-ҳар жойга қўйилган қопқонларни энди кўрди. Мирҳайдардан миннатдор бўлди кўнглида. Қайтиб ташқарига чиққанида Мирҳайдар ботинмаганроқ бир овозда чақирди. Ширмонхон ўғирилди. Бошини қашиб турган Мирҳайдарнинг лаби пирпирарди.

— Ширмон опа, озроқ ўзингиз ҳам олсангиз бўларди.

— Далада колхозчилар билан бирга ейман.

Хижолат чеккан Мирҳайдар, чап қўлининг бўш, осилиб ётган енгига терламаган бўлса ҳам зўр бериб юзини артарди.

Ҳовлида сочилиб кетган пичанларни хаскаш билан йиғиштириб, тўплаб юрган Болтабой ота хаскашнинг сопига бағрини берганича хаёл суриб қолганди.

Раис унинг хомуш чеҳрасига бир қаради-ю, анчадан бери кўнглига тугиб юрган ишни шу бугун қилишга қасд қилди.

Йўл-йўлакай босиб ўтиб кетолмади. Робия хола билан чолини ҳам бир йўла йўқлаб ўтишга жазм қилди.

Ҳовли озода қилиб супурилган, сув сепилган эди. Ариқ бўйидаги лойдан қилинган кичикроқ супа атрофида райҳон, намозшом, хина гуллари барқ уриб ётарди. Олма билан ўрикка тортилган ингичка арқонда томири билан юлиб олинган тарвақайлаб кетган жамбил шохлари қатор қилиб осиб қўйилган. Супа устидаги шолчага солинган нимдошгина кўрпачада кексайиб, кичкинагина бўлиб қолган бир чол тасбеҳ ўгириб, ёнбошлаб ётибди. Унинг кўзи юмуқ, лаблари ҳар замон-ҳар замон қимирлаб қўяди.

Ҳовлининг бир чеккасидаги кўм-кўк маккажўхори орасида кўкат юлиб юрган Робия хола қўлидаги бир тутам печак ўтни жўякка ташлаб, қўлларини қоққанича Ширмонхон қаршисига юрди. Унинг сийраклашиб қолганидан фарқи кенгайиб кетган оппоқ сочлари беҳи уруғини ивитиб суркалганидан ялтираб, ёпиштириб қўйгандай текис кўринарди.

Қулоғига қистирилган атиргули сўлинқираганидан энгашиб, ажин босган чаккасига тушиб турарди. Одамзод! У қандай шароитда яшамасин, неча ёшга кирмасин, яшашга, гўзалликка интилади. Боғларни бўстон, шаҳарлар ободонлигини дoston қилган ҳам инсондаги ана шу сифат, ана шу интилиш эмасми?! Робия холанинг чеккасидаги гул унинг ҳуснига ҳусн қўшмаган бўлса ҳам, хуштабиати, ҳаётдан умидвор кўнглини кўрсатиб тургандай эди. Робия хола Ширмонхон билан қучоқлашиб кўришар экан, меҳр билан унга тикилди.

— Келинг, ўргилай. Қайси шамол учирди?

— Бир кўриб кетай дедим. Бардаммисиз, хола?

— Шукур, қани-қани, супага.

Робия хола бир оз букчайганича, майда қадамлар билан шипиллаб супага йўл бошлади.

— Ҳай, туринг, раис келди,— деди ёнбошлаганича мудраб қолган чолига. У бир сесканиб, киприксиз кичкина кўзларини очди-да, шошилиб ўрнидан кўзғалди.

— Э, келсинлар, келсинлар.

— Қимирламанг, ота. Мен бир нафасга...— Ширмонхон кўрпача четига ўтирди.— Соғлигингиз яхшими? Уғилдан хат келиб турибдими?— Отанинг қулоғи оғирроқ бўлса керак, Ширмонхон қаттиқроқ гапирарди.

— Худога шукур. Хат келиб турибди, болам.

Қайноғи ўлиб қолган чойдишга ўт қалаб юборган Робия хола патнисда сап-сариқ зоғора нон билан бир сиқим туршакни кўтариб, оқариб кетган, лекин тоза ювилган йўл-йўл гулли дастурхонни елкасига ташлаганича супа ёнига келди.

— Овора бўлманг, хола. Утиринг, мен сизни кўриб ўтай, ўғлингиздан хат келиб турибдими, шуни билай деб кирдим.

— Болагинам, қўй сўйсам арзигуликсиз. Нима қилайкин... Ҳа, майли. Тани сиҳатлик бўлсин, болам. Улим бўлмасин. Ҳа, келиб турибди, салом дебди.

Қариб, ўғил-қизларининг давлатида еб-ичиб, кийиб, яйраб ўтирадиган пайтида, айрилиқ етмаганидек, танқисликни ҳам бошидан кечираётган бу қарияларнинг ҳозирги ҳаёти Ширмонхоннинг юрагини тимдалаб кетган эди. Ширмонхон атрофга разм солди. Разм солди-ю, яна эрини эслади. Ҳакимжон колхозда кимнинг рўзғорига нима зарурлигини яхши биларди. Айниқса кўп жон ёки кексароқ аъзоларнинг ҳолидан доим хабардор эди. Кимнинг уйи ремонт талаб, кимникига томсувоқ лозим, кимнинг томорқаси қайси аҳволда, ҳаммасини билар, ҳаммасини эсда тутарди.

Ширмонхон баҳор ёмғирдан унган лолақизғалдоқ ва бугдойларнинг қуриган поялари осилиб ётган айвон томининг қалинлашиб кетган бўғотига қараб ўтириб ана шуларни ўйлади. Томсувоқ лозим, деб кўнглига тугиб қўйди секин. Учоққа қаланган қуруқ тараша гурллаб ёниб, чойдишни шақиллатиб қайнатиб юборди. Робия хола каттагина олма гулли чойнакда чой дамлаб келди. Уни дастурхоннинг бир четига қўйиб, бир-икки марта қайтариб, кейин пиёлага қўйиб, Ширмонхонга узатди. Ширмонхон ўртадаги сукунатни кўтариш, шу билан ўзидаги оғир, изтиробли ўйни ҳам қувиш учун баҳона қидирарди. Унинг кўзи Робия холанинг чаккасидаги гулга тушди.

— Ҳамма қариялар ҳам шунақа бўлса... гул ярашганини қаранг-а.

— Ҳа, холангизнинг кўзига қариганида дунё жилва қилипти.

— Сиздан ҳам ҳеч ширин гап чиқадими?— деди чолига Робия хола, жаҳлга ҳам, эркаликка ҳам ўхшаган бир оҳангда.

Ширмонхон завқ билан кулди. Қўша қариган, бир-бирига суяниб қолган бу чол-кампир ўрталаридаги ҳазил, лекин самимий муомала унинг кўнглини очиб юборган эди.

— Дунёнинг ҳамма жилваси ўғлим,— деди Робия хола бир хўрсиниб қўйиб,— ёлғизимни битта кўрсам-у, ўлсам армоним йўқ.

— Кўрасиз, хола, кўрасиз. Тўй қиласиз, келин туширасиз...

Ширмонхон кўчага чиққанида Болтабой ота шу эшикка қоғозга ўроғлиқ гўшт кўтариб келарди.

Қуёш қишлоқ устидан этагини йиғиб олган, кеч кира бошлаган эди. Девордан баланд қилиб кўтарилган ишкомга шоти қўйиб, хомток қилаётган кексагина бир одам Ширмонхонни чақирди:

— Ҳў, раис, қани-қани, бу ёққа ҳам кирсинлар.

— Раҳмат, узум пишганда.

Ширмонхон эндигина тўрт қадам босган эди, ўнг томондаги узун йўлакдан югуриб чиққан тўрт-беш яшар бола нимагадир қоқилиб йиқилиб тушди. Бағрига яширган дўпписидаги ранг кириб қолган ўрик доналари тупроққа қоришди. У йиғламоқчи бўлиб афтини буруштирган эди, энгашиб уни турғизмоқчи бўлган раис опани кўриб, бир-икки хўрсиниб тўхтади. Кетидан югуриб чиққан тўққиз-ўн яшарли акаси:

— Йиқилдингми?— деди бир оз жаҳлидан тушиб,— ажаб бўпти. Шунақа бўлади.

Бола акасидан қўрқаниданми ёки ўрикни тортиб олади, деб ўйладими, Ширмонхонга бир қараб олиб, овозининг борича йиғлаб юборди. Ширмонхон ҳали бир нарса демасдан акаси унга изоҳ бера бошлади:

— Нима, ўзим зўрға қоқсам, ҳаммасини териб қочапти.

— Ҳеч нарса қилмайди, бошқа қоқиб ола қол ўзингга. Ака деган шунақа бўлади.

Кичкина бола, кўрдингми, дегандай акасига бир қараб қўйди. Ширмонхон уни кўча четидан оқаётган ариқ лабига етаклаб бориб, тупроқ бўлиб кетган ўрикларини сувда ювиб, кейин дўпписига солиб берди. Акасининг кириб кетганини кўрган бола хотиржам бўлиб, оёқларини узатиб ариқ лабига ўтирди-да, дўппини олдиға қўйди.

Ширмонхон узун, тор кўчага бурилганида тўғридаги кичкина, пастак дарвозани кимдир очди-ю, шошилиб яна ёпиб қўйди. Ширмонхон дарвозани итарди. Занжирни бир-икки марта қоққанидан кейин ичкаридан аёл кишининг «ким?» дегани эшитилди.

— Ашурхон, мен, Ширмон опангизман, очинг.

Ашурхон бир нафас дами ичига тушиб кетди. Кейин секингина эшикни очди.

— Келинг,— у бошқа нима дейишини билмай серрайиб турар эди.

— Ёлғизмисиз?— сўради Ширмонхон унинг таклифини кутмасдан ичкарига юрар экан.

— Ҳозир даладан келдим. Аям қўшничикига чиқибди шекилли.

Ашурхон раиснинг бевақт келишидан чўчиганиданми ё ўзининг гуноҳкорлигини билганиданми, аввал бир оз ўзини йўқотган бўлса ҳам дарров ўнглаб олди. Ишқом тагидаги кичкина сўрига солинган кўрпачани ўнглаб, раисни ўтиришга таклиф қилди. Ширмонхон сўрининг бир четига омонатгина ўтирди.

Ашурхон айвон тоқчасидаги лампани ёқиб сўрига, хонтахта устига келтириб қўйди. Ширмонхоннинг унга зимдан тикилиб турганини сезиб, безовталанди. Гапга ёки саволга тутиб қолишидан хавотирланиб, тезда орқасига қайтди-да, ҳозир зарурлиги бўлмаса ҳам, ҳовли ўртасидаги келининг ёнида ерда ётган сопини кўтариб, яна айвонга кетди.

— Ашурхон, ишларингизни кейин қиларсиз. Келинг, сиз билан икки оғиз гаплашай деб келдим.

Ашурхоннинг нафаси ичига тушиб кетди. Билагига тушиб турган кўйлак энгларини шимарар экан, оҳиста сўрига суянди.

— Чой қўйиб келай девдим.

— Раҳмат, ҳозир чой ичдим.

Орага бир лаҳза жимжитлик тушди. Ашурхон сўрашга ботинолмас, Ширмонхон эса нима деб гап бошлашини билмас эди.

— Ашурхон,— деди Ширмонхон бирданига сенсираб,— ўзингнинг қанақа йўлга тушиб қолганингни бил-япсанми, бундан кейин нима бўламан деб ҳеч ўйлаб кўрдингми? Жанг майдонида душман билан олишаётган эринг келар, оиланга, уйингга қандай қайтишни ўйла-япсанми? Билмадим, эринг гуноҳингни кечира оладими-йўқми, бу унинг кўнглига боғлиқ. Аммо унга қайси юз билан қарайсан? Кўпчиликнинг назаридан тушиб, четга

чиқиб қоляпсан, хотинлар сендан ҳазар қилишяпти. Шуни билияпсанми ўзинг?

Ашурхон қошларини бир оз чимирганича, бир ўрим сочининг учини ўйнаб, индамай ўтирарди. У жавоб бермади. Бошини ҳам кўтармади.

— Қобилнинг бола-чақаси бор. Бунинг устига, ўзи яхши одам эмас. Сен ҳали ёшсан, ўн гулингдан бир гулинг очилмай туриб, ўзингни ўзинг хазон қилияпсан.

— Ёшсан дейсиз...

— Хўш?

— Ёш бўлиб, ёшлигимни билмадим, келин бўлиб келлигимни. Энди бу ёгини ҳам йиғи-сиғи билан ўтказайми? Менга мунча осон тутасизлар!— деди зарда билан Ашурхон.— Мен бошқалардан кам ишлаётганим йўқ! Шуни билишса бўлди.

— Шунақами?— деди Ширмонхон.

Унинг бу сўзида ҳам афсус, ҳам ғазаб, ҳам таънага ўхшаш бир оҳанг бор эди. Ашурхон бояги ҳолатини бузмай ҳамон сочини ўйнаб ўтирар, лампа ёруғида Ширмонхонга унинг чимирилган қошининг бир учи, қулоғи остида хиёл буралган гажаги кўриниб турарди, холос.

— Шунақа де?— деб такрорлади яна Ширмонхон.— Мен сени билмас эканман. Ҳозир кимга осон? Фақат сенга қийин бўляптими? Ҳали шунақа енгилтакмисан-а? Мен сени ёшлиқ қилгандир деб ўйлаган эдим. Қанақа юрсам, бу менинг ишим деб ўйлашга нима ҳақинг бор? Жонини жабборга бериб ишлаётган, бутун машаққатга чидаётган хотинлар шаънига доғ туширишга қандай бетинг чидади? Бизни, сени қўриқлайман деб урушга кетган эрингнинг соф муҳаббатини топташга қандай кўнглинг бўлди? Уларнинг кўзига хотинларни ёмон кўрсатишга ҳақинг йўқ, тушундингми? Поданинг ичида битта тиррақиси бўлса, ҳаммасини булғайди. Булғама хотинларни сен!

— Вой, индамасам, иззатингизни билмай нималар деяпсиз?

Ширмонхон жаҳл билан ўрнидан турди.

— Кет, қишлоқдан чиқиб кет! Қолхозга сенинг меҳнатинг керак эмас!

Ширмонхон шиддат билан юриб, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Тўсатдан турган шамол пилпиллаб, зўрға ёнаётган лампани бир этак силкитишидаёқ ўчириб қўйди. Ҳовли хунук бир жимжитлик, қоронғилик ичида қолди.

* * *

Катта хўжаликка раҳбарлик қилиш, айниқса мана шундай ташвишли кунларда раҳбарлик қилиш жуда қийин эди. Йигитларнинг қаймоғи фронтда, колхозда куч кам. Лекин иш сустрлашмаслиги керак.

Ширмонхоннинг фикри-хаёли кейинги кунларда экин майдонини кўпайтириш бўлиб қолди. Бу нарса колхознинг белини кўтаришига ҳам, фронтга берадиган мададига ҳам катта куч бўлар эди. Бироқ экинзорни пахта экиладиган ер ҳисобига кенгайтиришга оғринарди. Шунда лоп этиб унинг хаёлига бўш, бекор ётган Сайхонтепа тушди. Бу ер худди оролга ўхшаш ажралиб ўртада турар, ёнгинасидан оққан катта сувнинг ҳам, кўм-кўк пахтазорнинг ҳам ҳаётбахш нафаси унга етмас эди. Бу ер қачон ва нима учун шундай баланд бўлиб қолган, буни ҳеч ким шу маҳалгача ўйлаб кўрмаган эди. Ширмонхон аввал Маҳмуд билан, кейин кўпчилик билан маслаҳатлашиб кўрди. Тепаликка сув чиқариш йўлини ўйлай бошладилар. Масалага комсомоллар аралашдилар. Улар катта сувни тўсиб, тепалик атрофидан айлантириб оқишини мўлжаллаб қолдилар. Бироқ сувни тепага кўтариш масаласи-чи? Ҳамманинг боши қотди. Ранс бўлса тун ҳам, кун ҳам ўйлади. Охири у, насос сотиб олишдан бошқа илож йўқ, деб билди. Бироқ колхознинг бундай фонди йўқ, колхоз асосан пахта экиш билангина шуғул-

лангани учун пахтадан ташқари келадиган даромади ҳам деярли йўқ эди. Ширмонхон иккита сигирни бозорда соттиришни ўйлаб қолди. Агар насос олиниб, тепаликка сув чиқарилса, бир йилги ҳосилдаёқ иккита сигир тўртта бўлиб колхозга қайтишига ишонган, пухта ўйлаб кўрган эди. Кеча правление мажлисида бу фикрини айтганида ҳаммага ёқа қолмади. Баъзилар, икки ўртада колхоз сигирдан ажралиб қолмасмикин, у ер ҳали ер бўлиб ҳосил бергунича нима гап, нима олам, деса, баъзилар, колхоз сигирини бозорга чиқариш қанақа бўлар экан, деб мулоҳаза қилиб қолдилар. Хуллас, биров ундай деди, биров бундай деди. Охири биров ишониб, тушуниб, биров эса ночор-ноилож раиснинг гапига қўшилган бўлди. Ширмонхон одамлардаги иккиланишни сезиб турса ҳам ўз фикрини ўтказди.

Ширмонхон қилаётган ишнинг ҳозирги вазиятга нисбатан тўғрилигига ишонса ҳам бунинг исботи учун вақт, катта меҳнат кераклиги ҳақида ўйларди. Кечаси билан ухламади ҳисоб. Тепаликни кўз олдига келтирар, ҳар томондан чамалар, ҳисоблар эди. У эрталаб идорага келганида ҳам шулар ҳақида ўйларди. Бироқ колхознинг ташвиши битта бу эмас эди. Шу кунларда буғдой сепиш учун адирга одам юбориш керак эди. Яна куч масаласи... Қимларни юбориш мумкин...

Ширмонхон чарчаганидан беихтиёр кўзларини юмди. У кўзини очганида рўпарасида чўт қоқиб ўтирган ҳисобчи гўё ҳали йўқ эди-ю, ҳозир пайдо бўлиб қолгандай туюлди. Ширмонхон унга бошдан-оёқ разм солди. Қўл-оёғи калта-калта, ўзи ҳам пакана бўлган бу одам фақат мана шу чўт учунгина яратилгандай эди.

Ширмонхон секин унинг ёнига келди.

— Менга қаранг, адирга бориб келмайсизми-а, буғдой сепишга. Ишингизни келгунингизча Муяссарга топширсак. Аҳволни ўзингиз биласиз.

Ҳисобчи болаларникидай калта-калта бармоқлари билан чаккасини қашиди.

— Майли.

— Ҳа, сигирларни бозорга чиқаришга ҳужжатларни тайёрлаб қўйинг.

— Хўп,— деди ҳисобчи. Лекин ўзи Ширмонхонга чакки бўлмасмикин шу иш, деган маънода қараб қўйди. Ширмонхон индамади. Кўзларини девордаги плакатга тикканича, иягининг учини чимчилаб, хаёлга бориб қолди. Дераза тоқчасига солинган қоғоз устида қаердандир пайдо бўлган қора қўнғиз ўрмаларди, печка карнайнинг ўрнига аллақачон уя қуриб олган чумчуқлар ҳас-чўпларни шитирлатишиб, гоҳ-гоҳида заифгина чийиллаб қўядиган гўдакларига овқат олиб келарди. Ҳисобчи ҳам ишини қўйиб, учи очилмаган ҳаво ранг қаламни лабига босганича индамай ўтирарди. Балки у шу топда тинч-осуда ҳаётни бешаранжом қилган урушни лаънатлар, балки Ватан бошига тушган бу мусибатли кунларда уни бошқа эркаклардек қўлига қурол олиб ҳимоя қилолмаётганидан, ўзининг жисмоний камситилиб яратилганидан ўксиётгандир. Ҳа, тақдирнинг бу хатоси ҳатто у ўйланаётганида ҳам бунчалик билинмаган эди.

Идорага Маҳмуд кириб келди. Унинг қош-киприкларига чанг қўнган, чеҳраси ҳам хорғин эди.

Ширмонхон уни кўриши билан қалби тўлгандай, чарчаган, букилмоқчи бўлган гавдасига кучли, бақувват тиргак қўйилгандай енгил тортди.

— Нега жимжитсизлар?— Маҳмуд стулга ўтириб, ўнг оёғини узатар экан, тиззасининг кўзини оҳишта гижимлаб қўйди.— Тинчликми?

— Шундоқ ўзимиз,— деди Ширмонхон унга савол назари билан қарар экан.— Азонлаб йўқсиз уйда? Одам юборган эдим.

— Яна Сайҳонтепага бориб келяпман.

— Ҳа, нега?

— Устани ҳам олиб бордим. Балки бир неча чархпалак қурсақ иложи бўлиб қолармикин, шуни ҳам бир ўйлаб кўрайлик, дедим. Йўқ, иложи йўқ, ер катта.

— Бундан ташқари, сув кўрмаган, тош-метин десангиз-чи! Уни юмшатиш учун озмунча сув керакми?

— Демак, бозор куни насос олинади,— деди Маҳмуд хурсандлик билан тиззасига аста уриб.— Мақсудага айтиш керак, комсомоллар ҳам ишни бошлайверсин. Бу йил бир марта бўлса ҳам ҳосилдан қолмайлик.

Маҳмуд Мақсуданинг номини айтар экан, ранги билинар-билинемас оқарди. Танасида енгил титроқ тургандай бўлди. Ўзидаги ҳолатдан ўзи уялганиданми ёки буни бошқаларга сездирмаслик учунми, яна гап бошлади:

— Картошка экилса борми, ҳар биттаси энг кам чойнакдай бўлади, деяверинг. Ер жуда бақувват.

— Жуда соз бўларди-да. Ҳосил яхши бўлиб берса, қишга ҳамма хонадонга етарди.

— Одамлар ҳам шунга қизиқиб қолишди-да. Ариқ қазиш бошланса, ҳамма бориб ишлайди, кўрасиз.

— Кечиктирмаймиз бу ишни. Бўлмаса сиз далага боринг. Бир вақтни тайин қилиб, Мақсуда комсомолларни тўпласин. Мен фермага ўтиб, шунақаси далага бораман. Қачон иш бошлашни аниқ гапиришиб оламиз.

Маҳмуд ўрнидан турди. Столга бир даста папкаларни қўйиб олиб, нималарнидир саранжомлаётган ҳисобчига бир қараб қўйиб, Ширмонхоннинг кетидан юрди. Улар кўчага чиқишгач, иккаласи икки томонга қараб кетишди. Ширмонхон беш-ўн қадам босиб, орқасига ўгирилди. Хийла олислаб қолган Маҳмуд сал оқсаганича шошиб кетиб борарди. Ширмонхоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Назарида, Маҳмуд унинг ўғлидек, жигарпорасидек бўлиб туюлди.

* * *

Бу кунларда одамларнинг руҳи анча баланд эди. Орёл, Белгород шаҳарлари душмандан озод қилинганда Москвада биринчи марта берилган салют одатга ай-

ланди. Шаҳарни озод қилган жангчилар шарафига берилган ҳар салют радио тўлқинлари орқали бутун мамлакатга тарқалар, кишилар қалбига қудрат тўлатгандай бўларди.

Бу жангларда душман Сталинград фронтида бой бериб қўйган муваффақиятини тиклашга қанча уринмасин, ниятига етолмади. Адолат ва эрк жангчилари — қизил аскарларимиз уларни суриб ташлади.

Мана, қарийб бир ойдан бери Курск остоналарида жанг борапти. Душманнинг ҳар қанча оёқ тирашига қарамасдан аскарларимиз олға боришяпти. Колхозчиларнинг ҳам руҳи баланд. Уларнинг юзида ҳам, ишида ҳам ҳар қанча қийинчиликка чидаймиз, керак бўлса кўксимизни қалқон қилишга тайёрмиз, лекин қул бўлмаймиз, кураш билан яратган бахтимизни, юртимизни ҳеч кимга бермаймиз, деган ифода мавж уриб турарди.

СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) Марказий Комитетининг «Немис оккупантларидан озод қилинган районларда халқ хўжалигини тиклаш чоралари ҳақида» чиқарган қарорини ўқиб ўтирган Ширмонхоннинг кўнгли ҳукуматимизнинг одампарварлигидан яйраган, гуруга тўлган эди. У хаёл билан ўша шаҳарларда ўғли, эри изидан чарх уриб юрарди.

Мақсуда онасининг хаёлини бузмаслик учун анча вақт индамай ўтирди. Нима ҳам дейди. Онасининг бошида иши, ташвиши кўп.

Мақсуда овқат келтирди. Она-бола индамай ўтириб ейишди. Бу оғир, зерикарли жимжитлик ҳар иккаласининг қалбини эса ҳам, тилларига гап келмас эди.

Чой пайтида Мақсуда онасига кўнглини бир оз очишга журъат қилди.

— Ая, бу Маҳмуд ака ўз ишини қилса бўлмайди-ми-а?— деди бирдан у.

— Нима қилияпти?

— Ўзи партком-а! Нуқул далада — чеканка қилсак, чеканка қилади, ўт юлсак, ўт юлади.

— Яхши партком ҳозир шунақа бўлиши керак-да, қизим.

— Ҳаҳ, сиз билмайсиз,— деди Мақсуда тажанг бўлиб.

— Нимани?

Орадан анча фурсат ўтгандан кейин Ширмонхон:

— Маҳмуд ёмон йигит эмас,— деди секингина. У қизининг бошқа бировни яхши кўришини билмас эди.

— Мен Маҳмуд акани ёмон одам деётганим йўқ,— деди Мақсуда секин хўрсиниб.— Лекин мен... Мең яхши кўрмайман уни... Фақат ҳурмат қиламан, раҳмим келади.

Ширмонхон қизини энди кўраётгандек тикилиб қаради-да, ўзига ўзи кўнглида таъна қилди. Она қизининг бўйига етиб қолганини, унинг қалбида балки муҳаббат тугёни бошланганини шу пайтгача ўйлаб кўрмабди. Ахир у қизига энг биринчи маслаҳатгўй, сирдош бўлиши керак эди-ку! Қизининг муҳаббат, турмуш ҳақидаги орзу-хаёлларини билмаган, хабардор бўлмаган она... Ширмонхоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Қизим,— деди ниҳоят Ширмонхон хаёлларини бир жойга тўплаб.— Турмуш, муҳаббат ёшликда кишига чиройли, тинч, роҳат бир ҳаёт бўлиб кўринади. Албатта шундай бўлиши керак. Лекин унинг ҳам ўзига яраша меҳнати, машаққати кўп. Турмушда ҳар хил кун, ҳар хил вақт бўлади. Яхши кунни хурсандчилик билан, ёмон кунни бардош билан ўтказиш учун эр-хотин бир-бирини қаттиқ яхши кўриши керак. Ҳатто ана шундай оила ҳам ҳамма вақт тинч яшайвермайди. Баъзан яхши кўрган одамингни аяганиндан, уни асраганиндан ҳам у билан келишмасликка мажбур бўласан киши. Бегона бир киши билан туғишгандан яқин бўлиб, тинч яшаб кетиш қийин. Аммо ажралиб кетиш жуда осон. Маҳмуд кўнгли тоза, меҳнаткаш йигит. Мен унинг бахтли бўлишини жуда ҳам истайман. Агар уни ҳурмат қилсанг-у, яхши кўрсанг, кўнглингда бошқа одам бўлса, унга очигини айт.

Унга қийин бўлса ҳам уни ҳурмат қилганинг учун шундай қиласан. Агар фақат ҳурмат туфайли унга турмушга чиқсанг, уни бебахт қилиб қўясан, йўқ, қизим, бундай қила кўрма. У билан яшаган хотин уни яхши кўриши керак. Раҳм-шафқат билан уни умидвор қилма. Кўнглидан сени нари суриш учун унга вақт керак ахир. Тўғриси-ни айт.

Ширмонхон қизининг чуқур ўйга толиб, кимнингдир хаёли билан юзлари ёниб ўтирганини пайқади. Лекин унинг кўнглига бундан ортиқ қўл солмади. Қолган ҳамма гапни қизининг ақлига, ҳиссига ишониб ҳавола қилди-да, кўзларини уқалаб ўрнидан турди.

Мақсуда чироқни ўчириб, сўрига онаси ёнига солинган жойга чўзилди. Уйқуси қочиб кетди. Шу сокин, беозор кеча ҳам, осмонда порлаган юлдузлар чамани ҳам, шабадада япроқларнинг сеҳрли шивирлаши ҳам — ҳамма-ҳаммаси унга кимнидир эслатиб турар эди.

* * *

Кунлар ниҳоятда исиб кетди. Саратон офтоби ғўзаларга ҳосил, меваларга шарбат пуркарди. Далада иш яна кўпайган, колхозчиларнинг бир қисми теримга тайёргарлик — хирмонларни суваш, йўл-кўприкларни тузатиш, қоп-қанорларни тўғрилаш билан банд эди.

Ана шундай долзарб кунларнинг бирида тўсатдан Робия хола вафот этди. Тинчлик, фаровонлик кунлар бўлиб, киши шу ёшга етиб ўлса, унинг тўйи дейдилар. Робия холанинг ўлими жуда катта азага айланди. Тобутини ҳамма ҳам бир-бир кўтариш, фарзандлик қарзини узишга интилди. Айниқса, Маҳмуд то қабристонга боргунча ҳеч ким билан алмашмади. Унинг қайгули кўзлари: ўғлим йўқ, деб ўксима, она, мени ҳам туққанингдай кўр, бегонасирама, деяётганга ўхшарди.

Бошига қандай кун тушганини, нима қиларини бил-

май қолган чоли бўлса тобут орқасидан кўчагача эргашиб чиқди, ҳассасига суяниб, кичкина, нурсизланиб қолган кўзларидан юм-юм ёш тўкиб қолди. У суяб, қўлтиқлаб олган Болтабойга, мени олиб боринглар, ўғли йўқ, ёлғиз кетмасин, ёлғиз, деб гўлдиради. Болтабой ўзини тугулмай йиғлаб юборди.

Бу ўлим айниқса Ширмонхонни эзиб юборди. Охириги дамигача, ўғлимни бир кўрсам, деган орзу билан оламдан ўтган она, ҳувиллаб қолган ҳовли ҳамманинг ҳам қалбини яралаб кетди. Неча кунгача бу ҳовлидан одам узилмади. Ширмонхоннинг ўзи бош туриб, расм-русларини ҳам ўтказди.

Ҳовлига қараб, экинларни суғориб туришни мактаб дружиначиларига топшириб, уларга Муяссар билан Мақсудани бош қилиб қўйди.

Бироқ бу кунларда Ширмонхоннинг қилаётган ишлари баъзан кўзига ҳеч нарсага ўхшамай қоларди. У, мана шуларнинг ҳаммаси учун ҳеч бўлмаса биронта фашистнинг кекирдагида панжамнинг изи қолмаса аламим чиқмаса керак, деб ўйлар, яна, ўғлим, эрим менинг қўлим эмасми, деб ўзига ўзи тасалли берарди. Уруш қалбини яра қилган гўдакларга, одамларга мадор бўлиш, кўнглини кўтариш, юртни вайрон, болаларни ҳайрон қилмасликнинг ўзи ҳам катта бир фронт эканлигини ўйлаб, ўзини эса ана шу фронтнинг олдинги сафидаги жангчиларидан бири деб тасаввур қилганида қалби ёришиб, фикри яна ўткирлашиб кетарди.

Ширмонхон бугун ҳам бу ҳовлини босиб ўтиб кетолмади. Тоза сулурилган, кеча кўлоблаб сепилган сувнинг нами ҳали тупроқдан аримаган ҳовли уни оғир сукут билан кутиб олди. Ипга чизилган жамбиллар қуриб, қовжираб қолган эди. Ширмонхон аввал уни бузгиси келмаган эди. Энди бўлса, онасининг қўли теккан, зора Тожиддиннинг ризқи қўшилса бунга, деб уларни йиғиб олди. Қафтида эзгилаб майдалади-да, қоғоз халтачага солиб, уй тоқчасидаги шиша идишларнинг

бирига солиб қўйди. Айланиб юриб, уйларни ремонт қилиш лозимлигини кўнглидан ўтказаркан, оҳиста юриб ҳовлидан чиқди.

У тор кўчадан ўтиб, катта йўлга чиққанида олисда дала томонга кетаётган Маҳмуд билан Уғилойни кўрди. Ширмонхон ҳам ўша томонга қараб кетди.

Офтоб қиздирарди. Кўм-кўк ғўзалар устида иссиқнинг зўридан ҳаво жимирлайди. Баҳорда кесиб олинган тутлар яна янгитдан барра барг чиқарган. Бошқа дарахтларнинг япроқлари бўлса баҳордаги беғуборлигини йўқотган.

Катта ариқ лабида тупроққа қоринларини бериб, яланғоч ётган икки бола Ширмонхонни кўришлари билан шалоп-шулуп қилиб ўзларини сувга отди. Раиснинг ўтиб кетишини кутиб, елкаларидан сувга ботганича ариқ бўйидаги ўсиқ ялпизлар орасидан мўралаб турган болаларни кўрган Ширмонхон кулимсираб чаққон ўтиб кетди.

Орқадан раиснинг келаётганини кўриб қолган Уғилой тўхтаб, тол соясига ўтди. Маҳмуд яқиндаги полздан битта шакарпалак узиб чиқиб, ерга қўйди-да, Ширмонхоннинг етиб келишини кутиб, рўмолчаси билан ўзини елпиганича қараб турди. Улар эрталаб райкомга кетишган — Уғилойнинг партия аъзоллигига кандидатлиги райком бюросида тасдиқланиши керак эди.

Ширмонхон яқинлашганда Уғилой очиқ чеҳра билан кулиб, унга томон юра бошлади.

— Муборакбод қилишингиз мумкин, Ширмон опа. Ўтиб келдим.

Ширмонхон Уғилойни қучоқлаб бағрига босди.

— Қутлуғ бўлсин. Табриклайман,— деди бир оз энтикиб. У жуда хурсанд бўлиб кетган эди. Мана шу кунларда партия сафининг пешқадам хотин-қизлар ҳисобига кўпайиши, кишиларимиздаги ғалабага ишончининг нақадар бирдамлигини кўрсатар, Ширмонхоннинг қалбини офтобдай ёритарди.

Учовлари чўнқайиб ўтиришиб Маҳмуд тилимлаган қовунни ейишаётганда, яқиндаги тор йўлдан велосипед минган Ноила ўтиб кетди. У тезроқ булардан узоқлашишга қанча уринмасин, йўлнинг нотекислиги халақит берарди.

— Ҳай, Ноила, томоқни ҳўллаб олинг!— деб қичқирди Уғилой. Ширмонхон ҳам ялт этиб ўша томонга қаради. Бироқ Ноила кўзини йўлдан олмай, бошини сарак-сарак қилиб ўтиб кетди. Маҳмуд индамади. Нимагадир тишлаб турган қовун тилимини ерга қўйди-да, ариқ лабига бориб қўлларининг ширасини юва бошлади.

— Ҳа, бўлдингизми дарров?

— Жуда ўткир экан. Баттар чанқатди...

Маҳмуд шу кўйи бригада шийпонига етиб боргунча индамади, ўз гаплари билан овора бўлган аёллар унга аҳамият беришмади.

Тушликка чиққан аёлларнинг чуғур-чуғури булар шийпонга келиши билан бирдан тўхтади қолди. Раис билан сўрашиш ўрнига хотинлар жавдирашиб кўзларини қаёққа олишни билмай қолдилар. Баъзи бировларнинг кўзида ёш.

— Ҳа, нима бўлди? Нима гап?— деди Ширмонхон юраги ҳовлиқиб.

Ҳеч ким индамади. Ранги оқарган Маҳмуд раиснинг орқасида туриб хотинларга бошини сарак-сарак қилиб қўйди. Шу пайтда орқасига ўгирилган Ширмонхон уни кўриб қолди.

— Нима? Сиз ҳам биласизми? Қим? Нима? Айтинглар!— Ширмонхон довдираб ҳали унга, ҳали бунга қарарди. Хотинлардан биттаси ўзини тутолмай йиғлаб юборди. Маҳмуд бўлса энди бошини эгиб қайғу билан индамай турарди.

Ширмонхоннинг кўз олди қоронғилашиб кетди. Бошига қаттиқ калтак тушгандек гаранг, ҳамма нарса хаёлида аралаш-қуралаш бўлиб кетган эди. У қўллари билан юзини тўсиб бир неча дақиқа қотиб турди-да, кейин

гамдан қотган кўзларини Маҳмудга тикиб, паст, бўшашган овозда сўради:

— Қим? Қачон? Қим?

— Фарҳод,— деб пичирлади Маҳмуд.

Ширмонхон бир сесканиб тушди.

— Болам...— деб секин, лекин фарёд билан инграгани эшитилди. Нима қилишини билмай қолган Уғилой раисни суяб олиб бориб табуреткага ўтқазди. Ширмонхон йиғламас, қотиб ўтирарди. Бир зумда у кичрайиб, елкалари чиқиб, мункайиб қолгандай кўринди.

Фарҳоднинг ҳалок бўлгани ҳақидаги хабар кеча кечқурун келган эди. Бироқ идорада уни раисга кўрсатишмаган эди. Афтидан, хотинларга Ноила айтиб қўйган эди.

Ширмонхон қимир этмай ўтирар, унинг ифодасиз кўзларига қараган Маҳмуд, ақлдан озиб қолмадими, деб қўрқиб кетди. Ҳеч кимдан садо чиқмасди. Гўё қимир этмай турган дарахтлар ҳам, қуёш селида ёниб, сукутда ётган бепоён дала ҳам Фарҳоднинг азасини тутаётганга ўхшарди. Фақат пайтдан фойдаланиб қолган чумчуқларгина ўчоқ ёнидаги ювуқсиз косалар атрофида уймалашади. Болалар тишлаб ташлаган яримта хомакни ари талаб ётибди.

— Ая, ая!— Узоқдан Мақсуда ҳаллослаб югуриб келар, овозида ҳам қувонч, ҳам қайғуга ўхшаш ғалати бир оҳанг бор эди.

— Ая, Тожиддин акам келибди. Отпускага келибди.

Ҳамма бир сесканиб тушди. Фақат Ширмонхон ҳолатини бузмади. Бир неча минут давом этган жимжитликдан кейин бир-икки аёлнинг пиқиллаб йиғлагани эшитилди. Маҳмуд оҳиста юриб Ширмонхоннинг ёнига келди.

— Сиз дам олинг бир оз, опа. Мен ўзим бораман.

Маҳмуд ўнг оёғини бир оз авайлаброқ босганича, ариқдан ҳатлаб ўтиб, дала ўртасидаги йўлга бурилди. Ширмонхон уйқудан уйғонгандек сесканиб, шошиб ўрнидан турди. Мақсуданинг қотган, саволли кўзига қара-

масдан, бошидан сирпаниб, бўйнига тушиб кетган рўмолини ҳам ўрамай, Маҳмуднинг орқасидан юрди. Ҳеч ким унга ҳеч нарса деёлмади. У етиб келиб Маҳмуд билан тенглашиб олганда Маҳмуд қадамини бир оз секинлатди-ю, гапирмади. Нима ҳам десин. Бу лаънатли уруш инсон бошига нима кунларни солмаяпти. У кўриб турган ғам, жасорат, қаноатларни ифодалаб беришга ҳар қандай уддабурон тил ҳам ожиз эди.

Тожиддиннинг отаси ҳам кампирининг ўлиmidан кейин орадан кўп ўтмай вафот этган эди.

Ширмонхон индамасдан борарди. Унинг хаёли гоҳ ота-онасини кўргани келган Тожиддинга кетар, гоҳ Фарҳоднинг мурдаси устида фарёд урарди... «Болам... болагинам... Нима қиламан энди. Сени уриб жўнатувдим-а! Энди қандай чидайман. Қўлларим синса бўлмасмиди! Кулча ёпишга, бўйнингдан қучоқлаб, елкаларингни силашга етмаган бу қўлларимни қайга қўяман энди... болам...»

Маҳмуд ҳар замон-ҳар замон рансга кўз ташлаб қўяр, раҳми келар, аяр, лекин ҳеч нима деёлмас эди.

Улар масофани қисқартириш ниятида қабристондан ўтадиган ёлғиз оёқ йўлга бурилишди. Оёқлари остида шипиллаб ўтган калтакесак яқиндаги эски гўр ковагига кириб, кўздан йўқолди. Улар саратон офтобида қовжираб қолган кўкатларни қасир-қусур босиб озроқ юрганларидан кейин, нарида, ҳали тупроғи қотмаган, устидан гул ва кўкатлар униб чиқишга улгурмаган, ёнма-ён турган икки қабр олдида бош яланг кўйича энгашиб, бир оёғига тиралган ҳолда ўтирган жангчини кўрдилар. Ингит уларни сезмади. У мункайиб, елкаларини чиқариб, қабристон жимлигидан ҳам оғирроқ сукут ичида ўтирарди.

У йиғларди. Бу йигит ўлимларнинг жуда кўп хилини кўрди. Ўз эркини, Ватанини ҳимоя қилган беғуноҳ одамларнинг осилган жасадларини ўз қўли билан дордан олганида ҳам, бир нафас олдин у билан гаплашиб, орзу

ва муҳаббатини ҳикоя қилиб берган жангчи дўстининг ҳали дунёга тўймаган, очиқ қолган кўзларига боққанида ҳам йиғламаган, ўч-алам билан ёнган қалби дудини лабларини қимтиганича ютолган эди.

Улимлардан ҳатлаб, ўликлар билан ухлаб, қанча-қанча қишлоқ-шаҳарларни гоҳ юриб, гоҳ эмаклаб, гоҳ югуриб босиб ўтган бу азамат йигит ўлимнинг мана бу хили олдида довдираб қолди. Ахир қанча ошиқиб келувди-я! Шодликдан довдираган ота-онасининг йўлга югуриб чиқишларини неча марталаб тасаввур қилган эди... Мана улар, ҳеч қачон чиқолмайдиган ерда ётибдилар. Лоақал бир марта бошларини кўтариб қарашса-чи!.. Ўғиллари келганини, кутган, интизор бўлган фарзандларни уларнинг бошида турганини бир нафас кўришса-чи! Аввал болалик шўхлиги, кейинча йигитликнинг қарор топмаган бетиним хаёлларидан ота-онасига ташвишдан бошқа ҳеч нарса инъом қилолмаган Тожиддин фарзандлик бурчини энди ўтамоқчи эди-ку! Бола бўлиб нима қилди, ахир! Онаси сўнгги дамигача йўлга қарагандир. Отаси-чи? Учиб-қўниб келувди-я! Ҳувиллаган, кимсасиз уй кутиб олишини ўйлабмиди?..

Тожиддин бошини кўтармас эди. Ширмонхон чидаб туrolмади.

— Ўғлим... Тожиддин,— деди у титроқ, йиғлоқ товуш билан.

Тожиддин оҳиста бошини кўтарди. Қаршисида кўзида ёш билан унга қучоқ очиб турган Ширмонхонни кўриб, баланд гавдасини эгиб, унинг елкасига бошини қўйди-да, йиғлаб юборди.

Тожиддин отпускази тугамаёқ қайтиб кетадиган бўлди. Ширмонхон йўлга кулча ёпиб берди, халтасига Робия хола қуриган жамбилдан ҳам солиб қўйди. Вокзалгача бирга борди. Оқ йўл тилаб ўпиб, қучоқлаб жўнатди.

Тожиддиннинг мунгли, миннатдор чеҳраси Ширмонхоннинг кўзидан кетмай қолди. Энди у Робия холанинг вазифасини ҳам ўз бўйнига олган эди.

Яралганидан бери баданига нам тегмаган Сайхон-тепа бугун инсон нафасидан тирилгандай эди. Кеч кириб, қуёш ботай деб қолганига қарамай, тепаликдан ҳали офтоб кетмаганди.

Бу жойни обод қилишни асосан комсомоллар бўйнига олишган бўлса ҳам иш бошлаганидан кейин ҳамма ёпирилди. Одам қасд қилса ҳар қандай мушкул ишнинг ҳам чораси топилади. Сувсизликдан тошдек метнн бўлиб кетган ер сувдан баҳраманд бўлди, ҳайдалди.

Мана, бугун картошка экишга ҳам киришишди. Одамлар чарчаган бўлишларига қарамай хурсанд, тетик кўринардилар. Иш охирига қолганидан ҳамма ҳам мамнун эди. Биров экяпти, яна биров ташиб бериб турибди. Маҳмуд эса уч-тўрт одам билан нарироқда охириги жўякни тортардилар. У тепаликка раиснинг чиқиб келаётганини кўриб, қадини ростлади. Кетмонни жўякда қолдириб, оқсоқланганича Ширмонхон томонга юрди. Раиснинг чеҳраси очиқ, у одамларга муҳаббат билан қараб, хурсандликдан гап тополмай қолган кишига ўхшаб турарди. Унинг ҳозирги ҳолати Маҳмудга аввалги раисни, Ширмонхоннинг эрини эслатди. У ҳам одамлардан хурсанд бўлиб кетганида худди мана шундай очиқ чеҳра билан, табассум билан индамай қараб турарди.

Маҳмуд раиснинг хаёлини, завқини бузгиси келмади. Ширмонхондан беш-олти қадам нарида ётган катта думалоқ тошга ўнг оёғини тираб, одамларга ўгирилди. Кўзи катта картошкаларни чаққонлик билан бўлиб, уруғ тайёрлаётган Мақсудага тушди. Қиз иши билан қанча банд бўлмасин, унинг назарини дарров пайқади, ўнг қўлининг орқаси билан пешонасини артди-да, Маҳмудга хиёл ўгирилиб олди. Маҳмуд хўрсинди, кўкрак чўнтагидан папирос олиб тутатди-да, тош четига ўтирди. Унг оёғини узатиб, тиззасининг кўзини оҳиста силар экан, худди мана шундай тепалик учун жангда оёғидан ўқ

егани эсига тушиб кетди. Ҳа, худди мана шундай тепалик эди. Гоҳ душманга ўтар, гоҳ бизга қайтарди...

Кимнингдир пастдан, Ширмон опа, деб қаттиқ қичқиргани Маҳмуднинг хаёлини бўлди.

Ширмонхон шошиб тепалик қирғоғига келди. Паст да, сувнинг нариги юзида ҳисобчининг ўн бир-ўн икки яшар ўғли қўлини оғзига карнай қилиб олиб, дам раис опа, дам Ширмон опа, деб қичқирарди.

— Ҳа, нима дейсан?

Боланинг жавобини шамол олиб кетди. Ширмонхоннинг қулоғига узук-юлуқ сўзлар чалинди-ю, ҳеч нарса уқолмади. Бола раиснинг тушунмаганини сезди шекилли, қўли билан тезда тушинг ишорасини қилди. Ширмонхоннинг нимагадир юраги ўйнади. Бир зумда хаёлига юз нарса келиб кетди. Тезда орқасига қайтди-да, тепаликнинг нариги томонидаги махсус пиллапоядан пастга тушиб, боланинг олдига чопди.

— Нима гап, нима дединг?

— Сизни битта аскар киши чақиряпти.

— Нима? Қанақа киши?

— Аскар киши.

— Қаерда?

— Идорада ўтирибди.

Ширмонхон бошқа ҳеч нарса суриштирмасдан йўлга тушди. У юриб эмас, югуриб бораётганини ўзи билмасди. Энди унинг хаёли карахт, ҳозир уни нима гап кутиб турганини ўйламас, фақат шошиларди, холос. Улар йўлни қисқартириш учун катта йўл қолиб, гоҳ пахтазор, гоҳ экинзор, гоҳ боғ оралаб боришарди. Ширмонхон тўлиб, югуриб оқаётган каттагина ариқдан сакраб ўтди-ю, бола эсига келиб орқасига ўгирилди. Сувга қараб нима қилишини билмай турган болага қўл чўзиб, уни даст тортиб олди.

— Сени ким юборди?— деди ҳансираб.

— Болтабой амаким.

Улар колхоз правлениесига етай деганларида қош

қорая бошлаган эди. Мўрилардан кечки овқатга ёқилган оловнинг сийрак булутга ўхшаш тутунлари эринчоқлик билан осмонга ўрмалар, узоқ-яқиндан подадан қайтаётган молларнинг мўрашлари эшитилиб қоларди. Куни бўйи жимжит уйлардан энди гурунг эшитилар, чирроқ милтиллар, гўё кундузи далага кўчган ҳаёт энди қишлоққа қайтиб келгандай эди.

Ширмонхон правление кўчасига қайрилганда, кўчада кичкина кучукчасини кўтариб турган бола билан нималарнидир гаплашаётган ҳарбийча кийинган йигитни кўрди. Қадами беихтиёр яна тезлашди. Юраги бутун танасини силкитгундай гурсиллаб ура бошлади. Аскар йигит Ширмонхонга кўзи тушиши билан унинг югуриб келишиданми, тўлқинланганиданми, ишқилиб, таниб олди. Беихтиёр унга қараб юра бошлади. Йигит Ширмонхонга қўлларини узатди, кўзларига ҳаяжон ва изтироб билан тикилди-ю, ҳеч нарса дея олмади.

— Келинг,— деди Ширмонхон зўр-базўр нафасини ростлаб. Унинг жавдираган кўзлари, нима гап, кимнинг олдидан келдингиз, мени йиғлатиш учунми, хурсанд қилиш учунми деяётгандай эди. Йигит бу қарашга тоб беролмай, беихтиёр кўзларини бошқа ёққа олди. Фарҳодга ўхшайди, ойисига ўхшар экан Фарҳод, деб ўтказди кўнглидан. Ширмонхон унинг кўзларига қаради-ю, ҳар қалай яхши хабар эшитмаслигини сезди. Баданида титроқ турди, кўз олди қоронғилашди. Уғлидан умид узган она, энди эридан ҳам ажралиб қолиш хавфидан даҳшатга тушарди. У тоқат қилолмади.

— Айтнинг,— деди бўшашиб,— айтаверинг...

Унинг ҳозирги ҳолати, мен дод-фарёд кўтармайман, нима бўлса бўлди, айтаверинг, қўрқманг, деяётганга ўхшарди.

— Фарҳод билан бирга бўлувдим,— деди йигит ғамгин товуш билан.

Ширмонхон ялт этиб унга қаради... Фарҳоднинг олдидан... Фарҳод билан... Уғлим билан... Ширмонхон хиёл

титраган қўллари билан йигитнинг икки чаккасидан ушлаб, ўзига тортди, пешонасидан ўпди-да, кўкрагига бошини қўйиб, пиқиллаб йиглаб юборди. Йигит нима қилишини, нима дейишини билмас, кўзларини пирпиратганича ҳам меҳр, ҳам алам билан Ширмонхоннинг елкасидан қучоқлаб турарди. Ширмонхон тезда ўзини тутиб олди.

— Қани, ўғлим, уйга борайлик,— деди кўзларини рўмолчасига артар экан. Йигит эътироз билдирмасдан Ширмонхонга эргашди.

Улар билан кетма-кет Мақсуда ҳам даладан қайтди. Ҳовлига, сўрига жой қилдилар.

Ширмонхоннинг дарди янги бўлган эди. Мақсуда аясининг қизарган кўзларига дам-бадам назар ташлар экан, юраги эзилар, ўпкаси тўларди. Чорпояда сукут билан ўтирган аскар йигит унга ҳам укасини эслатар, қийин, оғир дақиқаларда Фарҳод билан ҳамдард, дўст бўлган бу йигитни Мақсуда ҳам қучоқлаб ўкириб-ўкириб йиғлагиси келарди-ю, ўзини босарди.

Мақсуда чой қўйди. Ширмонхон меҳмонга дастурхон ёзгач, ўзи унинг рўпарасига ўтирди. Орага яна жимлик тушди. Аскар йигит кўзларини пирпиратиб лабини ялаб қўйди-да, гимнастёркасининг кўкрак чўнтагидан буклоғлиқ газета олиб, Ширмонхонга узатди. Жуда кўп букланган, анча уринган газета саҳифасида Фарҳоднинг сурати бор эди. Унинг боши яланг, болалардек маъсум жилмайиб аясига, аясининг кўзларига тик, дадил, ғурур билан қараб турарди.

— Сизга ўзи юбормоқчи эди, улгуролмади,— деди аскар йигит секингина.

Ширмонхон суратдан кўзларини узмас, овоз чиқармасдан юм-юм йиғларди. У ҳар киприк силкитганида юзини ювган кўз ёшлари газета юзига чак-чак томарди. «Болам... болагинам... кўзларингдан ўргилай. Ном-нишонсиз кетмабсан ишқилиб. Болагинам, қўзичоғим... Мингдан-минг розиман сендан...»

Чой дамлаб келган Мақсуда аясининг бошига бошини қўйиб, кўзида ёш билан суратга анча вақт тикилиб турди-да, кўз ёшларидан газетанинг ивиётганини кўриб, уни оҳиста аясининг қўлидан тортиб олди.

Ширмонхон оғир хўрсинди, кўз ёшларини артди.

— Хафа бўлманг, меҳмон. Сизни йиғи билан кутиб олдик. Қандоқ қилай, фарзанд ўти ёмон бўлар экан,— Ширмонхон чой қуйиб йигитга узатди. Унга бўйсунмай оқаётган кўз ёшларини яна бир марта артди-да, шишган кўзлари билан йигитга қаради.

— Қани, меҳмон, ўғлим ҳақида билганларингизни айтиб беринг. Қандай ўлганини, нима бўлганини, ҳаммасини яширмай айтаверинг. Йиғламайман.

— Фарҳод жуда ориятли, мард йигит эди,— деб сўз бошлади йигит бир лаҳза жимликдан кейин.— Биз бир-икки кундаёқ у билан иноқлашиб кетувдик. Жангда ўзи ҳамма ҳам шунақа, бир-бирига суяниб қоларкан. Сура-ти газетада босилганда бирам суюндикки, аямга юбораман, кўриб қўйсин ўғлини, деб юрган эди. Билмадим, орада нима гап ўтган, бир-икки марта аямни хафа қилдим, ноҳақ хафа қилдим, мени қанақа яхши кўрарди, шундоқ аямни ҳатто мени уришгача олиб келибман-а, девди менга. Уруш тугаса бизникига меҳмонга борасиз, ўшанда аямнинг қанақалигини кўрасиз, деб эди...—Йигит бир хўрсиниб олди, пиёладаги совиб қолган чойдан бир-икки ҳўплади-да, кўзларини бир нуқтага тикканича давом этди:— Немисларнинг танкини ёндирганида сура-тини дивизия газетасида босиб чиқаришди. Кейин жанг тўхтамади, хат ёзишга имкон бўлмади. Ярадор бўлган ўртоқларидан бирини елкасида судраб келаётганида Фарҳод ҳам, шериги ҳам ҳалок бўлди. Жойига ўзимиз қўйдик. Ҳамма яхши кўриб қолган экан уни. Жуда хафа бўлишди. Ҳалиги газета Фарҳоднинг чўнтагида экан. Уни мен сўраб олдим. Ўзим марғилонликман. Насиб қилиб, ўлмай борсам, аясига ўзим топшираман, деб ўйладим. Шу орада ярадор бўлиб қолдим. Менга отпусқа

бердилар. Командиримиз мақсадимни сезиб қолган эканми, жўнаб кетаётганимда, Фарҳоднинг онасининг олдига албатта боринг. Биздан, ҳаммамиздан салом айтинг, биз Фарҳодни ҳеч қачон унутмаймиз, деб айтди.

Аскар йигит сўзлашдан тўхтади. У Ширмонхоннинг изтиробли юзига қарашга тоб беролмай, кўзларини қоронғи бўшлиққа тикканича, индамай қолди. Хаёлга чўмган, ҳориган Ширмонхон эса ўнг қўлини пешонасига тираганича, ярим юмуқ кўзларини лампа ёруғи тушиб турган девордаги ток баргларининг соясига тикканича жим ўтирарди. Атроф жимжит. Учоқда олов тисирлайди. Кўчадан гупчаги ёғсираб қолган арава асабга тегадиган бир ғийқиллаш билан ўтиб кетди. «...Болам... болагинам... Ишқилиб бекорга ўлмабсан-ку! Шундоқ қийин пайтларда ҳам одамгарчилик қилибсан, дўстингни ташлаб кетмабсан... Болагинам, мен сендан хафа эмасман... Хурсандман. Фақат сен мендан хафа бўлмаган бўлсанг...»

Мақсуда қўлга сув олиб келди. Меҳмоннинг ўзим юваман деганига кўнмай, қўлига сув қуйди-да, аясининг ёнига келди.

— Ая, қўлингизни ювиб олинг, овқат тайёр бўлди.

Ширмонхон оғир хўрсиниб бошини кўтарди-да, қўлини тутди. Мақсуда лаганда ош олиб келиб ўртага қўйди. Ширмонхон лаганини меҳмонга яқинроқ сураб экан, уни таклиф қилди.

— Қани, ўғлим, совимасин. Биз учун энг азиз меҳмонсиз, қадрлаб, оқибат қилиб келганингиз учун раҳмат. Қани, ошга қаранг.

Аскар йигит шу кеча Фарҳодларникида тунаб, эрта-лаб Марғилонга жўнаб кетди.

* * *

Унда-бунда пахта очила бошлади. Баҳордан бери ҳар бир тупи устида парвона бўлган, гоҳ ҳавонинг инжиқлигидан азоб кечиб, гоҳ ёввойи ўтларни йўқ қилиш учун

жазирамада кетмон чопган колхозчилар, ўз меҳнат-машаққатларининг бекорга кетмаганини, ҳосилнинг чакки эмаслигини кўриб, беҳад қувонардилар. Яшил кўсақлар аввал тиш ёрар, кейин оппоқ ипак бисотларини бор бўйича қуёшга кўз-кўз қиларди.

Тўрт-беш кундан кейин теримга тушилади. Ҳамма-нинг кўзида қувонч, юзида табассум. Гўё олдинда жуда катта байрам тургандай эди. Қолхозчилар охириги хирмонни сувашарди. Челақда лой кўтариб келган Мақсуданинг қўлидан лойини олаётиб, Маҳмуд унга ғалати бир кулиб қараб қўйди. Бу кулгининг сабабига тушунмаган Мақсуда индамасдан челақнинг бўшагини кутиб турди. Маҳмуд лойли панжасини артди-да, Мақсуданинг пешонасига ёпишиб қолган лойли сомонни олиб ташлади. Мақсуда қошини сал чимириб қўйди, бўш челақни кўтариб, ариқ бўйига қараб кетди. У терлаган, офтобда пишган юзини муздек сув билан ювар экан, Маҳмуд ҳақида ўйлар, унга тушунолмамай ҳайрон эди.

Маҳмуд унинг кетидан соядек юраверганидан кейин, Мақсуда унга очиғини айтди. Айтди-ю, алаmidан ўзи йиғлаб юборай деди. Чунки у Ҳабибнинг ҳам Маҳмуддек меҳнаткаш, жафокаш бўлишини истар, уни озгина бўлса ҳам ранжитишни хоҳламас эди. Маҳмуд узоқ вақт индамай туриб қолди. Мақсудага қарамади, унинг изтиробли юзини, бу аҳволдан унинг ҳам азоб чекаётганини кўрмади ҳам. Бошини эгганича, ўнг оёғини авайлаб босиб, оҳишта юриб кетди.

Мақсуда унинг бўйи ғўзалар орасида кўринмай қолгунча орқасидан термилиб турди-да, кейин худди ёш қизларга ўхшаб пиқиллаб йиғларкан, оёғи остидаги ажриққа ўтириб, кўз ёшларини кўйлагининг этагига артиб олди.

Шундан кейин анча кунгача Маҳмуд эмас, Мақсуда унга кўринмай юрди. Бироқ Маҳмуд ҳамон аввалгидек меҳрибон эди. Ундан ўзини олиб ҳам қочмасди. Фақат

аввалгидек муҳаббат ҳақида гапирмас, жавоб кутиб қистамасди. Аҳён-аҳёнда хаёлга ботиб қолар, лекин тез-да ўзини ўнглаб олар эди.

Мақсуда баъзан, қаттиқ яхши кўрмас экан-да, парво қилмади, деб ўйласа, баъзан Маҳмуднинг бу сифати ҳам унга битта фазилат бўлиб туюларди. Муяссарнинг Маҳмудга зимдан тикилганини бир-икки бор сезиб қолган Мақсуда авваллари атайин Муяссарни унга мақтаган бўлса, энди нимагадир ундан қизганарди. Баъзан ўзига ўзи тушунолмай, диққат бўлар, кўнглидаги ўзгариш, қатъиятсизликдан ўзини койир, йўқ, мен ҳеч қачон бевафолик қилмайман, Ҳабиб келади, мен Ҳабибни, фақат Ҳабибни севаман, деб ўзини ўзи ишонтирар, кўнгли ёришгандай бўларди. Бироқ Маҳмудни кўрди дегунча, яна икки ўт ўртасида қовуриларди. Бири ҳали камолга етмаган ёшлик туйғуларининг излари бўлса, иккинчиси оқу қорани ажрата бошлаган, ақл аралашган ҳис эканлигини тушунолмас эди. Ана шундан кейин Мақсуда Маҳмуддан ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди. Унинг ҳаракати, юриш-туришидаги одамгарчилик ва софдилликни тескари тушунишга уриниб кўрар, бироқ виждони ўзини уялтирарди. Нима қиламан бировни айблаб, яхши йигит, жуда яхши йигит! Фақат, мен яхши кўрмайман уни! Ҳабиб ёмонми? Ҳабиб ҳам софдил... деярди-ю, бошқа сифатларини санаёлмай тўхтаб қоларди, ўйларди-ю, ўйининг охирига етолмасди. Ўзини беқарорликда айблаб уялтирар, нима бўлса ҳам Ҳабиб келганидан кейин бўлади, деб виждонига таскин берарди.

Бугун ҳам сувоқ қилаётганлар орасига Маҳмуд келиб қўшилди-ю, Мақсуданинг тинчлигини бузди. Нега энди меҳрибонлик қилади, унга ёпишган сомон билан нима иши бор-а?!

— Мақсуда! Чарчаган бўлсангиз, челакини бошқага бериб, бир оз дам олинг.

Мақсуда бир ижирғаниб ўрнидан турди-да, челақ кўтариб лойга кетди.

Қанорларни ямаб ўтирган Муяссар ёнидаги Чаманхонни туртди:

— Чаман опа, ҳалиги ашулангиз бор-у, нимаиди, ҳаҳ, ўзингиз биласиз,— деди бир оз қизариб,— айтиб бера қолинг, ўзингиз биласиз-ку.

Чаманхон Муяссарга маъноли қараб қўйди-да, жангдор овозини баралла қўйиб, ашула айтиб юборди:

Бўйлариңгдан ўргилай,
Қўзимга ўтдек ёнасан.
Қанчалар жоним фидо
Қилмай, бировниңг ёрсан.

— Яшавориңг, Чаман опа!— деб қичқирди Маҳмуд.

Ишлаётганларниңг ҳаракати тезлашгандай бўлиб кетди. Фақат Мақсудагина ўзини қўйишга жой тополмай қолди. Униңг назарида бу ашула Муяссарниңг кўнгли-ю, Маҳмудниңг хушодаи, униңг розилигидек эди. Мақсуда лой тўла челақни Маҳмудниңг ёнига қўйди-да, униңг ашулага маст чеҳрасига қарашга дош беролмай, чарчаган киши бўлиб секин-секин юриб нари кетди. Чаманхонниңг қўнғироқдек овози сокин, яшил пахтазор устида жанглар, олислардан акс садо берарди.

Тошга ёмғир кор қилурми
Мутгасил ёққан билан
Давлатиңгиз кам бўлурми
Бир қиё боққан билан...

* * *

Терим бошланган кунни кечқурун кутмаганда Болтабой отаниңг катта ўғли Нозим армиядан беш-ўн кунлик

отпускага келиб қолди. У тўлишган, елкалари кенгайиб, кўкракдор, паҳлавон йигит бўлиб кетган эди. Пайваста қошлари бир оз оқарган ранги олдида яна ҳам қора кўринарди. Айниқса кўкрагидаги Қизил Юлдуз орденининг таърифи ҳақидаги шов-шув бир зумда бутун қишлоққа тарқалди.

Нозим ярадор бўлган, бир-икки ой госпиталда ётгандан кейин, яна сафга қайтиш олдидан отасини кўриб келиш учун уйга рухсат берган эдилар.

Болтабой отанинг оғзи қулоғида. Қараб туриб ҳам қувонади, ҳам ғурурланади. Эрталабдан кечгача тинмайди. Йўқловчилар деярли кечқурун ишдан кейин келишади. Болтабой тунни тонгга улайди-ю, уйқуси келмайди. Бу кунларда унинг мушкулини осон қилган, Нозимнинг онасининг йўқлигини билдирмай, бағрини тўлатган Нина Ивановна билан унинг синглиси Нюра бўлди. Бу оила Болтабой отанинг уйига Ширмонхоннинг гапи билан кўчиб киргандан кейин, Болтабой ота билан жуда аҳил бўлиб кетдилар. Болтабой ота ҳам энди саройда қолмасдан уйга қайтадиган, булар билан ўтириб чой устида бир зум чақчақлашмаса, уйқуси келмайди-ган бўлиб қолди. Нюрани бўлса осонгина Нури деб чақирар, у ҳам ҳар гапининг орасида ота деёлмасдан ширингина қилиб ата деб чақирар, ата келин, ата ўтирин, деб мулозамат қилиб турарди. Болтабой отанинг қувончидан Ширмонхон ҳам беҳад шод эди. У деярли ҳар куни кечқурун уларникига бир кириб хабар олмаса, кўнгли тинчимас эди.

Нозим келган куни куёвлигида ясатилган, энди эса анча бўшаб қолган уйига бир аланглаб қараб олди-да, кейин отасига савол назари билан боқди. Болтабой ота соқолининг учини ҳимариб, ерга қаради. Унинг ташвишли чехрасидан, бу ерда унга айтиш жуда оғир бўлган бирон гап бор эканлигини Нозим фаҳмлаб, анча вақтгача индамай туриб қолди. Шундан кейин улар ўртасида

бу ҳақда гап бўлмади. Келувчилар Нозим олдида Ашурхонни бир оғиз ҳам эсламадилар.

Ашурхон энди питирлаб қолган эди. Унинг хаёлига ҳозир бориб эрини кўриш фикри маҳкам чирмашиб олди. Меҳр кўзда дейдилар, бир бориб кўрай, балки кечирар, деб ўйлади. Кечга яқин узун сочларини тараб, чиройли қилиб бошқатдан ўрди-да, орқасига ташлади. Қошига ўсма, кўзига сурма қўйиб, даҳани учидаги кичкина холининг устига салгина қалам теккизиб қорайтирди-да, ойнага қараб мамнун жилмайди. Қелинчаклигидаги атлас кўйлагини кийиб йўлга тушди. То кўча бошигача ҳовлиқиб, учгандай келди-ю, дарвозалари кўрингандан кейин, бирдан бўшашиб, секинлаб қолди. Ғирашира бўлиб қолган кўча жимжит эди. Қарши томондан келган икки одамнинг қораси ўша ҳовлига кириб кетди. Ашурхон орқага қайтмоқчи бўлди. Яна тўхтади, яна юрди. Қанча иккиланишдан кейин дарвоза олдига келиб қолди. Дарвоза ланг очиқ, ичкаридан гурунг, кулги эшитиларди. Унинг қулоғига раиснинг овози ҳам чалингандай бўлди. Бир сесканиб орқасига тисарилди. Худди шу пайт остонада Болтабой ота пайдо бўлган эди. Унинг ичкаридан қандай чиқиб қолганини Ашурхон сезмай қолди. Нима қиларини билмай ерга қараб, деворга қимтинди. Болтабойнинг башараси бурушди, қошлари чимирилиб, кўзлари, ёноқлари пирпираб учгандай бўлди. Лабини ялаб, соқолининг учини ҳимарганича бир нафас индаёлмай қолди. Ютинди, йўталди, кейин ўғли учун бу аёлдан тортган хўрлиги, камситилиш аламини тортган онлари унинг эсига тушиб кетди.

— Орсиэ,— деди у бирдан,— қандай бетинг чидади келгани! Тирик эрингдан умид уздинг-а! Шундоқ боламни, шундоқ эрингни бир муттаҳам чайқовчининг оёғи остига ташладинг-а! Кет! Наинки бир қоқилиб ўтган жойимиздан яна қоқилиб ўтсак. Биз сени танимаймиз.

Болтабой ота ўрнида бир-икки тебранди-да, жаҳл би-

лан ичкари кириб кетди. Супада гурунглашиб ўтирган Ширмонхон ҳам, Нозим ҳам унинг гапини эшитиб турншган эди. Нозим ўрнидан хотинининг овозини эшитгандаёқ туриб кетган эди. У шошилиб, ҳовлиқиб дарвоза томонга юрди-да, яна нимагадир бирдан тўхтади. Ёнидан папирос олиб гугурт чақди. Болтабой ота келиб супага Ширмонхоннинг ёнига ўтиргандан кейин, тикка турганича индамай папирос тутатаётган Нозим бирданига шиддат билан юриб кўчага чиқиб кетди. Кўча жимжит, ҳеч ким йўқ эди. Фақат ҳавода аллақандай жуда беҳол бир ҳид сузарди. Нозим шошилиб хотини кетидан чопди-ю, яна тўхтади. Учган папиросига қайта гугурт чақиб тутатди-да, йўғон, узун панжалари билан бошини чангаллади. Ҳозиргина бу кўчага келиб кетган Ашурхон ўзи билан Нозимнинг орзу-армонларини, йигитликнинг илк ҳисларини, ҳатто ўлим ҳар минутда таҳдид қилиб турган жанг майдонларида ҳам унга тинчлик бермаган ўйларини олиб кетгандай эди. Лекин вафо қилгани қани? Беғубор, соф муҳаббатни оёғи остига олган, топтаган хотиннинг гуноҳини кечириб бўладими? Йўқ, бу Нозимнинг қўлидан келмайди. У орқасига қайтди. Уни кўчанинг ярмигача судраб борган куч, кўнгли, жуда нозик кўнгли олдида енгилган, бош эгган эди.

Супада соқолининг учини ҳимариб, ерга қараб ўтирган Болтабой ота у кириши билан бошини бир кўтарди-ю, яна эгди. Нозим келиб қаторга ўтирди. Яна чекди. Бир қўлига бўш пиёлани олиб, бир нафас гулини тамоша қилди-да, юзи олдида сузиб юрган тутунларни кескин бир ҳаракат билан пуфлаб, индамай ерга қараб ўтирган отасига чой қуйиб узатди...

Нозим яна фронтга жўнаб кетди. Одамлар орасида уни Болтабой ота билан бирга Нури кузатиб қўйибди. Болтабой Нурини келин қилар эмиш деган гаплар тарқалди. Кечаси ойдинда уларнинг айланишиб юрганини кўрганлар ҳам бор экан.

Тун алламаҳал бўлиб қолган эди. Ток тагидаги кичкина сўрида чалқанча ётиб, стол устидаги лампанинг хира ёруғида китоб ўқиётган Мақсуда бирдан ҳовлиқиб ўрнидан турди. Шу маҳалгача йўғ-а аяси! Узлари чарчашган. Наҳотки правление мажлисини шунчалик чўзишса!

У кейинги кунларда аясининг бирдан қариб қолгани, сочларининг ҳам бирданига оппоқ бўлиб кетганини ўйлаб, юраги ачишиб кетди. Дадасининг йўқлиги, бунинг устига Фарҳоднинг ўлими онасига қанчалик оғир бўлганлигини у айниқса кейинги кунларда яхшироқ ҳис қила бошлади.

У онасининг маъюс, сўлғин чеҳрасига термилар, нотинч уйқусига қулоқ солар экан, бирданига катта одам бўлиб қолгандай, ёшлиги, ёшлик шўхликлари ҳам, хаёллари ҳам жуда олисда, ундан жуда орқада қолиб кетгандай бўларди, ўзининг шу маҳалгача бўлган ишқий кечинмаларини ҳам кулиб, хижолатлик билан эсларди. Ҳабиб армияга кетаётганда бирданига йиғлаб юборганини ўйласа, уятдан юзлари ёнар, Ҳабибнинг ҳайрон бўлиб, довдираб туришини кўз олдига келтирганида эса ўзини қўйгани жой тополмай қоларди. Ҳа, у Ҳабибни севарди. Аммо Ҳабиб уни севардими, севгисини айтганимиди? Ҳабиб унга ҳеч нима деган эмас. Тўғри, донм бирга юришарди, меҳрибон эди. Бирга ўқишга боришмоқчи бўлишарди. Ундан ҳали ҳам хат келиб туради. Унинг хатлари ҳам орзулар билан тўла, хатидан ҳам ўша оташлиги, шўхлиги билиниб туради. Лекин унинг хаёллари энди аввалгидай ҳақиқатдан йироқ, эртактлардагиларга ўхшамасди албатта.

Бугун ҳам ундан хат келган эди. Мақсуда лампани кўтариб уйга кирди-да, қозикда илиғлиқ турган камзули чўнтагидан буклоғлиқ хатни олиб, бир қўллаб силтади. Хат яхши очилмади. У қўлидаги лампани дераза олди-

даги стол устига қўйиб, ўзи стулга ўтирар экан, хатни иккинчи марта ўқиб чиқди. Ҳабиб ўзининг учувчиликка ишқи тушиб қолганини, уруш тамом бўлгандан кейин албатта ҳаво флоти хизматига ўтиб кетишини тўлиб-тошиб ёзган эди.

Эшик тақиллади. Мақсуда югуриб чиқиб дарвозани очди. Ширмонхон уни кузатиб келган Маҳмудни қўярда-қўймай ичкарига, бир пиёла чойга таклиф қиларди. Улар ҳовлига киришди. Мақсуда уйдан лампани олиб чиқиб, ҳовлидаги столга қўйди-да, сўридаги кўрпачани текислаб тузатди. Ошқовоқдан пиширилган қозон сомсани тарелкага тузаб, ҳали дамлаб дастурхонга ўраб қўйган чойини уларнинг олдига олиб бориб қўйиб, ўзи уйга кириб кетди. Деразадан Маҳмудга қаради. Маҳмуднинг лампа хиёл ёритиб турган юзи хаёлчан, ғамгин чарчаган кўринди унга. Юраги эзилди. Унинг ёнига боргиси, юпатгиси келиб кетди. У Маҳмудга термилган саяин, юрагида унга яқинлик ҳис қилар, гўё кўп йиллардан бери у билан қадрдондек бўлар эди.

Маҳмуд уй томонга бир қараб қўйди-да, ёнидан махорка олиб ўради. Аввал чекмас эди у. Мақсудани аллақандай бир куч ташқарига судради. У оҳиста бориб бўш табуреткага ўтирди-да, аяси олдидаги чойнакни ўз ёнига тортди.

Маҳмуд унга қарамади. Лекин юзи яна жиддийлашди, кўзлари пирпиради. Маҳмудни ёлғиз қолдиришга ўнғайсизланиб, оёғини қиздириб эзган этигини ечолмай ўтирган Ширмонхон Мақсуда келгандан кейин ўрнидан турди.

Ширмонхон уйга кириб кетди. Маҳмуд тутунни четга пуфлади.

— Маҳмуд ака,— деди бирдан Мақсуда ғалати, майин товуш билан,— чекманг. Соғлигингизга зиён-ку!

Маҳмуднинг бадани жимирлаб кетди. Қулоқларига ишонмай довдиради. Тутаётган махоркани ерга ташлади-да, оёғининг учу билан эзди.

Ширмонхон уйдан қайтиб чиққандан кейин, Маҳмуд пиёласидаги қолган чойни ҳўплаб, ўрнидан турди. Унинг қулоғи остида, чекманг, деган меҳрибон, майин товуш ҳамон эшитилиб турарди.

Мақсуда Маҳмудни кузатиб, уйга кирди. Стол устида Ҳабибнинг орзуларга, фақат орзуларга тўла хати ётарди. Ким билади, балоғатга етган қиз ундан ишқ ўтида куйиб-ёнган қалбнинг севги изҳор қилган оташин сўзларини кутгандир... Ҳар қалай бу хат бу гал жавобсиз қолди.

* * *

Куз қозони авжи қайнаган кунлар. Беҳизорлар ҳусни тўлган, узумзорларнинг шарбати оққан пайт. Ҳар замон-ҳар замонда олислардан «Ҳай гала, ҳай гала ҳув!» деган қичқириқлар қулоққа чалиниб қолади. Жийда маржонлари сариқдан ўтиб, олов ранга кирган.

Тонгдан шудринг тушиб, кечаси ҳаво салқин бўлиб қолди. Ҳавонинг димоғи очиқ, ҳосил мўл. Эрталабдан кечгача қишлоқ йўлидан пахта ортган арава, машиналар узилмайди.

Ширмонхон ҳосилдан мамнун. Лекин нобуд қилмай, тезроқ, вақтида териб олсак, деб ўйлайди. Еш ҳам, қари ҳам, ҳамма далада. Уқувчилар ҳам, ўқитувчилар ҳам дарсдан кейин ёрдамга боришади.

Ширмонхоннинг ўзи ҳам кечгача пахта теради. Идора ишлари, одамларнинг арз-ҳолларига кечаси қулоқ солади. Ярим кечада уйига қайтади. Кечаси билан бели жизиллаб оғрийди. Қўл-оёқлари зириллайди. Ўрнига ётади-ю, ухлай олмайди. Хаёл суради. Фарҳоднинг тугилганидан тортиб, то кетган кунигача ҳаммасини бир-бир ўйлаб чиқади. Фарҳод чақалоқлигида оппоқ, семиз, кўзлари катта-катта, жуда чиройли эди. Ширмонхон бир

нафас кўрмаса соғиниб қоларди. Уни кийинтиришни яхши кўрар, чарчаганига қарамай, кечалари ўтириб, унга чиройли кийимлар тикарди. Ҳатто унинг кўйлақларини ювганда, қуримай қолганини кечаси ҳовлида қолдиришга ҳам кўнгли бўлмас эди. Ҳозир Ширмонхоннинг кўз олдида Фарҳодни ҳовлида елкаси оша кўтариб турган эри гавдаланди. Фарҳод эса қулочларини катта очиб, қийқириб талпинарди. Ширмонхоннинг юраги алланечук бўлиб кетди. Нега хат келмайди? Тирикмикин? Соппасоғ кириб келармикин?..

Ширмонхон ана шу аҳволда тонг оттиради-ю, яна далага теримга кетади. Баъзан пиёда, баъзан отда юриб бригадаларни айланади, хуллас, кечгача фикри ҳам, оёғи ҳам тинмайди.

Маҳмуднинг ҳам аҳволи шу. У пахта орқалаб хирмонга кетаётган пайтида разм солган киши, ўнг оёғини босаётиб юзини салгина буруштирганини сезади. Лекин у тинмайди. Қўлидан келганича хотинларнинг оғирини энгиллатишга уринади.

Ўғилой бўлса кунига уч юз-тўрт юз килодан пахта теряпти. Унинг пахта кучоқлаб турган сурати область газетасида босилиб ҳам чиқди... Кун бўйи қаттиқ чарчаганига қарамай, кечаси идорага бир бош суқишни унутмайди. Эридан хат келиб турибди. Ҳар бир хат унинг кучига куч қўшади, умид, ишонч боғлайди. Эри хатига баъзан шеър ҳам аралаштириб қўяди. Ўғилой бўлса уни кўйга солиб, хиргойи қилиб юриб, пахта таради.

Ана шундай кунларнинг бирида Ширмонхон ярим уйқу, ярим хаёл орасида дарвоза тақиллаганини эшитди. Юраги ўйнаб, сакраб ўрнидан турди. Бу дарвоза уриш унга танишдек эди. Оёқлари чалиниб, эшик олди-га аранг борди.

— Ким?— деди зўрға нафасини ростлаб.

— Мен... мен... Мақсуда, мен!

Ширмонхон занжирни туширди-ю, ўзи ҳам шилқ этиб

эрининг қучоғига тушди. Унинг димоғига махорка ҳидига аралаш яна таниш бир ҳид урилди.

Уйғониб кетган Мақсуда ҳам дадасининг бўйнига осилиб, севинганидан дағ-дағ титрарди.

Ширмонхон кўз ёшини сира тийлмади. Қовоқлари шишиб, юзлари тўлиқиб кетди. Ҳақимжон аввал, майли, юрагини бўшатсин, деб қўйиб берди. Кейин юпатди, овутди. Нима, менинг келганимдан, хафамисан, деб ҳам кўрди. Лекин Ширмонхон туриб-туриб йиғлар, сира чидолмасди. Ана шундан кейин Ҳақимжон Фарҳодга бирон гап бўлганини фаҳмлаб қолди. Дағаллашган, махорка сарғайтирган бармоқлари орасига бошини олиб, ердан кўзини узмай, узоқ вақт қотиб ўтирди.

Ҳақимжоннинг қайтгани эрталаб бутун қишлоққа тарқади. Бироқ уни кўришга келган одамлар уйдан топишолмади. У хотини билан саҳардаёқ далага чиқиб кетган эди. Ҳақимжон ҳеч кимнинг сўзи, таклифини кутиб турмасдан аввалгидек ишга шўнғиди кетди. Колхозчилар Сайхонтепани ҳам яшнатиб қўйганини кўриб, айниқса қувонди. Уни раис деб ўрганган колхозчилар яна, раис деб чақира бошлашди. Буни сезиб қолган баъзи бировлар эрмак қилиб эмас, хурсанд бўлиб кулишарди. Ҳақимжон билан Ширмонхон бўлса бунга аҳамият беришмасди ҳам.

Бу кунларда фронтда ҳам ишимиз яхши. Аскарларимиз тинмай олға боришяпти. Қишлоқлар, шаҳарлар бирин-кетин озод қилиняпти. Душман чаққан гугуртнинг олови энди ўзига қараб ура бошлади. Бу олов буғдойзорларни ялаб, боғ-бўстонларни кулга айлантириб, шаҳарларимизни куйдириб, Москва — қадрдон Москва остонасигача келди. Бу оловда ёлғиз шаҳарлар эмас, одамлар, ҳатто гўдаклар куйди. Лекин унинг ёлқини қалбимизни — Москваимизни куйдиролмади, фақат тоблади, қудратини оламга яна бир марта намойиш қилди. Мана энди бу олов фашистларнинг ўзига қараб кетяпти. Ловиллаб, даҳшат билан, шиддат билан кетяпти. Энди бу

оловдан душманнинг омон қолиши маҳол. Душман ўзи ёққан оловда ўзи кул бўлади, албатта.

Колхозчиларнинг руҳи баланд. Душман оёғи остидан тортиб олинган ҳар парча ер кўнгилга офтобдек ёруғлик тўлдиради. Катта йўлдан тинмай шаҳарга қараб оқаётган пахта карвони ғалабага ишонч ва кўнгил тўқлигининг рамзидек туюлади. Одамлар Ватан қудратини яна мустақкамлаш учун бу қимматбаҳо гавҳарнинг бир граммни ҳам нобуд қилмасликка уринадилар.

Ширмонхон ҳамон тез-тез йиғлаб оларди. У охири дилини эзиб ётган бошқа бир аламини — Фарҳодни армияга қандай жўнатганини эрига айтиб берди. Айтиб берди-ю, кўзидан ёш тийилмади. Ҳақимжон анча вақтгача индамай қолди. Кейин, сўзсиз, овоз чиқармай юм-юм кўз ёши тўкиб ўтирган хотинининг оппоқ сочларидан силади.

— Нима иложимиз бор, хотин. Ахир сен ўғлингга ёмонликни раво кўрганингдан қилмагансан-ку бу ишни. Йиғлама, кўз ёши ўтгани қайтармайди. Инсон бошига тушган бу кулфат, бу даҳшатлар учун душманлар ҳали кўп жавоб беришади. Эсдан чиқадиган, унутадиган кунлар бўлаётгани йўқ. Йиғлама, хотин. Ахир, бутун онласини, тўрт-бешлаб азамат ўғилларини қурбон берган одамлар ҳам бор. Биз битта ўғлимизни одамзоднинг бахти йўлига рози-ризо бўлиб бағишлайлик, йиғлама!

Уйда радио эшитиб ўтирган Мақсуда шовқини-сурон билан эшикни тарақлатиб очиб, ташқарига отилди.

— Ая, ая, дада! Донбасс озод қилинибди!

Ширмонхон ўрнидан туриб кетди. Фарҳоднинг жасади ана шу жойга яқин бир қишлоқда қолган эди.

— Мана, кўрдингми, — деди Ҳақимжон, — ўғлимиз бош қўйган тупроқ озод бўлибди душмандан. Уруш яқинда албатта тамом бўлади. Биз енгамиз. Бу кунлар энди қайтиб келмайди. Наҳотки одамзод мана шу кулфатларни қайтаришга йўл қўйса. Йўқ, қўймайди, хо-

тин. Қўймаймиз. Тинч, осойишта кунлар бошланади. Ана шунда иккаламиз поездга тушиб, Донбассга борамиз. Уғлинг ётган тупроқни зиёрат қилиб келамиз.

Ширмонхон хўрсинди. Боласини бағрига босишдан энди бутунлай умид узган она қаеригадир ўғлининг қони тўкилган тупроқни кўриш, кўзига тўтиё қилиш орзусига рози бўлиб қолди.

Бу тақдир албатта, битта Ширмонхоннинг тақдири эмас эди. Бундай оналар минглаб, миллионлаб эдилар. Улар энди ўз фарзандларининг покиза қони тўкилган тупроқни ҳеч қачон, ҳеч қандай душманга бермайдилар.

1961 йил

ОДАМЛАР ОРАСИДА

Сирож нима учундир йўл қолиб шундоққина ариқ четидан, тўпигига чикқан кўм-кўк барра майсалар устидан келарди. Бу кўкатларни, ҳамиша тўлиб, сапчиб ўйноқлаб оқадиган бу сувни яхши кўрарди. Болалигида хаёлига қанот берган бу сув кейинча қулогига муҳаббатнинг сирли қўшиғини айтиб, уни соатларча ёнидан кетказмасди. Авваллари у бу беғубор юмшоқ майсалар устида яланг оёқ чопишни яхши кўрса, кейинча бу яшиллик унинг кўнглини ҳам ширин, ҳам азобли бир соғинч билан аллаларди. У севгилисини шу ерда кутар, шу жойларда кўрар, шу барра майсалар устида у билан соатларча гаплашиб ўтирар эди. Бундай пайтларда унинг кўнглига гўзаллик туйғусини, бахт нашъасини солган бу манзарани у бутун вужуди билан шимирарди.

Атрофида сийрак иморат қад кўтарган ялангликнинг бир ёни унча чуқур бўлмаган жарлик эди. Ундаги катта-катта харсанг тошлар, ёнбағирликда эгри-бугри ўсган жийда, ёввойи олма дарахтлари бу жарликка сеҳрли тус берар, ёнгинасидан ўтадиган катта ариқдан ўзига йўл топиб донм сирқиб оқадиган ирмоқчалар ўтўланлар ташналигини қондирар, шунинг учун ҳам жарликнинг бир томони ёз бўйи кўм-кўк бўлиб ётар эди.

Сирож жарлик ёқасидаги катта харсанг тошга коржомасини ташлаб, ёнига ўзи ўтирди. Атроф ҳали ёруғ бўлса ҳам, пастлик булутли кунни эслатар, гулини тўккан

олчаларнинг тиниқ барглари қорамтир бўлиб кўринар эди. Сирож бу жойни болалигидан яхши кўрарди. Майса устида соатлаб ётиб китоб ўқир, олмазор ғўра тукканидан тортиб, то хазон бўлгунча шохида ўйнар, жийда шохларидаги тиканлардан қўллари доим тирналиб юрар эди. Вера Ивановна ҳам уни доим шу ердан топарди. Бир марта кўкат устида ухлаб қолганида уни уйғотиб, койиб-койиб олиб кетган. Сирож оғзини енги билан артиб, уйқусираган кўзларини ишқалаб онаси кетидан борганини, Вера Ивановна уни шамоллаб қолди деб, малина қиёми билан чой ичирганини, кўрпага ўраб қўйганларини ҳали-ҳали эслайди.

У бешинчи синфга ўтганда Василий Матвеевич унга «Пўлат қандай тобланди» китобини олиб келиб берди. Бу китоб Сирожни сеҳрлади қўйди. Уни қайта-қайта ўқиди. Мана шу жарликда, ана шу кўкатларнинг устида, олма-олчаларнинг шохларида ўтириб уни ўқирди. Хаёлида бу жарлик жанг майдонига айланар, Сирож бўлса аллақадардан темир-терсак судраб келиб, қичил ясар, тошдан дарахтга, дарахтдан тошга сакраб ўзини чиниқтирар, Павел бўлгиси келар эди. Уртоқлари унинг баъзан китоб ўқиб, баъзан ўзи тўқиб айтган ҳикояларини оғизларини очганича тинглашар, унинг айтгани айтган, дегани деган эди.

Ана ундан кейин бўлса бу жарлик Сирожнинг энг бахтли онларининг, ёшликнинг ҳарорат тўла, хаёл, орзу-ҳавас тўла дамларининг гувоҳига айланди. Сирож бу жойларда севгилиси билан учрашар, ана шу забонсиз тошлар устида у билан соатлаб ўтирарди... Яқиндагина ҳам шундай эди...

Сирож хўрсинди. Жингалак сочларини йўғон, бақувват бармоқлари билан таради-да, коржомасини олиб, офтобдан қорайган яғриндор елкасига ташлаб, ўрнидан турди. Чап томондаги кенг майдон бедазор эди. Тўпиққа урган кўм-кўк йўнғичқа ўртасидан худди қуюқ соч орасидан очилган фарқдек ёлғиз оёқ йўл тушган, бу йўл

борган сари баландлашиб, тўғри Сирожларнинг уйи олдидан чиқади.

Иккита деразаси кўчага қараган, томига шифер ёпилган икки хонали шинамгина бу уй шу атрофдаги бошқа ҳовлилардан ажралиб турарди. Девор ўрнида бел бўйи тахта панжара. Дарвозаси ҳам шу хил панжарадан. Уни кўчадан ҳам, ичкаридан ҳам очиш мумкин. Панжара бўйлаб зич экилган олча ва малина кўчатлари қуюқ яшил девор ҳосил қилганлигидан ҳовли ичи деярли кўринмайди.

Сирож ёлғиз оёқ йўлга бурилди. Шу пайт ўнг томондаги бола қучоқлаган жўхорилар орасида алланарса шитирлаб кетди. Дам ўтмай бир қучоқ печак кўтариб ўн етти-ўн саккиз ёшлар чамасидаги қиз кўринди. Васи-ла! Сирожнинг юраги бир орзиқиб тушди. Пушти рўмоли устидан сочини чамбарак қилиб олган, бир оз оқарган пистоқи кўйлак, қизил духоба нимча кийган қизнинг Сирожга кўзи тушиши билан истараликкина юзи ловиллаб ёнгандай дув қизарди. Ўзи негадир бир нафас тараддудда турди. Кейин биров кўриб қолишидан қўрққандай атрофга аланглади-да, ўрнида миҳлангандек серрайиб қолган Сирожга кулиб қўйиб, физиллаганча кетди. Сирожнинг туташ қошлари чимирилган, ҳамон қиз кетидан қараб турган кўзларида ҳайронликка ҳам, аламга ҳам ўхшаган бир ифода бор эди. Нима, Сирожнинг ҳолидан куляптими у? Нега шунча хурсанд? Кечамгина кўз ёшини тиёлмай юрган эди. Дарров кўника қолибди-да...

Васила ажриқда ўтлаб юрган каттакон ола сигир олдига печакни ташлади-да, кўйлаklarини қоқиб, ҳамон унга қараб турган Сирожга яна бир кулимсираб, тўғридаги пастаккина дарвозага кириб кетди. Сирож кўзларини пирпиратиб бир нафас туриб қолди. Кейин бошини эгганича аста-секин юриб панжара эшикка кирди. Икки ёнига ромашка экилган узун салқин йўлка бўйлаб кетди.

Вера Ивановна товоқчада тухум кўтариб товуқхонадан чиқиб келарди. Сирожга кўзи тушиши билан юзи ёришди. Тухум тўла идишни шоша-пиша айвондаги столга қўйди-да, Сирожнинг елкасидан кучоқлади.

— Келдингми, ўғлим? Елғиз ўзим ҳеч қаёққа сиғмай ўтирувдим. Дадангдан хат келди.

Сирож ялт этиб ойисига қаради:

— Қани? Тинч эканми?

— Тинч экан. Хавотир олманглар, хат ёзишга имкон бўлмади, депти. Сенга ҳам анча-мунча гап ёзипти. Олиб чиқай, ўзинг ўқи.

Вера Ивановна ҳўл латта тўшалган тахта зинадан чиқиб, уйга шошиб кириб кетди. Дам ўтмай бир қўлида тоза сочиқ, бир қўлида уч бурчак хат олиб чиқди. Сирож хатни авайлаб очди-да, тикка турганича ўқий бошлади. Онаси сочиқни сув ёқасидаги олмага илиб, ошхонага кириб кетди.

Василий Матвеевич шу ерда врач бўлиб ишларди. Авваллари ўрнига одам йўқлигидан отпуска олмаган бўлса, кейинги йилларда соғломлигиданми ёки жонсараклигиданми, ҳеч қачон меҳнат отпускасига ошиқмас, отпуска олса ҳам бари бир умри иш билан ўтар эди. Ундан ташқари, қишлоқнинг гўзал табииоти, соф ҳавоси унга ҳар қанақа саёҳатдан афзалроқ кўринарди. Чиндан ҳам тоғ бағрида, пастликка жойлашган кичкинагина бу қишлоққа табиат бор ҳуснини тўккандай эди. Сувга сероб бўлганлигидан бу ерда дарахт ҳам кўп, айниқса шохлари бир-бирига чирмашиб кетган қулоч етмас толлар иссиқдан қочган ҳар қанча одамга бағридан жой бера оларди. Василий Матвеевич ҳеч қаерда бундай гўзал толни кўрмаган, чарчаган кезларида сув ва булоқлар лабидаги ана шундай серсоя азим толлар тағида ҳордиқ чиқаришни яхши кўрарди.

Кейинги йилларда Василий Матвеевич соғлиғидан нолийдиган, чарчайдиган бўлиб қолди. Хотини билан Сирож уни қистай-қистай курортга юбордилар. Бироқ

унинг жўнаганига ярим ой бўлмасдан уруш бошланди. Василий Матвеевич қайтмади. Орадан беш-олти ой ўтгандан кейин фронтдан хат ёзди. У дам олишга борган тинч, оромбахш шаҳар харобага айланиб, одамлар бошига кулфат тушган пайтда, у бу жойни ташлаб, жонини ҳовучлаб уйига қайтолмаган эди. Шундан кейин яна узоқ вақт хат келмаган эди. Хайрият, мана келибди. Сирож дадасининг биринчи хатига ёзган жавобида район матлубот союзининг базасига шофер бўлиб ишга кирганини айтган эди. Уша хатни олган бўлса керак, рулда ниҳоятда ҳушёр ўтиришни тайинлабди. Василий Матвеевич жўнамасидан аввал Сирожнинг бир марта сал кайф билан келганини сезган, шундан ташвишланаётганлиги сезилиб турарди. Ўзи ҳақида ҳеч нарса демабди...

— Чарчаганга ўхшайсан. Қуймоқ қиляпман. Ювина-қол, болам.

Вера Ивановна айвондаги столга чойнак қўйиб, сочиқ билан ўраб кетди.

Сирож ариқнинг икки четига оёқларини қўйди-да, энгашиб, белигача муздек сувда ювинди. Онаси илиб қўйган сочиққа артинди ва аста бориб столга ўтирди. Вера Ивановна товада жазиллаб турган қуймоқни унинг олдига қўйиб, куяёзган қўлини пуфлади, кейин нон кесди.

— Сергей, совимасин, болам, ол.

Ўзи Сирожнинг қаршисига ўтириб, унга тикилди. Бугдой ранг, қора қош, елкалари кенг, барваста йнгит оналик меҳри билан термилиб ўтирган бу аёлга сира ўхшамасди. Вера Ивановнанинг бўйи паст, дардчил эди. Унинг кулиб турувчи тиниқ мовий кўзларида қандайдир бир илиқлик, соддалик, софдиллик порларди. Унинг кўзларига бир марта боққан киши ўз юрагидаги бутун сирасрорини, дарди ҳасратини айтиб қўйганини сезмай қоларди.

Эр-хотин бу қишлоққа кўчиб келишганида Вера бир ойлик келинчак, Василий бўлса медицина институтини

янги тамомлаган эди. У вақтда маҳаллий халқдан врачларнинг камлиги ва бу олис жойлар медицина ёрдамига муҳтож бўлганлигидан Василий ўзи хоҳлаб бу қишлоққа келиб қолганди. У пайтларда Василий ёш, бақувват, ғайратли, қизиққон йигит эди. Бу қишлоқда буларга иши тушмаган, уларни танимаган оила бўлмаса керак. Қўни-қўшниларга Вера Ивановна — «Вера опа», «Вера хола», Василий Матвеевич — «Василий тоға», «Василий амаки» бўлиб кетган. Иккаласи ҳам ўзбек тилини, ўзбек одатларини жуда яхши билишади. Баъзи кунлари Василий Матвеевич ишга кетаётиб: «Шу бугун бир қўлбола палов қилсангиз» деб қўярди. Ҳақиқатда ҳам Вера Ивановна палов дамлашга уста эди.

Вера Ивановна касалга чалиниб қолгани учун ўқишга кирган йилиёқ уни ташлашга мажбур бўлган, кичкинагина оила хизмати ҳам баъзан уни толиқтириб қўярди. У биттагина қиз туққан. Бошқа туғишга врачлар рухсат беришмаган. Икки йил бўлди қизларини узатишди. У ҳозир эри билан бошқа шаҳарда туради.

Вера Ивановна Сирожнинг бўйи-бастига тикилганида қалби оналик қувончи, гурурига тўлар, бу қувонч эса унга мутлақо нотаниш бўлган бошқа бир аёлни — Сирожни туққан онани эслатарди. Ким экан у хотин? Ҳозир бормикин?.. Ким билади... балки қидирмагандир. Балки, ҳали ҳам йўлга қарар... Ким билади... Ёши етиб қолди, армияга чақиришса нима бўлади. Ахир уруш бўл-япти... Кеча колхоз ҳисобчисига ўғли ҳақида қора хат келибди...

Сирож онасига қаради.

— Ҳа, нимани ўйлаб кетдингиз?

— Ўзим...

Сирож қуймоқдан озгина еди. У стакандаги қуюқ фамил чойга тикилганича хомуш ўтирар, у ҳам хаёл сурарди.

— Айтмоқчи, — деди Вера Ивановна бирдан жонланиб, — райондан одам келиб, Василанинг тўйини тўхта-

тибди. Уқишидан қолдирсаларингиз, жавобгарликка тортиласизлар, дебди.

Сирожнинг кўзлари чақнади. Ҳалигина уни масхаралагандек туюлган Василанинг кулгиси энди унинг қалбини офтобдек яйратиб юборди. Уғлидаги ўзгаришни сезган онаси бу севинчли хабарни аввалроқ айтмаганидан ичида ўкинарди.

Қоронғи тушиб қолган эди. Вера Ивановна ўрнидан туриб чироқни ёқди. Сирож уйга кириб, тоза кўйлак кийиб чиқди.

— Қаёққа?

— Турғунларникига чиқиб келаман.

Турғунларники улардан атиги икки ҳовли нари эди. Лекин ҳозир у ерга бормаслигини Сирожнинг ўзи қанчалик яхши билса, Вера Ивановна ҳам шунча сезарди.

Сирож атрофга бир аланглаб олиб, жўхоризор томонга йўл олди. Поялар орасида аста юриб боя Василага кетган пастак дарвоза рўпарасига келди. Ажриққа боғлаб қўйилган сигир энди йўқ, қоронғида қозиқнинг ўзигина қаққайиб кўринар эди. Лекин дарвоза очиқ, ҳовлидаги катта олма дарахтининг пастки шохларини заиф нур ёритиб турарди.

Сирож жўякка чўнқайиб, папирос тутатди. Ойдинда атроф сеҳрли манзара касб этарди. Шабададан шовиллаётган жўхоризор ҳам, қорайиб турган дарахтларнинг майин тебраниши ҳам, яқингинада оқаётган сувнинг жилдираши ҳам бу жимжит кечага хаёлий бир тус берарди.

Одатда жўхори ўси дегунча унинг ораси Сирож учун висол даргоҳига айланарди. Бу ерда уларни ҳеч ким пайқамасди. Василага дарвозадан секин мўралардида, ялтираган папирос чўғини кўриб, шипиллаб юриб кела қоларди. Уйлари томонга қарай-қарай аҳволдан хабардор қиларди-да, яна чопқиллаб кетарди. Висол дамларининг бундай яширин тус олганига ҳам кўп

бўлгани йўқ. Василани бошқа бир йигитга фотиҳа қилиб қўйишган эди. Ота-онаси қизнинг раъйига қарамади...

Дарвозада аллаким пайдо бўлди. Сирож шошиб папиросини қайта-қайта сўрди. Йўқ, дарвоза оҳиста гийқ этиб ёпилди-ю, кўчага ҳеч ким чиқмади. Сирож чуқур хўрсинди-да, ўтирган жойида папиросини ерга эзиб ўчирди.

Сирож бу жойларга келганидан бери ҳар йили мана шу ерга маккажўхори экилади. Авваллари Василадан билан бу жойда молга ўт юлишар, олма атрофига чўплар санчишиб, чархпалак ясашар, шайтонкавуш тўқишар, улар соатлаб ўйнайдими, кечгача ўйнайдими, ҳеч кимнинг иши йўқ эди. У пайтларда Василадан саккиз-тўққиз ёшларда эди. Елкасидан пастроққа тушган сочини майда ўрдириб, учига пилик солиб юрарди. Бир марта куннинг иссиғиданми ёки кўп югуриб ўйнаганлариданми терлаб кетган Василадан камзулини ечди-да, астарини ағдариб, кўкат устига ташлади. Шунда камзул астарига чандиб тикиб қўйилган катта уч бурчак туморни Сирож кўриб қолган, бу нималигини сўраганида, Василадан уни дадаси қилиб берганини, уни таққан одамга инс-жинс тегмаслигини ишонч билан айтган эди. Василанинг дадаси чиндан ҳам тақводор одам. Олтмишларга бориб қолган ўрта бўйли, бўйни калталнидан елкаси чиқиқ бу одам қишлоқ аҳолиси ўртасида Асқар мулла деб ном чиқарган. У жуда камгап, айёр одам. Лекин унинг ҳар сўзи оиладагилар учун қонун эканлигини Сирож кўпдан бери сезарди.

Бир куни Василадан сигирини арқонлаб қўйиб, китоб ўқиб ўтирган Сирожнинг ёнига чопқиллаб келди. Шу пайтда ҳовлидан чиқиб қолган дадаси қошларини чимириб, уларга бир тикилди-да, қизини олдига чақирди.

— Ўғил бола билан ўйнайсанми, аҳмоқ? Бор, уйга кир,— деди қовоғини солиб. Василадан ер тагидан Сирожга

секин бир қараб қўйиб, бошини эганича уйларига кириб кетган эди ўшанда.

Уларникига одамлар кўп қатнади. Ҳар хил мишмишларга ишонган баъзи бир аёллар касал болаларига дам солдиргани олиб келишар, баъзан ҳатто домлани иззат-икром билан уйларига олиб ҳам кетишар эди. Василий Матвеевич билан Асқар мулла бир-бирларига очиқ-ошкор душман эдилар! Медицинадан наф кўрган қишлоқ халқи бора-бора Асқар мулла даргоҳига кам кела бошлади. Даромади камайган мулланинг йилдан-йилга алами ортарди.

Мана, орадан қанча йиллар ўтиб кетди. Болаликда дўст тутинган қалблар узилишиб кетолмади. Борган сайин бу дўстлик муҳаббатга, соф, улуғ, самимий муҳаббатга айланар, икки қалб бир-бирига талпинар эди. Улар аввал мактабда учрашардилар. Сирож ўрта мактабни тамомлаб, ишга кирди. Ана шундан кейин бугунгидай тинч, осуда оқшомларнинг қанчадан-қанча азиз дамлари бахтли ўтди. Бироқ Асқар мулла эндигина саккизинчи синфни тамомлаган Василани эрга бермоқчи эди.

Василий Матвеевич ўғлининг Василага бўлган муҳаббатини сезса ҳам совчи бўлиб боролмас, Асқар мулланинг унга қиз бермаслигини билар эди. Шундай бўлса ҳам ўртага одам қўйиб кўрди. Йўқ, бермади. Асқар мулла оғиз очган одамни ҳатто ҳақорат қилишгача борди. Сирож кундан-кунга маъюс, камгап бўлиб борарди. У аввалгидай қаҳ-қаҳ уриб кулмас, очилиб-сочилиб гаплашмас эди. Василий Матвеевич уни бир куни зимдан кузатар экан, чидаб туrolмади. Қўлларини ўғлининг елкасига қўйди:

— Менга қара, Сергей,— деди у меҳрибонлик билан.— Қизнинг ўзини пухтала. Тушундингми? У сени чинакам яхши кўрса, бошқага тегмаслиги керак. Хоҳламайман, десин. Гап тамом. Биладан, биладан, дадаси жоҳил одам. Лекин бари бир ҳамма гап Василага боғ-

лиқ. Шошма, мактаб нега индамайди? Ахир ҳали у ёш-ку! Мактаб уддалай олмаяпти?! Йўқ, уддалаши керак!

Ана шундан кейин Василий Матвеевич курортга кетган, бу гаплардан хабарсиз эди. Мактаб Василани сақлаб қолганди. Бироқ уруш бошланиб, одамлар бошқа ташвиш билан овора бўлиб қолганларидан фойдаланиб, Асқар мулла тўйни ўтказмоқчи эди. Мана, яна тўхтатишибди.

Сирож ўзини хаёл чангалидан зўр-базўр қутқариб, ўрнидан турди. Кутилмаганда эшик очилиб, кўчада аллакимнинг қораси кўринди. Сирож шошганидан устма-уст гугурт чақарди.

Васила кўрқиб кетди. Чунки жўхори орасидаги олов ҳамманинг ҳам диққатини тортиши мумкин, папирос чўғини эса ҳар ким ҳам сеза қолмас эди. Васила шошганидан алланарсага қоқилиб йиқилаёзди. Бир қадам йўл назарида бир чақиримдек туюлди. Энтикиб келиб Сирожнинг қўлида ёнаётган гугурт чўпини чангаллаганини билмай қолди.

— Нима қилиясиз?

Гугурт чўғи икки қўл орасида ўчиб қолди. Йигитнинг оловдек кафти Василанинг қўлларини ёндирди. У сесканиб қўлини тортиб олди. Атроф жимжит. Шабада жўхори пояларини шитирлатар, сувнинг қўнғироғи янада авжлангандек туюларди. Бироқ улар буни сезишмас, эшитмас эди. Яқиндан аллаким ўтгандай бўлди. Васила шошиб ўзини поялар орасига олди. Бир қўли билан кўксини чангаллаб шивирлади:

— Билиб қолишса... нима қиламан. Чиқаман демовдим-ку сизга. Қарасам, ҳали ҳам кутяпсиз... Дадамни биласиз-ку! Улдириб қўйишдан ҳам тоймайди.

— Нима бўлди? Кимлар келди?— Сирож севинчли хабарни аниқроқ билишга шошарди.

— Дадам тил учида хўп дегани билан... бари бир айтганини қилади. Кўнглим сезиб турибди.

Васила яна бир нарса демоқчи бўлди-ю, гапиролмади. Пиқиллаб йиғлаб юборди. Сирож шошиб қолди.

— Нима бўлди, Васила? Ахир, ҳар қалай тўйни тўхтатишибди-ку! Хурсанд бўлмай, йиғлайсизми? Васила!..

Чўнқайиб ўтирган Васила кўз ёшларини енгининг учига артди-да, Сирожга ўгирилди.

— Тўхтатишгани билан,— деди-ю, яна йиғлаб юборди,— бари бир сизга унашмайди. Аям ҳам...

— Нима аянгиз? Аянгиз нима деди?

— Ҳеч бўлмаса... ота-онасининг тайини бўлсайди, деди,— Васила бу гапни айтмоқчи эмас эди. Лекин оғзидан чиқиб кетди.

Сирож бир сесканиб олди-ю, ҳеч нарса демеди. Унинг ҳозиргина умид билан ёниб турган қалбини алланарса гижимлади. Бутун вужуди карахт бўлганга ўхшаб қолди.

Юзини қўллари орасига яширган Васила гоҳ-гоҳ пиқиллаб бурнини тортарди.

Атроф жимжит. Икки дилга паноҳ бўлган жўхори-зоргина ҳамон шитирларди.

...Сирож эртага жўнаб кетиши керак эди. Вера Ивановна кўз ёшини тиёлмайди. Уғлига кўрсатмасдан секин-секин пана-панада йиғлайди. Ҳозир, у йўлга бўғирсоқ пиширар, дам-бадам рўмолининг учи билан кўз ёшини артар эди. Сирож район марказига, ишхонасига расчёт олиш учун кетган. Бўйини, тўйини кўраман деганда қандай бўлди-я! Эридан ҳам бир-икки хат келганича домдарак йўқ. Озиб-ёзиб бир дам оламан деб борган эди... Бу ҳовли тутиб ейди-ку уни! Вера Ивановна куйиб кетаётган бўғирсоқни қозондан олди-да, янгиларини солди. Энди нима қилади?..

Эшик очилиб, ёшгина жувон кўринди.

— Василий тоғаники шуми?

Вера Ивановна ўрнидан турди.

— Келинг, келинг, кираверинг. Нима қилди, у киши йўқ.

— Қаёқдалар?

— Э, сўраманг, урушда.

— Вой, улар ҳам кетганмилар урушга?

Аёл жиқ ёшга тўлган кўзларини пирпиратиб орқасига ўгирилди.

— Шошманг, нима бўлди ўзи?

— Ўғлим касал. Авваллари дадаси елиб-югуриб дарров доктор топиб келарди. Мана, дарров йўқлиги билинди.— Аёл энди астойдил йиғлаб юборди.

Вера Ивановна шошиб қолди.

— Хеч нарса қилмайди, йиғламанг. Ҳозир шунақа, ҳамма эркаклар фронтда. Ўғиллар ҳам, эрлар ҳам — ҳаммаси ўша ёқда. Амбулаторияга бормадингизми?

— Бордим. Доктор хотин аллақаяерга касал кўргани кетибди.

Вера Ивановна бир нафас тараддуддан кейин бориб оловни ўчирди.

— Ҳозир мен бирга бораман.— У шошиб фартугини ечди-да, уйга кириб, каттагина бир қутини кўтариб чиқди.

Ўз онла аъзоларидан бирон киши касал бўлиб қолса Вера Ивановна даволарди... Василий Матвеевич уни медицинадан яхшигина хабардор қилиб қўйган, укол қилишни ҳам, дори-дармонларни, касалликларнинг белгиларини ҳам, ҳаммасини билар эди. Эри баъзида ҳазиллашиб, «дипломи йўқ доктор» деб атарди уни.

Вера Ивановна жувонни бошлаб чиқиб кетди. Бир томондан, онанинг кўз ёши юрагини эзса, иккинчи томондан, Василий Матвеевичнинг йўқлигини билиштиргиси келмади. Ахир, у ўз ишини қанақа яхши кўрарди! Чунки у одамларни севарди. Ярим кечами, тонгми, оч-наҳорми, ҳеч қачон малол келмасди унга. Унинг қўлидан шифо топган ҳар бир бемор унга қанча бахт, қанча умр бағишларди. Вера Ивановна узун тор кўчада жувон би-

лан ёнма-ён шошиб қадам ташлар экан, ана шуларни ўйларди.

...Онаси чиқиб кетиши биланоқ Сирож қайтди. Ёги совимаган қозонни, ҳамма нарсанинг очиқ-сочиқ ётганини кўриб, ойисини биронта қўшнниликка чиққандир, деб ўйлади-да, айвон панжарасига суянди.

У дадасидан жуда хавотирда эди. Бироқ буни ойисига сездирмасди. Мана, хат келмаганига ҳам беш-олти ой бўлиб қолди... Йўлга чиқишнинг иложи бўлганда ҳам бари бир дадаси шундай пайтда қайтиб келмасди. Чунки унинг феълени Сирож яхши биларди... Эртага ўзи ҳам жўнайди. Ойисининг бир ўзи қолади. Сирожга бу аёлнинг озмунча меҳнати сингдими? Василий Матвеевич етаклаб келган кичкина, ориқ, қора болани меҳрибончилик билан бағрига олган, қийин, оғир кунларда ўзи емай едирган, киймай кийдирган эди. Ун йил ўқиди. Вера Ивановна мактабдан тез-тез хабар олиб турар, ота-оналар мажлисидан қолмасди. Баъзан касал бўлиб, баъзан ўйинқароқлик қилиб озмунча қийшадими уни. Сирож ўрта мактабни тамомлагандан кейин уни олиёй ўқув юртига ўқишга юбормоқчи бўлишди. Бироқ Сирожнинг ишқи шоферликка тушиб қолган эди. Василий Матвеевичнинг олис бир қариндоши шоферлик қиларди. У машинаси билан келиб қолганида Сирожнинг жони кирар, баъзан дам олиш кунлари уни кига кетиб ҳам қолар эди. У машина ҳайдашни жуда тез ўрганиб олди. Кейинча шоферлик курсида ҳам ўқиди. Шундан кейин Василий Матвеевичнинг ўша қариндоши уни базага ишга жойлаб қўйди. Ишлай бошлаганига эндигина бир йил бўлган эди. Мана энди кетяпти. Шунча меҳнат, яхшиликларга ҳеч нарса қайтармасдан кетяпти! Нима қилса хотиржамроқ кетади? Турғунларни кига чиқиб, ойисига айтса, кечаси синглиси чиқиб ётармикин! Ҳар қалай, уларникида кўпчилик-ку! Аяси ҳам юмшоқ, яхши хотин. Йўқ демас...

Сирожнинг ёдига бир нарса тушгандек, тетикланиб

томга қаради. Кейин шоти қўйиб юқорига чиқди. Каптар учириб юрган болалар тош отиб бир-иккита черепицани синдиришган экан. Ҳозир эсига шу тушиб қолди.

- Вера Ивановна қайтганида у томда эди.

— Сергей, келдингми, болам? Ишларинг битдимми?

— Ҳа. Ўзингиз қаёқда эдингиз?

— Бир жойга борган эдим.— Вера Ивановна қутини уйга қўйиб чиқди.— Мен дарров амбулаторияга бориб келай.

— Нима ишингиз чиқиб қолди?

— Фельдшерга тайинлаб келаман. Битта касални бориб кўриши керак.

У бемор болага унча-мунча дорн-дармон қилиб келган бўлса ҳам яна хабардор бўлиб туриши керак эди. Сирож жўнаётганлиги учун ўзининг боролмай қолиши мумкинлигини ўйлаб, фельдшер хотинга айтиб келмоқчи эди. Онасининг ариқ бўйлаб шошиб кетаётганини Сирож кўриб турарди. Читдан тикилган оддийгина кўйлаги, бошидаги жигар ранг дурраси дам-бадам ҳилпираб қўяди. У олислашиб бориб муюлишга етганда кўздан ғойиб бўлди.

Сирож хўрсиниб атрофга қаради. Ҳамма ёқ кўм-кўк. Баланд кўтарилган тоқлар, том ва деворларга чирмашиб ўсган ошқовоқнинг тўқ яшил барглари, олисдан тиниқ осмонга эринчоқлик билан ўрмалаётган оқиш тутунлар Сирожга шунчалик қадрдон, шунчалик азиз туюлиб кетдики, беихтиёр қалбини дард ғижимлагандай бўлди. Сирожнинг кўзига бу қишлоқ ҳеч қачон ҳозиргичалик чиройли, кўркам кўринмаган эди. Мана энди кетади... Қайтармикин... Ким билади... Ана жарлик. Қиялик кўм-кўк ўт билан қопланган. Қани энди шу ўтўланлар устига ўзини ташлаб, кўзини чирт юмганича хаёл оғушига шўнғиса... Унинг димоғига шу ўтларнинг ҳиди урилгандай, юзини муздек беғубор кўкатлар қитқлагандай ич-ичидан хўрсинди.

Ана бедазор. Нарироқда бўлса жўхорилар шабадада тебраняпти. Ана Василаларнинг ҳовлиси. Бир-бирига улашиб кетган томларни қоплаган кўкатлар энди қовжираб қолган. Сирож у ҳовлига болалигида бир-икки марта кирган, холос. Васила... Қутармикин?.. Сирожнинг кўзига ана шу кўримсиз, кичкина дарвоза қимматбаҳо нарсалардан ҳам азирроқ кўринар, деворга мингандай қулоч отган олма шоҳларига, том бўғотларида қуриб, осилиб ётган бугдой, лолақизғалдоқ пояларига суқ билан, меҳр билан термиларди. Қутармикин?.. Кўнглида қанча орзулари бор эди. Унинг кўзига ёш қўндирмасам, юзида қайғу кўрмасам, дерди... Шу хаёллар, шу эзгу умидлар орасида, гўё қора кечада чақнаган яшиндек бўлиб гўдаклик хотирида элас-элас қолган ота-она қиёфаси ғира-шира бўлиб бир кўринарди-да, яна сўнарди. Она меҳри, ота муҳаббати қадам етмас, кўз илғамас олислардан туриб ўз бағрига чорларди. Шундай кезларда Сирож қандайдир нотавон, ожиз бир кишига айланарди-да, бошини ғамгин эгиб, соатлаб жойидан қимирламай қоларди.

Хаёлга берилиб кетган Сирож Вера Ивановнанинг келганини сезмай ҳам қолди.

— Ҳали ҳам томдамисан, Сергей?

Сирож томдан тушиб, шотини ўрнига элтиб қўйди. Озгина лой қилиб ошхона деразасининг кўчган раҳини сувади. Утин ёриб тахлаб қўйди.

Вера Ивановна қайта ўт ёқиб, қолган бўғирсоқни пиширар экан, зимдан унинг ишларини кузатар, қалби ҳам қувонар, ҳам азобланар эди. Назарида бугун ўгли бирданига катта киши бўлиб қолгандай эди.

Одатда Сирож кўп гапирмасди-да, лекин хушчақчақ эди. Оппоқ тишларини ярқиратиб жилмайганида беғубор, соф дили кўрингандай бўларди. Бугун эса у ҳаддан ташқари камгап, хаёлчан. Унга дам-бадам термилиб қолган онасининг кўнглида кечаётган ўйларни ҳам сезмаётганга ўхшарди. Аммо Вера Ивановна янглишарди.

Сирож унинг кўнглидаги гапларнинг ҳаммасини билиб, ҳис қилиб турарди. Унинг кўзларига чўккан хаёлда ана шунинг ҳам улуши бор эди. У ёшлигида бутун меҳримеҳнатини ҳеч кимдан аямаган мана шу жафокаш хотиннинг ёши қайтганида ёлғиз қолаётганига юраги ачишарди. Бироқ у баъзиларга ўхшаш бировга бўлган меҳри ё қаҳрини дарров билдира қолмасди. Суймаган одамидан ўзини олиб қочар, яхши кўрган кишисининг олдида эса жилпангламас эди. Ҳозир ҳам у онасининг кўзларига қарамас, унга бирон далда берувчи гап айтолмасди.

Қуёш ботаётган деб қолган, қалин олчазорларга қоронғилик чўка бошлаган, офтоб баланд дарахт учларида илашиб қолган сўнгги ипакларини секин-секин йиғиб олмоқда эди.

Сирож Турғунларникига чиқиб келиш учун шошиб нари-бери ювинди-да, кўйлагини йўл-йўлакай кийиб, кўчага чиқди. Чиқди-ю, пастда, тўғридаги ажриқзорда бошига нимча ташлаб, сигирини етаклаб кетаётган Василага кўзи тушди. Юраги ҳовлиқди. Қандай қилиб унинг олдида бориб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди. Қиз чўчиб юзини беркитди. Кейин бир юзини тўсиб турган нимчанинг кўзидан Сирожга кўрқув билан назар ташлаб шивирлади.

— Кетинг, Сирож ака, кетинг деяпман. Дадам кўриб қолади... Кетинг деяпман сизга! Кетсангиз-чи!— Қизнинг охирги сўзида алам, йиғи, илтижо бор эди.

Сирож ўзига келиб атрофга аланглади.

— Василага, кетяпман. Фронтга кетяпман, эртага.

Василанинг қўлидан арқон учиб тушиб кетди. Ялт этиб Сирожга ўғирилди-ю, кўрқув чўккан, ёш тўлган кўзлари билан унга тикилиб қолди. Унинг лаблари титрар, лекин гапиролмас эди. Бўшаган сигир жўхориюяга интилди. Шу пайт кичкина дарвозадан чиққан ўрта бўй, бошига кўк дурра танғиган, икки юзи қип-қизил хотиннинг улар олдида қандай этиб келганини икковлари

ҳам пайқашмади. Хотин қизнинг билагидан чимчилаб бир силтади-да, ерда судралиб кетаётган бошвоқ кетидан югурди.

— Бетгинанг қуриб кетгур, кимга ўхшадинг сен?!

Сигирни жўхоридан тортиб **олишга** улгурган хотин, қўрқиб унга қараб турган қизининг юзига тарсаки тортиб юборди. Сирож бир сесканиб тушди. Томоғини алланарса бўғди. Аёлниинг бир қўлида сигир бошвоғи, бир қўли билан эса Василянинг билагидан чангаллаб, уйга тортқиларди.

— Бетгинангдан бузилгур, беҳаё! Бошинг туйнукдан чиқиб кетгани йўқ-ку! Тайинлироғи қуриб кетибдим сенга!

Кичкина дарвоза шарақлаб ёпилди. Сирожнинг бутун вужуди титради. У адашиб қолиб, уйини тополмай, кўчада ётганида ҳам бунчалик хўрланмаган эди. Ҳалигача унга ҳеч ким, ота-онасининг тайини йўқ, деб таъна қилмаган, аксинча, Василий Матвеевичнинг ўғли, деб ҳамма ҳурмат қилар эди. Ахир, ота-онасиз одам йўқ-ку!

Сирож ўзининг қаерда, нимага турганини унутган, алам ва хўрликдан карахт бўлган қалби ва ўйида: «Дадам, ойим қаерда? Борми улар... Нима учун шу пайтгача изламадим?» деган гапларгина айланарди, холос. Сирож шу аҳволда қанча турганини билмади. Бир оз ҳушини йиғиб олганида ўзини худди узоқ касалдан турган одамдай сизди. Гўё бутун вужудидан йигитлик кучини зўр бир дард сўриб олгандай беҳол, бемажол эди. Энди унинг кўзи ўнгидан Василянинг тарсаки еган пайтидаги юзи, ёш, алам тўлган кўзларигина ўтарди. Қапкатта қизни урди-я! Сирожга нима қипти! Ахир Сирож Василяни яхши кўради-ку! Яна нима керак уларга! Сирож титраган қўллари билан юзини бир лаҳза беркитди. Қоронғи тушиб қолган, атроф жимжит эди. Унинг йўғон бармоқларига иссиқ кўз ёшлари тегди. Нима? Йиғла-яптими?.. Василя ҳеч бўлмаса кулиб хайрлашиб қолса

ҳам майли эди. Унинг ёш тўлган кўзини Сирож қандай кўз ўнгидан кетказди. Қиз уни деб тарсаки еди... Бу қандай хўрлик! Онаси ҳам шуни билармикин? Нима қилсинки, кетяпти. Бўлмаса Василани ҳеч кимга бермасди. Бермасди, бермасди!..

Сирож атрофга аланглади — ҳеч ким йўқ. Фақат яқингинасидан мушукми, кучукми лип этиб ўтиб кетди. Сирож ариқ бўйига бориб, юз-кўзларини ювди. Дастрўмолига артинди. Нега чиққан эди кўчага? Ҳа, Турғунларникига кетаётган эди-ку. Онаси қидириб чиқиб қолмасин тагин. У шошиб Турғунлар ҳовлиси томонга юрди. Дарвоза берк эди. Тақиллатди. Ичкаридан аввал енгилгина шипиллаган оёқ товуши яқинлашиб келди-да, кейин дарвоза очилди.

— Келинг, Сирож ака,— бу қиз Турғуннинг синглиси Ёкут эди.— Мен, акамми, дебман.

— Турғун уйда йўқми?

— Йўқ эдилар. Қиринг, келиб қоларлар.

— Аянгиз-чи? Бормилар?

— Бор. Дадам, аям, ҳаммалари бор.

Сирож узун йўлак бўйлаб қизнинг кетидан ичкарига юрди. Ўнг қўлдаги уй олдига солинган узун айвонда ёстиққа ёнбошлаган мўйловдор Деҳқонбой аканинг биқинига беш-олти яшар ўғил бола миниб олган, уларнинг бош томонида, шундоққина чироқ тагида лўппигина бир аёл ўнг тиззасига қўйиб алланарса тикиб ўтирар эди. Сирож буларнинг аҳил, ширин турмушларини, кўнглини кўрсатиб турган содда, очиқ гапларини ҳамма вақт ҳавас қилар, суҳбатлари доим унинг кўнглини очиб юборарди. Сирожни кўриб, уларнинг икковлари ҳам қўзғалишди.

— Келинг, келинг. Қани бу ёққа.— Аёл тикаётган ишини четга олиб қўйиб, кўрпача ёзди.

— Бемалол ишингизни қилаверинг,— деди Сирож.

— Аянгиз кўйлакка тўярмиди! Ҳали-ҳали кўйлак даъвосидан қутулмайман.

Аёл қошларини чимириб кулди. Бу гапнинг тарихини билганлиги учун Сирож ҳам кулиб юборди.

Буларнинг турмуш тарихлари ҳам қизиқ: Деҳқонбой ака ёшлигида ҳам абжир, бақувват, ҳеч кимга сўзини бермайдиган йигит эди. Турмушлари ўртача бўлса ҳам, ёлғиз ўғил бўлганлигидан эрка, қўрсроқ эди. Саратон кунларининг бирида Деҳқонбой далага, онаси олдига жўнади. Қирғоғида ялпиз, яна аллақандай кўкатлар ўсган анҳор ёнига келганида чўмилгиси келиб кетди. Сув кўпириб, тўлиб оқар, тўлқинида қип-қизил битта олма гоҳ чўкиб, гоҳ қалқиб келарди. Деҳқон кўйлагини ечиб катта шотут тагига қўйди-да, сувга шўнғиди. Олмани тутиб, орқасига қайтса, тут шохидан шошиб пастга ёшгина бир қиз тушиб келяпти. Қиз йигитнинг қараб турганини кўриб, қайта юқорига тирмашди. Унинг юзи барглар орасида бўлса ҳам сариқ атлас кўйлагининг этаги, қизил гулли чит лозимининг почаси, тикмачокдек оёқлари кўриниб турарди. Деҳқон яқинроқ келиб, тут шохига мўралаб, илжайди.

— Вой, қочинг, мен тушиб олай.

— Мана, орқамни ўгириб тураман, тушаверинг.— Деҳқон шундай деб, бир нафас орқасига ўгирилди-ю, беихтиёр яна қизга қаради.

— Вой тавба, кўйлагимнинг ҳамма ёғи доғ бўлди. Нарироқ кетсангиз-чи, қанақа йигитсиз! Қошки бу шотут ўлгурнинг доғи кетса,— деди қиз йиғламсираб. Шу пайт унинг майда, учи жингалак сочини, оппоқ, лўппи юзларини, ингичка қайрилма қошларини Деҳқон кўриб олди. Юраги аллақандай бўлиб кетди. Яна қарагиси, яна кўргиси келди. Ҳатто қизнинг бир оз йиғламсираб эркаланиб айтган гапи ҳам ширали, ширин эшитилди унга. Сузиб қирғоққа чиқди. Қизга бир кўз билан илжайиб қараб қўйиб, шошмасдан кийинди.

— Энди кетасизми?— сўради юқорида сабри тугаган қиз.

— Тушаверинг, мен қарамай тураман.— Деҳқон ўғирилди.

Қиз шошганидан бўлса керак, сира тушолмас, дамбадам бурнини тортиб қўяр эди. Деҳқон қўлини чўзди.

— Келинг энди, тушириб қўя қолай. Тағни тушолмай қолиб кетманг.

Қиз бир қўли билан юзини тўсишга уринди. Шу пайт тутнинг ғадир-будир танасига тиралиб турган оёқлари сирпаниб кетди. Деҳқон беихтиёр уни ушлаб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Қиз типирчилаб ерга тушди.

— Тавба, шунақа бети қаттиқ бўладими одам деганинг!— қиз уялганиданми ёки жаҳлданми тез-тез нафас олар, бурун учларида, пешонасида тер ялтирар эди. Қўйлагининг ҳар ер-ҳар ерида тутнинг тўқ қизил доғларини кўринарди...

...Орадан қанча йиллар ўтиб кетганига қарамасдан Санобар хола ўша шотут доғи тегиб бўялган шоҳи қўйлагининг даъвосини қўймас, Деҳқонбой ака қанча қўйлақ олиб берса ҳам бу даъводан қутулмас эди. Ҳозир Деҳқонбой аканинг ҳалиги гапи ўша қўйлақ воқеасига шама эди.

— Аскарликка кетаётганмишсан, деб эшитдим...

— Ҳа, шунақа бўлиб қолди.

Орага бир лаҳза жимлик чўкди. Деҳқонбой ака бир хўрсиниб қўйди:

— Ой бориб омон кел, ука. Кўпга келган тўй... Уртоғингни ҳам чақириб қолар энди.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ёқут дастурхон ёзиб, чой олиб келди. Санобар хола овқат сузиб келиб, Сирожнинг олдига энди қўйган эди ҳамки, Турғун келиб қолди.

— Яхши келдинг. Бирга енглар, совимасин.

Турғун қўлини ювиб келиб, ўртоғи ёнига ўтирди. Чап қўли билан унинг елкасидан қучоқлаб ўзига тортди.

— Бўш келма, мен ҳам етиб бориб қоларман. Овқатдан ол.

Сирожнинг томоғидан овқат ўтмас, унинг бу оиладаги иноқлик, покликдан дили ёришган бўлса ҳам, Васила кўзидан нари кетмас, кўнгли ғаш эди. Турғун у билан холи гаплашмоқчи бўлиб кўчага имлади. Сирож ўрнidan туриб, ўчоқ бошида қозон юваётган Санобар холанинг олдига борди.

— Хола, ойимни сизларга топшираман энди. Ёлғиз ўзи қоляпти. Хабар олиб турасизлар-да.

— Сира хавотир олманг, ўғлим. Ёлғиз қўярмидик. Ахир туғишгандек бўлиб қолганмиз-а!

— Хотиржам бўл!— деди айвондан туриб Деҳқонбой ака.— Болаларнинг биронтаси чиқиб бирга ётиб юради. Кўнглингни тўқ тутавер, ўғлим.

Турғун билан Сирож кўчадаги арнқ лабида узоқ ўтиришди. Сув жилдирар, шабадада гиёҳлар ғалати шитирлаб, бу сокин кечага сеҳрли бир тус берар, шундай жимжитлик, сокинликда ўтирган йиғитларнинг иккаласи ҳам мамлакатнинг аллақасерларидаги тўпларнинг гумбурлаши, безовта одамларнинг қайғуларини кўз олдиларига келтиролмас, иккаласи ҳам шу ҳақда ўйларди-ю, лекин бир-бирига айтмас эди.

Тепаликда—Сирожларнинг ҳовлиси ёнида алланарса ғийқиллади. Панжара эшик очилиб, кимнингдир қораси кўринди. Сирож ойисини таниб, сакраб ўрнidan турди. Турғун у билан хайрлашар экан, қўлини унинг елкасига ташлаб, оҳиста гапирди:

— Шу ерда бўлсам албатта хабардор бўлиб тураман. Бўлмаса Ёқутга тайинлайман. Ҳол-аҳволини сенга ёзиб туради...

Сирож эртаси куни армияга жўнаб кетди.

Кундузи қўни-қўшниларининг гоҳ униси, гоҳ буниси кириб, Вера Ивановнани унча зериктиришмасди. Бунинг

устига, Василий Матвеевичга жуда ҳам ўрганиб қолган қишлоқ аҳолиси дам-бадам уни йўқлаб турар, Вера Ивановна бўлса қўлидан келганича эрининг йўқлигини сездирмасликка тиришарди. Қичкина аптечка қутисини кўтариб алламаҳалда уйга қайтарди. Жуда бўш қолса амбулаторияга борар, у ердаги фельдшер хотин ҳам унга шунақа ўрганиб қолдики, унинг дипломи йўқлиги, штатда турмаслигини ҳам унутиб, унга ўзининг касбдоши деб қарар, вазифаларни тенг бўлишарди. Бу Вера Ивановнанинг руҳини кўтарар, беҳуда ўйларга вақт бермас, ҳатто саломатлигининг мазаси йўқлиги ҳам сезилмасди. Бугун ҳам у уйига кеч қайтди. Тепаликда уни велосипедга суяниб Лутфулла кутиб турарди. Вера Ивановна колхоз партия ташкилотининг секретари Лутфулла Олимов билан саломлашиб юрса ҳам кам гаплашган эди. Лутфулла энли камаридан бошмалдоғини чиқариб, Вера Ивановнага қўлини чўзди. Улар кўришишди.

— Менга келган эмасмидингиз?

— Ҳа. Бир учраб ўтай дедим.

— Раҳмат!

— Ҳол-аҳволларингиз дурустми? Сергейдан хат-хабар борми?

— Ҳа. Уч-тўрт кун бўлди, хат олдим.

Орага бир лаҳза жимлик чўкди.

— Қийналаётганингиз йўқми?— деди Лутфулла иягини силаб.

— Эл қатори яшаб турибмиз.

— Сизга озроқ дон ёзишиб қўйишган эди. Бориб олинг. Кам-кўстингизни тортинмай айтиб турунг.

— Раҳмат.

— Хат ёзсангиз салом денг биздан ҳам.— Лутфулла яна нимадир демоқчидек бир нафас ўйланиб турди-да, велосипедига минди.— Ҳай, яхши кунлар ҳам келиб қолар. Хайр.

Вера Ивановна унинг кетидан бир зум қараб қол-

ди. Кейин чуқур тин олиб, орқасига ўгирилди-да, қўлини солиб панжара эшик илмоғини туширди.

Йўлакда конверт ётарди. Энгашиб уни олди. Хат қизидан келган эди. Куёви ҳам фронтга кетибди. Қизи бу томонларга келай деса, кекса қайин онасининг қийналиб қолишини, шунинг учун келолмаслигини айтибди. Дадасини сўрабди.

Вера Ивановна билан кетма-кет овқат кўтариб Ёқут кирди.

— Нима қилардинг овора бўлиб?

— Битта бошингизга қозон осиб ўтирасизми?— деди қиз косани столга қўяркан.— Қовоқ манти. Иссиғида еб олинг.

Ёқут самовар қўйди. Вера Ивановнани қўярда-қўймай столга ўтқазди. Столдаги пиёлаларни олиб ариқ лабига кетди. У йўлакка қараб кўзини қисиб бир зум тикилиб турди-да:

— Ким?— деди овозини баландлатиб.

Вера Ивановна ҳам ўрнидан турди.

— Мен!— бошига нимча ташлаган Василадан журъатсизлик билан секин кириб келарди.

— Вой, келинг, Василадан опа!

— Кел, қизим, келавер!

Василадан айвонга чиқди. Вера Ивановна кўрсатган стулга ўтирар экан, унинг тикилиб турганини кўриб, бошини эгди.

— Қайси шамол учирди? Бизникига ҳам кирар экансан-а!

Кутилмаганда Василадан йиғлаб юбориб, қўллари билан юзини тўсди. Вера Ивановна уни қучоқлаб, бошини кўтарди.

— Нима бўлди, айт! Йиғлама, жоним. Нима бўлди?

— Эрга беришяпти.

Вера Ивановнанинг қўллари бўшашиб кетди. Бошига тўқмоқ тушгандай анча вақтгача ҳушини йиғолмай қолди. Ёқут қўлидаги пиёлаларни столга қўймас, афти-

дан, унутган, кўзларини катта очганича қотиб турар эди. Вера Ивановнанинг оёғига суркалган бароқ мушук уни ўзига келтирди. У мушукни одатдагидек қўлига олиб эркаламади, авайлабгина оёғи билан нари суриб қўйди.

— Кимга?

— ...

— Танийсанми ўзинг, кимга?

— Фозилга. Шофер бор-ку!

Вера Ивановна бу бечора қизга нима деб жавоб беришини билмади. Уғли фронтга кетган... Шу ердалигида ҳам қизнинг ота-онаси тиш-тирноғи билан қарши эди. Василий билан Асқар мулла ўртасида чакана жанглр бўлганми? Василий қишлоққа янги келган пайтида Асқар мулланинг давр сурган вақти эди. У ҳийла билан одамларни ўзига шундай ихлосманд қилиб олган эдики, прим-чирим, дуолар билан шифо муддатини ўтказиб юбориб, болаларидан айрилиб қолган ота-оналар ҳам Асқар муллани лоақал ичларида ҳам айбламас эдилар. Аксинча, боласининг ҳаёти учун курашган, лекин худо амрини бузолмаган бир қутлуғ одам деб қарашар, ҳурмат қилишар эди.

Василий Матвеевич одамлар орасида медицинани кенг ёйиш учун уларни Асқар мулла чангалидан юлиб олиш кераклигини, бу курашда албатта Асқар мулла осонликча жон бермаслигини биларди. Бу курашга озмунча йил бағишланмади. Чунки мулла одамлар онгига дин билан қўшилиб ин қурган, уни ситиб чиқариш осон эмас эди.

Қасалларнинг ҳаммаси докторга келавермас эди. Василий Матвеевич ҳовлима-ҳовли юрар, Асқар мулла бирон беморга дам солиб қайтганини сезса, кечаси билан ухлолмас, суриштириб ўша беморнинг уйгача борарди. Тушунтирар, ялинар, даволанишга мажбур қиларди. Бир гал Асқар мулла дам солиб юрган беморнинг ҳоли оғирлашди. Мулла унинг аҳволини кўргач, ота-онасини тақдирга бўйсунушга ундай бошлайди. Шу

пайт остонада Василий Матвеевич пайдо бўлади. Йигитнинг аҳволини кўриб шошиб қолади. Чунки уни тезда операция қилиш билангина сақлаб қолиш мумкин эди. Василий Матвеевич муллага ўқрайиб бир қарайди-да, газаб билан чиқиб, бирпасда қаердандир машина топиб келади. Ота-она беморни беришга унамайди. Василий Матвеевич колхоз раиси Мирҳайдарнинг ёрдамида тўстўполон, жанжал, зўрлик билан уни олиб кетади. Ушанда Василий Матвеевич шаҳарда уч кун қолиб кетган эди. Йигитнинг омон қолиши қишлоқдаги одамлар орасида катта бурилиш ясадини билар, борди-ю, ўлиб қолса, вақт ўтганини тушунтириш жуда оғир бўлишини сезар, кўнгли ҳаяжонда, ташвишда эди. Қайтиб келганида озган, ранглари саргайган, лекин уйқусизликдан киртайган кўзларида ажойиб бир қувонч порларди. Беморнинг ҳаёти сақлаб қолинган эди. Боласининг ўлимига рози бўлиб қолган ота-она кейинча Василий Матвеевичнинг биринчи тарафдори ва ҳимоячисига айланди.

Уша маҳалларда қишлоқда безгак кўплигини Вера Ивановна жуда яхши эслайди. Асқар мулла дам солар, банд қилиб тумор битиб берар эди. Василий Матвеевич безгакни йўқотишдаги курашда озмунча жонбозлик кўрсатмади. Безгак касалининг бирдан-бир манбаи бўлган ботқоқларни қуритиш, шолিপояларни буздириб, аҳоли яшайдиган жойлардан узоқроқ ерларга кўчириш, ботқоқ ва шолипояларни дорилаш, аҳоли орасида санитария профилактикаси ва оқартув ишларида у ҳам кўп хизмат қилди. Бора-бора одамларнинг кўзи очила бошлади. Бу эса Асқар мулланинг даромадини камайтириб юборди. Василий Матвеевичнинг аҳоли орасида эътибори ошиб кетди. Қишлоқ амбулаторияси энди аввалгидек жимжит, иш йўқ жойга ўхшамасди. Шундай бўлса ҳам мулланинг чилдирмасига ўйнаб юрган лақмалар ҳали ҳам топилар, лекин энди улар жуда озчиликни ташкил қиларди. Асқар мулла Василий Матвеевич билан куда бўлиш у ёқда турсин, уни кўришга кўзи йўқ эди. Хозир

на Василий Матвеевич бор, на Сирож. Балки Сирож шу ерда бўлганда ҳам бирон чорасини топиши мумкин эди. Вера Ивановнанинг кўзларидаги Василага меҳр ва ачиниш, чорасизлигидан ўксиш ифодаси Василанинг юрагини эзди. Чиндан ҳам бу бечора нима қилсин? Юрагини эзиб нима қилади? Узига ҳам осон бўлмаса керак.

Васила кўзини артиб, бошини кўтарди:

— Хат... Хат келдими?

— Ҳа. Хат келяпти.

Васила нимагадир қизариб кетди.

— Сизни ҳам хафа қилдим. Кечиринг мени,— деди да, шошиб чиқиб кетди.

Вера Ивановна уни тўхтатишни ҳам, тўхтатмаслигини ҳам билолмай, ҳайрон бўлиб қолаверди. Вера Ивановна ёнидаги Ёқутни унутиб қўйгандек, хаёлга чўмган, айвон панжарасига чиқиб олган бароқ мушук эса столдаги мантидан кўзини узмай, дам-бадам миёвларди.

Василанинг тўйи куни Вера Ивановна уйда сира ўтиролмади. Яланғоч бўлиб қолган дарахтзор унинг кўзидан тўйга келиб кетувчиларни яширолмас, кулги-гурунг баралла эшитилиб турарди. Бир вақтлар қанча яхши ният, орзуларга бағридан паноҳ берган жўхоризор энди йўқ, дилни яшнатган йўнғичқалар ҳам ўриб олиниб, ўрни шудгор қилиб қўйилган эди. Фақат тинмагур ариққина кеча-кундуз бирдай шовуллар, бировнинг кўнглини аллалар, бировникини эзар эди. Бечора Василанинг ҳоли не кечди? Қаерда, нима қилиб ўтирибди экан? Сергей-чи! У очиқ-ошкор гапирмаса ҳам Василани қанчалик яхши кўришини онаси сезарди. Сирожнинг кўзларида кейинги кунларда дам-бадам алмашиб турган бахт, хаёл, ташвишни Вера Ивановна бирга тортишар, уни ўйлаб тунлари уйқуси қочиб кетарди. Унинг қулоғига етса ҳоли не кечади? Эсон-омон қайтиб келади бир куни. Эшитади. Унда нима бўлади? У ўғлининг қалбини биларди. Сирож бунга енгил-елпи қарай олмайди, унинг покиза кўнглига ўрнашган ишқни унуттириш жуда

қийин бўлади. Она нима қилсин?.. Наҳотки, қўлидан ҳеч нарса келмай, қараб қолаверса?

Вера Ивановна шу куни сира уйига сиғмади. Қўчага чиққанда Василаларнинг дарвозаси олдида ўтирган уч-тўрт мўйсафидга кўзи тушди. Рўмолини қайта ўрамоқчи бўлиб ерга қараганича амбулатория томонга кетди. Нима учундир бу жой унинг бошидан ғам-ғуссали хаёлларни кўтарар, худди эрининг нафаси келиб тургандай, кўнглига ишонч ва осойишталик ўрнашарди. Василий Матвеевичнинг ўрнида ишлаётган фельдшер Марям, Василага билан Сирож ўртасидаги муҳаббатдан беҳабар бўлса ҳам, Вера Ивановнанинг нимадандир хомушлигини дарров пайқайди. Уни алахситиш, диққатини ёзиш учун беморларга у билан бамаслаҳат дори-дармон буюрар, кўрган, эшитган, қизиқроқ воқеалари ҳақида тинмай гапирарди. Ишдан кейин қўярда-қўймай уни сургаб уйига олиб кетди.

— Гаплашиб ўтираминиз. Йиғлаётган болангиз қоляп-тимиз?

Вера Ивановнани қўлтиқлаб олди. Бу аёл эллик ёшдан ошган бўлишига қарамай ҳаракатчан, соғлом, чиройидан ҳам ҳали ёшлик руҳи кетмагандай эди. Уларга дарвозани кексароқ бир одам очди-да:

— Келинлар, келинг, меҳмон,— деди очиқ чеҳра билан.

Улар уйга киришди. Янгигина оқланган уйнинг девори синька кўп қўшилганлигидан кўкиш бўлиб товланар, дераза пардалари ҳам шу рангда, стол устидаги вазада хризантема гулининг ҳали очилмаган гунчалари турар, димоққа янги клеёнка ҳидига ўхшаган бир ҳид урилар эди.

Марям Вера Ивановнани ўтиришга таклиф қилиб, шошиб ечинди-да, примус ёқиб юборди.

— Қовун мураббо пиширганман, чой ичамиз,— деди у уйга қайтиб кираркан. Бир қўлида газета ушлаган чол, стол тортмасини титкилаб, кўзойнак олиб тақди.—

Хўжайин ҳозир бизга информацион билдириш ўқиб берди,— деб кўзини қисди Марям.— Битта газетани ўн марта ўқийди. Бизникилар шаҳар олаётганларидан бери шу аҳвол. Чекинаётган пайтларимизда кечалари ҳам алаҳсираб чиқарди.

Эри унинг гапини эшитмагандек газетани кенг очган, чиндан ҳам бирон нарса ўқиб бериш тараддудиди эди. Вера Ивановна унинг қулоғи оғирлигини пайқаб қолди. Шу пайт примуснинг тинмай повиллаши орасидан кимнингдир:

— Вера хола-ю! Ҳо, Вера хола!— деб ҳаяжон билан қичқиргани эшитилгандек бўлди. Вера Ивановна ўрнидан туриб кетди.

— Мени биров чақиряптими?

Марям билан иккаласи шошиб ҳовлига чиқишди.

— Ҳа, биров чақиряпти.

Вера Ивановна шошиб кўчага югурди. Бош яланг, кўп югурганидан сочлари тўзғиб кетган Ёқут экан.

— Ҳа, тинчликми? Ни́ма гап?

— Василлий амаким келди.

— А?..

Вера Ивановна Ёқутдан олдинда чопқиллаб борарди. Бошидан сирпаниб бўйнига илиниб қолган рўмоли тинмай ҳилпирар, изма-из югуриб бораётган Ёқутнинг юзига урилгудек бўларди. Верага куч кириб кетган, атрофдаги ҳамма нарсани унутган, ҳатто ҳозир ўзининг кичкина қизчаларга ўхшаб пилдираб чопқиллаб кетаётганини ҳам сезмас эди. Ёқут ҳансираганича жавраб борарди.

— Қидира-қидира ўлдим. Аямнинг бир оёғи эрта-лабдан бери сизникида. Жуда эрта кетиб қолибсиз. Кейин амаким келиб қолдилар. Амбулаторияда ҳам йўқсиз. Марям опаникида бўлсалар керак, дейишди.

Вера Ивановнанинг қулоғига узук-юлуқ кирган бу сўзлардан ҳеч нарса англамас, хаёли уйда эди.

Панжара эшик очиқ. Айвонга йиғилган қўни-қўшни-

лар кўчадан кўриниб туришарди. Ҳаллослаб кириб борган Вера Ивановнани бир қўлида чойнак ушлаган Санобар хола қучоқлади.

— Суюнчи беринг, қўшнижон!

Василий Матвеевич ўрнидан туриб хотини қаршисига юрди. Унинг ранги бир оз оқарган, лекин кўзлари аввалгидек қувноқ ва тетик, ўнг қўлида нозикроқ ҳассага тираниб турарди. Вера Ивановна бир нафас унга тикилиб қолди-да, овози титраб:

— Келдингми, Василий!—деди. Унинг овози зўрға эшитилди.

— Келдим, келдим,— Василий Матвеевич унинг елкасидан қучоқлаб, пешонасидан ўпди.— Ўзинг қалайсан? Сергейдан хат борми?

— Ҳа, келиб турибди. Қайтганингни эшитса, болам бечора анча хотиржам бўларди.

— Дарров хат ёзамиз. Хотиржам бўл!

Вера савол назари билан эрининг оёғига қаради.

— Ҳеч нарса эмас, салгина.

Қўни-қўшнилари аллақачон стол ясатиб қўйишган экан. Катта самовар ошхона олдида вағиллаб қайнамоқда, Санобар хола югуриб-елиб хизмат қилиб юрарди. Кечгача кўргани келувчиларнинг кети узилмади. Қўшниларнинг бири беҳи, бири олма, бири узум, ишқилиб, ҳаммалари топган-тутганларини кўтариб киришар, олмаганларига қўймай ташлаб кетишар эди. Қишлоқдагиларнинг ҳаммаси ҳам Василий Матвеевичнинг феълини билар, унга дил ва тилдаги миннатдорчиликдан бошқаси малол келар, жаҳли чиқиб кетар эди. Лекин бундай қутлуғ, қувончли кунда ҳамма учун азиз бўлиб қолган бу одам халқнинг меҳмондўстлик одатидан ҳаяжонланар эди.

Кечки пайт кексароқ бир аёл келди. Уни Вера Ивановна танимади. Василий Матвеевич ҳам кейинроқ эслаб олди. Василий Матвеевич унинг ўғлини даволаган,

ҳаракат қилиб курортга ҳам юбортирган, колхоздан ёрдам олиб берган эди. Ана шундан кейин кампирнинг ўғли соғайиб кетган, ҳозир бўлса армияда эди. Аёл ўз қўли билан тиккан чуст дўппини Василий Матвеевичнинг бошига кийдириб кетди. Вера Ивановна уни анча жойгача кузатиб қўйиб, уйга қайтиб келганида уйида Деҳқонбой ака ўтирарди. У ўрнидан турди.

— Севиниб қолдингизми, қўшни?

— Раҳмат, келинг.

— Қирга кетувдим буғдой сепгани. Йўлда хурсандчиликни эшитдим-у, тўғри кириб келавердим.

Деҳқонбой ака Василий Матвеевич билан жуда узоқ гаплашиб ўтирди. Тун алламаҳал бўлиб қолгандагина чиқиб кетди. Столни йиғиштириб бўлгач, Вера Ивановна оҳиста стулга ўтириб, эрига термилди:

— Қаёқларда қолиб кетдинг, Василий?

— Фронтда,— жавоб берди Василий хотинининг қорасидан оқи кўп сочларига термиларкан.

— Индамай қолиб қетавердингми?

— Нима қилишим керак эди? Шундай пайтда қайтиб келишим керакмиди?

— Йўқ, хат ёзмаганингни айтяпман.

— Имкон бўлмади. Кутилмаганда тўс-тўполон бўлиб кетди-да.

— Оёғингга нима қилди?

— Салгина ярадор бўлдим. Госпиталга бомба тушди... Кўнмасам ҳам қайтариб юборишди. Қизалоқдан хат борми?

— Ҳа. Қуёвинг ҳам урушда. Қайин онам ёлғиз қолади, деб келолмаётибди.

— Тўғри қилибди.

Хурсандчилик, бунинг устига, келди-кетди билан бўлиб, бугун Василанинг тўйи эканлигини Вера Ивановна эрига айтолмаган эди. Василий Матвеевич Сергейни сўраганида чидаб туrolмади, кўнгли хира бўлди-қолди. Василий Матвеевич бунинг дарров пайқади.

— Бирон гап айтмоқчимидинг?

— ...

— Тинчликми?

— Василани... бугун эрга беришди.

Василий Матвеевич анчагача индамай қолди. Бир қўлига стол устидаги қошиқларни ғуж қилиб ушлаб олган Вера Ивановна, қилаётган ишини ҳам унутиб, анчагача хаёл сурганича қимирламай ўтирарди.

— Кимга? Ўзи хоҳлабми?

— Йўқ. Йиғлаб-йиғлаб чиқиб кетди қайси кун.

...Василийнинг кўзидан Сирожнинг болалигидан тортиб йигитлигигача бўлган йиллар бирма-бир ўтар, ўғлининг қалбидан юлиб олинган илк севги унинг кўнглини ҳам ҳувиллатиб кетгандай эди. Тун сукунатини бузиб самолёт учиб ўтди. Фронтдаги гумбур-гумбурлардан кейинги бу қишлоқдаги осойишталик, сокинлик қизиқ туюлаётган Василий Матвеевич шошиб айвонга чиқди. Самолёт ўтиб кетган, тиниқ осмонда юлдузлар чамани порлар, дарахтларнинг қолган-қутган барглари шабадада шилдирар, ерда хазонлар шитирлар эди. Тун бағрини ёриб ёш боланинг қаттиқ йиғлагани эшитилди. Василий Матвеевич қошларини чимириб, айвон панжарасидан бағрини кўтарди. Бу кимнинг боласи бўлди? Бирон ери оғрияптимикин?..

Василанинг ҳаёти ўзи ўйлаганидан ҳам оғирроқ бўлди. У севмаган киши билан яшаш даҳшатинигина ўйлаган-у, лекин унинг оиласидаги одамлар кимлар, улар билан муносабати қандоқ бўлади — булар тўғрисида ўйламаган эди. Унинг юрагида фақат Сирож, Сирожгина яшар, бошқа кимсага ўрин йўқ эди. Тақдир уни севгилисига қовуштирамасликка қасд қилган экан, бу ёғи унинг учун бари бир эди.

Қайин отаси Ғаффор ака колхозда бригадир. Эри Фозил бўлса шу колхозда шофер. Қайин отаси кўпинча

ишга чиқмас, Василани ҳам чиқармас эди. Кимё хола аввал ўзи қиладиган ишларининг ҳаммасини энди келинга ағдарди. Василага каллаи саҳарлаб туриб сигир соғар, терт қорар, эри билан қайин отасига нонушта бериб, ишга жўнатар, қатиқ ивитар, таппи ёпар, хуллас, куни бўйи тинмасди. Ҳовлилари ҳам каттагина эди. Тўрдаги иккита катта уйда қайин она, қайин отаси, кираверишдаги унга ёнма-ён тушган икки уйда эри билан Василага яшарди. Дарвозадан кираверишда узун қилиб солинган молхона яримида сигир кавш қайтариб ётибди, яримида яқиндагина туғилган эгизак қўзилари билан катта сариқ қўй. Қўйхона ўртасидаги кичкина эшикдан томорқага чиқилади. Атрофи қийғос мевага кирган олма, беҳи кўчатлари, ўртадаги ер ҳам чопиб қўйилган, ҳар жой-ҳар жойда кўмилган анор туплари дўмбайиб ётарди. Томорқанинг ўртасидан каттагина ариқ оқарди.

Уруш ҳаммани безовта қилган, рўзгор ҳам, ейишничи ҳам издан чиққан эди. Аммо ўз ҳузурини ўйлаган баъзилар уруш шовқинини эшитмас, юрт қийинчилигини кўрмас эди. Улар ҳамон ўз тирикчилигини ўтказиш фикрида юрардилар.

Авжи кузги шудгорлаш вақтида Гаффор аканинг бир оёғи шаҳарда қолган. Ўғлининг машинасига гоҳ сабзавот, гоҳ мева-чева ортиб, шаҳарга тушиб кетар, гоҳ қийиқчасини дўппайтириб пул туғиб, гоҳ галла ортиб қайтарди. Учта катта туя сандиқ бўшатилиб, буғдой тўлдирилди. Омборда ёғ, гуруч, туршакдан тортиб ҳамма нарса бўлишига қарамай, онла қўл учида кун кўраётгандай ночор турарди. Қайин она-қайин отасининг чироғи аллавақтгача ўчмас, иккаласи шивирлашиб нималарнингдир маслаҳатини қилишар, яна каллаи саҳарлаб. Фозилни уйғотишар, кечқурун чарчаган, кўзлари қандайдир бесаранжом ота-бола бирин-кетин кириб келишар эди.

Фозил хотини билан кам гаплашар, уйда бўлган кез-

ларида ҳам кўпроқ ота-онаси ёнида ўтирар, хизмат қилиб юрган Василадарнинг гапини эшитмас ҳам эди. Унга ҳам, уйига ҳам керак бўлган нарсалар фақат қайин она буйруғи билан келар, бу хотин эрини ҳам, ўғлини ҳам ўз измидан сира чиқармас эди. Василанинг эрига кўнгли йўқлигидан орзу-ҳаваси ҳам сўнган, борди-ю, бу орзу-ҳавас сўнмаган тақдирда ҳам у Қимёнинг орзу-ҳавасига тобе бўлар эди.

Василадар узун қиш кечаларини уйқусиз ўтказди. У Сирожни ўйлар, дунёда бирдан-бир овунчоғи унинг хаёли бўлиб қолганди. Баъзан виждонин олдида хижолат чекар, баъзан ўзининг ожизлиги, Сирожга вафо қилолмаганлиги, энди Сирож унга бутунлай бегона, гўё энди у ҳақда ўйласа, йигитнинг соф, беғубор муҳаббатини ҳақоратлаётгандай бўлар, хаёлида унинг оёқларига ўзини ташлаб кечирим, фақат кечирим сўрарди. Фозил унинг на хаёли билан иши бўлар, на кайфиятини сўрарди, бепарво эди. Бунга Василадар ич-ичидан қувонарди. Чунки эри сал илжайиб қараса ҳам гаши келарди. У билан иложи борича холи қолмасликка уринар, холи қолган кезларида гап тополмас эди.

Бора-бора юрагидаги дарди юзига тепдими, ёлғизлик дардига тушунадиган одамнинг йўқлиги билиндимини ранги синиқиб, чўпдек озиб кетди. «Тезроқ баҳор келиб, далага чиқсам, бир оз ёзилармидим» деб ўйлаб юганида ҳомиладорлигини сезиб қолди. Бу унга қувонч эмас, ташвиш бўлди. Энди у гўдакнинг ҳам тақдирини ўйларди. Невара кўриш орзуси Гаффор акани ҳам, Қимё холани ҳам қувонтиргандай бўлди. Чунки Фозил бош ўғил, ундан кейинги қизни узатишган, у яқинда ўғил кўрган эди. Синглиси акасида аввал болалик бўлганини дам-бадам келинининг юзига соладиган Қимё хола энди бу ҳақда гапирмай қўйди.

Бугун қайин онаси акасиникига меҳмонга кетди. Ҳовлида Василанинг бир ўзи қолган. Майдалаб қор уриб турибди. Ҳовлидаги ҳамма нарсалар шумшук, Василадар

ҳам баттар ғамгин кўринади. Василя хурмачаларда совиб турган сутларга томизғи солди-да, устига кўрпача ёпиб қўйди. Эрталабдан бери юравериб кесакдай бўлиб қолган оёқларини бир-бирига уриб, танчага келиб ўтирди. Деразадан ҳовли кўриниб турарди. Тандир тағида уч-тўртта чумчуқ овқат қидириб сакрар, тумшуқлари билан қор остида ола-була кўринган ерни титкилар эди. Яланғоч тоқ сўрасида ёзда илиниб қолган қўшни бола варрагининг қамишлари, узун латта чачвоғи осилиб ётибди.

Василанинг кўнгли ҳаводан баттар тунд. Оёғига ҳали иссиқ ўтмай туриб қўй маъради. Сув бермаганини эслади-да, шошиб ўрнидан турди. Челакни олиб, томорқага чиқди. Кўприкдан ўтиб, челакни сувга ботириб олаётганида нима бўлди-ю, бир оёғи тойиб, сирпаниб кетди. Челак кўприкка урилиб ағдарилди. Сонигача сувга ботган Василя тахтанинг қиррасига уриб олган ўнг биқинини чангаллаб, инграганича зўрға ўрнидан турди. Шу аҳволда оқсоқланиб юриб ярим челак сувни қўй олдига қўйди-да, уйга кириб кетди. Шалаббо бўлган кийимлари совуқда музлаб, баданини қақшатар, оёғи бўлса карахт эди. У кийимларини алмаштираётди, кўкариб, қирилиб кетган биқинига кўзи тушди. Аъзойи-бадани титрарди. Сандал кўрпасини томоғигача тортиб, беихтиёр кўзидан думалаб тушган ёшни артиш учун бошини эгди. Худди шу пайтда Фозил кириб келди. У остонада оёғини гурсиллатиб ерга уриб, этигини қоқди. Бир қўли билан мўйнасида ҳали қорлари эрмаган қулоқчинини олар экан, иккинчи қўлини чўнтагига тиқиб, шақилдоқ чиқарди. Василя бошини кўтарганида эри илжайганича қизил рангли кичкина шақилдоқчани чалиб турарди. У хотинининг кўзидаги ёшни кўриб, бирданига ранги ўзгарди. Лаблари пирпираб учди.

— Яна нима нағма? Қимнинг азасини тутяпсан?

Василя жавоб беришга үлгурмай туриб, кўзларини олайтириб ўшқирди:

— Яна ўшанинг азасими? Мени билмайди деб ўйлайсанми? Мендан ортиқ жойи бормиди унинг?

Фозил шақилдоқни улоқтирди-да, эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин ҳовлидан бўғиқ овози эшитилди:

— Қўйга қара! Челакни ағдариб юборибди!

Васила шу кўйи анча вақт қимирламай ўй суриб ўтирди: «Майли, мени ҳақорат қилишди, қилишяпти ҳам, лекин нима учун Сирожга тил тегизади? Нима учун уни ҳақорат қилади? У нима ёмонлик қилди ахир? Сенларни тинч яшасин, деб урушга кетди. Яхши кўрган қизини тортиб олдинг. Узини бетайин, деб ҳақорат қилдиларинг. Ушанда ҳам у ҳеч кимни сўкмади. Яна ўша шўрликни айбдор қиласанларми? Ҳа, мен уни яхши кўраман. У, мени яхши кўр, деб, мажбур қилгани йўқ. Сен-чи? Сен уни яхши кўришимни била туриб, нега ўйландинг менга! Унга тил тегизма! Дадам билан ойим уни қандай камситишди! Эсласам юракларим эзилиб кетади. Энди сенлар бормидинг! Йўқ, энди ҳақорат қилдирмайман! Йўқ! Йўқ!..»

Васила ҳовлига чиқди. Челакни қўй олдида олиб қўйиб, ловиллаб ёнаётган юзларини муздек сувда ювди-да, яна қайтиб уйга кирди. Кўнгли сал бўшагандай, асаби сал босилгандай бўлди. Тўрдаги тоқчада турган кичкина сандиқчани очиб китоб олди. Бу «Қутлуғ қон» романи эди. Бу китобни унга Сирож берган. Унга бу уйда шу китобдан ҳам қимматлироқ нарса йўқ эди. Қайта-қайта ўқийвериб ёд бўлиб кетганига қарамай, яна ўқир, сатрлар орасидан Сирож унга қараб тургандай, Йўлчининг муҳаббатидек улуг, соф муҳаббат билан қараб тургандай туюлар эди. Васила китобни авайлаб бағрига босди. Сирож... Энди у дамлар қайтиб келармикин... Беозор, беғубор, бир умрлик лаззат, бир умрга етадиган азоб бағишлаган ўша дамлар... Сирож нега ҳам бу китобни унга берди? Ёки унинг тақдири Гулнор тақдирига ўхшашлигини билганмиди!.. Шошма, нега Гул-

норга ўхшаб қолди у? Гулнор қачон ўтган... Василага-чи? Мактабда ўқиди. Севиб-севилиб турмушга чиққанларни кўрди. Уларни ҳимоя қилувчилар борлигини билди, эшитди. Лекин... лекин нега у Гулнорга ўхшаб қолди? Нега?

Бу Василанинг қалбида ўзининг ожизлигига нисбатан кўзғалган биринчи исён эди.

...Василий Матвеевич амбулаторияга келганда фельдшер Марям кексароқ бир аёлнинг қўлини боғламоқда эди. Василий Матвеевич стол тортмасидан қалин дафтар олди.

— Ҳамма ўзи билан ўзи овора,— деди у Марямга.— Болаларни эмлатиш вақтини одамларнинг ёдига солиб турилмаса ўзлари билиб олиб келишмайди. Назорат қилиб турмасак бўлмайди. Мана шу журналда рўйхат бор. Қараб чиқиб муддати етганларни чақиртиринг. Ҳозир Вера келади. Сизга қарашворади.

Василий Матвеевич фельдшерга яна баъзи кўрсатмаларни бериб, колхоз правлениесига қараб кетди. Правление деразасининг бир кўзидан чиқарилган печка мўрисидан қуюқ тутун буралиб чиқмоқда, шамол уни юқорига эмас, ерга қараб урар эди. Челакда кўмир кўтарган қоровул шошиб кириб кетди. У билан кетма-кет Василий Матвеевич кириб борди.

Раис столда ўтирар, дўнг пешонаси тиришганидан, бирон кўнгилсизликдан тажанг эди.

— Келинг, соғлиқ яхшими?

— Раҳмат. Ўзингиздан сўрасак?

— Э, сўраманг. Шунча йил раислик қилиб, не-не машаққатлар билан колхознинг қаддини кўтарган эдик. Далага чиқиб мундоқ қараб тураман-у, ваҳмим келади. Кучнинг қаймоғи кетди. Ёки қариб, озгина қийинчилик ҳам оғир кўринадиган бўлиб қолдимиз кўзимга, билмайман. Гайрат бор-у, қувват йўқ. Салга чарчаб қоляпман. Пенсияга чиқарман, деб турганимда уруш бошланиб

қолди. Қандай қилиб тинч ўтираман. Ҳар қарич ер жонимни ачитиб ер бўлган. Мана, энди бутун хотин-халажга қолди колхоз.

— Ҳа,— деди бирдан жонланиб Василий Матвеевич,— мен ҳам шу ҳақда гаплашмоқчи эдим сиз билан.

— Хўш, хўш,— раис стулни суриб, қаддини Василий Матвеевич томон эгди.

— Колхоз ҳозирча аксарият хотин-қизлар меҳнатига қараб қолди. Шундайми? Энди уларнинг кучидан тўлатўкис фойдаланилмасдан илож йўқ. Мен врачман. Шунинг учун даставвал одамларнинг меҳнат қобилиятларини йўқотмасликлари, меҳнат шаронти ҳақида ўйлайман. Хўш, хотинларнинг яхши ишлаши учун меҳнат шаронти керак, демоқчиман. Яъни боласидан кўнгли тўқ бўлмагунча, онанинг кўнгли тинчимайди. Колхозда ҳозирга қадар бўлган болалар боғчаси бу вазифани уддалай олмайди.

Раис қаддини ростлади.

— Тушундим. Аммо ҳозирча маблағ масаласи...— раис оқ оралаган мўйловини силаб, жим қолди.

— Бир иложини топиш керак. Ҳадемай баҳор бошлади. Ушанга қадар боғчанинг ғамини енг демоқчиман. Тағин баҳорга чиққанда иккаламиз ёқалашиб ўтирмайлик. Болалар йиғласа, оналар қийналса, ёқалашиб қоламиз-да, ундан кейин...

Раиснинг чеҳраси очилиб кулди.

— Бирон чорасини топиш керак.

Раис Василий Матвеевични кузатиб кўчага чиққанида изгирин турганди. Василий Матвеевич усти музлаган ердан юриб бораркан, ёдига бир нарса тушиб орқасига қайтди. Унинг қайтганини кўрган раис қаршисига юрди.

— Эсимдан кўтарилибди. Ким эди? Юқори чекдаги... ҳа, Абдуллани албатта даволанишга юбориш керак. Колхоз ёрдам бермаса бўлмайди.

Раиснинг кўзларига хаёл чўкди.

— Бола-чақалик одам. Тезда бир ҳаракатини қилинг, раис. Мен ҳозир яна олдига кириб ўтаман.

— Бир иложи топилар. Кечроқ ўзим ҳам бориб қоларман,— деди раис.

Баҳор бошланиб, хотин-халаж, қари-қартанг жонжаҳди билан ишга ёпишди. Уғил-қизлари давлатида бирини ечиб, бирини кийиб юрган кампирларнинг ҳам уйда ўтиришга юзи чидамай қолди. Василанинг ҳам далага чиққиси келарди. У бир томони шу уйдан озгина бўлса ҳам узоқлашишни ўйласа, иккинчи томондан қийинчиликни, машаққатни елкама-елка енгаётган одамлар билан бирга бўлишни истарди. Бироқ уйдагилар унинг ишга чиқишига мутлақо қарши эдилар.

— Ёш болангиз бор, тайёр баҳона. Нима қиласиз ношукурчилик қилиб?— дерди қайин онаси.

— Одамлар ўртасида уят-ку ахир! Болага сиз қарасангиз...

— Эрингизни боқиб берганим етар. Хизматкор бўлишга келин қилганим йўқ.

Ана шундай суҳбатлардан кейин Василага ҳар гал нима қилишини билмай қолаверарди.

Васила сигирни соғиб бўлиб уйга кирганида бешикда ётган боласи йиғлайвериб зўриқиб кетган, оёқларини бўшатиб юборган эди.

— Ҳозир, ўзим ўргилай, ҳозир.

Васила шошиб болани ечиб олди. Орқаларини силаб кўкрагига босди. Уғли чўлп-чўлп эмар экан, ёш тўлган кўзларини онаси кўзидан олмас, ўқтин-ўқтин хўрсинар эди. Василанинг юраги эзилди. Боласининг сочлари, пешоналаридан силаб, кўзларини артди. Василага эрини ёмон кўради. Лекин боласини-чи? Боласини шўнчалик яхши кўришини аввал тасаввур қилолмаган эди. Бутун жони унинг ичда тургандай. У билан овунади, уни севади, аллалайди. Энди унинг бу хонадонга боғлаб турган илинжи бор эди. Лекин бари бир хаёлидан Сирож

нари кетмасди. Баҳорнинг атрофга ёйган сепи ҳам уни эслатар, эридан эшитган бирон оғир гапи ҳам уни эслатар, у бир хаёлий инсонга айланиб, на туши, на ўнгида тинч қўяр эди. Боласига термилиб ёки уни эркалатиб, ёки алла айтиб ўтирарди-ю, хаёли Сирожда бўларди. Қани энди шу ўғли Сирожнинг боласи бўлса... Дунёда Василадан ҳам ортиқ бахтлироқ одам бўлармиди!.. У, келади. Албатта келади. У ҳам болалик бўлади. Лекин, лекин у бола Василанинг боласи бўлмайди... Василя хаёлдан карахт бошини кўтариб, ўғлини кўкрагига босганича кўчага чиқди. Томорқадан оқиб ўтган катта ариқ уларникидан чиқиб, дарвозадан ўн-ўн беш қадам нардан ўннга, далага бурилиб кетарди. Василя сув бўйига келди. Малла ранг сув тўлиб, ўйноқлаб оқар, ораси беш-ўн қадам бўлса ҳам бу ернинг ҳавоси ҳовлиникидан фарқ қилар, муздек роҳатбахш ҳаво димоққа аллақандай хуш бўй билан уриларди. Василя ариқ ёқасига чўнқайди. Сувнинг икки четини ҳали ғубор босмаган ялпиз, ёввойи беда, яна сарғиш очилган аллақандай кўкатлар гиламдек қоплаган эди. Сувнинг юзида юлинган кўкат, хас-хашаклар оқиб ўтар, тўлқинларда шўнғиб гоҳ кўриниб, яна кўздан ғойиб бўларди. Унинг майингина шилдираши ҳам Сирож ҳақида куйлаётгандек туюлади. Гуриллаб самолёт учиб ўтди. Қуёшни лип этган соя бир дамгина тўсгандай бўлди. Василя қаттиқ овоздан чўчи боласини бағрига маҳкамроқ босди. Кўзларини қисиб осмонга қаради. Фронгда бунақалардан қанчаси учаётганикин?.. Сирож омонмикин?.. Ердами, осмондами, сувдами... Ҳеч бўлмаса хатини ўқиса... Соғлигини билса. Қайси кун уйларига борганида, Ёқут кўриниб қолармикин, деб дам-бадам дарвозадан қаради. Кейин дадаси келиб қолиб, чиқолмади.

Шу пайт шип-шип оёқ товуши эшитилиб, Василя орасига ўгирилди.

Оқ рўмол ўраган кексагина бир кампир унга мулоҳим қараб турарди. Василанинг қўни-қўшнилари билан

кирди-чиқди қилишга вақти бўлмаса ҳам бу хотиннинг улардан уч-тўрт ҳовли нарида туришини, якка ўғли урушга кетиб, келини ва неваралари билан қолганини биларди.

— Ассалому алайкум,— деди Васида шошиб, кўришишга елкасини тутар экан,— қани, уйга киринг.

— Раҳмат, болам. Қумринисага раис озроқ дон ёзиб берган экан, шуни олай деб борсам, омборчи йўқ. Қичкина неварамнинг тоби йўқроқ эди. Шунга хавотир олиб қайтиб келяпман.

Кампир шошиб уч-тўрт қадам босган эди, Васида уни тўхтатди.

— Хола, шошманг. Нима олишга борган эдингиз? Буғдойгами, гуручгами?

— Шолига борган эдим, айланай.

Васида бир дам иккиланиб турди.

— Юринг, бизникидан ола туринг зарур бўлса.

— Қайдам...

— Юринг, юра қолинг.

Кампир Васидага эргашиб ҳовлига кирди. Васида унинг қўлидаги халтани олиб, ўғлини унга тутқазди-да, томга қўйилган омонатгина шотидан болохонага чиқиб кетди. Қосани шолига ботираётди, кекса нарса қачон туяди буни, деб ўйлаб қолди. У халтага гуруч солиб қайтиб тушди. Кампир миннатдорчилик билдириб кўчага чиқди.

— Барака топинг, қизим. Қолхоздан олсам олиб кириб бераман.

— Майли.

Васида пилдираб кетаётган кампирнинг орқасидан қараб турганида, ундан беш-ўн қадам нарида келаётган қайин онасига кўзи тушди. У қўшниси билан сўрашиб, қўлидаги халтага кўз ташлаб қўйди.

— Нима қилиб юрибди?

— Омборчи йўқ, дон ололмаган экан, бир оз гуруч қарз бердим.

— Нима?— деб юборди Кимё хола истехзоли оҳанг-да.— Бели оғрмаганнинг нон ейишини кўр, деб шунинг айтидилар-да. Ҳозир бировга дон берадиган вақтми?

— Ахир қарзга. Невараси касал экан.

— Рўзгорни яйратиб қўйгани учун Ғаффор отангизга айтган раҳматингизми бу? Белингиз оғриб кўтариб келганингизда билардингиз.

Кимё хола уйга кириб кетди. Кечгача товоқни қошиққа, қошиқни товоққа уриб ғудраниб юрди. Кечқурун Ғаффор ака келгандан кейин унга ҳам айтди шекилли, қайин отаси Василага бир-икки ўқрайиб қараб қўйди. Василага кечки овқатга қайин онасининг буйруғи билан гўжа пиширди. Қайин отасининг олдида дастурхон ёзди, қўлига сув қўйди, овқатини косаларга сузиб олиб бориб қўйди. Қолган чўғни қумғон ёнига тортиб, ўзининг овқатини ҳам олиб бориб қаторга ўтирди. Қайин отаси қовоғини солиб олди. Гапирмади. Василага нари ютса бери келар, ҳар ютум овқатида минг миннат, таъна борга ўхшарди. Уч-тўрт қошиқ ичганидан кейин, боласининг йиғлаганини баҳона қилиб, ўрнидан туриб кетди. Шу кунни кечаси мижджа қоқмади. Эри ҳам кеч келди. Ётиши биланоқ хуррак ота бошлади.

Василага тонгда туриб ҳовлини йиғиштириб юганида дон солинган сандиқларга катта-катта қулфлар осилган эди.

Уруш тугади. Атрофга баҳор сеп ёйган кунларнинг бирида бу хушxabар қишлоққа қуёш нурларидек бир зумда ёйилди. Одамларнинг боши осмонда. Қора хат олганлар бир томондан омон қолганлар учун қувонса, бир томондан энди сира қайтиб келмайдиган фарзандлари, эрлари, ака-укаларининг алами баттар ортган, омон бўлса келарди, деб ўксиб-ўксиб йиғлашар эди. Лекин шундай бўлса ҳам қайғудан севинч кўп. Одамларнинг кўзидаги қувонч, табассум бағри тирналганларнинг ярасига малхам, кўнглига далда бўларди. Уруш қурбонсиз бў-

лармиди! Мана шу одамларнинг шодлиги, бахти учун кимлардир жон фидо қилиши керак эди-да, ахир. Қурбон бўлганлар тирикларнинг бахтини, жонини, бола-чақасини, юртини сақлаб қолди.

Энди ҳамманинг кўзи йўлда. Ҳатто аза очганлар ҳам зимдан умид қилади.

Сирождан кейинги пайтлар хат келмай қўйган эди. Вера Ивановнанинг кўнгли бетоқат, ҳар куни йўлга, ҳар куни почтага қарайди. Василий Матвеевич безовталигини хотинига сездирмас, «Ўғлинг бирдан кириб келади, мана, мени айтди дерсан» деб хотинига далда берарди.

Вера Ивановна амбулаторияга бормоқчи бўлиб кўчага чиқди-ю, нимагадир жарлик ёнидан ўтиб кетолмади. Айланиб пастроққа тушди. Катта харсанг тошни қўллари билан силаб, кейин унга омонатгина ўтирди. Сирож доим шу ерда ўйнади. Болалигида ҳам, йигитлигида ҳам... Ана, кўкатлар мавж уриб ётибди. Уларни ҳеч ким босмаган, топтамаган.

Вера Ивановна ўғлининг изларини қидиргандек ўтўланларга тикилар; дам-бадам хўрсинар эди. Ана, ёввойи олмалар ҳам гулини тўкибди. Улар ҳам Сирожни йўқлаётгандек ғамгин, маъюс. Вера Ивановна энгашиб, оёғи остида ётган узун темирни олди. Сирож ушлаганмикин... Болалагида доим шунақа нарсаларни ўйнади. Шўх, лекин ақлли эди. Дам-бадам нималарнидир ўйлаб, кўзларини бир нуқтадан олмай, узоқ ўтириб қоларди. Бундай кезларда Вера Ивановна зимдан ташвиш тортар, туққан онасини ўйладимикин, бирон нарсадан ўксидимикин, деб унинг атрофида гирдикапалак бўларди. Буни сезарди Сирож. Туйғун эди жуда.

Вера Ивановна темирнинг у ёқ-бу ёғига қараб, авайлабгина яна ўрнига қўйди. Майингина шабада ўт-ўланлар бошини силкитиб ўтди. Қучоғига эркаланиб бош қўйган Сирожнинг қоп-қора сочлари унинг қўлларига урилгандек бўлиб кетди. Қандай келишган йигит бўлудди. Қандай бино қўйиб қарарди унга. Айниқса, жў-

найдиған кунлари катта кишиларга ўхшаб, рўзгорнинг бутун икир-чикиригача ўйлаганини онаси сезиб турди. Омонмикин? Эсон-омон қайтармикин? Яна шу жойларга қадами тегармикин? Нимага хат ёзмапти? Ахир, уруш тугади-ку! Ёки келиш ҳаракатидамикин? Вера Ивановнанинг кўнгли бирдан ёришиб кетди. Сирож, Серёжанинаси келади, албатта келади! Уни уйлантиришади, келин кўришади! Кимни келин қилади? Василя эрга тегиб кетди. Сирож уни унута олармикин? Ҳали билмайди бола бечора, эшитса нима бўлади?.. Нима қиларкин?..

Вера Ивановнанинг кўнгли яна ғаш бўлди қолди. Сирож Василани қандай яхши кўрарди, у билан учрашган кунлари бахтдан кўзлари ёниб, яшнаб турарди. Шу атрофда айланиб, унинг йўлини пойлагани-пойлаган эди. Василани эрга беришмоқчи бўлганида дарди дунёси қоронғи бўлиб юрди. Уша кунлари Сирожнинг кулганини кўрмади онаси. Шунақа яхши кўрарди уни. Шунақа яхши кўрарди...

Яна энгилгина шамол кўзгалди. Кўкатлар шитирлаб, дарахларнинг шохи тебранди. Улар ҳам ошиқ-маъшуқлар қадамига зор, бу сукунатни, бу гўзалликни қадрловчи, дам-бадам бу жойларни йўқлаб, шу жойга интилувчи қалбларга ташна, соғингандек эди.

Вера Ивановнанинг елкасига кимдир қўлини қўйди. У оҳиста ўғирилди. Василя! У анча озиб, сўлинқи раб қолган. Хаёл тўла кўзларини бўшлиққа тикканича қотиб турарди. Вера Ивановна бир зум нима қилишини билмай қолди. Бечора қиз... Бахтли онларини қидириб келдимикин бу ерга... Вера Ивановна аста ўрнидан туриб, Василанинг елкасидан қучоқлади. У худди шу пайтнинг кутиб тургандек, Вера Ивановнанинг елкасига бошини қўйиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Вера Ивановна гапиролмас, титраган қўллари билан унинг елкаларини, сочларидан силар эди...

Кеч кириб, ғира-шира бўлиб қолганди. Ёқут даладан эндигина қайтган, тупроқ ўйнаб кир бўлиб кетган укасини ариққа энгаштириб, юз-қўлларини юварди. Учоқда олов липиллаб, чўнқайиб ўтирган Санобар холанинг гоҳ чўмич ушлаган билагини, гоҳ маъюс юз-кўзини ёритар, атроф жимжит, ҳеч кимдан садо чиқмасди. Бу қувноқ, бахтиёр оиланинг бошига яқинда кулфат тушди. Қатта шодлик арафасида, уруш тамом бўлишига атиги уч кун қолганда Турғун фронтда ҳалок бўлди. Тўққизинчи май кун шодлигидан терисига сиғмаган одамлар бир-бирларин билан ўпишиб, қучоқлашиб, табриклашиб юрганيدا Санобар хола билан Деҳқонбой ака ҳам ниҳоятда бахтиёр эди. Орадан беш-ўн кун ўтгач, уларга хабар келди. Унда Турғуннинг бешинчи майда қаҳрамонларча ҳалок бўлганлиги айтилган эди. Санобар хола соч юлиб додлади, йиғлади, сиқтади. Унинг аҳволи Деҳқонбой аканинг дардини икки ҳисса қиларди. У кўз ёшини хотинига кўрсатмасликка уринарди. Кейинча унинг қаттиқ эзилиб кетганини кўрган Санобар хола эри олдида йиғлаб-сиқтамайдиган бўлди. Улар бир-бирларининг дардлари нақадар оғирлигини дилдан билишарди. Санобар хола болаларнинг бахтига Деҳқонбой аканинг саломат бўлишини тиласа, Деҳқонбой ака ҳам унинг оғир дардга чаллиниб қолишидан кўрқар, кўнглини кўтаришга, далда беришга уринарди. Болалар ҳам уларнинг авзойига қарашарди. Ёқут бўлса гоҳ дадаси, гоҳ аясига қараб баттар куярди. Лекин у ҳам йиғламасди. Шу оғир кунларда Вера Ивановна билан Василий Матвеевич уларнинг дардини бирга тортишди. Гоҳ кечқурунлари бир зум гаплашиб ўтиргани киришар, гоҳ кўярда-қўймай олиб чиқиб кетишарди. Улар кирса ҳам, ёки чақириб чиқиб кетишса ҳам, Ёқут ниҳоятда севинарди. Чунки уларнинг суҳбати ҳамма вақт дадаси билан ойисининг чиройини очарди.

Санобар хола ҳамон ўчоқ бошида. Қуруқ новдалар чирсиллаб, бирдан ловиллаб атрофни ёритар, зумда яна

пасайиб, ўчоқ ичида худди олов симларга ўхшаб қизариб ётарди.

— Қандоқ қилай, кўпга келган тўй экан.

Ёқут ялт этиб аясига қаради. У дам-бадам бенхтиёр Саралла гапириб юборганини ўзи сезмай қоларди.

— Ая, сиз бориб ўтиринг, мен ўзим қарайман.

— Дадангдан дарак йўқ шу маҳалгача.

— Бугун актив бор. Ушанга қолди дадам. Ғаффор аканинг ўрнига бригадир қилиб сайлашармиш, деб эшитдим.

«Эл бошига иш тушса, эр билинар» деганларидек, Ватан бошига тушган кулфат дарров сарани сарага, пучакни пучакка ажратди қўйди. Ҳамма менҳатга аввалгидан ҳам қаттиқроқ ёпишди. Қексалар, ҳатто мактаб болаларигача далага чиқди. Мамлакатга пахта ҳар қачонгидан ҳам зарур бўлган шу кунларда Ғаффор ака ўзининг кимлигини кўрсатиб қўйди. Иш қолиб, бозорга чопди. Уғли Фозил ҳам колхоз иши қолиб, дадасининг савдо-сотиғи билан бозорга ғириллайдиган бўлиб қолди. Ранс ҳам, бошқалар ҳам уларни бир неча бор тартибга чақирди. Лекин Ғаффор ака парво қилмади. Бу гапларнинг ҳаммасидан Санобар хола хабардор эди. Мана бугун унинг ўрнига Деҳқонбой ака бригадир бўлар эмиш.

Сирож қишлоққа тонгда кириб келди. У поезддан тушгач, нимагадир пиёда кетгиси келди. Бу йўлларда жуда кўп юрган, айниқса урушда юрган кезларида бу йўлларнинг жамоли, ажойиб манзараси ҳар минутда хаёлидан юз жилва билан ўтар, беҳад соғинтирар эди. Айниқса қишлоқ бир оз пастликда бўлганидан, дарахтзор бир боққа ўхшаб, гуж бўлиб кўринарди. Тонг эндигина бўзариб келаётган, қушлар нағмаси авжига чиққан саҳар эди. Олисда, қишлоқдан жуда олисда бир-бирига мингашиб қорайиб кўринган адирлар секин-секин

ёришиб, кўкиш туман қўйнида ётгандек бир тусга кирди. Барглар шу қадар беғубор, шу қадар тиниқ эдики, гўё ҳозиргина ёмғир ювиб ўтгандай. Бу жойда дарахтлар ҳамма вақт ана шундай беғубор бўлади. Қишлоқни айланиб оққан дарё ҳам, салқин жойларда шилдираб минг кўз билан қайнаб ётган булоқлар ҳам, муттасил эсиб турадиган майин шабада ҳам бу жойларга чанг-ғубор йўлатмагандек.

Сирож қушлар товушига қулоқ солар экан, уларнинг ажойиб таронасидан завқланиб илжайди. Катта чинор тагидаги супага елкасидаги халтасини қўйиб, тепага— дарахтларга қаради. «Куёв-куёв», «как-ку», яна най пуфлаганга ўхшаш аллақандай ажойиб товушлар. Қушлар тинч, осуда тонгни олқишламоқда эди.

Сирож шилдираб оқаётган муздек сувда юз-қўлини ювиб, махорка ҳиди уриб турган сарғимтил рўмолчасига артинди-да, яна йўлга тушди. У атрофдан кўзини узмас, дам-бадам тўхтаб тамоша қиларди. Бу жойларнинг ҳар қаричи унга қадрдон, таниш. Гоҳ яёв, гоҳ машинада кезган. Мана, шу кичкина бир гўзаллик, шу кичиккина бир жой унинг юрагига бепоён Ватан муҳаббати бўлиб қуйилган эди. Бу айниқса урушда биллинди.

Ана шу муҳаббатнинг қудратли кучи душманга бўлган қаҳр-ғазабини алангалатди. У гоҳ эмаклаб, гоҳ югуриб ўтган ҳар бир қарич ерга қалб ҳароратини сингдириб борар, озод бўлган жойлардаги одамларнинг бахтиёр чеҳраси унинг кўнглини яшнатар, куч бағишлар, унинг Ватани одамларга яна шундай бахт-саодат тимсоли бўлиб қолганлигидан қалби ғурурга тўларди...

Худди мана шундай тонг эди. Сирож украин йигити Сашко билан разведкага боришиб, ўз вақтида қайтишолмади. Тонг ёришиб қолди. Шарпа сезган душман уларни ўққа тутди. Сирож яраланди. Нима қилиб бўлса ҳам қисмга қайтиш, қишлоқда яширинган кишилари-

миздан олинган маълумотни етказиш керак эди. Баргини тўккан дарахтлар сўппайиб, ўрмон ҳувиллаб ётарди. Сашконинг кўзи бир шохи қуриган катта қайин тагидаги чуқурга тушди. Шошиб эгнидаги пахталигини ечиб, унга солди-да, Сирожни ётқизди. Ярасини боғлади. Шох-шаббаларни йиғиб келиб, чуқур устини ёпди. Сирож ана шу ётганича қонсизликданми ё совуқданми, гоҳ ўзига келар, гоҳ ҳушидан кетар эди. Бир маҳал юзига иссиқ нарса тегиб, кўзини очаркан, Сашкони, яна аллакимларни кўрди...

Сирож дам-бадам тўхтаб атрофни тамоша қилар, кўкрагини тўлатиб нафас олар, бу осуда, файзли тонг нашъасига сира тўймас эди. Ҳали замон одамлар ҳам уйғонади.

Сирожнинг хаёли уйига кўчди. Ҳозир дадаси билан кўришади. Унинг келганини фронтдалигидаёқ билган, хат олган, ойисидан кўнгли тинган бўлса, Василий Матвеевичнинг меҳрибон, юмшоқ сўзлари уни худди болалигига қайтаргандек кўнглини аллалаган, ўзига тортган эди. Василага-чи?.. Василага ҳам мана шу гўзал манзаралар орасида Сирожнинг кўзидан бир дақиқа нари кетмасди. Гулга қараса япроғида, сувга боқса тўлқинларида, олисда дарахтлар устида сузиб юрган кўкиш туман орасида ҳам кўринарди у. Урушда, ўқ қуюнлари остида ҳам унинг гоҳ бахт тўлган, гоҳ ёш тўлган кўзлари Сирожни бир минут тарк қилмасди. Хатда ҳам у ҳақда ҳеч нарса ёзишмади. Наҳотки эрга беришган бўлса? Бу даҳшатли хаёл Сирожнинг юрагини кемирарди.

Гўзалар белга урарди. Кўм-кўк, беғубор бу яшиллик уфққа бориб туташган. Атрофни гир айланиб каттагина ариқ оққан салқин ўрикзорда беш-олтита беланчак тебранар, болаларнинг овози эшитиларди. Сирож ариқ ёқалаб шийпон томонга бораркан, қаршисидан бола кўтариб келаётган аёлга кўзи тушди. У аввал аҳамият бермади. Яқинроқ борганда қаради-ю, таққа тўхтади.

— Василага?

— Сирож ака!— Василага унга бир интилиб тўхтади. Лабини тишлаб, ерга қараганича, болани бағрига босиб, юриб кетди.

— Василага, қаёққа?

Василага тўхтаб, унга ўгирилди. Унинг юзларидан дув-дув ёш думаларди.

— Мен сизга... Мен сизга... энди бегонаман. Болам, эрим бор. Мени кечиринг, Сирож ака,— бу сўзларни у йиғидан энтика-энтика зўрға айтди-да, физиллаганча кетиб қолди.

Сирож бошига калтак тушгандек анча вақт ўзига келолмади. Нимага юрганини, қаерда юрганини ҳам унутди.

Урушда юрган кезларида худди шундай воқеа бўлганлигига баъзан ўзини ишонтириб кўрарди. Чунки Василанинг ота-онасини, бунинг устига, ўзининг қишлоқда эмаслигини ўйларди. Шундай бўлса ҳам кўнглининг бир чеккасида умид ётар, унга интиларди...

Асқар мулла қаттиқ бетоб ётарди. Уни йўқлагувчилар жуда кам, ҳамма бирон жойи оғриси амбулаторияга чопадиган бўлиб қолган. Авваллари катта-катта даромадга ўрганган Асқар мулла иситма ичида ҳам инграб, замоннинг торлиги, тирикчиликнинг қийинлигидан шикоят қиларди. Кечки пайт Василага кўргани келди.

— Тузукмисиз, дада?

— Кел, болам, тузукка ўхшайман. Бу ноинсоф қайин отанг қарашай ҳам демайди.

Василанинг пешонаси тиришди.

— Унақа деманг.

— Дўхтиринг бўлса-ку, томиримни қирқди.

— Қўйсангиз-чи, дада...

Василанинг томоғини алланарса бўғди. Инжиқланиб турган ўғлини қўлига олди-да, ўрнидан туриб, ҳовлига

чиқиб кетди. Ўзининг бебахтлигини мана шу дадасидан кўрган Василага уни севмас, кўнглида унга нисбатан ҳиссиз қандайдир бир болалик бурчидан ташқари ҳеч нарса йўқ эди. Онаси кейинги пайтларда колхозга ишга чиқадиган бўлди. У Василага қайишса ҳам, эрининг таъсиридаги аёл бўлиб, тўла-тўқис хонадонга тушган қизининг бахтидан мамнун эди. Шунинг учун ҳам Василага унга дардини айтмасди.

Василанинг тезда қайтиб чиққанини кўриб, ўчоқ бошида овқатга олов ёқаётган онаси ўрнидан турди.

— Ҳа, нега дарров тура қолдинг?

— Борай, кеч бўлиб қолди.

Онаси унинг қўлидан болани олди.

— Ўзим ўргилай сендан.

Бола Василага талпинди.

— Тирикчиликларингиз тузукми?

— Бир нави ўтяпмиз, болам.

— Аванс олсам олиб келиб берарман...

Василага хайрлашиб кўчага чиқди. Унинг юраги баттар қисилди. Айниқса, Сирожнинг ҳайрон ва аламли нигоҳи унинг кўз ўнгидан кетмасди. Уйига яқинлашган сари юраги ўйнади. Бу хонадонда таъна билан илмоқсиз гап бўлмаса кунлари ўтмайдигандай, Василанинг юраги айниқса ана шу гаплардан безиллаб қолган эди. Қайин отаси бригадирликдан тушгандан бери жонини қўйгани жой тополмайди. Тўнғиллаб ишга кетади, тўнғиллаб қайтади. Баъзан хотини, ўғли билан ўтириб олиб, Деҳқонбойнинг ғийбатини қилади. Бригаданинг аҳволи хароб, ғўзаларнинг мазаси йўқ, деб ўзини ундан афзал кўрсатишга уринади. Хотини ҳам, ўғли ҳам унинг гапларини маъқуллайдилар. Бундай кезларда Василанинг жони ҳалқумига келарди. Бир кунни чидамади:

— Деҳқонбой ака бригадасининг ғўзаси ҳозир колхозда биринчи ҳисобланади.

Қайин отаси унга ўқрайиб қаради-ю, анча вақтгача гап тополмай қолди:

— Сен қаёқдан билагон бўлиб қолдинг?

— Мен билмасам, бошқалар билади.

— Бор, уйга бор,— деб пўписа қилди Фозил унга.

Кетидан қайин онаси минғирлади.

— Ёқут билан ораларидан қил ўтмас эмиш бунинг, ана кўрдингизми.

Васила боласини бағрига босиб уйга кетди-да, ўша куни ярим кечагача йиғлади. Тўғри, Ёқут унинг ёнига кўп келар, Василанинг кўнглини кўтарар, дилига аллақандай ёруғлик ва нур тўлатгандай бўлар, шунинг учун ҳам у келганда Василага беҳад қувониб кетарди. Бундан ташқари, ундан Василий Матвеевичларнинг оиласи ҳақида эшитиб, хабардор бўлиб турарди. Василага Ёқутдан катта бўлса ҳам унинг кўп нарса билганига, ҳамма вақт ҳаётдан мамнун яшашига ҳаваси келарди. Кейинги пайтларда Ёқут Сирожни кўп гапирарди. Василага атайин Сирож ҳақида ўзи гап бошлаганини унутиб, Ёқутдан унга муҳаббат қидирар, ҳатто дилида рашк ҳам қилар эди. Бир куни тушликда иккаласи сув бўйидаги катта тол тагида чой ичишди. Ушанда Василага ҳазиллашиб туриб, ўсмоқчилади:

— Ёқут, рост айт-чи, кимни яхши кўрасан?

Ёқут хандон ташлаб кулди.

— Айтсам ишонмайсиз-да, ҳеч кимни!

— Бўлмаган гап.

— Айтдим-ку, ишонмайсиз деб. Яхши кўргим келадия. Лекин ёқмаяпти. Сизга ўхшаб кимга берса тегавермайман-да. Ишқидега ўлиб куймагунимча тегиб бўлман! Мана энди йигитлар қайтишсин, балки биронтаси ёқиб қолар. Эҳ, Василага опа, сиз бахт қушини қўлдан чиқаргансиз. Сирож акамдай кўнгли соф йигитлар жуда кам. У сизнинг ҳол-аҳволингизни сўраб туради.

Василанинг юраги ўйнаб кетди.

— Ростданми?

— Ёлгон гапириб нима қиламан? Васи́ла опа, ҳали ёшсиз. Бунақа умидсиз яшаб бўлмайди. Ҳамма вақт кўзингизда ғам. Дунёга шунинг учун келганмисиз? Сиз менинг гапимга кирсангиз, комсомолга ўтинг. Ишларга актив қатнашинг. Ана шунда ҳаётингиз қизиқроқ бўлади. Уйдаги майда-чуйда гаплардан ҳам юқорида, ҳам четда бўласиз. Балки, эрингизни ҳам йўлга солиб оларсиз.

Васи́ла чуқур хўрсинди. Ҳали йўл-йўлакай ғўза орасидан юлиб чиққан кўкатларни ариқ лабидан олиб сувга отди.

— Яхши кўрмайман-да, Ёқут. Сен ҳали менга нечоғлик қийинлигини билмайсан.

— Нега билмас эканман, биламан. Билганим учун ҳам, яхши кўрмаганимга тегмайман, деяпман-да.

Ана шунақа суҳбатлардан кейин Васи́ла Ёқутнинг ҳам унга, ҳам Сирожга кўнгли беғуборлигига ишонар ва дилида ўзидан хижолат чекар эди.

...Санобар хола хомушроқ эди. Деҳқонбой ака азонда шаҳарга тушиб кетганича ҳали келмаган эди.

— Айланиб қолгандир-да, хавотир олманг,— тасалли берди хабар олгани кирган Вера Ивановна,— келиб қолади.

— Тез қайтаман, деган эди.

— Сабр қилиб турайлик-чи. Сергей келиб қолса хабар олдирамиз.

Ёқут дастурхон ёзиб, мастава олиб келди. Райҳоннинг хушбўй ҳиди димоққа урилиб, иштаҳа кўзгалди. Қўшнилар гаплашиб ўтиришиб овқатланишди.

Ёқут уларнинг олдига бир тарелкада янги олхўри билан чой олиб келиб қўйди-да:

— Идорага бориб келай-чи,— деди оҳиста, ташвишини онасига сездиргиси келмай.

— Майли, бора қол,— деди Санобар хола.

Ёқут уйдан туфли кўтариб чиқди. Тўлиб, шовуллаб оқаётган ариқ лабига чўнқайиб оёқларини ювиб, артиб, туфлини кийиб олди. Райҳоннинг катта бир шохини узиб, сувда яхшилаб чайди-да, сўри ёнидан ўтиб кета туриб Вера Ивановнага узатди.

— Раҳмат, қизим. Райҳонни яхши кўришимни биласан-да.

Ёқут чиқиб кетди. Чиқиб кетди-ю, дам ўтмасдан кўзлари қизарган ҳолда қайтди.

— Нима гап?

— Дадам... Дадам касалхонада эмнш. Фозил ака машинани уриб олибди.

— Нима? Нимага?..— Вера Ивановна ҳушидан кетаёзган Санобар холани қучоқлади.

— Ўзингизни босинг, жони омон экан-ку!

— Нимага машинани уради? Қаёққа урибди?

— Билмадим унисини...

— Энди нима қиламан?

Шу пайтда ойисини қидириб кириб келган Сирож воқеани тушунди-ю, изига қайтди.

— Мен шаҳарга кетдим. Хавотир олманглар.— У дарвозага етганда орқасига ўгирилди.— Ёқут, ким айтди ўзи?

— Мен идорага кетаётсам, қоровул келаётган экан. Айтиб қўй, хавотир олишмасин, деб раис юборибди.

— Мен аввал идорага бораман. Қаердалигини аниқ билиб, кейин шаҳарга тушиб кетаман.

Сирож кўчага чиқар-чиқмас, Ёқут ҳушига келиб, бир сесканиб аясига қаради-да, унинг кетидан чопди.

— Мен ҳам бирга бораман.

— Эҳтиёт бўлинглар, ҳой!

Воқеа мана бундай бўлган эди. Деҳқонбой ака камрамни шошиб пуллади-да, магазинга ҳам кирмасдан машинага чопди. Келса Фозил қип-қизил маст ўтириб-

ди. Унинг аҳволини кўриб Деҳқонбой аканинг жони чиқиб кетди:

— Сен машина ҳайдайсан-а, аҳмоқ? Нимага ичдинг? Жонингда қасдинг борми ё?

Фозил гандираклаб анча нарида, сояда турган машинага қараб юра бошлади.

— Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз? Сиздақадан ўн... ўн-тасини олиб кет... кетаман!..

Деҳқонбой ака уни силтаб ўрнига ўтқазди-да, аччиқ чой чақирди.

Фозил кўзларини сузиб, қўлларини ҳавода ғалати қилиб ўйнатди.

— Эй-эй, эркакмисиз, қўрқма-аа-анг. Обориб қўйсам бўлдимми?

— Эси паст,— деди Деҳқонбой аканинг энсаси қотиб.

Кун алламаҳал бўлиб, бозорда ҳам одамлар сийраклашди. Деҳқонбой ака нима қилишини билмай, милицияга айтай деса, Фозилни қамаб қўйса, отасидан яна балога қолишдан қўрқди, кайфи тарқагунча кутиб ўтирмоқчи бўлди. У қатиқ қидириб кетди. Қайтиб келса, Фозил кабинага чиқяпти.

— Ҳой, ҳайдама, бола,— Деҳқонбой ака қўлидаги қатикни отиб ташлаб, гулдураётган машинага ўзини урди. У кабина эшигига осилди, машина лапанглаб, силтаниб йўлга қайрилди.

— Тўхта! Тўхта деяпман сенга!..

Атрофдаги одамлар нима гаплигига тушунмай қолишди. Қаердандир пайдо бўлган милиционер воқеани фаҳмлади-да, ҳуштак чалиб, машина кетидан югурди. Бу пайтда машина катта йўлга бурилган эди. Фозил шунчалик кўп газ берардики, машина ўқдек физиллаб борарди. Деҳқонбой аканинг дўпписи учиб кетди. Шу пайтда олдинда кетаётган пассажир ташийдиган автобус тўхтади. Фозил тормоз беролмай қолди. Машина зарб билан автобусга урилди. Деҳқонбой ака беш-олти метр нарига учиб тушди.

У ҳушига келганда касалхонада қўл-оёқлари, бошлари оқ докага ўралган ҳолда ётар, аъзойи-баданини кучли оғриқ қақшатарди.

* * *

Сирож уйга келса, ойниси йўқ. Деҳқонбой акаларникига чиқди.

Атрофида намозшом гуллари чамандай очилган супада анча одам ўтирарди. Деҳқонбой ака касалхонадан чиқиб келган, қўни-қўшни, таниш-билишлар йўқлаб келишганди. Вера Ивановна ҳам шулар орасида эди. У Сирожни ҳаммадан аввал кўрди. Шошиб ўрнидан туриб келиб, бўйнидан қучоқлаб кўришди. Айниқса, Деҳқонбой ака қувониб кетди.

— Эсон-омон келдингми, ўғлим? Келибоқ йўқлатсам Тошкентга кетган, дейишди.

— Шу ерда бўлсам, ўзим олиб келмасмидим.

— Раҳмат, ўғлим, кам бўлмайсан. Кўнгли тоза одам ҳеч қачон кам бўлмайди. Кўнгли тоза йигитсан.

— Жуда мақтаб юбордингиз,— деб кулди Сирож.

Ой тиккага келди ҳамки, дилкаш, ширин суҳбат тугамади. Қўни-қўшнилар тарқалишгандан кейин ҳам Сирож билан ойниси узоқ ўтиришди. Ёқут чой дамлаб келди.

— Ҳеч ўзимни кечиролмайман,— дерди Деҳқонбой ака хафа бўлиб.— Нега милицияга топширмадим? Андиша қилибман мен аҳмоқ.

— Уни шу аҳволда машинани ҳайдаб қочишини ўйламагансиз-да,— деб эрини оқлади Санобар хола.

— Э, бунақа тасалли дилдаги гуноҳни ювадимми? Ҳар қалай мен соғ эдим. У маст эди...

Улар индамай қолишди. Олисида чигиртка чириллар, яқингина жойдан бақаларнинг қуриллаши эшитилар эди.

Чиροққа келган капалак шишага урилиб, дастурхон устига тушди.

— Василага ҳам қийин бўлди...

Сирож унинг номини эшитиши билан ўнғайсизланиб кетди. Ёқут буни дарров пайқади. Унга кўз ташлаб қўйиб:

— Василага опамга бари бир,— деди.— Ҳозир жуда эсини йиғиб олган. Уларга хизмат қилиб лаънат эшитдим, элга хизмат қилиб раҳмат оляпман, дейди. Комсомолга ўтишга ҳам ариза бериб қўйди.

Деҳқонбой ака хурсанд бўлиб илжайди.

— Қўймайсан сен пучуқ,— у жуда миннатдор бўлиб кетганида қизини шундай деб эркаларди. Шу пайт кеча сукунатини қаттиқ бир кўтарилиб тинган йиғи овози бузди. Ҳамма бир-бирига қаради. Сирож шошиб ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Бир нафасдан кейин қайтиб кириб:

— Василаларникида,— деди.

— Вой, Асқар мулла бетоб эди,— деди Санобар эрига қараб.

Деҳқонбой ака бир зум кўзини пирпиратиб турди-да, қўлини оҳиста юзига тортди.

Гира-шира бўлиб қолган эди. Василага терган охириги пахтасини хирмонга топшириб, этагини қоқиб турмаклаб қўлтиқлади-да, уйга қайтаётган бир тўда қизларга етиб олди.

— Бир зум сабринглар чидамайди қараб туришга.

— Ҳали-бери эгатдан чиқадиганга ўхшамангиз. Биринчи бўлмагунингизча қўймайсиз шекилли.

Шу пайт дугоналаридан бирининг кафтида елкасидан ошириб кўтариб кетаётган катта қовун нима бўлди-ю, ерга пақ этиб тушди. Уруғи атрофга сочилиб, пушти мағиз қалин эти кўриниб қолди. Қизлар кулги, тўпсон билан унга дув ёпишишди.

— Кўнгилдагидек бўлди-да,— деб ҳазил қилди биттаси.

— Полизга тушгани эриниб турувдим,— деди иккинчиси.

Фақат Василагина уларга қарамасдан жадал кета бошлади.

— Ҳой Васила опа, ўҳ-ўҳ, емасангиз армонда қола-сиз-а!

— Уғлимни олишим керак боғчадан,— деди қайрилиб, кейин ҳаваси келди шекилли, қўшиб қўйди:— Сизларнинг нима гамларинг бор, ўйнаб олинглар, ўйнаганларинг қолади.

Қизларнинг қий-чуви, ҳазиллашиб қийқириб кулганлари анча йўлгача унга эшитилиб турди.

У ўғлини олиб онаси олдига, ўз уйлари томонга юрди. Отаси қазо қилгандан кейин, онаси ёлғиз қолган. Васила кўпинча унинг ёнида бўларди. Бундан ташқари, эрининг иши терговда, қайин она-қайин отаси эса, оиллага «қадами ярашмаган» бу келинга унчалик хушлари йўқ эди.

Олисада бирин-кетин юлдузлар галаси ёнди. Ой кўринмас, азим тол ва теракларга сероб кўчалар яна ҳам қоронғи эди. Баланд электр стунларидаги лампочкалар нури ҳам тарвақайлаб кетган қалин шохлар орасидан ерга зўрғагина тушиб турарди.

Васила шовуллаб оқаётган сув ёқалаб уйларига бурилганда чап томонда, тепаликда кимнингдир қақ-қайиб турганини кўрди. Соя қимирлаб олдинга интилди.

— Васила?

— Вера хола, ҳа, нима қилиб турибсиз?

— Сергейдан дарак йўқ.

— Қаёққа кетувди?

— Ишга, азонда кетганча...

Васила бир дам индамай қолди.

— Бирон иши чиқиб қолмадимикин?

— Сира кечга қолмасди. Хавотир оляпман.

Ана шу хавотир бир зумда Василанинг юрагига ҳам ўрнашиб олган эди. Вера Ивановна буни дарров пайқади.

— Юринг бизникига.

— Раҳмат.

— Бўлмаса сал туриб ўзим хабар оламан.

Орадан узоқ фурсат ўтмади. Васида ўғлини онасига ташлади-да, отхонага бориб, зарур иш чиқиб қолди, деб қоровулга яхши отлардан бирини эгарлатди. У отни жадаллаб катта йўлга чиқиб кетаётганда олисда Вера Ивановна ҳануз ҳайкалдек қорайиб кўринарди.

Қишлоқ орқада қолди. Катта йўл тобора тепаликка қараб борар, олисда дархтлар орасидан милтиллаб кўз қисган чироқлар кимхобга ўхшаб товланар эди. Бора-бора чироқлар юлдузларга ўхшаб аниқроқ милтиллаб бошлади.

Васида район марказига яқинлашиб қолганди. У Сирожни, балки йўлда дуч келиб қолар, деб ўйлаган эди. Аксига олиб, қишлоқ томонга битта аравадан бошқа ҳеч нарса ўтмади. Район томонга бўлса пахта ортган машиналар тез-тез физиллаб ўтиб турарди.

Василанинг хаёли Сирожда эди. Бир томондан, хавотир олса, иккинчи томондан, хижолат чекар, энди нега қидириб юрибди, мен билан қанчалик иши бор, деб ўйламасмикин, деган андиша кўнглига тинчлик бермасди. У район матлубот союзи базасига келиб, даставвал қоровулга учради. Катта кўк чойнакни олдига қўйиб олиб, чой ичиб ўтирган қоровул шошмасдан ўрнидан турди:

— Аллақайси сельпога мол олиб кетувди, чамамда қайтмади.

Василанинг юрагига баттар ғулғула тушди:

— Анигини кимдан билсам бўлади?

— Омбор мудири билса керак.

— Уни қаердан топаман?

Қоровул кичкина сўрида муқ тушиб, китоб ўқиб ётган ўн уч-ўн тўрт яшар болани елкасидан туртди.

— Тур, мудирникига бориб кел!

Бола эринибгина ўрнидан турди.

— Сергей аканг қайси сельпога кетган, шуни сўраб келгин.

Бола кўзини пирпиратиб Василага қараб қўйди-да, кўчани кесиб ўтиб, ўнгга юрди.

— Узоқ эмасми уйи?

— Йўқ, қани чой ичинг.

Васила қоровул узатган чойни ичиб бўлмасданоқ бола жавоб олиб келди. Сирож Олмазордаги сельпога мол олиб кетган экан.

— Нима қилди, деб сўровди, билмайман, дедим.— Бола индамай ўзини яна китобга урди.

Васила у томонни тахминан биларди. Унинг от бошини бурганини кўрган қоровул:

— Шошманг, сўрамабман ҳам. Сиз ким бўласиз унга?

— Синглисиман,— деб юборганини ўзи сезмай қолди Василага.

— Синглиси?— қоровул таажжубланди.

Васила тутилиб қолишдан қўрқиб, отга жадал қамчи босди.

Йўл хилват эди. Қир-адирлардан ўтган эгри-бугри якка машина йўли борган сари тепага чиқиб кетар, онда-сонда учраган дарахтлар ҳам қоронғида шўппайиб, ваҳимали кўринарди. Василага юрагининг дукиллаганини бемалол ўзи эшитарди. Атрофда зоғ кўринмайди. «Мол олиб кетган бўлса, нега шу чоққача қайтмаган, тинчмикин ўзи, бирон воқеага учрадимикин?»— деган ҳавотир унинг юрагидаги қўрқувдан голиб келар борган сари тезроқ, жадалроқ юрарди. Аксига олиб, ой кўринмас, беҳисоб милтиллаган юлдузлар эртактаги бағри тош маликаларга ўхшар, ерга ёруғлик туширмас эди. Васи-

ланинг қўрқув тўлган юрагида энди бояги андишага ўрни қолмаган эди.

Васила қорайиб турган қир чўққисини мўлжаллаб қараб борарди. Ана шу баландликка чиқиб олса, у ёнига қишлоқ бошланади. Ҳар қалай ҳаёт нафаси келиб қолади.

Қутилмаганда олдинда йилт этган чўғ ялтиради. Василанинг юраги орқасига тортиб, бир нафас тўхтади-да, олдинга тикилиб қаради. Яна аллақандай балаид қора нарса кўрингандай бўлди. Яна чўғ ялтиради. Васила отни секинлатиб, тисланиброқ яқинлашарди. Қоронғилик ичидан:

— Ким у?— деган таниш овоз эшитилди.

— Сирож ака!— унинг овози адирлар, қирлар устида акс садо бериб жаранглаб кетди. Отдан ўзини отиб уриб, олдинга югурди. Сирож ҳам унинг қаршисига чопиб келарди. Иккаласи беихтиёр қучоқлашиб қолишди. Васила юзини йигитнинг махорка, тер ҳиди келиб турган кўкрагига яширганча қотиб қолган, Сирож унинг сочларини энтикиб силар, пешонаси, сочларидан ўпар эди. Икковлари ҳам ўзларига келгач, ўнғайсизланиб, анча вақтгача гап топишолмай қолишди.

— Шу маҳалда-я!— деди Сирож ниҳоят.

— Хавотир олдик...— Васила энди қоронғида ерда ётган ғилдиракни ҳам, бир томонга сал қийшайган машинани ҳам аниқ кўрарди.— Нима қилди?

— Наҳот биронта машина ўтмаса-я!

Уруш йиллари хизматини оқлаб бўлган бу азамат машина ҳали ҳам ўз меҳнатини аямасди. Аммо ҳар нарсанинг ҳам эскиши, тўзиши бор. Бу машина ҳам кейинги пайтларда Сирожни кўп қийнар, гоҳ у ери, гоҳ бу ери бузилиб, кечалари кўча-кўйда қолиб кетишга мажбур қиларди. Мана ҳозир ҳам шундай бўлди. Бензонасос ишламай қолди. У шунча уринмасин, ҳаракати беҳуда кетарди. Икки қадам юрмай пақиллаб орқасидан ту-

тун чиқарди-да, яна тўхтаб қоларди. Сирож пастга тушиб, яна капотни очарди...

Васила унга ҳам ачиниш, ҳам меҳр билан қаради.

— Тоза уринганга ўхшайсиз. Қорнингиз ҳам очдир. Бирон нарса олиб келиш хаёлимга келмабди.

Сирож уни яна бағрига босди:

— Тўқман, тўйиб қолдим...— деди шивирлаб.

Василани бахт соқов қилиб қўйгандек дам Сирожнинг қалин қора сочларини, дам нам пешоналарини силар, тўйиб ҳидлаб силар эди.

Отни машина ўқиға боғлаб қўйиб, ердаги ғилдирак устида тонг отгунча шу аҳволда ўтиришди. Атроф ёриша бошлаганда Василадан хабар бергани йўлга тушди.

1964 йил

ДРАМАЛАР

ОНА

Икки парда, беш кўринишли пьеса

Қ а т н а ш а д и л а р :

Н а с и б а —40 ёшларда.

Л а т и ф —50 ёшларда.

М у н а в в а р —55 ёшларда, Латифнинг опаси.

С а н ж а р —20—21 ёшларда, Латифнинг ўғли.

С о ҳ и б а —55 ёшларда, пенсияга чиққан артистка.

М а м л а к а т —18—19 ёшларда, Соҳибанинг қизи.

Қ у р б о н —20—21 ёшларда, Соҳибанинг укаси.

Р а њ н о } —12—13 ёшларда, Латифнинг қизлари.
Д о н о }

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Баҳор. Кечки пайт. Биридан-бирига кириладиган икки хонанинг очиқ деразаларидан қийғос гуллаган олма дарахлари кўриниб турибди. Биринчи хона ётоқ. Енма-ён қўйилган каравотлар устида, деворда ёшгина аёлнинг катта сурати осибди. Иккинчи хонада стол-стуллар, диван, приёмник, хуллас, ўртамиёна онла рўзгорига хос жиҳозлар. Бир томонда учинчи хонанинг эшиги. Ўртадаги хона бесаранжомроқ. Столда, лаганда ёйилмай қолган овқат. Диванда бошини эгиб Л а т и ф ўтирибди. Енида бир оз чувалган бир ўрам духоба. Н а с и б а деразанинг бир қанотига тиралганича ҳовлига, олма гулларига тикилиб қолган. Афтидан, ишдан янгигина қайтган.

Ечинмаган. Қаттиқ изтиробда. Санжар бошини эгиб, стулда ўтирибди. Унинг ёнида Мунаввар. У жаҳл билан Насибага тез-тез қараб қўяди. Кейин Санжарнинг елкасидан силаб, лаганини унинг олдига суради.

Мунаввар. Ол, болам. Озгина бўлса ҳам егин. Ишдан келгансан ахир.

Санжар қимирламайди.

(Насибага яна бир ўқрайиб қараб қўяди). Ичидан тушмагунча жони ачимас экан-да, одамнинг!

Насиба *(безовталаниб унга қараб қўяди).* Опа!

Мунаввар. Қўйинг-э, қачон қарасам, минғир-минғир, қилдан қийиқ ахтарасиз. Пашшадан фил ясайсиз. Нима бўпти. Жуда ҳукуматнинг хазинасини кўчириб келмабди-ку! Юборган биров, оладиган биров. Бу шўринг қурғурда нима гуноҳ?

Насиба. Агар индамай элтиб берса, гуноҳкор бўлгани шу!

Мунаввар. Ахир ўша берганлар ҳам ўйлаб бергандир.

Насиба. Ўғри қўлга тушаман деб ўйласа, ўғирликка бормас эди.

Мунаввар. Уша хўжайинининг айтганини қилса, улар ҳам буни қўллайди. Уйланадиган йигит ахир. Эртадан кечгача машинани тўлатиб бу ажойиб нарсаларни ташиса-ю, яна ҳам кўзи ўйнамайди-да! Энди бўлди, шунча қийин-қистовга олганингиз етар. Бу гал хато қилган бўлса, бошқа қилмас.

Насиба. Мен бошқасини эмас, ҳозиргисини гапиряпман.

Санжар. Ая, ҳозир Қурбон келиб қолади, деяман-ку! Олиб кетамиз. Уша Шарипов тайинлагач одамга элтиб берамиз... Қурбон яна бошқа жойга бориши керак эди, буни машинада олиб юришга қўрқди.

Н а с и б а. Қўрқди?! Тўғри мол бўлса нега қўрқади? Болагинам-а, ўғирлик моллигига ўзингнинг ҳам ақлинг етиб турибди, тўғримми? Хўш, нега индамайсан? Давлатнинг нарсаси кимники — ўзимизники-ку! Уйингдан бирон нарса ўғирлатсанг жонинг ачийди. Нега буни ўз қўлинг билан элтиб берасан ўғриларга?

Л а т и ф. Тезроқ йўқот бунингни! Иккинчи шунақа ишларга аралашсанг, мендан яхшилик кўрмайсан.

Н а с и б а. Йўқ, энди йўқотмайди! Тегишли жойга ўзи бориб, бор гапни айтади!

Л а т и ф. Қўйинг-э, пашшадан фил ясаб нима қиласиз?

Н а с и б а. Ие, бирон ўғирлик, бирон юлғичликни эшитсангиз, тепа сочингиз тикка бўларди-ку!.. Энди бу иш кичик бўлиб кўриндими кўзингизга? Аслида шунақа бефарқ одамлар бўлмаса, ўғирлик ҳам бўлмасди.

М у н а в в а р. Вой-бўй, гап топилиб қолди энди! Ахир бир оз андиша қилсангиз-чи, келин.

Н а с и б а. Сиз аралашманг, опа. Тушунмайсиз.

М у н а в в а р. Ие, нега аралашмас эканман! Инимнинг рангини қаранг, бола бечорага бир қаранг. Жигарларим сизга керак бўлмаса, менга керак. Сизнинг жонингиз ачимаса, меники ачийди. Қонингиз қонимизга қўшилмади-қўшилмади. Шунча йил боққанингиз билан болам демас экансиз-да!

Н а с и б а (*ўзини босиб*). Қўйинг опа, сиз аралашманг. Сиз шу жигар деган гапдан бошқа ҳеч нарсани кўрмайсиз... Нима қиласиз аралашиб?

М у н а в в а р. Ҳай, буларни сиқиб сув қилиб ичсангиз ҳам индамай тураверайми? Директор бўлсангиз интернатга директорсиз, уйда анови укам хўжайин, билиб қўйинг! Жудаям ҳамманинг елкасига миниб олманг!

Н а с и б а (*безовталаниб Латифга қарайди*). Латиф ака, опамга айтинг, тушунмаган ишларига аралашмасинлар.

Л а т и ф хуноб. Опасига қараб қўяди-ю, гапирмайди.

М у н а в в а р. Укамни менга гижгижламаиғ. Катталарга гап қайтарадиган беодобларданмас.

Н а с и б а. Ҳақоратга жавоб бермаслик ҳамма вақт одобдан бўлавермайди. Утинаман сиздан, опа, аралашманг. Бир-биримизни тушуниб олишимизга халақит беряпсиз.

Қўлларида папка, Раъно билан Доно киради. Улар ҳайрон.

Боринглар, уйга киринглар.

Қизлар озроқ юрадилару яна тўхтаб қоладилар.

М у н а в в а р. Нуқул аралашманг, аралашманг, дейсиз...

Н а с и б а. Еяётган нонингизни қўлингиздан биров тортиб олса, пима дейсиз?

М у н а в в а р. Вой тавба, нега тортиб олар экан?

Н а с и б а. Нега бунни олади бўлмаса?

М у н а в в а р. Қўлимдаги нон қаёқда-ю, бу қаёқда! (Санжарга.) Шу ўлгурни олиб кепсан, билинтирмай қўя қолсанг-ку, бўларди-я! Ҳамма гапни айтиб бўлади-ми! Ҳз онанг бўлсайкан.

Гувуллаб машина тўхтагани эшитилади.

С а н ж а р (суюниб). Ана, келди!

М у н а в в а р. Хайрият!

Қ у р б о н киради. Унинг бутун қилиқлари чапанича. Духобани, одамларнинг авзойини кўриб ранги ўчади.

Қ у р б о н. Ассалому алайкум!

Ҳеч ким ишдамайди.

М у н а в в а р. Ваалайкум ассалом! Келинг, ўғлим. Кутиб ўтирувдик сизни. Омонатни тезроқ эгасига элтиб беринглар. Балоларга қолиб кетдик-ку!

Духобани олиб Қурбонга бермоқчи бўлади. Насиба унинг қўлидан духобани тортиб олади-да, ичкари уйга кириб, қайтиб чиқади.

Н а с и б а. Уни ўз жойига қайтарасизлар! Бор гапни айтиб қайтарасизлар!

Қ у р б о н (*қўрқиб аланглайди, кейин юмшоқ гапирди*). Опа, сизга ҳам керак бўлса, хўжайинга айтамыз, ажойибларидан бериб юборади.

Н а с и б а. Менга керак бўлса, пулимга оламан магазиндан.

Қ у р б о н. Магазинлардан топилмайдиганларини топиб берамиз-да, опажон!

Н а с и б а. Сизга ўхшаганлар бўлмаса, магазинга чиқар эди ўша нарсалар.

Қ у р б о н. Ие, бу нима деганингиз! Менга нима қипти, опажон?

Н а с и б а. Суд залига боринг. Нима қилганини ўшанда кўрасиз. Биронта аксингизни учратиб қоларсиз. Балки...

Қ у р б о н (*Санжарга*). Ҳей, ландавур! Нега бақрайиб турибсан? Тозаям одамига тушган экан-ку ишимиз!

С а н ж а р. Беринг, ая, беринг деяпман сизга!

М у н а в в а р. Ая эмиш.

Л а т и ф. Бериб юбора қолинг, аяси.

Н а с и б а. Бермайман.

Қ у р б о н. Ғалати экансизу! Нима, онангизнинг ҳақи борми унда? (*Ичкарига қараб юради.*)

Насиба йўлини тўсади.

Н а с и б а (*юмшоқ оҳангда*). Аҳмоқ! Сенинг ҳам ҳақинг бор, билсанг.

Қ у р б о н. Қочинг яхшиликча! (*Уни йўлдан сурмоқчи бўлади.*)

Санжар Қурбонни ушлаб қолади.

С а н ж а р. Секинроқ.

Н а с и б а. Ё милицияга ўзларинг, ўз қўлларинг билан элтиб, ҳамма гапни очиб ташлайсизлар, ёки ҳозир милицияни ўзим чақираман.

Қ у р б о н. Ҳей, эркакларнинг ишига аралашиб нима қиласиз? Ўғил боламиз, опа! Сотқинлик қиладиган болаларданмасмиз!

Н а с и б а. Битта одамга йнгитлик қиламан деб, давлатга сотқинлик қилаётганингизни биялпсизми, яхши йнгит?

Қ у р б о н. Э, бунақа докладларга тоқат бўлса, мактабда ўқирдим. Қани, олиб чиқинг! (*Ўйга интилади.*)

Н а с и б а. Қочинг деяпман сизга. Ҳозир милиция чақираман.

Қ у р б о н. Чақиринг, чақира қолинг. Қўлингиздан келса дорга остирворинг!

Насиба трубкини олади. Қурбон аввал қўрқиб орқасига тисарилади. Кейин шошиб уйга, духобани олишга кирмоқчи бўлади. Шу пайт унинг йўлини Раъно тўсиб олади. Унинг ёнига Доно қўшилади.

Қ и з л а р. Қочинг!

Қурбон уларни суриб кирмоқчи бўлганда, қизлар бараварига чийиллашиб додлашади.

Н а с и б а. Алло, алло!

Қ у р б о н (*шошиб қолади, Санжарга ўқрайиб*). Атала! Энди бу ёғини ҳам ўзинг тўғрилайсан. (*Шошиб чиқиб кетади.*)

Гувуллаб машинанинг юргани эшитилади.

Н а с и б а (*тажанг*). Алло, алло!

Мунаввар ҳушига келгандай, чопиб бориб трубкини тортиб олади.

Мунаввар. Ҳамма балога бунӣ қўймоқчимисиз?
Л а т и ф. Насиба, ҳаддан ошиб кетдингиз!

Мунаввар. Нимасини айтасан, иним! Бегонанинг аҳволи шу-да!

Н а с и б а. Уҳ, аралашманг, опа.

Мунаввар. Аралашман. Нега аралашмас эканман! Ақлни ботмонлаб сизга бермагандир, ахир! Яхши ишни ёмон дейсиз, ёмон ишни яхши дейсиз. Бунӣ ота-бола орасини бузиш учун атай қиялпсиз!

Бу гаплардан Насиба изтиробда.

Анави жибилажибоннинг қизига илашмасин, десак, ёнига тушдиниз. Мана, энди ёнига тушадиган вақтида, жиноят қилди, ўғриларга шерик бўляпти, деб отасига ёмон кўрсатяпсиз. Этти тирноқдан ажратмоқчи бўляпсиз-а! Туққан бўлганингиздайди, унинг гуноҳини оширмасдингиз, яширардингиз. Қизларни ҳам расво қиялпсиз. Она деган мундоқ одамгарчиликни, борди-келдини ўргатади.

Н а с и б а. Мен болаларга бировга хор-зор бўлмай яшашни, меҳнат ин, тамағирликдан жирканишни ўргатмоқчиман.

Мунаввар. Ўзингизга ўхшаб, бир даста гулни матоҳ қилиб кўтариб юришни эмас, дастурхон кўтариб юришни ўргатинг. Ҳамма ўқиганлар сизга ўхшаб қоп-тими!

Р а ʼ н о (*кулиб юборади*). Вой, амма-ей, биз тоғора кўтариб юрармидик! (*Яна кулади.*)

Мунаввар. Ана тарбия! (*Кўзига ёш олиб.*) Шўргиналаринг қурисин! Пешоналаринг шўр экан.

Н а с и б а (*ўзини ўнглаб*). Опа, агар сиз аралашмасангиз, балки шунчаликка бормасмидик.

Мунаввар. Сизга қолса, бу уйга қадам босмаганим маъқул-а...

Н а с и б а. Ундай деманг, опа. Фақат тушунмаган ишингизга аралашманг, дейман-да.

М у н а в в а р. Мен ҳам жуда тушуниб турибман. Пешонаси шўр бўлмаса, жиянларимнинг онаси ўлармиди!

Н а с и б а (*қаттиқ изтиробда ўзига-ўзи гапирлади*). Уйламай гапирган оғримай ўлади, дейди халқимиз. Шу ўйламай айтилган ҳар қандай гап ўртадан меҳрни кўтаради... Ахир, болаларнинг тақдирига мендан кўра жавобгар одам йўқ-ку, бу оилада. Санжарнинг келажаги шунақа бошланишига йўл қўёлмайман. (*Кескин ҳаракат билан ўгирилади.*) Демак, бошқа иложим йўқ. Хабар беришдан бошқа иложим йўқ. (*Телефон трубкасини олади.*)

Санжар оҳиста ўрнидан туради.

М у н а в в а р (*Латифни жеркиб*). Нега камбағалнинг шавласидай ёйилиб ўтирибсан! Гапирсанг тилинг кесиладимми?

Латиф сапчиб келиб трубкани тортиб олади. Эр-хотин бир нафас бир-бирларига қараб қолишади.

Л а т и ф. Жуда икки оёқни бир этикка тикманг. Бирон йўлини топармиз, ахир! Интернатдаги болаларингиздан ҳам ўтказиб юбордингиз-ку, бизни!

М у н а в в а р. Нимасини айтасан, иним! Ақлингни энди топдинг!

Н а с и б а (*эрининг кейинги гапи унга жуда оғир ботади. Эрига нимадир демоқчи бўлади-ю, айтмайди. Келиб Санжарнинг ёнига ўтиради. Унинг бошидан қучоқлаб бағрига босади. Ўзига-ўзи гапирлади.*) Нега шунча яхши кўраман-а! Туққандан боққаннинг меҳри зўр, деб шуни айтсалар керак-да?! (*Санжарга.*) Уғлим Санжар! Ҳали ҳам ўзингга тушунтириш осон! Ўзингга ишонаман...

Телефон жиринглайди. Латиф трубкани олади.

Л а т и ф. Ҳа, квартира. (*Хотинига.*) Сизни сўраш-япти интернатдан!

Н а с и б а (*трубкани олиб*). Ҳа, мен! Нима? Турникдан йиқилди? Ёмонми? Қайси касалхонага? Ҳозир етиб бораман. Онасига? Олисдан-ку. Тура туринглар. (*Трубкани қўяди. Шошиб елкасига костюмини ташлаганича уйдан чиқади.*)

Ҳамма жим.

М у н а в в а р. Худога шукур.

Л а т и ф (*Санжарга*). Бор, тезда бериб кел! Иккинчи аралашма бунақа ишларга!

С а н ж а р (*ўрнидан турар экан*). Кеч бўлди. Қаердан топаман энди! Уйида сира ўтирмайди. (*Ичкарига кирмоқчи бўлади. Сингиллари йўлини тўсади.*)

С а н ж а р. Қочинглар!

Л а т и ф. Қочинглар, аралашманглар.

Р а ʼ н о. Аям келмагунича бермаймиз.

М у н а в в а р. Вой тирранчалар-эй. Худди ўшанинг ўзи-я булар ҳам. Қочларинг-э!

Р а ʼ н о. Аям келмагунча бермаймиз.

Д о н о. Бермаймиз.

Эшик тақиллайди. Кейин оҳиста очилади-да, М а м л а к а т киради. У нимадандир хурсанд, ҳаяжонланган. Ҳеч ким унга эътибор бермайди. Мунаввар энсаси қотиб юзини тескарн қилади.

М у н а в в а р. Ана, жибилажибоннинг арзандаси ҳам келди. Астағфирулло!

Унинг гапни эшитган Мамлакат нима қилишини, нима дейишини билмай, Санжарга қарайди. У индамайди. Мамлакатнинг назарини сезиб, бошини баттар эгиб олади. М а м л а к а т ҳаммага бир-бир жавдирайди-да, югуриб чиқиб кетади. Санжар ҳушига келгандай шошиб Мамлакатнинг кетидан югуради. Мунаввар унинг йўлини тўсади.

Ақлингни йигиб ол, бола! Она кўриб қиз ол, арқоқ кўриб бўз ол, дейишган.

Санжар. Қочинг, амма!
Мунаввар. Бўлди! Шу баҳонада гумдон бўла қолсин.

Санжар жаҳл билан Мунавварга орқасини ўгириб олади. Раъно бегоқат. У Донони туртади.

Раъно. Юрсанг-чи, чоп кетидан! Чақир!
Доно (*Мунавварнинг ёнидан эпчиллик билан ўтиб, кўчага отилади*). Мамлакат опа! Ҳо, Мамлакат опа!

Иккинчи кўриниш

Уша уй. Кечаси. Қизлар ичкари уйда ухлаб ётишибди. Аста эшик очилиб, Насиба киради. Столдаги овқат шундоқлигича турибди.

Насиба. Қизлар ҳам ейишмабди. Санжар ҳам... Оч-наҳор ухлашибди. (*Ичкари уйга ўтади. Қизларнинг бошига бир-бир боради. Устларини ўрайди. Раъно уйғониб кетади.*) Ухлайвер, қизим, ухлайвер.

Раъно. Ая, Мамлакат опам йиғлаб кетди.

Насиба. Келувдими?

Раъно. Ҳалиги, жибилажибон дедилар шекилли. хафа бўлганга ўхшайди.

Насиба. Нима дедилар амманг?

Раъно. Ҳалиги, жибилажибон дедилар шекилли. Нега унақа дейдилар-а?

Насиба (*анча вақт жим қолади*). Раъно, нега овқат емадинглар?

Раъно. Ҳеч ким емади, егимиз келмади.

Насиба. Сен есанг, синглинг ҳам, аканг ҳам ерди. Едириш керак эди, қизим. Ҳаммадан ақлли, эсли қизимсан-ку! Бу қандоқ бўлди?

Раъно. Айтдим. Ейишмади. Ўзимнинг ҳам егим

келмади... (Насибага меҳр билан тикилади. Нимадир демоқчи бўлади.)

Насиба уни ўрайди.

Ая, сиз... аммамнинг гапларига хафа бўлманг... Ушанақа-да ўзлари... (Насибанинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб, ёпишиб олади.) Ўзингиз туққансиз-а бизни, ўзингиз! Аяжоним!

Н а с и б а (кўзида ёш. Узини зўрға тутди. Раънонинг бош-пешоналаридан ўпади. Етқизади). Мен сира хафа бўлганим йўқ. Ухла, қизим. Доно уйғониб кетмасин, ухла!

Насиба ўрнидан туради. У ёқ-бу ёққа юради. Кўзларига бирдан яна қайғу чўкади. Чуқур хўрсиниб, стулга ҳорғин ўтиради. Унинг кўзи девордаги суратга, қизларнинг онаси суратига тушади.

Узоқ қараб қолади.

Чироқ ўчади-да, орқада — ҳовлида беланчак ёнида суратдаги аёл кўринади. У бетоб. Боласига меҳр билан термилиб, хаёлга чўмган.

Секин алла айтади.

Боққа кирсам, боғ шамоли кокилимни ёзади,
Уйга кирсам, болаларим юрагимни эзади.
Кўзларимга мунча хомуш, мунча маъюс боқасан,
Ёки мурғак дилгинанг бетоблигимни сезади.

(У кўзида ёш билан боласига термилади.)

Гўдақларимнинг бахтига соғайиб кетармикинман...

Н а с и б а киради. Аёл уни қучоқлаб йиғлайди.

Н а с и б а. Нима бўлди сенга? Нега йиғлайсан?

А ё л. Болаларимни ўйлайман.

Н а с и б а. Ноумид бўлма. Ҳеч ким касал бўлмаб-
димми!

А ёл. Аҳволимни ўзим биламан. Гўдакларимнинг ҳоли нима кечади?

Н а с и б а. Жинни бўлма!

А ёл. Хабар олиб турасанми, а? Сўз бер менга! Сўз бер!

Н а с и б а. Жинни бўлма. Узингга буюрсин.

Аёл йнглайди.

Чироқ ёнади.

Н а с и б а суратга тикилганича ўтирибди. Чуқур хўрсинади.

Қани энди бир нафасга тилга кирсангу дилингдагини айтсанг. Агар руҳ деган гап рост бўлса, кўнглимни ҳеч бўлмаса сен тушунардинг. Болаларинг кўзига бир нафас қайғу чўкса, бутун вужудим зирқирайди. Биттасининг кўзидан ёш оқса, менинг дилим йнглайди. (*Пауза*). Агар менинг ўрнимда ўзинг бўлганингда нима қилар эдинг? Ё сен ҳам хафамисан? Уларни сен туққансан. Мен уларни сендан юлиб олмоқчи эмасман. Лекин мурғак дилларини эзмайин, деб уларга сен ҳақингда унча кўп гапирмайман. Суратингга қарашса, хаёлларини чалғитаман. Уларни эркалатсам ҳам, койнсам ҳам кўзимда турасан. Ўз ҳаракатимни, қалбимдан кечган ҳисларни доим ўзим муҳокама қилиб, пазорат қилиб яшайман... Нима учун шунақа?.. Ўзинг айт, нима қилишим керак? Ҳаром аралашган турмушда бахт бўлмайди. Санжар ана шу ҳаромга аралашиб қолди. У ҳаётга эндигина келяпти... У бахтли бўлиши керак. Отасига гап тушунтириш қийин. Бунинг ўзинг айтардинг менга!.. Болаликда тақдиримиз бир хил эди. Охири ҳам бир бўлди. Ҳатто уйимиз — эримиз ҳам битта бўлди... Уҳ, кўряпсанми, на болаларингга она чиқди мендан, на сенга кундош. Билмадим, кундош бўлганимда, балки осонроқ бўлармиди?.. Эринг бўлса бунини сира тушунгиси келмайди. (*Пауза. Бир нафас хаёл суради. Аста бошини кўтарди.*) Менинг эрим... У бошқа одам эди. (*Сумкасидан сурат олиб, узоқ тикилади.*) Ақли, фикрининг теранли-

гини кўзлари айтиб турарди. *(Пауза.)* Ҳали ҳам ёш. Ҳозир бўлса қандоқ бўлардйкин?.. Қанча йиллар ўтиб кетди. *(Пауза. Аста, хаёл билан ўқийди.)*

Йиллар ҳатто сочдан рангни ўчирди,
Ҳуснига ташлади нурсиз бир соя,
Аммо хаёлинга етмасдан кучи
Ўзимга бутунлай берди ниҳоят,
Лекин сен чўчима, ўйларингни мен
Фақат ўн саккизда туриб эслайман.
Фақат ўн саккизда юриб излайман
Ўн саккиз ёшдаги йўлларингни мен.

(Пауза.) Ҳаёт... чалкаш, қанчалик мушкул... *(Жим бўлиб қолади. Хаёлига бир нарса келгандай, шошиб ўрнидан туради-да, ўртадаги хонага чиқади. Телефон трубкасики олади.)* Алло, касалхонами? Интернатдан. Тургуннинг аҳволини билмоқчи эдим. Яхши? Ухляпти? Раҳмаг. Безовта қилганим учун кечирасиз. *(Қайтиб меҳмонхонага киради.)*

Бошқа хона эшигидан **С а н ж а р** чиқади. У, афтидан, ухлаёлмаган. Тикка туриб папирос тутатади-да, диванга бориб ўтиради. Бошини қўллари орасига олиб гижимлайди. Унинг оёқ шарпасини сезган **Н а с и б а** қайтиб чиқади. **С а н ж а р** бошини кўтармайди. **Насиба** унга бир зум меҳр, ачиниш билан қараб туради. Аста келиб ёнига ўтиради. Елкасидан қучоқлайди.

Н а с и б а. Овқатни иситиб келайми? Тур, столга ўт. Менинг ҳам қорним оч. Она-бола еймиз.

С а н ж а р. Емайман. Қорним тўқ.

Н а с и б а. Ёлғон гапирма! *(Ҳазил билан.)* Ҳозир қорнингга қулоғимни тутсам, ичакларнинг айтиб беради. *(Кулади.)* Кичкиналигингда овқат емасанг, шунақа қилардим. Қулоғимни тутиб, ана, қорнинг овқат сўрагани, десам чиппа-чин ишонардинг. Тур, тура қол! *(Бирдан*

папиросни сезиб қолади.) Бу нимаси? Вой тентаг-эй!
(Папиросни қўлидан олиб, кулдонга эзгилаб ўчиради.)
Мана бунга сира йўл қўймайман! Жонингда қасдинг
борми?

Санжар ўжарлик билан бошнини эгиб ўтиради. Индамайди. Насиба унинг ёнига яна ўтиради.

П а у з а.

Онани билан гўдакликдан болалар уйида бирга ўсганимни биласан. Бутун орзу-хаёлларимиз бир-биримизга аён эди. Сизларнинг бахтли бўлишларингизни орзу қиларди... Биласанми, Санжар, сени ўзим туққан бўлганимда, қанақа жазоласам ҳам ҳеч ким менга таъна кўзи билан қарамасди. Мен ана шуни ўйлаяпман. Кўпмасанг, айтмасанг, дўппослардимун олдимга солиб олиб қетар эдим. Лекин мен шунақа қилолмайман. Онани ўлганда тўрт яшар бола эдинг. Сингилларинг чақалоқ қолишган. Жонимни бермадим, холос. Мен буни миннат қилаётганим йўқ. Лекин мени ҳали ҳам ўгай деб қарайдиган одамлар бор! Жон ўғлим, менинг аҳволимни тушунгин. Виждон билан, инсоф билан қарагин менга... Санжар, ўзинг айт, ўғлим, ўзинг!

С а н ж а р. Битта ўзим бўлсам аллақачон айтардим. Лекин улар нима дейди? Мени нима деб ўйлашади кейин?

Н а с и б а. Расвогарчиликка судраган кишиларни дўст деб, уларнинг тақдирини ўйлаяпсанми ҳали?

Санжар жим.

Киши чўнтагига қўл солаётган кисавурдан ҳам уни кўриб туриб юз ўгириб кетган одам пасткашроқ бўлади. Ҳозир биз ана шу аҳволга тушиб қолдик. Текин томоқ одамни меҳнатдан совилади. Ҳозир олдинда икки йўл бор: бири тўғри, бири эгри. Тўғрисига юрсанг, юрдинг. Эгрисига юрадиган бўлсанг, мени босиб ўтасан. Одам-

ларни, дадангни, сингилларингни, бахтингни, инсонлигингни босиб ўтасан. Тушундингми? Агар тушунмасанг, ҳар қандай йўлни тутсам тутаману, лекин сени қузғунларга қўшиб қўймайман... Ҳозир ўғриларни яширяпмиз, шерикмиз. Уйимизда ўғирлик мол турибди. Айтмоқчи, духоба қани?

С а н ж а р. Аммам олиб кетди.

Н а с и б а. Нима?! (Санжарнинг сочларидан ғижимлаб, бошини кўтаради. Кўзига тикилади.) Менга қара, кўзларимга қара! Ўғриларга шерик бўлмоқчимисан? Латта бўлмоқчимисан? Мустақил ҳаётни шунақа бошладингми ҳали?

С а н ж а р (сапчиб ўрнидан туради. Бақириб гапирди). Тинч қўясизми мени, йўқми? (Югуриб кўчага чиқиб кетади.)

Насиба бир лаҳза туриб қолади. Кейин ҳушига келгандай кетидан югуради.

Н а с и б а. Санжар! Шундай бемаҳалда қаёққа? Санжар!

Тўполондан уйғониб кетган Л а т и ф чиқади. Н а с и б а нинг бир ўзи қайтиб киради.

Л а т и ф. Кечаси ҳам тинч қўймадингиз-а!

Н а с и б а. Духобани нега бериб юбордингиз?!

Л а т и ф (босиқ оҳангда). Кўзингиз тушса, яна жаҳлингиз чиқмасин, дедим. Авваламбор, жуда хунук иш бўлди. Ўзи ҳам таъзирини еди. Мен ҳам қаттиқ хафа қилдим. Епиғлик қозон епиғлигича қолгани маъқул. Одамлар ўртасида юзи қора бўлиб қолмасин. Бошқа қилмайди.

Н а с и б а. Бошқа қиладими, қилмайдими, ҳаммаси шу галгисига боғлиқ.

Л а т и ф. Қилмайди, деяпман-ку! Эртага Қурбонга айтса, опамникидан олиб кетади. Ўзи кўтариб юрмасин,

дедим бемаҳалда. Қўйинг, жон хотин, беҳудага ўз-нигизни ҳам, мени ҳам қийнаяпсиз.

Н а с и б а. Битта гуноҳни ҳазм қилиб юборгандан кейин, иккинчиси ҳеч гап эмас. Шу мол ўғирликлигини сезяпсизми?

Л а т и ф (*эсанкирайди*). Энди... ўғирлик бўлганда ҳам жуда арзимаган нарса.

Н а с и б а. Наҳотки тушунмаяпсиз?

Л а т и ф. Тушуниб турибман. Шу арзимаган нарсани деб одамларга бир дунё ташвиш орттириш инсофдан эмас.

Н а с и б а. Агар у чиндан ҳам арзимаган нарса бўлса, ҳеч ким бесарамжои бўлмайди... Бошқаларни ўйлаяпсиз, ана шу жонсиз матони ўйлаяпсиз, холос. Уни мен топиб бермасам ҳам топадигани чиқиб қолади. Лекин Санжарни одамлар орасидан йўқотсам, уни менга ҳеч ким топиб беролмайди... Қим билади, бу жуда катта ўғирликнинг учидир. Шу кичкина зулуклар кетидан аждаҳо ётгандир... Менга қаранг, сиз коммунист, мен ҳам, икки коммунистнинг оиласига ўғирлик мол кирса-ю, индамай кетилаверса, ҳайронман, қачон, қачон коммунизм қурилади?!

Л а т и ф (*энсаси қотиб*). Қўйсангиз-чи, арзимаган гапга-я?

Н а с и б а (*тажанг*). Ахир Санжар икки йўл ўртасида турибди-я! Шу арзимаган гапми? Ҳаётда ҳамма нарсанинг биринчи қадами, бошланиши бор. Ўғирликнинг ҳам, сотқинликнинг ҳам, порахўрликнинг ҳам, ҳаммасининг... Агар ҳамма ҳам ана шу биринчи қадамни тўғри ташласайди, борди-ю, кимнингдир эгри қадам қўйганини кўриб туриб, ўшанга лоқайд қаровчилар бўлмасайди, дунёда ёмонлик ҳам бўлмас эди. Санжар ана шу биринчи қадамни эгри қўйди. У ҳозир икки йўл ўртасида турибди. Ё умр бўйи қурт-қумурсқадай оёқ остида яшаши, ёки чинакам инсон бўлиб умр кечириши керак. Унинг бутун тақдири уни шу йўлдан қайтариш,

қайтармаслигимизга боғлиқ. Ана шунда у тўғрилиқ билан эгрилик ўртасидаги тафовутни тушуниб олади. Шу арзимаган гапми? Ахир одам дунёга бир марта келади-я!

Л а т и ф. Ҳаммаси китобдаги гаплар.

Н а с и б а (*бўшашиб кетади. Пауза.*) Ахир китоб нима учун ёзилади?.. (*Ўзига-ўзи гапиреди.*) Бир ярамас одамнинг ярамас бўлишига ота-она ёки айрим кишиларгина сабабчи бўлади! Лекин унинг жабрини бутун жамият тартади... Нима қилсамикин... Индамасам, бугун ўғрини яширса, айтмаса, эртага сотқинни ҳам яшириши мумкин. Мен сенга тегмайман, сен менга тегма, дейдиган одам бўлиб қолса... Энг аблаҳлик шу ўзи. На уришиб бўлади, на жазолаб... Йўқ! Йўқ!

Л а т и ф. Бўлди энди, ухланг. Сиз ҳам чарчадингиз, мен ҳам.

Н а с и б а. Латиф ака, шунча йил бирга яшабмизу бир-биримизни билмабмиз... Нега бунақа бепарвосиз-а?

Л а т и ф. Одамларга озор бергим келмайди, жоним. Мана, кечадан бери хуноб қилаётган бўлсангиз ҳам сизга бир оғиз қаттиқ гапиргим келмаяпти.

Н а с и б а. Емонни ёмон кўриш керак, Лагиф ака. Лоқайднинг на дўсти, на душмани бор. На севилиш бахтини, на севиш лаззатини билади.

Л а т и ф. Қўйсангиз-чи! Мана, мен сизни севаман-ку!.. Бўлди, жон хотин, ухланг.

Н а с и б а. Ухлаёлмайман. Бу гапни шундоқ қолди-ролмаймаман... Санжар қаёққа кетди? Қайтмаяпти-ку!

Л а т и ф. Тўйдирдингиз!

Н а с и б а. Нима?

Л а т и ф. Қўйини энди.

Н а с и б а. Юринг, опамникига бориб, духобани олиб келайлик.

Латиф (*бақириб*). Тинч қўясизми йўқми ахир?

Н а с и б а (*сесканиб, унга тикилиб қолади. Кейин*

секин, лекин қатъий гапиради). Шу аҳволда тинч қўймайман!

Л а т и ф. Бўлди энди. Ҳамма ёқни остин-устин қиламан ҳозир! Нима қил, дейсиз? Боламнинг юзига ўзим қора суртиб берайми? Сизга осон бу! Бола меники! Тинч қўйинг уларни ҳам, мени ҳам!

Н а с и б а. Сиз... сиз ҳам... (Бўшашиб стулга ўтиради. Қаттиқ изтиробда. Ўзини тутолмайди. Йиғлаб юборади.)

Латиф пушаймон, довдираб қолади. Аллақачон уйғонган қизлар жавдираб, қўрқа-писа чиқишади. Аялари олдига келишиб, меҳр ва маъюслик билан унга сурканишади. Насиба уларни қучоқлаб, бошларидан силайди. Кўз ёшини артади, ўзини босиб олиб, Латифга ўгирилади.

Ҳали сиз шунақамисиз-а? Мен шу гўдакларга ўгайлик қиламанми? Нима, ўртамизда талашадиган мерос борми? Сиздан қоладиган тегирмонун заводларга эга чиқмоқчиманми? Эҳ, билмаган эканман сизни! Иккимиз икки даврда яшаётган эканмиз. (Пауза.) Хўп, сизни тинч қўяман. Лекин болаларни тинч қўймайман. Улар давлатники. Уларни сизга ишониб бўлмайди. (Енгилгина йиғиштиришиб чиқиб кетади.)

Қизлар чирқиллашиб унга эргашишади. Латиф саросимада.

УЧИНЧИ ҚҰРИНИШ

Дарахт ва гулларга сероб хиёбон. Олисда дарахтлар тўсиб турган бионинг пештоқида баъзан милиция деган ёзув кўриниб қолади. Кечқурун, ғира-шира пайти. Ишдан қайтган ёки ҳордиқ чиқариб юрган одамлар ўтиб туради. Санжар киради. У иш кийимида. Ниҳоятда хафа. Олисдаги бинога бир нафас тикилиб қолади.

С а н ж а р. Аввал ҳеч нарса ўйламаган эдим. Ҳозир юрагимда зил-замбил юк бор. Бу юк борган сайини оғир-

лашяпти... Аям қидирган эмиш, аммам қидирган эмиш. Иккаласининг ҳам айтадиган гапларини биламан. Уҳ, авваллари машина ҳайдаб кетаётганимда йўл ҳаракатини тартибга солиб турган милиционер кўзимга ўтдек кўринарди. Унга қараб, беихтиёр кулиб, қўл силкиб ўтиб кетардим. Шу кунларда уларга қараёлмай қолдим. Назаримда, улар ҳам аямга қўшилишиб, ўз оёғим билан келишимни кутишаётганга ўхшайди.

Кимнидир истаб, олазарак бўлиб юрган М у н а в в а р уни кўриб қолади.

М у н а в в а р. Санжар! *(Санжар унга бепарво қарайди. Мунаввар скамейка четига ҳорғин ўтиради.)* Уҳ, оналаринг ўлмай ўлсин. Мен учун ўлган экан. Ишхонангга бордим, аллақаяққа кетган, дейишди. Уйлариингда ҳеч ким йўқ, қулф. Касофат сингилларинг ҳам интернатга кетиб қолишди.

С а н ж а р. Нимага?

М у н а в в а р. Нимага бўларди? Насиба аразлаб кетибди. Шу сенинг тўғрингда. Даданг бир нарса дебди шекилли.

Санжар ҳушёр тортгандай унга тикилади. Кейин баттар хафа бўлиб кетади.

Бундоқ фитна хотинни кўрмаган эдим. Кеча духобани ҳам олиб кетган.

С а н ж а р *(тисарилиб)*. Айтдимикин... Шунга қидирган экан-да! Нима бўлса бўлди! *(Бино томон юради.)*

М у н а в в а р. Санжар! Наҳотки ўзингни-ўзинг...

Ҳовлиққан, шошган Қ у р б о н етиб келиб уни ушлаб қолади. Улар четга чиқишади.

Қ у р б о н. Жинни бўлдингми, ўртоқ? Мен сени ҳазиллашяпсан девдим.

С а н ж а р. Ҳазил шунақа бўладими? Ҳазил бўлса

уйингга ярим кечада борармидим? Бугун қанақа юрган
нимни билмадим. Яхшики, авария қилмадим. Қушдай
енгил юрардим... Қўй мени. *(Олдинга интилади.)*

Қ у р б о н *(уни яна тортади)*. Бошқаларни ўйлаяп-
санми? Бола-чақаларини ўйлаяпсанми? Э, яхшиликни
билмаган! Бунақа аталагингни билганимда... Нима,
битта ўзинг сувдан қуруқ чиқмоқчимсан?

С а н ж а р. Битта ўзимни ўйласам, олдинга бориб
ўтирмас эдим. Қани, мард бўлсанг, юр бу ёққа!

М у н а в в а р. Ҳай, кўчада нега тортишяпсизлар-а?

Қ у р б о н. Э, сиз қаёқда юрибсиз? Бугун уйингизга
нкки марта бордим.

М у н а в в а р. Нимага?

Қ у р б о н. Нимага бўларди?

М у н а в в а р. Уни кечасиёқ олиб кетган Насиба.

Қ у р б о н *(Санжарга ўқрайди)*. Латта!

С а н ж а р. Ҳақорат қилма! Юр, бу ёққа!

Қ у р б о н. Тилингиз чиқиб қолибди жуда. Аянгиз
ўргатиб қўйибди шекилли. Ҳе, ўша аянгни...

Санжар унинг оғзинга шапалоқ тортиб юборади. Қурбон оғзини
чангаллаб бир нафас индамай қолади.

М у н а в в а р. Ҳай, нима бўлди? Нима бало бўлди
сенларга?

Қ у р б о н *(Санжарни қайтариб бўлмаслигини тушу-
нади. Фижинади, лекин ўзини тутиб олади, мулойим
тортади)*. Хайр, майли, ўгил бола экансан. Юр, яна
бир маслаҳатлашиб кўрайлик.

С а н ж а р. Нимасини маслаҳатлашамиз?

Қ у р б о н. Жинни бўлма, юр! Яна бир ўйлашиб кў-
райлик, кейин бирга кирармиз.

М у н а в в а р *(уларнинг кетаётганини кўриб)*. Сан-
жар, қаёққа?

С а н ж а р. Ҳозир келаман, ҳозир! *(Қурбон билан
чиқиб кетади.)*

Л а т и ф киради. У хафа. Бошини кўтармай ўтиб кетаверади.

М у н а в в а р. Латифжон!

Л а т и ф (*аста бошини кўтариб*). Ҳа, нима қилиб ўтирибсиз?

М у н а в в а р. Бутун ғалваларинг менинг бошимдаку, яна нима қилиб ўтирибсиз, дейсан-а! Насиба ҳалиги нарсани олиб кетувди. Шундан бери юрагим така-пука бўлиб, мен ҳам кўчадаман. Уйларингда ҳеч ким йўқ.

Л а т и ф. Қизлар келишмабдимиз?

М у н а в в а р. Қизларинг ҳам ўшани дейди. Уҳ, оёқларим зирқираб кетяпти. Интернатга бордим. Юринглар десам, аям бормаса, бормаимиз, дейишади-я! Тоза йўлдан урибди-да! Бўлмаса, ҳеч жаҳонда болалар, ўз отасидан кечишиб, ўгай онани дейдими!

Л а т и ф. Кўз очиб кўрган оналари-да!

М у н а в в а р. Ўгай она она бўлармиди? Болаларингга мен қарамайманми? Ҳамиша бир оёғим сенларникида. Бу кўзингга кўринмайди.

Л а т и ф (*хушламай орқасини ўгиради. Ўзича*). Диллим ўлгудай қоронғи. Бошимни кўтаролмайман. Насиба тўғри қиляптимикин?

М у н а в в а р. Ҳай, нега индамайсан-а! Бу хотининг сени ҳам меров қилиб қўйди.

Л а т и ф. Опа, қўйсангиз-чи, кўчада ҳам шу гап, уйда ҳам шу гап! Жонимга тегди.

М у н а в в а р. Гапим жонингга теккан бўлса, энди ўзим ҳам кўнглингга уриб қолсам ажаб эмас. Хотинсиз қоламан, деб юрагинг чиқиб кетаётганга ўхшайди.

Л а т и ф. Уҳ. (*Жаҳл билан чиқиб кетмоқчи бўлади.*)

М у н а в в а р. Ҳой, шошмай тур! Санжар келсин. Ола кет.

Л а т и ф. Санжар? Қани?

М у н а в в а р. Шу ерда. Ҳозир анови Қурбон бошлаб кетди.

Л а т и ф. Қаёққа бошлаб кетди?

М у н а в в а р. Қаёқдан билай? Қуним кўчада ўтди.
Поччанг ишдан борган бўлса нима қилаётганикин?
Шўринг қурғур тагин ҳам мўмин-қобил.

Л а т и ф (*кесатиб*). Меров қилиб олгансиз-да, опа!

М у н а в в а р. Вой, нега унақа дейсан? Ўзи шунақа,
бўлгани шунақа!

Уроғлиқ нарса кўтариб Н а с и б а киради. Буларни кўриб тўхтади,
Орага бир нафас жимлик чўкади. Латиф кўзларини пириллатиб
ерга қарайди.

Н а с и б а. Афсус, ҳеч кимга тушунтиролмадим. (*Ла-
тифга.*) Опаму қандай тушунса, шундай ҳаракат қил-
япти. Лекин сиз... Сизнинг тушунгингиз келмаяпти. Ни-
ма қилай, бошқа иложим йўқ. Ҳозир хафа бўлса ҳам
биноқ кун Санжарнинг ўзи тушуниб олади. (*Бино то-
мон юради.*)

М у н а в в а р (*ғазаб билан унинг йўлини тўсади*).
Қандай ярама хотинсиз-а! Бу кўрсатган кунларингизга
яраша тортарсиз ҳали!

Н а с и б а. Яхши кунлар учун шунақа кунларни кўр-
сатяпман сизга.

Л а т и ф (*қаттиқ*). Опа, қочинг йўлдан, тўсманг!

М у н а в в а р. Бари бир йўл бермайман. Санжар ни-
ма бўлади кейин? Ўзи ҳам шу ерда, ҳозир келади.

Н а с и б а (*юзи ёришиб*). Санжар шу ердамиди? Эр-
талабдан бери қидирмаган жойим қолмади.

Орқа томондан бирдан ғала-ғовур овозлар эшитилади. «Қим! Қа-
ни!»—деган хитоблар орасидан чуриллаган ҳуштак қулоққа чалч-
нади. Бир к и ш и бино томонга югуради.

К и ш и (*ўтиб кетаётди*). Ешгина йигит-а! Пичоқлаб
кетишибди.

Насиба билан Мунаввар безовта.

М у н а в в а р. Вой, Санжар нега келмайди? Сан-
жар! (*Кетади.*)

Ичкаридан кимнингдир телефонда «Тез ёрдам» машинасини чақираётгани эшитилади. Насиба ҳайрон, безовта.

М у н а в в а р киради.

М у н а в в а р. Войдод! Санжарни қора қонига белаб кетишибди!

Н а с и б а, Л а т и ф (*бараварига*). А? Санжар?

М у н а в в а р. Войдод! Энди нима қиламан! Дод дастингдан, Насиба!

Ҳ а м м а л а р и югуриб кетадилар.

П а р д а.

ИККИНЧИ ПАРДА

ТҮРТИНЧИ КҮРИНИШ

Бир томондан уй деразалари кўришиб турган ҳовли. Деразалар лагг очиқ. Деворда сурат осиқлик. Олисдан кўришиб турибди. **М а м л а к а т** пианино чалмоқда.

М а м л а к а т (*ашула айтади*).

Дарди йўқ бедард кишилар дард қадрин на билур,
Дунёда номард одам кўп, мард қадрин на билур.
Заъфарон бўлди чиройим, бевафо ёр дастидан,
Билмаганлар бу чирою дард қадрин на билур?

Тўхтаб ҳовлига тушади. Паришонлик билан уй эшигининг очиқ қанотига суянади.

Гунча очилиши сирдир одатда,
Лекин аямайди хуш бўйин, ҳуснин.
Билмайман, қайси кун, қайси соатда
Қалбимга жон бўлиб ўрнашган исминг.
Билмайман, яхшиси, сўрама ҳеч вақт,
Билмайман, қайси кун, қайси соатда —
Менга илашган бу уқубатли бахт.
Билмайман, қайси кун, қайси соатда,
Гўё у туғилиб биринчи марта
Эшитган сўзимдек олис, қадрдон,
Кўзимга гоҳи нур, гоҳ бўлиб парда,
Гоҳ олға етаклаб, гоҳ қўяр йўлдан,
Билмайман, яхшиси, сўрама ҳеч вақт...

Ишдан қайтган Соҳиба киради. У ёшига қараганда номуносиброқ кийинган. Серпардоз. Қулоқларида зирак. Мамлакат ўз хаёли билан банд. Уни пайқамагандек Соҳиба қизига тикилади.

Соҳиба. Сенга нима бўлди? Нега шу кунларда паришон юрибсан?

Мамлакат *(ойисига узоқ тикилиб)*. Шу зиракларни тақмасангиз нима қилади?.. Пенсияга чиқариб қўйишса ҳамки, ишдан қолмайсиз.

Соҳиба. Нималар деясан, Мамлакат? *(қизига бир нафас қараб қолади. Бир нарса тушунгандай истеҳзо билан жилмайиб қўяди.)* Сенга бошимдан ўтган бир воқеани айтиб берай.

Мамлакат. Сиздан тарих сўраяпманми? Қаригандан кейин сал сипо бўлиш керак-да!

Соҳиба. Сен аввал эшит. Мен кайфиятнингдан алланарсаларни сезиб турибман. Балки бу тарихни эшитиш сенга фойда қилар.

Мамлакат тажанг, индамайди. Аввалига бепарво, кейин бора-бора онасининг сўзларига ҳаяжон билан қулоқ солади.

Сендай пайтларимда бир йигитни севардим. Лекин менинг санъатга ишқибозлигим унга ёқмасди. У бошқага уйланди. Бола-чақали бўлди. Мен бўлсам уни сира унутолмадим. Бутун бахтим ўша билан кетгандай эди... Бирдан йўлимда яна у пайдо бўлди. Афсус-надомат қила бошлади. Биласанми, ана ўшанда мен уни ёмон кўриб қолдим.

Мамлакат *(ҳайрон)*. Нимага?

Соҳиба. Агар у ростдан хато қилган бўлса-ю, хатосини дилига тугиб, индамай кетаверганида, мен ҳам уни дилимнинг бир чеккасида сақлаб юрардим. Ёки ҳамма нарсадан, ишидан, обрўсидан кечиб, сен билан яшайман, деганида ҳам мен уни севардим... Нимага дейсан-а? Нимага бўларди! Йигитлигига, умрининг энг ширин, беғубор дамларига номуносиб кўриб, уйли, бола-

ли бўлгандан кейин ишқ изҳор қилса, нимага муносиб кўргани бўлади? Уйнашликка. Уйнашликка муносиб кўрган одамни яхши кўриб бўладими? Яхши кўрса ўйнашликка муносиб кўрадим! Ёмон кўриш эмас, ундан нафратландим. Ундан кейин, дадангга турмушга чиқдим. Ростини айтсам, жуда яхши кўрмасдан тегдим. У жуда самимий эди. Унинг ростгўй, меҳрибонлиги мени ром қилганди. Даданг бутунлай бошқа олам эди. Ойлаб гастролда юриб қайтсам ҳам қовоғини солмасди. Ҳамма вақт меҳрибон эди. То урушга кетгунича ана шундай яшадик. Мана, сен ҳам консерваторияда ўқиясан. Санъаткор бўласан. Ростини айт, қизим, Санжар билан ораларингда бирон гап ўтдим?

М а м л а к а т. Ҳеч гап ўтгани йўқ.

С о ҳ и б а. Нега бирдан зиракларим, ишга боришим сенга ёқмай қолди? Мени, сени севмаслиги мумкин. Лекин санъатни севмайман, деган одам бекор айтади. Ишонма унга.

М а м л а к а т. Ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. Ўзим айтдим. Уяламан мен!

С о ҳ и б а. Нима? Нимадан уяласан? Биласанми, ўттиз йил мобайнида одамларга хурсандчилик, кулги, табассум улашдим. Ўттиз йил мана шу зиракларимни селкиллашиб саҳнада ўйинга тушдим. Мана шу зираклар, пардоз анжомлари солинган чамадонимни кўтариб, ўттиз йил қишлоқма-қишлоқ, колхозма-колхоз кездим. Ҳатто дадангдан қора хат келиб, кўнглим фарёд чекиб турганида ҳам одамларга кулиб қарадим, хурсанд қилдим. Ана ўшанда ҳам бу зиракларни қўйганим йўқ қулоғимдан. Эҳ, сен нимани ҳам тушунардинг ҳали? Санъаткор учун қаришдан кўра даҳшатлироқ нарса йўқ. Маҳорати авжи балоғатга етганда шу қарилик уни саҳнадан суриб чиқаради. Шунинг учун у ёшликнинг этагига қўлидан келганича осилади. Саҳнадан, севимли саҳна-наседан тушмасликка ҳаракат қилади. Бунинг нимаси айб?

М а м л а к а т. Ая, мен сизни хафа қилмоқчи эмас эдим.

С о ҳ и б а. Бошқалар ўн саккиз ёшга фақат бир марта киради. Санъаткор эса бу ёшни юз марталаб бошидан ўтказади. Шунинг учун ҳам бирданига ундан айрилиш оғир. Қалбимдаги ҳароратни, чўғни ёшларга берсам, ўргатсам, бунинг нимаси сенга ёқмади, қизим? Улимимни кутиб уйда ўтирайми?

М а м л а к а т. Ая!

С о ҳ и б а. Қарсақлардан кўзим яшнаб саломга энгашганимда, зирақларим юзимга тегиб турар эди... Улар менга азиз... Санжарга ёқмаган бўлса...

М а м л а к а т. Санжаргамас, ая!

С о ҳ и б а. Бўлмаса кимга? Аясигами?

Эшик тақиллайди.

С о ҳ и б а. Ким? Қираверинг!

Эшик очилиб, Н а с и б а киради. Булар ҳайрон.

Н а с и б а. Салом. Сўраб-сўраб топиб келдим охири.

С о ҳ и б а (*хушламай*). Келинг.

Н а с и б а (*ўнғайсиз аҳволда, атрофга кўз ташлайди*). Ҳовлиларинг яхши экан.

С о ҳ и б а. Яхшими-ёмонми, бу қандай ниятда келганингизга боғлиқ. Яхшилик истасангиз, яхшиликни, ёмонлик қидирсангиз, ёмонликни кўрасиз.

М а м л а к а т. Ая, нималар деяпсиз! (*Хижолатда довдираб.*) Насиба опа. (*Стул кўрсатади.*) Утиринг.

Н а с и б а (*Соҳибанинг ранжиганини сезиб индамайди. Кўзи деразадан уйдаги суратга тушади*). Мамлакатнинг дадаси бўлса керак?

С о ҳ и б а. Ҳа.

Н а с и б а. Жуда ўхшайди. Бу уруш не-не одамларни ютмади. Менинг эрим ҳам урушда ўлган...

Соҳиба унга ачиниб қарайди. Насиба стулга ўтирар экан, сумкаси-дан сурат чиқариб кўрсатади.

Мана сурати...

Соҳиба қўлига олади, Мамлакат интилади.

Соҳиба. Бирам келишган йигит.

Насиба. Ақлли эди жуда... Интернатда бирга ўсганмиз. Ҳеч кими йўқ. Уйи ҳам, боласи ҳам... Хотини ҳам... Ёлғизликка чидолмадим. Ёлғизлик одамни сўриб қўяди. Кўзингдаги ўтни сўндиради. Юрагингдаги бутун ғайрат, иштиёқни секин-секин жимжитлик қаърига тортаверади. Бора-бора одамлардан олислаб кетасан. Дунёни сел олса, тўпигингга чиқмайдиган бўлиб қолади... Хуллас, тирик мурда деяверинг... Одамзод учун бундан ортиқ даҳшат борми? Тирик туриб ўликлар қаторида яшаш... *(Пауза.)* Сиз, мана, унинг суратини уй тўрига осиб қўйибсиз. Мен шуни ҳам қилолмайман. Менинг оиламга сиғмайди у. О, биз аёлларнинг бағримиз шунча кенги, ҳар қандай ҳис-туйғу сиғаверади...

Соҳиба. Нимасини айтасиз...

Ҳамма бир оз жим қолади. Насиба ҳушига келгандай ўрнидан туради.

Насиба *(Мамлакатга)*. Мен сенга келувдим. Санжар айтиб юборган эди.

Мамлакат. Санжар?

Насиба. Хабаринг йўқдир ҳали? У касалхонада.

Мамлакат. Нима? Қасалхонада? Нега?

Насиба. Бир оз тоби йўқ.

Мамлакат. Нима? Йўқ... Бир нимани яширипсиз... Мен ҳозир. *(Отланади.)*

Насиба. Мамлакат, бугун кеч бўлди. Эртага бор. Эртарақ келишга вақтим бўлмади.

Мамлакат қулоқ солмай чиқади.

Мамлакат! *(Орқасидан кетади.)*

Соҳиба. Исонинг ўчини Мусодан олиб, у бечорани хафа қилиб қўйдимми-я? То гаплашмагунингча ки-

шининг нималигини билмайсан. Шўрлик. Анча дарди бор экан.

Эшикдан секин сирғалиб Қурбон киради.

Ҳа, келишинг жуда бошқача? Худди бировдан қочгандай. Нима бўлди?

Қурбон. Дард бўлди! Бало бўлди! Нима бўларди, бўлганича бўлди!

Мамлакат қайтиб киради. Қурбонни кўриб ранги оқаради.

Соҳиба. Ўзингни бос! Аниқроқ гапир!

Қурбон (*Мамлакатга*). Сени деб бўлди, билдингми? Агар сен ўша ҳезалакка илакишиб юрмаганингда, мен бунчалик ишонмас эдим унга.

Соҳиба. Кимга, нимага? Сал очикроқ гапирсанг-чи!

Қурбон. Кекирдагини узиб олганимда, ундан кейини қаёққа олиб боришса ҳам майли эди! Қўрқоқ! Латта! Шунақа қўрқоқлик қилиб қамалмагандан мардлик қилиб қамалган яхши. (*Кўчадан шарпа сезгандай қўрқиб тисарилади. Қулоқ солиб яна тўхтади.*)

Соҳиба. Бир фалокат бошлаганга ўхшайсан. Юрагим ёрилай деяпти. Очиғини айт.

Мамлакат. Санжарни пичоқлаб қўйиб, қочиб юрибди.

Соҳиба. Нима?! (*Қаттиқ.*) А?! Вой шўрим! Нима қилиб қўйдинг?!

Қурбон (*Мамлакатга*). Қаёқдан эшитдинг? Қиришияптими мени?

Мамлакат юзини тескари ўгиради.

Ҳа, энди керакмасман сизларга ҳам. Биламан. Аттанг, ўлдирсам, аламдан чиқар эдим.

Соҳиба. Очиқроғини айт, жон ука! Нима, Мамлакат ҳақида бирон нарсга дедими у сенга?

М а м л а к а т. Қаёқдаги гапларни гапирасиз-а, ая! Уғирлик қилмагин, дегани учун пичоқлабди.

С о ҳ и б а. Уғирлик?

Қ у р б о н. Ким ўғри? Қимнинг нимасини ўғирлабман мен?

С о ҳ и б а (*Қурбоннинг елкасидан ушлаб силтайди*). Жон ука, тўғрисини айт менга! Нима қилиб қўйдинг?

Қ у р б о н. Ана, қизингиз эшитибди-ку! Нега айтиб бермади?

С о ҳ и б а (*иккалаларига жаланглаб*). Тайинлироқ гапиринглар! Мамлакат, сен айт! Нима, қанақа ўғирлик?

М а м л а к а т. Ўзи айтсин.

С о ҳ и б а (*ялиниб*). Жон ука, айта қол! (*Йиғлайди*.) Тўғрисини айт менга!

Қ у р б о н (*юмшаб*). Хўжайин озроқ молни бир жойга элтиб ташлагин, деган эди. Санжар машинасини гаражга қўйиб, уйига менинг машинамда келаётган эди. Йўлда бир одам машинани тўхтатиб, озроқ кўчим бор, қарашворинглар, деб қолди. Уч-тўрт сўм чойчақа ишлаб олсам ола қолай, деб ҳалиги нарсани Санжарларникига ташлаб кетсам, қайтиб келгунимча тўс-тўполон!.. Нима, мен ўғирлик қилиб, бировнинг томини тешибманми?

С о ҳ и б а. Хўжайиннинг шунақа ишларни буюриб турадими сенга?

Қ у р б о н. Ҳа, унча-мунча.

С о ҳ и б а. Вой шўрим...

Қ у р б о н. Нима шўрингиз? Айтганман. Бирон чувичиқмайдими, деб айтганман. Хавотир олма, деган. Билсам, унча-мунча шунақа нарсалар базага ҳисоб-китобсиз ҳам келиб турар экан. Менга нима, мен ўғирлабманми?

С о ҳ и б а. Сенга ҳам бирон нарса беришармиди?

Қ у р б о н. Ҳа, баъзан чойчақа деб...

С о ҳ и б а (*бошини чангаллаб ўтириб қолади*). Шўринам қурсин! Шунақа ишлар қилиб юармидинг-а!

Қурбон. Ҳей, ойлик билан яшаш осон деб ўйлай-
сизми?

Соҳиба (*ғазаб билан*). Сен шунақамисан ҳали?
Ҳамма ойлик билан яшамай нима қиляпти! Мен аёл бо-
шим билан поччангсиз, шунча йилдан бери ойликка
яшаб ўлганим йўқ-ку!

Қурбон. Ҳей, мен йигит кишиман-а!

Соҳиба. Уят! Номус! Йигит бўлганинг учун ҳам
минг чандон уят! Билагингда кучинг бўла туриб, ҳаром
еб юрган бўлсанг-а!

Қурбон. Ҳей, ўзингизга ҳам қанақа нарсалар
олиб келиб бердим. Эсингиздан чиқиб кетдим?

Соҳиба. Пулимга олиб келиб бердинг-ку!

Қурбон. Магазинда йўқ нарсаларми ўшалар?
Ҳаммага ҳам бераверишмайди. Хўжайиннинг гапини
икки қилмаганим учун берган. Тушундингизми энди?

Соҳиба. Нимага айтмовдинг менга ўшанда?

Қурбон. Ўғил боламан, опа! Бировнинг сирини
Санжарга ўхшаган шалтоқлар оқизиб юради.

Мамлакат (*унга йўқрайиб қарайди*). Ўғил бола-
ликни тушунмас экансиз!

Қурбон. Нима?.. Сени қара-ю, гап қайтарма мен-
га! (*Кўчада шарпа сезгандек чўчиб уйга юради. Яна
тўхтади.*)

Соҳиба (*бир нарсани тушунгандай*). Кечадан бе-
ри шу атрофда бир одам ўралашиб юрган эди. Мен ҳеч
нарса ўйламаган эдим. Шўргинам қурисин! Энди нима
қиламан? Нималар қилиб қўйдинг сен? Нега мен бил-
май қолдим?! Нега айтмадинг? Нега бошида пайқаман-
дим?!

Эшик тақиллайди. Қурбон шошиб уйга беркинади. Дарвозадан
милиционер киради.

Милиционер. Кечирасизлар. Биз қидириб юрган
одам шу ерда экан.

Орага бир лаҳза жимлик тушади. Мамлакат аясига тикилади. Соҳиба аста бошини кўтариб, милиционерга қарайди. Пауза.

Соҳиба. Ҳа. Шу ерда, уйда.

Милиционер уй томонга юради. Опаснинг жавобини эшитган Қурбон ўзи чиқади. Соҳибага ўқрайиб қарайди. У бошини эгади. Мамлакат юзини четга буради. Милиционер Қурбонни олиб чиқиб кетади.

Бир лаҳза жимлик.

Соҳиба (*ийғлаб*). Нималар қилиб қўйдинг? Нега олдинроқ билмадим? Олдини олмасмидим? Энди нима қиламан?.. Қаритдинг мени! Шу бугун қаридим мен! Одамларга қайси юз билан қарайман! Энди мана бу зиракларни қандоқ тақиб юраман? (*Зиракларни қулоғидан олиб ташлайди.*)

Мамлакат аясини кучоқлаб юпатмоқчи бўлади. Соҳиба йиғидан тўхтамайди.

БЕШИНЧИ КЎРИНИШ

Қасалхона ҳовлиси. Катта қайрағоч соясига скамейка қўйилган.

Насиба, Раъно, Доно кирадилар.

Насиба. Раъно, сен каттасан, тушунишинг керак. Ҳозир акангларни кўриб, кейин уйга боринглар.

Раъно. Бирга кетамиз.

Доно. Энди аммамни уйга киритмаймиз.

Насиба. Нима?.. Агар аммангларни хафа қилсанглар, мен уйга сира бормайман. Амманг сизларни жуда ҳам яхши кўради.

Доно. Нега сизни хафа қиладилар бўлмаса?

Насиба. Меними? Мен аммангдан сира ҳам хафа бўлганим йўқ.

Қизлар унга ҳайрон қарашади.

У кекса хотин. Тушунмайди. У ҳам сизларни, ҳам Сан-жар акангларни яхши кўрганлигидан шунақа югуриб юрибди. Тушундингларми?.. Энди уйга борасизлар. Да-данглар ёлғиз, бир ўзи қийналиб қолади. Ундан хабар олиб келинглар.

Р а ъ н о (ерга қараб). Хабар олганман.

Н а с и б а. Қачон?

Р а ъ н о. Кеча. Бугун эрталаб, дадам, аянгларни олиб келинглар, деди.

Д о н о. Жон ая, кетайлик уйга.

Н а с и б а (бир оз жим қолади). Шу ерда кутиб ту-ринглар. Турғунга жавоб берса, интернатга ола кетасиз-лар. Хўпми?

Қ и з л а р. Хўп.

Д о н о. Уйга кетмайсизми, ая! Кета қолайлик. (Раъ-нога қараб олиб.) Ая, Раъно-чи, ёлғон айтди.

Н а с и б а. Нимани?

Д о н о. Уйга бир марта бордик, холос. Кеча дадам-нинг ўзлари келган эдилар, менинг келганимни аянгга айтманглар, уйга олиб боринглар, дедилар.

Н а с и б а. Раънога юмшоққина қараб қўяди. Р а ъ н о. ерга боқадди.

Н а с и б а. Шу ерда бир зум кутиб тулинглар, хўп-ми? (Кетади.)

Доно, ажаб қилдимми, дегандай Раънога қарайди. М у н а в в а р билан Л а т и ф киради.

М у н а в в а р. Қизларинг ҳам шу ерда экан.

Қ и з л а р уларнинг олдига чопиб боришади.

Р а ъ н о. Аям ҳам шу ерда.

Л а т и ф. Қани?

Р а ъ н о. Акамнинг олдига кириб кетдилар.

Д о н о. Турғунни ола кетасизлар, дедилар-ку!

М у н а в в а р. Турғунинг ким?

Раъно. Турникдан йиқилиб тушган бола.

Латиф. Кўп бўлдими келганларингга?

Раъно. Анча бўлиб қолди.

Латиф. Боринглар, хабар олинглар. Дадам билан аммам келишди, денглар. Чиқишсин бу ёққа.

Қизлар кетадилар. Мунаввар скамейкага ўтиради.

Мунаввар. Қизларинг ҳам расво, ўлгудай тасқара бўлишяпти. Ўлмай туриб ўрнига тайёрлаб қўйди.

Латиф (бетоқат). Уҳ...

Мунаввар. Аввалги хотининг билимдонгина эди ҳайтовур...

Латиф. Ўлгандан кейин яхши бўлди, мана.

Мунаввар. Жиянингга тўй қилганимда бир жўра атлас олиб борган. Эсингдами? Кўрпа қилганман. Ҳали-ҳали бор ўша.

Латиф (ўзига ўзи). Берган худога ёқибди.

Мунаввар. Тўй-маъракага юришни билар эди у. Бунинг ўлгудай билимсиз чиқди...

Латиф. Опа, қўйсангиз-чи шу гапларни!

Мунаввар. Ҳа, қулоғингга ёқмаяптими?

Латиф. (тажанг). Менга қаранг, сиз бировнинг тўйига қўй етаклаб борсангиз, у сизникига эчки олиб келса...

Мунаввар. Ҳай-ҳай, нега энди эчки олиб келар экан?

Латиф. Сиз атлас олиб борсангиз, у шоҳи қилиб келса...

Мунаввар. Ия, атласга шоҳи қайтарадимиз? Ортиғи билан қайтариши керак, билдингми?

Латиф. Ҳа. Шундай бўлгандан кейин, бекорга бериб қўймаганингиздан кейин, ортиқ-камини суриштириб, бир қарич латтани эсингиздан чиқара олмаганингиздан кейин, нима қиласиз, шунақа нарсаларни кўтариб юриб? Топиб бер, деб эрингизни қанча қийнайсиз, борган жо-

йингиз кўнглингизни ололмаса, яна бир ташвиш... Нима кераги бор шунақа олди-бердиннинг?

М у н а в в а р (*Ўзига ўзи*). Вой шўрим, укамни ҳам худо уриб қўйган экан-ку! (*Латифга*.) Ҳой, тирикчиликнинг зийнاتини биласанми? Берган эшикка қарайди, бермаган тешикка. Сиздан угина, биздан бугина.

Л а т и ф. Тирикчиликнинг зийнати майда гапларсиз бўлса, қандай яхши. Биламан, Насиба бир жойга қўй ҳам, атлас ҳам олиб бормади. Топганини: гулми, қўғирчоқми, тортми, ишқилиб, топганини олиб боради. Лекин кейин сизга ўхшаб гапириб юрмади, эсидан чиқиб кетади. Ўзи ҳам одамлардан умид қилмайди.

М у н а в в а р. Ўзининг олиб борган нарсаси ҳалиги-ю, тагин умид қилиши ҳам борми?

Л а т и ф. Шу гапларни қўйинг, опа. Жонимга тегди.

Бир нафас жим қоладилар.

М у н а в в а р. Ҳай, тагин жиянингни уйлантирганимда ҳам гул кўтариб бориб, поччангнинг олдида уятга ўлдирманглар мени! Бундоқ, укамникидан мана бу келибди, деб мақтаниб кўрсатишга арзигулик бўлсин. Қўй олиб бор, духоба кўрпа қилиб бор, ҳа, ёнига яна бирон-тасини ўзим қўшиб кўрсатарман обрўйинг учун.

Латиф индамайди. Жимлик.

Яхши иш бўлмади-да, Латифжон! Нечта одамнинг ёстиғи қуриди. Еса Насибанинг чўнтагидан емаётган эди. Суд бўлармиш, дейишади?

Л а т и ф. Ҳа, бўлса керак.

М у н а в в а р. Ишқилиб, қарғишлар Насибанинг ўз бошига урсин-да.

Л а т и ф (*бетоқат*). Қўйсангиз-чи шунақа гапларни, опа!

М у н а в в а р. Ҳали боладан хотин афзал, дегин?

Л а т и ф. Йўқ, қўйсангиз-чи энди. (*Туриб нари кетади.*)

Бир даста гул кўтариб М а м л а к а т киради. У Мунаввар билан
Латифни кўриб, ўзини дарахт панасига олади.

М у н а в в а р. Намунча ҳаяллаб кетишди-я?

Ичкардан қўли, кўкраги аралаш бинт билан боғланган С а н ж а р
чиқади.

(Уни қучоқлаб кўз ёши билан кўришади).

Тузукмисан? Худога шукур, рангинг анча яхши бў-
либ қолибди.

Л а т и ф *(ўғлининг пешонасидан ўпиб)*. Яхшимисан,
ўғлим?

М у н а в в а р. Етимларга худонинг раҳми келсин.
Ёмонлиги ўз бошига кўринсин.

С а н ж а р. Кимни қарғаяпсиз, амма?

М у н а в в а р. Угай деб бекорга айтадиларми?

С а н ж а р. Амма, жонимга тегди шу гапларингиз!

М у н а в в а р. Ҳой, ёмонлик қилса ҳамки, ўшани дей-
санлар-а! Нима бало, тил-жағларингни боғлаб олганми?

С а н ж а р. Ҳа, боғлаб олган! Покиза кўнгли билан,
баъзан ўта қаттиқ қаҳри, баъзида жуда юмшоқ меҳри
билан боғлаб олган.

М у н а в в а р. Шунақами? Бўпти, ўшанга бердим
санларни! Ҳолинглар нима кечаркин... Бир кун келадик
(кўкрагига уриб), ёмон жигар асқатади яна. *(Ийғлай-
ди.)*

Л а т и ф *(ўзига ўзи)*. Тушунса, аяса, бу рашк деган
ифлос ўргимчак уясига ўралашиб қолган бўлмаса, жи-
гардан яхши нарса борми?

М у н а в в а р. Хайр, яхши қолинглар! *(Аразлаб чиқиб
кета туриб, Мамлакатга кўзи тушади. Бир нафас тарад-
дудда қолади, кейин жаҳл билан орқасига қайтади. Ска-
мейкага, Санжар ёнига ўтириб олади.)*

Ҳамма ҳайрон.

Кетмайман.

Ичкаридан Насиба, Раъно, Доно чиқадилар. Латиф ўрнидаш туради. Насиба Мунаввар билан кўришади.

С а н ж а р. Турғунга жавоб беришмадимиз?

Н а с и б а. Яна бир-икки кун турсин, дейишяпти.

С а н ж а р. Биз у билан жуда иноқ бўлиб кетдик, шахматга ишқибоз экан.

Беморлардан бирининг бақирган овози, ҳамширанинг мулойим жавоби эшитилади.

О в о з. Сенларга кўрсатиб қўяман ҳали! Бурниларинг кўтарилиб кетибди!

Ҳ а м ш и р а. Бемор, ичкари киринг.

О в о з. Сенлар ҳукуматнинг пулини бекорга еб ётибсанлар!

С а н ж а р (*газаб билан*). Ўзи қачон меҳнат қилиб еган экан? Умрида бир жойда ишламаган одам. Яна ҳам суриб чиқаришмай даволашяпти. Доим норози, доим жанжал қилгани қилган.

М у н а в в а р. Ишинг бўлмасин сенинг! Нима қиласан ўзингга душман орттириб? Бир марта аралашиб-ку, мана, таъзирингни единг.

С а н ж а р. Таъзимни еганим шу бўлдик, кўзим очилди, тушуниб олдим.

М у н а в в а р. Ҳа, жуда тушунибсанлар, кўриб турибман.

Н а с и б а. Бўлмаса, мен кетдим, Сапжар. Сизлар бир оз гаплашиб ўтиринглар.

Латиф ялинчоқ назар билан унга қарайди, қизлар икки қўлидан маҳкам ушлашади.

Қ и з л а р. Уйга кетамиз, ая!

С а н ж а р. Ая, ҳеч қачон гапингизни икки қилмадим. Энди менинг гапимни ҳам қайтарманг. Бўлмаса мен ҳам уйга бормайман!.. Дада!

Л а т и ф (*шошиб*). Ҳа, ҳа, уйга кетамиз, ўғлим, уйга кетамиз.

С а н ж а р (*Насибага*). Сизнинг тўғри жон куйдирганингизни мен, мана, болаларингиз тушунди. Шунинг ўзи ҳаммага ҳам етарли. Менимча, дадам ҳам қаттиқ пушаймон.

Латиф иқрор бўлгандай бош эгади.

Қурбонга ўхшаб қолсам, дадамга ҳам осон бўлмас эди. Шунчалик қаттиқ турмаганингизда, балки ўхшаб ҳам қолардим. Ҳозир уйга кетинглар, бўлмаса мен ҳам бормайман.

Қизлар дадаси билан аяларининг қўлларидан ушлаб тортқилашадди. Мунаввар ўрнидан қимирламайди.

С а н ж а р. Амма, боринг сиз ҳам улар билан.
М у н а в в а р. Мен кетмайман.
Қ и з л а р. Амма, юрмайсизми? Юринг.
М у н а в в а р. Ҳеч қаёққа кетмайман.

Ҳамма ҳайрон.

Л а т и ф. Санжар кириб кетади ҳозир, опа!
М у н а в в а р. Кетаверсин, мен қимирламайман.

Қизлар Насибани кўчага тортқилашади. У яшириниб турган М а м л а к а т н и кўриб қолади. Қулимсираб орқасига қайтади.

Н а с и б а. Опа, юринг кетамиз.
М у н а в в а р. Мен кетмайман.
С а н ж а р. Бўлмаса мен кетдим.
Н а с и б а. Йўқ, йўқ, шошма, Санжар! (*Мамлакатнинг ёнига бориб, қўлидан тортқилаб олиб кетади.*)

Санжар билан Мамлакат бир нафас бир-бирларига қараб қоладилар. Мунаввар жаҳли чиқиб, ўрнидан туриб кетади.

С а н ж а р. Аянгиз тузукми?

М а м л а к а т. Ҳа, иситмалари тушди.

Улар аста юришиб нари кетишади.

Н а с и б а (*уларнинг орқасидан кулиб қараб қолади*). Бунақа муҳаббат инсонга бир марта келади. Уни ҳам бошидан асраш-авэйлаш керак.

Қ и з л а р Н а с и б а н и, Л а т и ф н и т о р т қ и л а б о л и б ч и қ и б к е т а д и л а р. Икки ёққа қараганича ўртада М у н а в в а р қолади.

М у н а в в а р. Тавба. Замона охир бўлдимми ё энди бошланяптими! Ўгай онани ростдан ҳам шунча яхши кўришармикин?

Кўчадан Д о н о н и н г чақиргани эшитилади.

Д о н о. Амма, юринг.

П а р д а.

1966 йил

КУЗЛАР

ТУРТ КҰРИНИШЛИ ДРАМА

БИРИНЧИ КҰРИНИШ

Куз. Шинамгина ҳовли. Бир томонда баланд айвондан уй деразалари кўришиб турибди. Уйдан дам-бадам кулги, музика садолари эшитилади. Нимадандир дарғазаб Еқуб уйдан шиддат билан чиқади-да, айвонда туриб папирос тутатади. Кетма-кет Масъуда чиқади.

Масъуда. Кўриб турибсиз-ку, маст. Нима деётганини ўзи билмайди.

Еқуб. Бўлди, ёнини олманг! Ҳушёрлигида ҳам бундан яхши гап чиққан эмас. (*Ғазаби қайнаб.*) Душман ҳам шу ишни қилмайди, билдингизми? Нима қилиб бўлса ҳам обрўйимни тўкиш пайида. Дастурхоним устида ўтириб... Беандиша!

Масъуда. Қўйинг-э! Оч қолиб келибдими сизникига?

Еқуб. Ундай деётганим йўқ.

Масъуда. Ҳамма яхши кўради. Битта сизга ёқмайди, холос. Менинг акам бўлгани учун ёмон кўрасиз.

Еқуб. Масъуда!.. Тинчлик борми бу уйда менга? Шу кунни ҳам татитмайсизларми?

Масъуда. Чақириб, ҳайдаб юборайми? Шунда кўнглингиз тинчийдими? Нима ғарази бўлиши мумкин сизга?

Еқуб. Ахир тушунинг, Масъуда. (*Аста.*) Ўктамнинг гапига кириб шундай қиляпти. Нега Ўктам билан ўзини тенглаштиради? Ахир шу уйдаги хурсандчиликдан синг-

лисининг баҳраманд бўлишини ўйламайдими? Менинг пулим кўлайса, кимнинг қўлига келиб тушади?.. Ақалли шуни ўйласа-чи. Озмунча яхшилик қилдимми! Коллективнинг эркаси қилиб қўйибман. Институтга бориб ўтказсин тажрибасини энди! Қасалхона катта холасининг уйими унга. У киши ит ўлдиришини қўймайди, мен сотиб олиб беришни.

М а с ь у д а. Ишни юришмаса ҳам таъна қиласизми? Чўнтагини издан олиб бермаётгандирсиз ахир?

Ё қ у б. Таъна қилаётганим йўқ. Яхшиликни билмагани учун гапиряпман. Бошқа одам бўлса, удалай олмаяпсиз, қўя қолинг энди, дердим... Ўктам-ку, кимлигини кўрсатди. Қаранг, ҳамма келди, битта ўша йўқ.

М а с ь у д а. Келишади. Лайлихон телефон қилди.

Ё қ у б. Хурсандчилигимни кўрарга кўзи йўқ. Афсуски, ноғорасига акангиздан бошқани ўйнатолмаяпти.

М а с ь у д а. Қўйсангиз-чи! Ўктам ака ундай одам эмас.

Ё қ у б. Акангизга қора юқтирмаслик учун Ўктамни ҳам оқлаяпсизми энди?

М а с ь у д а. Қобилиятсиз, талантсиз одамгина бировни кўролмайди. Ўктам ака машҳур врач-ку! Қасалхонангизнинг обрўси! Сизга ҳеч қачон ёмонликни раво кўрган эмас. Болалиқдан қадрдонсизлар. Яхши эмас бу гаплар, Ёқуб ака! Қулогига етиб қолса хафа бўлади. Шу мусицадек беозор акамни душман, деб ўтирганингиздан кейин... Сизга ўзи бир нарса бўлибди.

Ё қ у б. Кимга мусича, кимга чаён.

Уйдан бир сих кабоб кўтарганича ширакайф Назаров чиқади.

Н а з а р о в. Масъуда! Бу с-суякларни т-ташламагин, хў-хўпми? К-к-кучукларимга олиб кетаман.

М а с ь у д а. Хўп, ташламайман.

Ё қ у б (кесатиб). Чўнтакка суяк солиб юришни ташламас экансиз-да?

Н а з а р о в. Жониворларга уйимдан ҳам овқат олиб бораман. Илинаман, б-билдингми? Одамзоднинг б-бунақа в-вафодор д-дўсти йўқ, б-билдингми?... К-космосга биринчи к-ким чиқди? И-ит! П-павловнинг м-машҳур назариялари н-нимага асосланган? (*Кўзи Еқубга тушиб бирдан жим бўлди, қўлини силтаб юзини ўгирди.*) Мен д-диссертация ёқлагунимча, б-биласанми, ю-юзтача итни операция қ-қилгандирман. Б-битта К-каштан дегани бор эди. Ич-ичагини улаб к-кетган куним битта ноинсоф нон б-бериб қ-қўйибди... Шундоқ қ-қийналган, шундоқ қ-қийналганки, ёлвориб т-термилган кўзлари ҳали-ҳали кўз олдимда т-туради. (*Рўмолчасини олиб кўзини артади.*)

М а с ъ у д а. Ака, меҳмонларнинг олдига кириб.

Н а з а р о в (*сўзида давом этиб*). Эсимдан с-сира-сира чиқмайди. Ш-шунақа, с-сен менинг гапларимдан кулма... Ҳовли пойлайди, ч-чўпонларнинг б-биринчи ёрдамчиси ш-шулар!.. Ч-чегарада-чи? М-медицинани-ку, айтмай қ-қўя қолай. Ҳар қалай, эр-эринг д-доктор, анча-мунча б-биларсан. Агар менга қолса, д-докторларнинг эмблемасидаги илоннинг ёнига итни ҳам қ-қўшиб қўярдим.

М а с ъ у д а (*акасига чой тутади*). Келинг, иссиқ-иссиқ ичинг. Уйга кириб, ака!

Н а з а р о в (*Масъуданинг узатган пиёласини нари итариб*). Қ-калла ишлайдику-я, омад к-келмаяпти, с-синглим! Акангнинг д-диссертация ёқлаши осон бўлмаган. Эрингники б-бўлса, хамирдан қ-қил суғургандай ўтди к-кетди.

Е қ у б. Бас қилинг!

М а с ъ у д а (*безовта*). Ака, уйга кириб, жон ака!

Н а з а р о в. Нима? (*Еқубга ишора қилиб*). Н-нима д-деяпти у?

М а с ъ у д а. Ҳеч нарса деганлари йўқ, ҳеч нарса.

Н а з а р о в. Итни ёмон д-деяптими?.. К-ким итни ёмон д-деса, ўзи ёмон. Б-билдингми? М-медицинага ҳеч қайси

жонивор б-бунақа хизмат қ-қилмайди, б-билдингми?..
Илоннинг заҳари керак, лекин ўзи ҳеч қачон д-дўст б-
бўлмайди. Ит-чи? Ит ч-чинакам д-дўст. Улай агар, б-баъ-
зи одамлардан кўра итни яхши к-кўраман, б-билдингми?

М а с ь у д а (*тажанг*). Уйга кириб, меҳмонлар ча-
қиришяпти! (*Еқубга*.) Сиз кириб кета қолинг.

Н а з а р о в (*бирдан Еқубни қучоқлаб*). Ҳ-ҳей, с-сен
менинг к-куёвимсан-а?

Ё қ у б (*истар-истамас*). Ҳа. Кириб ичкарига.

Н а з а р о в. М-менинг куёвим қ-қанақа б-бўлиши ке-
раклигини б-биласанми?

Ё қ у б (*кесатиб*). Уқтамга ўхшаган бўлиши керак.

Н а з а р о в (*очиқ кўнгиллик билан*). Оҳ, айланай т-ти-
лингдан, топдинг!

М а с ь у д а. Уҳ, ака, уйга кирсангиз-чи! Ичкиликка
худо ўлим берсин!

Н а з а р о в. И-нега Уқтамжон к-кўринмайди?

Ё қ у б (*секин*). Уша камлик қиляпти ўзи.

Уйдан меҳмонлардан бир тўдаси чиқади. Улардан бирининг
қўлида дутор.

М е ҳ м о н. Гуноҳкорнинг ўзлари нега кўринмайди-
лар-а? Уф, уй исиб кетди. Қани, мана бу ёруғ жаҳонда
бир кўнгил очайлик. (*Ўзи ўртага тушади. Дутор ушлаган-
ча.*) Қани, ўйин келадиганига!

Ашула бошланади.

Қоп-қаро тундек қародир мунча ҳам ёр, кўзларинг,
Шунча ҳам сузгун бўлурми ёки бедор кўзларинг?
Севги излаб, кўзларингга кўз қирим солган замон,
Учрашиб кўзимга сеvgи этди изҳор кўзларинг.
Гоҳи боқсанг кипригинг кўксимга тигдек санчилур,
Нега тик боқмайди ё айбига иқрор кўзларинг?
Кўзларингга тоғда оҳу бегумон этгай ҳасад,
Рашк этур юлдузга тунда солма зинҳор кўзларинг.

Дарвоза очилиб, Уктам ва Лайли кириб келадилар. Лайлининг кўлида бир даста гул.

Овозлар. Э, бормисизлар? Келинлар! «Кўзларинг» деб ашула айтмагунча кўз доктори келмас эканда!

Уктам ва Лайли ҳамма билан бир-бир кўришадилар.

Масъуда (*Лайли билан кўришаркан*). Хайрият, келар экансизлар-а!

Лайли. Биласиз-ку, уйга одам топгунимча шунча вақт ўтди.

Масъуда. Меҳмонлар, қани уйга марҳамат, овқат тайёр, совимасин.

Меҳмонлар уйга киришади.

Ёқуб (*Уктамни қучоқлаб, ясама табассум билан*). Мунча нозик тортиб кетмасанг! Келмай қўя қолсанг ҳам бўларди.

Уктам. Яна ишдан ҳайдаб юборма, деб қўрқдим.

Ёқуб. Мунча ачитмасанг! Ичингга заҳар тўлиб кетганми? Ериб кўриш керак бўлиб қолди шекилли.

Уктам. Ништар ушлаш эсингдан чиқиб кетганми?

Ёқуб. Кўрсатиб қўяйми? (*Ҳазиллашиб*.) Масъуда, қани ништарни олиб келинг. Унутмаганлигимни бир кўриб қўйсин!

Масъуда. Барака топкурлар, ҳеч бўлмаса шу бугун касал ҳақида гаплашманглар.

Уктам (*ҳазил аралаш*). Ие, ҳали сизларникида ҳам касал ҳақида гап бўладими?

Ёқуб (*маънодор*). Кейинги пайтларда жуда касал-параст бўлиб кетдинг-а! Ха-ха-ха! Вой, муғамбир-эй! Болалигингда ҳам ўлгундай писмиқ, ичимдагини топ эдинг.

Уктам. Сен айёроқ эдинг.

Ё қ у б (*уйга кириб кетаётган Лайлига*). Лайлихон! Эрингиз айниган, маҳкамроқ ушланг!

У к т а м. Қўйсанг-чи, ҳазил ҳам эви билан-да!

Ё қ у б. Ана, ранги оқариб кетди, кўрдингизми? Икки ойдан ошдики, бир бемор аёлга жавоб бермайди-я! Л а й л и. Айтувдим-а, касалхонадан бери келмай қўйдилар, деб...

М а с ъ у д а (*эрига*). Бемаъни ҳазилни қўйинг. Қани, уйга киринглар.

Уйдан гандираклар Назаров чиқади.

Н а з а р о в (*Ўктамни кўриб*). В-вой айланай с-сендан! Б-бормисан? (*Қучоқлар ўна бошлайди*.)

У к т а м. Жуда пишиб қолибсиз-ку!

Ё қ у б (*Назаровга*). Мунча ялайсиз? Кучук деб ўйлаяпсизми?

Н а з а р о в (*дағдаға билан Ёқубга юзланиб*). Ким к-кучук? К-кучук деяпсанми Ўктамжонни? У-ўзинг к-кучук, б-билдингми? Думингни ликилллатишга уста бўлиб кетгансан!..

Ё қ у б. Бас, бўлди! Чегарадан чиқманг!

М а с ъ у д а. Вой, шўрим! Ҳазил, ҳазилнинг таги зил! Ичкилик ҳам қуриб кетсин! Ака, уйга киринг. Мунча ичдингиз-а? Мунча ичдингиз!

Н а з а р о в (*сингелисини нари итариб*). Қ-қоч! М-мен ичган бўлсам ҳам сендан ҳушёрроқман. (*Ёқубнинг ёқасидан ушлаб*.) Ҳозир к-кечирим сўра Ўктамжондан!

Ё қ у б (*ёқасини бўшатишга уриниб*.) Бўлди деяпман! Ҳаддингиздан ошманг!

Н а з а р о в. С-сўрамайсанми?.. С-сўрамайсанми?.. Туф бетингга! (*Ўктамни кўчага сургаб*.) Юр, Ўктамжон. Бу одаммиди? Юр, деяпман, с-сенга! (*Ўктамни куч билан судраб олиб чиқиб кетади*.)

Ёқубнинг ғазабдан ранги оқаради.

М а с ъ у д а (гаранг). Вой ўлмасам, ичкилик ўлсин, ичкилик! Ичгандан кейин туппа-тузук одамларнинг ҳам аҳволи шу-да! Ҳой, Ҳуктам ака! (*Кўчага югуради.*)

Орқасидан Л а й л и ҳам югуради.

Ё қ у б (чиқиб кетаётган хотинига). Даф бўлсин! Қайтарманг!..

ИККИНЧИ ҚУРИНИШ

Қасалхона ҳовлисининг бир чети. Бирдан-бирига ўтиладиган икки хона. Биринчисида секретарь қиз М а т л у б а машинкада нималарнидир ёзмоқда. Ичкаридаги хона — бош врачнинг кабинети бўш. Деворларда медицинага оид плакатлар. Ҳовли томондан оқ халатда Ҳ у к т а м Турсунов билан Ё қ у б Холмирзаев гаплашиб кириб, кабинетга ўтадилар. Уларни кўрганда Матлубада аллақандай ўзгариш пайдо бўлади. Ловиллаган юзларига қўлларини босиб, бир нафас жим ўтиради. Кейин кичкина ойначасини олиб қарайди, сочларини тузатади.

Ё қ у б. Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур, дейдилар. Бир бало борга ўхшайди ораларингда. Сен айнабсан, Ҳуктам! (*Кулади.*) Лайлихон билиб қолса борми...

Ҳ у к т а м. Бемаъни гапларни қўйсанг-чи! Бу бечора аёл нима аҳволда-ю, сен бўлсанг... Авваллари раҳмдил эдинг.

Ё қ у б. Ҳозир ҳам бағритош эмасман. (*Ҳазилнамо.*) Мана, сенинг аҳволингни сезиб, раҳмим келиб турибди-ку! Ҳа, муғамбир? Ҳали ҳам пишиқсан, туя ютсанг, думини кўрсатмайсан.

Ҳовли томондан Н а з а р о в келиб, булар олдига киради.

Ё қ у б (*хушламай*). Хўш, келинг?

Н а з а р о в (*журъатсизлик билан*). Ит беришмаяпти...

Ё қ у б (*зардаси қўзиб*). Мен нима қилишим керак? Бу лаънатиларнинг ҳисоб-китоби йўқ деб ўйлайсизми? Ё сизга атаб итхона очишим керакми? Итхона очгандан ҳам ўтиб кетди-ку!

Н а з а р о в. Ишим...

Ё қ у б. Йўқ, дедим, гап тамом! Қўлингиздан келган ишни қилиб туриг. Ҳали ҳам шунча имконият яратиб бердим. (*Кесатиб*.) Раҳматини ҳам эшитиб турибман.

Н а з а р о в хомуш чиқиб кета бошлайди.

Ў к т а м (*Назаровга*). Сал туриб клиникага кириг. Бирон чорасини топармиз.

Н а з а р о в индамай чиқиб кетади.

Ё қ у б. Жонимга теги. Ит, ит, ит! Биласанми, қапча итни ўлдирди?

Ў к т а м. Нима қилсин энди? Олдига қўйган бир мақсадни бор. Шунга уриниб ётибди. Ҳатто бугун кечаси уйига бормабди. Операция қилган итини кузатиб, анализлар билан овора бўлиб, тонг оттирибди.

Ё қ у б. Бари бир ҳеч нарса чиқмайди.

Ў к т а м. Ундай деб бўлмайди.

Ё қ у б. Институтга бориб ўтказсин тажрибасини.

Ў к т а м. Институт кимники-ю, касалхона кимники? Ўзи учун эмас, фан учун жон куйдирыпти. Ёрдам бериш керак.

Ё қ у б. Чарчадим!

Ў к т а м. Одамга эътибор кишини чарчатмайди мешипча... Кел, ҳалиги масалага қайтайлик, мен жиддий гапиряпман. Мен колхозига қайтайдим, мен жиддий гапиряпман. Мен колхозига, ранс номига хат ёзиб юбордим. Биронта одам хабар олмади-я!.. Йигим-терим... Аввал инсон ҳақида ўйлаш керак. Уларга яхшилаб тушунтирилмаса бўлмайди. Яна уч-тўрт кун кутайлик. Палатада яна битта каравот турса дунё остин-устун бўлиб кетмас ахир! Дорига сахиймиз-ку, яхши гапга ҳасисмиз...

Уларнинг суҳбати давомида кекса бир одам кириб Матлубадан нималарнидир сўрайди-да, ўша жойдаги бўш стулга ўтиради.

Ё қ у б. Уктам! Ошна-оғайнигарчилик ўз йўлида. Сен менинг аҳволимни ҳисобга олишинг керак. Бу жойдаги тартиб-қоида учун мен жавоб бераман. Ахир, касалхона студентларнинг ётоқхонаси эмас-ку! Бу жойда авжи кучга тўлган қирчиллама ёшлар эмас, касаллар ётади, касаллар! Бусиз ҳам палаталар тиқилинч. Ундан кейин, қанча ётиши мумкин ахир? Даволандими, вассалом! Битта одамни ўйлаб, бошқаларни унутиб қўйиш яхши эмас-да, дўстим!

У к т а м. Мен бошқаларни унутиб қўяётганим йўқ. Тартиб-қоида деяпсан. Бу яхши, албатта. Лекин баъзан одамгарчилик учун қонундан ҳам чиқиш керак бўлиб қолади. Қонун олдида жавобгар бўлсанг ҳам виждонинг олдида ўзингни енгил ҳис қиласан.

Ё қ у б. Бундан чиқди қонун-қоидалар виждондан ташқари экан-да?

У к т а м. Гапни бурма. Ҳамма нарсани қонунга солиб бўлмайди. Аммо виждон аралашган ишни оқлашга қонундан ҳамма вақт йўл топилади... Аҳволини тушун, жуда азоб чеккан аёл. Биласанми, баъзан жуда теран ҳиссиётли одамлар бўлади. Улар ҳуда-беҳудага кўз ёши тўкавермайдилар. Бундай одамлар ўзларига нисбатан жуда бешафқат бўладилар... Тўғри, тузалиб қолди. Лекин менинг ниятим, яна қайтиб касал бўлмаса дейман.

Ё қ у б. Оббо сен-эй, бўш келмайсан-а! Ўзи ҳам жуда барно жувон-а, тўғримми? Йўқ, йўқ, ўзингни оқламай қўя қол. Чиройли, беза аёл билан эркак киши ўртасида қанақа гап бўлиши мумкин? *(Кулади.)*

Уктамнинг энсаси қолади. Индамай эшик томон юради ва Матлубага дуч келиб тўхтайд.

М а т л у б а *(Ёқубга)*. Сизни анчадан бери бир бемор кутиб ўтирибди.

Ё қ у б. Қирсин. *(Чиқиб кетмоқчи бўлган Ўктамга.)*
Шошмай тур!

Б е м о р ч о л кироди, саломлашади.

Хўш, отахон, хизмат?

Б е м о р. Кўзим бир оз қийнаяпти, болам. Докторлар, ётиб даволанмасангиз бўлмайди, дейишяпти. Анови Турсунов деган номи чиққан доктор шу ерда ишлармиш. Шунга бир кўрсатай, деб келган эдим, ҳозирча жой йўқ, дейишяпти.

Ё қ у б *(Ўктамга)*. Эшнтяпсанми?

Ў к т а м. Индинга икки бемор уйига кетади. Ундан кейин, Сиддиқага ортиқча каравот қўйилган.

Ё қ у б *(киноя билан)*. Яна каравот қўйдира қол! Барчага баробар раҳмдил бўлиш керак-да! Лийниқса мана бунақа отахонларга.

Ў к т а м *(унга эътибор бермай, чолга)*. Ота, ўша сиз айтган доктор Турсунов мен бўламан. *(Чолнинг иягидан ушлаб, кўзларига қарайди. У ёқ-бу ёққа қаратиб кўради.)* Сиз индинга кела оласизми? Соат иккидан кейин. Жой бўшайди. Сизни қабул қиламиз.

Ё қ у б. Бошқа навбат кутиб ётганлар-чи?

Ў к т а м *(унинг гапига аҳамият бермай)*. Хўпми, отахон! Хафа бўлмайсизми?

Б е м о р. Йўқ, йўқ, нега хафа бўлай. Бир кун минг кун бўлмас, болам.

Ў к т а м. Шундай қилнинг, отахон.

Ч о л миннатдорчилик билдириб, чиқиб кетади.

Ё қ у б *(жаҳли чиққан, киноя билан ўз ўрнини кўрсатиб)*. Марҳамат, ўтир! Менинг керагим қолмабди шекилли.

Ў к т а м. Столинг ўзингга буюрсин! Амалингдан аж-

ралиб қолишдан шунчалик кўрқасанми? Бир вақтлар яхшигина врач эдинг, орзуларинг, интилишларинг тузук эди. Қараб турсам, маъмуриятчи амалпарастга айланиб қолибсан. Буйруқ, ташкил қилиш, мажлис чақириш... Тўғри, буларни ҳам қилиш керак. Лекин врачлигингни ҳам унутмагин-да! Фақат бош врачликка туғилмагандирсан, ахир?

Ё қ у б. Ана, асл башарангни, ниятингни энди очдинг. Менга қара, дўст бўлсак, идорадан ташқарида дўстмиз. Бу жойда сен врачсан, мен эса— бош врачман. Раҳбарнинг обрўси ҳақида гапириб ўтиришимнинг кераги йўқдир. Шунинг учун бугундан бошлаб мен сенга Ёқуб эмас, Ёқуб Аъзамовичман!

У к т а м (кулиб). Шунақами? Хўп, Ёқуб Аъзамович! Сиз врачларга билим масаласида ҳам бош бўлишингиз керак. Қайси куни олдингга... (Кулиб юборади.) Тилни қўра, сизлашга келмаяпти. Ҳа, фикримни банд қилиб ётган гапларни айтгани, маслаҳатлашгани олдингга киргандим. Раҳбарликка эмас, бевосита медицинага алоқадор гаплар. Сен бўлсанг, тушунишни истамадинг. Чунки бу гапларнинг сен учун қизиғи йўқ.

Ё қ у б. Агар ўша гап бўлса, ҳеч кимга тушунтиролмайсан. Раҳбар бўлганим учун ҳам буни сендан яхшироқ тушуниб турибман. Шунинг учун аҳамият бермадим. Ҳатто, ростини айтсам, зарарли гап бу, билдингми?

У к т а м. Нимаси зарарли? Ахир медицинадан ҳамманш тўла саводли қилиб бўлмайдик-ку! Медицинадан хабари бор одамдан кўра, беҳабар одамни даволаш осон. Сен бу гапларни чуқурроқ ўйлаб кўрдингми?

Ё қ у б. Ўйлашнинг нима кераги бор? Бефойда!

У к т а м. Ана, кўрдингми?

Ё қ у б. Ўз-ўзидан кўриниб турган гап-ку!

У к т а м. Ўйлашни истамаган докторнинг ҳолига вой! Диссертациянг ҳам шундқа, ўйламай ёзилган.

Ё қ у б (қовоғини солиб). Диссертацияга тил тегиз-

май қўя қол. Осон кўринган бўлса, ёқлаб кўр. Кейин чиранарсан.

У к т а м. Мен олдимга кандидатликни эмас, одамларга фойда келтиришни мақсад қилиб қўйганман. Кандидат бўламан, деб уринсам, балки бўлардим... Сенга мен айтмасам, ким айтади? Дўст бўлиб туриб...

Е қ у б. Дўстликдан лэф урма. Еки ҳали ҳам дўстмисан?..

У к т а м. Узинг нима деб ўйлайсан?

Е қ у б. елкасини қисади.

У к т а м. Ҳозирги сенинг қилаётган ишингни врач бўлмаган одам ҳам худди шу даражада қилиши мумкин. Обруйингни, амалингни ўйлайсан. Студентлигингда лекцияда эшитганларингдан бошқани билмайсан. Еки нотўғрими гапим? Телевизорга чиқиб гапиришни яхши кўрасан! Қайси кунги рак ҳақидаги ваҳима гапларингни қара! Узинг бирон марта қўлингга ништар олиб жароҳат очганмисан? Шунча ваҳиманинг нима кераги бор? Масалан, соғ одамларга соғлигини татитиш ҳам керакми, ахир! Уша гапларингни эшитган беморлар баттар бўлади, соғлар дардга дучор бўлади.

Е қ у б. Тушундим. Телевидениега чиққаним ҳам ёқмабди. Сени таклиф қилишса нима дердинг?

У к т а м. Борди-ю, мени таклиф қилишса, рози бўлишдан аввал ўйлаб кўрардим. Ундан кейин гапирадиган гапларимни ҳам ўйлаб олардим: нимани гапириш керагу нимани гапирмаслик керак. Масалан: ариқларни тоза тутиш ҳақида гапирсанг қандай яхши бўларди. Ахир сен ҳам, мен ҳам ариқ сувини ичиб катта бўлганмиз.

Е қ у б. Водопровод йўқ эди у пайтларда.

У к т а м. Ҳовлиларга кирсанг ариқ бўйлари бўстан бўларди. Ариққа туфлашга ҳеч ким журъат қилмас эди. Ҳозир водопровод бор деб, ҳамма ахлат сувга оқизилди. Ахир, водопровод сувни қаердан олади?

Ё қ у б. Сув бошидан.

У к т а м. Ҳамма шаҳару қишлоқлар сув бошига жойлашганмикин? Қўп жойлар ариқдан ичади ҳали ҳам... Ма-на шу гапларни ўйлаб кўрдингми ҳеч? Мевалар, сабза-вотлар керагидан ортиқ дориланмаяптимикин?.. Тут не-га камайиб кетяпти? Нега тутдан шинни, тутмайизлар қилиб, дўконларда сотиш мумкин эмас?.. (Пауза.) Ша-ҳар айланиб буфетларга, ширинлик сотадиган дўконлар-га кир, ошхоналарни айлан. Сотувчи пул ушлаган қўли билан сенга гўшт, колбаса тортиб беради. Ёки бўлмаса қўл бериб кўришиш шартми? Қўлни кўксига қўйиб тў-рашишдай чиройли одатимиз бор. Шунинг ўзи тузук-масмикин? Овқат еб ўтирсанг, туппа-тузук одамлар ке-либ кўришгани қўл чўзишади. Одамларга, менимча, ав-вал шуларни тушунтириш керак. Медик бўлсанг, шулар ҳақида гапир. Сен бўлса, амал ҳақида ўйлайсан.

Ё қ у б. Юрагинг бўшадими бир оз? Бутун дунёнинг ташвиши сенда экан-ку!.. Жуда насиҳатгўй, билагон бў-либ кетибсан. Қизиқ, сен раҳбарликни ёмон кўрармиш-сан... Назаровга ҳам сен жавоб бердинг. Ҳалиги чол ҳам менинг олдимга кириб, сендан жавоб олиб чиқиб кетди.

У к т а м. Ҳа, қаттиқ тегдими? (Пауза.) Биласанми, мен сени катта фалокатдан сақлаб қолдим ҳозир!

Ё қ у б. Нима? Қанақа фалокат?

У к т а м (четга қараб, истеҳзоли кулиб). Чолни та-нимадингми?

Ё қ у б. Қайси чолни?

У к т а м. Қайси чолни бўларди, ҳалиги чолни-да!

Ё қ у б. Сен танирмидинг?

У к т а м. Ҳа, таниб қолдим. Уғли обкомда ишлайди.

Ё қ у б. Ростданми?

У к т а м. Рост. (Кулади.)

Ё қ у б. Ёлғон! Насиҳатбозликдан энди калака қилиш-га ўтдингми? Биласанми, бу дунёда ҳамма ўз ақлидан мамнун. Жумладан, мен ҳам... Болалиқдан тепишиб ўс-ганимиз учун гапим ўтмайди-да! Бўлмаса-ку...

У к т а м. Нима қилардинг? Ҳайдаб юборармидинг?

Ё қ у б. Билганимни қилардим-да.

У к т а м. Яхши ҳам тегишиб ўсганмиз.

Ё қ у б. Кел, учиріқ гапларни қўй. Ҳатто диссертация ёқлаган кунимда ҳам бирон оғиз яхши гап эшитмаганман сендан.

У к т а м. Яхши гап эшитадиган иш қилган эмассан.

Ё қ у б. Нима ёмонлик қилдим?

У к т а м. Илм билан амалнинг ўртасида катта фарқ бор. Пуч одам вақтинча амалдор бўлиши мумкин. Лекин ёлғондакам мулла бўлиш қийин. Ундан кейин, такрор айтаманки, амалнинг унча катта амал эмас. Сенга шунча аччиқ гапиришимнинг боисини наҳотки тушунмайсан?

Ё қ у б (*ўзини зўрға босиб*). Дўстман демоқчимисан?

У к т а м. Агар шуни тушуна олсанг.

Ё қ у б. Сен жуда билағон, ҳаддан ташқари билағон бўлиб кетибсан.

У к т а м. Мен балки ҳеч нарса билмасман. Лекин оппонентларни ўзинг танлаб жуда катта хато ҳам гуноҳ қилганингни яхши биламан.

Ё қ у б. Нима, оппонентлар ҳеч нарса билмайдиган одамларми?

У к т а м. Йўқ. Сенинг юзингга гап айтолмайди-ган одамлар. Сен уларни билиб танлагансан.

Ё қ у б. Бу билан нима демоқчисан?

У к т а м. Айтдим-ку, шахсан мен қаноатланмадим, деб.

Ё қ у б. Нуқул «Мен!», «Мен!» Менга қара, андишани биласанми?

У к т а м. Ўзинг-чи?

Ё қ у б. Кўзимга кўринма, йўқол!

У к т а м кулиб қўйиб, чиқиб кетади. Ё қ у б унинг орқасидан шиддат билан юриб Матлуба ўтирган хонагача чиқади.

Ёқуб (*Матлубани унутиб*). Беандиша!

Матлуба (*ҳайрон*). Ким? Кимни айтяпсиз? Уктам акамларними?

Ёқуб. Ҳа, Уктам акангизни! Нима қилди?

Матлуба. Вой, шунақа яхши одамни-я!

Ёқуб. Ҳаммаларинг шунақа деявериб осмонга чиқариб қўйдиларинг. Мана энди тушолмасдан гаранг.

Матлуба. У киши жуда камтарлар-ку. Биз қўшнимиз. Маҳаллада ҳам яхши кўришади.

Ёқуб (*жаҳл ва алам билан*). Сиз ҳам яхши кўрасизми?

Матлуба (*довдираб*). Вой, мен...

Ёқуб. Кўрсангиз, кўзларингиз сузилиб, овозингиз ипакка ўхшаб кетади. Фаҳламайди дейсизми?

Матлуба (*ўнғайсиз, хижолатда*). Вой...

Ёқуб (*Матлубанинг ёнига келиб, иягидан ушлаб ўзига қаратади*). Яхши қиз, одатда секретаркалар ўз бошлиқлари билан иноқ бўлишади. Сиз бўлсангиз...

Матлуба (*жаҳл билан Ёқубнинг қўлини итариб, ўрнидан туради*). Ҳали сиз шунақа одамсиз?

Ёқуб. Нима қипти менга? Балки Уктам акангизга ўхшаб қоларман.

Матлуба. Йўқ, йўқ! Тирноғига ҳам ўхшамайсиз!

Ёқуб. Шунақами?

Матлуба жаҳл билан эшикни тарсиллатиб ёпиб, ҳовлига чиқиб кетади. Ёқуб ичкарига киради. Бир нима эсига келгандай шиддат билан ташқарига чиқади.

Ёқуб (*ҳовлида турган Матлубага*). Бориб айтинг, анови бемор хотинни йўқотсин касалхонадан! Бу ер ўйнаш сақлайдиган жой эмас. Нимага анграйиб турибсиз? Шу бугун йўқотсин, шу бугун!..

Учинчи кўриниш

Биридан-бирига ўтиладиган икки хона. Учинчи хонанинг эшиги кўриниб турибди. Хоналарнинг бири меҳмонхона, бири кабинет.

Л а й л и хаёл суриб ўтирибди. М а т л у б а кириб келади.

М а т л у б а. Чақиртирган экансиз, тинчликми, Лайли опа?

Л а й л и (бошини кўтариб). Тинчлик. Келинг. (Стул кўрсатиб.) Қани, ўтиринг.

М а т л у б а. Ёлғиз ўтирибсиз, Эркинжон кўринмайди?

Л а й л и. Бувиси олиб кетган эди, уйимиз ҳувиллаб қолди. Уша бўлмаса, ўзимни ҳеч қаерга сиғдиrolмайман. Олиб келинглар, деб телефон қилдим ҳозир. Ҳолангизнинг яна мазаси қочди. Ичкари уйда ётибдилар.

М а т л у б а. Ҳеч касалдан чиқмади-чиқмади-да!

Л а й л и. Нимасини айтасиз. Доктор чақирган эдим, анча-мунча дори ёзиб бериб кетди. Аптекага бориб келай десам, уйда одам йўқ. Шунга сизни бир оз қараб турсангиз, деб чақирган эдим. Хафа бўлмайсизми?

М а т л у б а. Нега хафа бўларканман. Мен бориб кела қолай.

Л а й л и (дудуқланиб). Ҳалиги... Яна бошқа жойга ҳам учрашадиган ишим бор эди.

М а т л у б а. Ундай бўлса майли.

Л а й л и (ичкари уйнинг эшигига имо қилиб). Тез-тез хабар олиб турасиз-да. Яна ўринларидан туролмай қолдилар.

М а т л у б а. Хўп, жоним билан.

Л а й л и. Зериксангиз, мана газета, журналлар...

М а т л у б а. Раҳмат.

Чиқиб кетаётган Л а й л и бир оз тарадуддан кейин орқасига қайтади.

Л а й л и. Матлубахон!

М а т л у б а. Лаббай!

Л а й л и. Бу касалхонада... Уктам акангизнинг кли-
никасидаги хотинни сиз ҳам танийсизми?

М а т л у б а. Қанақа хотин? У ерда хотинлар кўп.

Л а й л и. Аллақайси қишлоқдан келган экан-ку..
Ҳалиги... жуда-жуда хушрўй, дейишади.

М а т л у б а. Йўқ, кўрмаганман. Нима эди?

Л а й л и. Ўзим... Майли, мен кетдим. *(Чиқади.)*

М а т л у б а. Ким айтган? Нима деб айтган? Қан-
дай ярамас одамлар бор-а! Наҳотки, Ёқуб ака шундай
деб гап тарқатган бўлса?.. Уктам аканинг менга ёқи-
шини қаёқдан била қолди? Ёки уни кўрганимда рост-
дан ҳам ўзгариб кетаманми?.. Мана, Лайли опа ҳам
уйини келиб-келиб менга ташлаб кетди. Менинг учун
бу даргоҳга ҳатто хаёл бўлиб кириш ҳам қанчалик
бахт эканлигини у қаердан билсин... *(Атрофни меҳр
билан кузатиб.)* Унинг уйи, кийимлари... Китоблари..
Уҳ, одам топилмагандай бу кўнглим қурғур келиб-ке-
либ бола-чақалик одамга тушиб қолгани-чи! Сездир-
масликка шунча уринсам ҳам билиниб қоляпти шекил-
ли. Қаёқдан ҳам ўша жойга ишга бордим-а! *(Езув сто-
ли олдига бориб, китобларни силайди, юзига босади.)*
Ҳар кунни шу ерда ўтиради, ишлайди, мутолаа қилади.
Юз-кўзлари ҳамма вақт жиддий, лекнин бирам меҳри-
бон, бирам мулоим. Кўнгил поклигини ҳеч қайси кўз
бунчалик айтиб турмаса керак. *(Пауза.)* Қани энди шу
столларнинг чапгларини артсам, секингина оёқ учида
келиб, ёнига чой қўйиб кетсам, орқасидан ўзига би-
линтирмай термилиб ўтирсам. *(Ўзидан-ўзи хижолат.)*
Ана холос, биров сенга ишониб, уйинга пойлоқчи қилиб
кетса-ю, сен... сен бўлсанг унинг уйинга бекаликни ор-
зу қилсанг-а!.. *(Шошиб.)* Худо сақласин. Бир умр
эсимдан чиқаролмасам ҳам, бир умр ўтда қовурилсам
ҳам бундай пасткашлик қилмайман... Худо сақласин..
Бир умр унутолмасам-а!.. *(Яна маъюс тортади, кўзида-*

ги муҳаббат, хаёл тилига кўчади. Деворга суянганича аста куйлайди.)

Не қилай, шайдо бўлибман бўйлари барвастага,
Бўйлари барваста боқмас ҳажрида мен хастага.
Бўйлари барвастанни ҳар кун бориб кўргим келур,
Кунда-кунда кўрмасам ўзимни ўлдиргим келур.

(Хаёлга чўмиб, анча вақт жимиб қолади. Бирдан ҳушига келгандай.) Яхшиси, кўрмаслигим, уни кўрмайдиган жойга кетишим керак... Ана холос, ўз хаёлларим билан бўлиб кампирдан хабар ҳам олмабман. (Эшикни секин очиб мўралаб яна аста ёпади.) Донг қотиб ухлаб ётибди.

Нимадандир қаттиқ хафа Назаров киради. Таклиф кутмай столга ўтиради. Секин бошини кўтариб, Матлубага қарайди, ҳайрон.

М а т л у б а. Ҳа, нима бўлди? Қелинг.

Назаров. Сени кўриб, Уктамнинг уйига эмас, Ёқубнинг идорасига бориб қолдимми, деб ўйлабман. Нима қилиб ўтирибсан бу ерда?

М а т л у б а. Ўзим.

Назаров. Қанақасига ўзинг?

М а т л у б а. Лайли опам аптекага кетдилар.

Назаров. Шундай дегин? Сени пойлоқчи қилиб қўйиб кетдимми?

М а т л у б а. Ҳа.

Назаров. Ит боқиша қолса бўлмасмикин?

М а т л у б а. Вой, нима деганингиз бу?

Назаров (Матлубанинг хафа бўлганини кўриб узр сўрагандай). Сен хафа бўлма, қизим. Мен буни тўғри маънода айтяпман. Дунёда итдақа вафодор жонивор йўқ. Одамдан яхши уй пойлайди ахир!

М а т л у б а. Холам касал. Ичкари уйда ётибдилар, ўша киши учун...

Назаров. Ит қараёлмайди, дейсанми?.. Овқат пи-

шириб беролмаса ҳам кўз-қулоқ бўлиб туриши мумкин... Эй, сен итни билмас экансан. Ҳозир биттаси ўлиб қолди.

М а т л у б а. Ниманинг биттаси?

Н а з а р о в. Итларимнинг. Операциядан кейин тузалмади... Бунинг аламига чидолмасдан уйга борсам, хотиним табиатимни баттар тирриқ қилди. Бу ёққа келдим. Хотиним тушунмайди. Итлар жонингизни олсин, дейди. Уктамжон бўлса бир оз юрагимни бўшатиб кетарман, деб келувдим... Дардимни шу Уктамжон тушунади. Ҳамманикини ҳам тушунади. Э, қизим, одамларга дори эмас, ширин сўз керак, билдингизми? Нега индамайсан?

Матлуба нима дейишини билмай елкасини қисади.

Нимани ҳам билардинг... Яқинда эллик бешга кирарман. Шу эллик беш йил ичида одамлардан яхшилик ҳам кўрдим, ёмонлик ҳам. Итдан фақат яхшилик кўрдим, фақат яхшилик. Уларни қийнаб диссертация ёздим. Уларни қийнаш эвазига билимим ошди, ҳали ҳам қийнаб ётибман.

М а т л у б а. Ит қопади, қутуради.

Н а з а р о в. Ит қопса, баданингни яра қилади, одам қопса юрагингни. Ит қутурса, битта-иккита кишини қопиши мумкин, одам қутурса мингтани хароб қилади... Ёқуб аканг шу кунда жуда қутурган-а! Ёки ёлғонми?

Матлуба жавоб бермайдн.

Нега индамайсан? Қариндош деб қўрқаяпсанми? Қўрқма, мен ит қутурса, кечираману. одам қутурса, кечиролмайман. Шунақа, қизим, одам қутурмасин... Уктамжон қаёқда экан?

М а т л у б а. Ишда.

Н а з а р о в. Шу вақтгача-я?

М а т л у б а. Бугун операция куни эди.

Назаров. Операция, операция. (Эшик томон юради.)

Матлуба. Утира туринг, келиб қолар Уктам ака.

Назаров. Борай. Кутишга тоқатим йўқ. Ҳаво ет-маяпти. Жуда хафа бўлиб кетдим-да, қизим. Айбга буюрмайсан. (Чиқади.)

Матлуба. Ажойиб одам... Ғалати одам. Қўнгли жуда ҳам бўшга ўхшайди. Итга шунчалик мотам-а! Йиғлаб берадим деб қўрқиб кетдим.

Лайли киради.

Лайли. Ким билан гаплашяпсиз? Зерикдингизми?

Матлуба. Назаров келиб кетди. Ити ўлиб қолибди.

Лайли. Ҳа.

Матлуба. Дарвишга ўхшайди.

Лайли. Яхши одам, ҳозир докторлик диссертациясини ёзаяпти. Тажриба ўтказган итларининг кўпи ўлиб қолиб, иши юришмаяпти шекилли. (Шишадаги дориларни столга қўяр экан.) Уктам акангиз телефон қилмадимми?

Матлуба. Йўқ.

Лайли (аста стулга ўтиради). Уҳ, шунақа... телефон ҳам қилмайди.

Матлуба. Бугун операция кунини... Мен кетаверсам майлими?

Лайли (эшитмагандек). Ҳозир касалхонага бориб келдим.

Матлуба. Ҳозир-а?

Лайли (бош қимирлатади). Уктам акангиз ўтирибди. Ҳовли қоронғи, ичкари ёруғ. Мени кўрмади. Бошига осмон ағдарилгандек ташвишда. Кейин битта ҳамширани чақириб бир нима деди. У бош қимирлатиб чиқиб кетди-да, бир хотинни бошлаб кирди. Уктам акангиз алланарсалар деди, у хотин бош силкиди... Ростдан ҳам жуда чиройли экан. Касалхона халатида

шунақа кўриняпти... Уҳ, бир кўнглим, кирай, дедим. Яна ўзимни босиб, орқамга қайтдим. Одамларнинг олдида беобрў бўлмайлик, дедим.

Матлуба. Уктам ака унақа одам эмас.

Лайли. Э, синглим, эркакларга ишониб бўлмайди, дейишса, кулардим. Эрим яхши деганларнинг биттаси менман.

Матлуба (*елкасини қисади*). Негадир кўнглим ишонмайди. Айниқса клиникада...

Лайли. Уйдан кўра касалхонада умри кўпроқ ўтади.

Матлуба. Ишини севганидандир-да!

Лайли. Бола-чақани севиш керак эмасми?.. Билмадим, шамол бўлмаса, теракнинг учи қимирламайди, деган гап бор... Шу одамнинг тинчлиги учун, мана, мен уйда қолиб кетдим. Хотиржам ишласин, деб касал онасини бировнинг қўлига ташлагим келмади. Обрўсидан қувондим, севинса севиндим, хафа бўлса хафа бўлдим. Наҳотки... кўнглим сезиб турибди, бир балоси бор. Шундай хушрўй жувон қайси эркакка ёқмайди... Ким эдим, ким бўлдим. Ҳамма вақт елкамни тутиб беравериб, қарасам, ерга кириб қолибман...

Биринчи хонага **Уктам** билан **Сиддиқа** кириди.

Уктам (*стулга ишора қилади*). Қани ўтиринг, марҳамат. Сира тортинманг.

Аёл хижолатлик билан атрофга аланглаб стулга ўтиради.

(*Ичкари хонага кириди.*) Матлубахон ҳам шу ерда экан-ку! (*Лайлига.*) Меҳмон олиб келдим.

Лайли (*авзойи бузуқ*). Қанақа меҳмон?

Уктам (*хотинининг авзойидан бир оз ўзини йўқотиб*). Уша... аёл. Қасалхонадаги.

Лайли. Қасалхонага сиғмадингларми?

Уктам. Бу нима деганингиз?

Л а й л и. Гўлликка солманг ўзингизни!
У к т а м. Секин. Уят ахир!

Бу гапларни эшитиб турган Сиддиқа мажолсизлик билан ўрнидан туради. Инграб кўзларини ушлайди-да, гандираклар кўчага чиқиб кетади.

(Уктам хижолатлик билан ўртадаги эшикни ёпмоқчи бўлиб, Сиддиқанинг гандираклар чиқиб кетаётганини кўриб қолади. Жаҳл билан хотинига.) Эси паст! Сиддиқа! (Шошиб чиқиб кетади.)

Уртада довдираб қолган М а т л у б а ҳам кўчага югуради.

Л а й л и. Нима бўляпти ўзи? Эси паст... Оҳ! (Йиглайди.)

М а т л у б а қайтиб киради.

М а т л у б а (Лайлига нохушроқ қараб). Яхши иш қилмадингиз, Лайли опа! Уйингизга келган одамни...

Л а й л и (алам билан). Нима қилай, пояндоз солиб кутиб олишим керакмиди? (Йиғлаб.) Қасал онасига бир умр тувак тутаман, бир умр! Мени билмаса, кўзи оқиб тушсин.

М а т л у б а (сесканиб). Йўқ, йўқ! Сира ундай деманг. Одамларнинг бахтига кўзлари доим чарақлаб турсин.

Л а й л и (қичқириб). Менинг бахтим-чи!

М а т л у б а. Одамлар баъзан олдиларида турган бахтни пайқамай, олисдан қидиришади. Ёки бой бериб қўйгандан кейин пушаймон қилишади.

Л а й л и. Чиқди кетди.

М а т л у б а. Нима қилсин, бир бечора беморни сизга қўшилиб ҳайдасинми? Соғайтиргани қаёққа боради унда?.. У хотин бизникида ҳозир.

Л а й л и. Иккаласи бирга эмасми?

М а т л у б а. Уктам ака, билмадим, қаёққа кетди. У аёлни мен олиб кириб кетдим. Кўзи яқинда тузалган бечоранинг...

Л а й л и. Оҳ, нима қилиб қўйдим! Қаёққа кетди экан-а? Асабларим сўз бермай қўйди менга. Нима қилиб қўйдим, нима қилиб қўйдим! (*Кўчага чиқиб кетади.*)

М а т л у б а (*бошини чангаллаб*). Наҳотки, наҳотки оила ҳаёти шунақа бўлса!.. Бирини бири тушунмайдими-я!

Аста эшик очилиб, У к т а м киради. Ниҳоятда хафа, Матлуба нима дейишини билмайди, ҳаяжонда. Уктам уни кўради.

У к т а м (*хижонатлик билан*). Ҳа, сизмисиз?

М а т л у б а. Лайли опам, билмадим, сизни қидириб кетдилар шекилли. Холамни ёлғиз ташлаб чиқиб кетолмадим.

У к т а м столга ўтириб, бошини чангаллайди. М а т л у б а унинг орқасидан меҳр, ачиниш билан термилиб туради.

М а т л у б а (*сскин*). Мен чиқай бўлмаса.

У к т а м (*аста, ҳолатини бузмай*). Кетманг, бир оз ўтира туринг.

М а т л у б а таққа тўхтайдими, ҳаяжонда, жимжитлик.

М а т л у б а. Қорнингиз очгандир? Чой-пой дамлаб чиқайми?

У к т а м бош чайқайди. М а т л у б а аста юриб, унга жуда яқин келади. Қўлларини чўзиб, сочини силамоқчи бўлади. Лекин қўли Уктамнинг сочларига тегар-тегмас чўчиб, қайтариб олади-да, юзларини беркитганича югуриб чиқиб кетади. Л а й л и киради. У деворга суянганича, эрининг орқасидан термилиб, анча фурсат жим туради.

Л а й л и (аста, журъатсизлик билан). Меҳмонни айтиб чиқайми?

У к т а м (ўгирилиб хотинига қарайди. Секин ўрнидан туради. Пауза.) Жуда бачканалашиб кетибсиз, хотин!

Л а й л и (бирдан қизишиб). Хайрият, бачканалашганимни сезибсиз. Тупроқ белимга чиқди — билмадингиз, бўйнимга чиқди — кўрмадингиз, энди кўмилганимда билиб қолибсиз. Битта ҳамхонам касал, битта ҳамхонам гўдак, биттасининг эса мен билан гаплашишга вақти йўқ... (Асаби баттар бузилиб.) Одамга эътибор, дейсиз, шуми эътибор? Ёки мен одаммасманми? Менга ҳам керак эмасми шунақа эътибор?!

У к т а м (хотинининг бутун аҳволини бирдан тушуниб, ўнғайсизланади, доводирайди). Лайли! Ўзингизни босинг, Лайли!

Л а й л и. Қадимда бойлар, савдогарлар гуноҳни қилиб-қилиб, кейин ўша гуноҳларини ювгани Маккага жўнашаркан.

У к т а м. Лайлихон!

Л а й л и. Сиз тобора обрў топдингиз, шуҳрат қозондингиз. Қитоблар ёздингиз. Мен эса ҳеч кимлигимча қолдим. Лекин ўша менинг йўқолган бир қисмим ҳам сизга қўшилмадимикин?..

У к т а м (меҳр билан ёлвориб). Лайлихон... Кўриб турибман, ҳаммасини кўриб турибман. Лекин...

Л а й л и (ўзини босиб). Биламан, мен сизга таъна қилмоқчи эмас эдим.

З у б а й д а кирди. У хомуш.

З у б а й д а. Уктамжон, меҳмоннинг мазаси қочди.

Л а й л и шошганча кўзларини артиб, эрига қарайди. Орага бир нафас жимжитлик чўқади. Кейин Л а й л и ҳеч нарса демасдан шошиб чиқиб кетади. Кетма-кет У к т а м ҳам, З у б а й д а ҳам чиқиб кетадилар. Чироқ ўчиб-ёнади.

Яна ўша саҳна. Фақат диванга ўриш солинган, Сиддиқа ётибди. Бош томонида кичкина столда ҳар хил шишаларда дорилар. Янги тикилган кўйлакни биллагига солганича Зубайда кириб келади.
Уни кўриб Сиддиқа ўрнидан туради.

Сиддиқа. Келинг.

Зубайда. Тузукмисиз, айланай.

Сиддиқа. Шукур, анча яхшиман.

Зубайда. Ётинг, бемалол ётаверинг.

Сиддиқа. Йўғ-э, сизларни ҳам ташвишга қўйдим.

Зубайда. Ундай деманг. Сира-сира ундай деманг. Одамга одам ташвиши бўлмаса, дунёнинг нима қизиғи қолади, айланай? *(Кўйлакни узатиб.)* Ипаклик бўлмаса ҳам оҳорлик. Атай ўзим тикдим. Меники табаррук, айланай. Менга ўхшаб юринг.

Сиддиқа. Мингдан-минг раҳмат, лекин овора бўлибсиз-да!

Зубайда. Овора бўлгани нимаси! Одам одамга гапимат, айланай. Ҳа, Лайлихон кўрнимайди?

Сиддиқа. Бозор қилгани кетди. Жуда уринтириб қўйдим. Эрталаб юрагининг мазаси қочди. Менга сездирмайман деди-ю, бўлмади. Сезиб қолдим. Кечки пайт дуруст эли шекилли, чиқиб кетди. Жуда жонсарак экан.

Зубайда. Ҳа, жуда жонсарак, меҳнаткаш хотин. Сал қизишиб кетадиган одати бор, холос. Осон эмас-да, айланай. Айтадилар-ку, касал касал эмас, касал боққан касал, деб. Қайин онаси билан эрининг парвонаси бўлиб на ишлай олади, на тўртта одамга қўшила олади. Соғлигининг ҳам мазаси йўқ.

Матлуба киради.

Матлуба. Қимни айтяпсиз, ойи?

Зубайда. Лайли опангни гапиряпман. Қелдингми?

М а т л у б а. Ҳа. (*Ўтира туриб Сиддиқага.*) Бугун дурустсиз. Рангингиз ҳам яхши. (*Онасига.*) Калитни беринг.

З у б а й д а. Лайли опанг йўқ экан. Мен овқатга уннаб чиққан эдим. Сен бир оз гаплашиб ўтира тур. Ё қозонга ўзинг қарайсанми?

М а т л у б а. Ўзингиз чиқа қолинг бўлмаса.

З у б а й д а. (*ўрнидан тураётиб*). Кўрдингизми, бу қизлар шу аҳволи билан қандай қилиб бола боқиб, рўзгор тебратади, а?

М а т л у б а. Автобус тиқилинч экан. Эзилиб кетдим... (*Ўйчан.*) Ариза бериб келдим, ишдан бўшаяпман.

З у б а й д а (*тўхтаб*). Нима-нима? Бу нима қилганинг! Ҳар жойни қилма орзу, ҳар жойда бор тош-тарозу, дейдилар. Бинойидеккина ишлаб юрибсан-ку! Яна нима керак сенга, билмайман. (*Сиддиқага.*) Шу ишга кирганида бунинг хурсанд бўлганини кўрсангиз эди!.. Кундузи ишлаб, кечқурун ўқитувчиликка ўқирди. Шу ишга ўтди-ю, докторликка ҳаваси тушиб қолди. Мана, яқинда докторликнинг мактабига кирди. Энди бўлса кетамаи эмиш!

М а т л у б а. Ўқишдан кетмайман.

З у б а й д а. Ишингдан нега кетасан бўлмаса? Дарахт ҳам бир жойда кўкаради!

М а т л у б а (*хўрсиниб*). Сиз тушунмайсиз, ойижон. Кетмасам бўлмайди.

З у б а й д а. Қари билганини пари билмас, дейдилар. Жуда ҳеч нарса билмаганга чиқариб қўйма. Ўктамжондек одам ишлаётган жойдан кетасанми? (*Чиқади.*)

М а т л у б а Ўктамнинг номини эшитиб қўли билан юзини беркитади.

С и д д и қ а. Агар шунчалик бўлса кетганингиз маъқул.

М а т л у б а (*қўлларини юзидан аста олади. Хиждо-*

латда). Дунёнинг ишлари қизиқ экан... Ақлим, кет, дейди, юрагим, қол, дейди. Юрагим, ахир ҳаётга бир марта келсан, яхши кўрганингга интил, дейди, ақлим бўлса: «Ана холос, ҳали шунчалик пасткашмисан? Наҳотки бировнинг бахтини пайҳон қилмасдан туриб бахт тополмасанг! Етимлик билан ўсдинг. Муштдеклигингдан бери ишлайсан. Биров сени ёмон демади. Шунча йиллик ҳалол умрингни нима қилмоқчисан? Ҳушингни йиғ!» — деб таъна қилади. Билмайман... (Қатъий.) Йўқ, кетишим керак! Кўнгилининг кўчасига кирсанг, не йўлларга бошламайди.

Сиддиқа. Тўғри ўйлабсиз, синглим. Кетганингиз маъқул. Агар бола-чақалик одам бўлмаганда, этагини маҳкам ушланг, дердим. Ўзи чиндан ҳам ажойиб одам экан. Бунақа одамларни яхши кўриб қолиш осон бўлади.

Матлуба (сумкасидан газета олиб). Бугун газетада мақоласи чиқибди. Шунақа ёзибдики...

Сиддиқа. А? Нима дебди!

Матлуба. Жуда кўп гаплар бор бунда... Мана, қўлида даволандингиз. Унинг ҳақида билганларингизни гапириб беринг.

Сиддиқа. Менинг бошимдан ҳам, синглим, жуда кўп савдолар ўтган. Ҳалиги, сиз айтгандек, ақл билан кўнгил ўртасида талаш бўлиб, охир бутун вужудим қонталаш бўлди. Ўй, хаёл, йиғи бориб-бориб кўздан айирди. Қанча-қанча докторлардан ўтиб, охир Уктамжоннинг қўлига келдим. (Матлуба кўзини юмади, юзи мулоимлашади.) Ростини айтсам, бутун умрим пучга чиққан эди. Иложи бўлса, ўлиб қўя қолсам, дердим. Яшашнинг ҳам, ҳаётнинг ҳам қизиғи қолмаган эди. Уктамжон аввал менинг турмушимни, бошимдан нималар ўтганини сўради. Аввалига қўрслик қилиб яхши жавоб бермадим. Лекин у шундай мулоим, шундай меҳрибонлик билан сўрадики, ёнимда доктор эмас, туғишган жи-

гарим ўтиргандек бўлиб қолди. Бора-бора юрагимдаги бор гапни унга айтадиган бўлдим.

М а т л у б а (*сабрсизлик билан*). Кейин, кейин нима бўлди?

С и д д и қ а. Ўктамжон мен билан узоқ-узоқ гаплашиб ўтирарди. Энди билсам, мени ана шу беҳуда ўйлардан алахситиш учун қанча-қанча вақтини сарф қилар экан. Шундай қилиб, у аввал менинг кайфиятимни ўзгартирди, яшагим келиб қолди. Кўзим очилса-ю, шу меҳрибон одамнинг юзини бир кўрсам, дердим. Ана шундан кейингина Ўктамжон мени операция қилди. Операцияга ётар эканман, нимагадир кўзимнинг очилшига қаттиқ ишонардим... Кўзим очилди. Ана шу одамнинг юзини кўрдим, қўлларидан ўпдим... У бўлса хижолатлик билан қўлларини секин тортиб олди-да, юзимдан бетўхтов оқаётган ёшларимни аста артиб қўйди... Шунақа, яхши одам яхшилиги билан умрни узайтса, ёмон ёмонлиги билан эговлар экан.

П а у з а.

М а т л у б а (*хаёлдан бошини кўтариб*). Ҳеч кимингиз йўқми, опа?

С и д д и қ а (*бош чайқайди*). Йўқ. Ота-онам ёшлигимда ўлиб кетган экан. Аммамнинг қўлида катта бўлдим. У ҳам кекса эди, дунёдан ўтди. Авжи бўйга етган вақтимда ҳувиллаб бир ўзим қолдим. Яна уруш йиллари, оғир пайтлар эди. Колхозимиздаги бир йигитга кўнглим тушиб қолди. У ҳам мени яхши кўриб юрар экан, тўй қилдик. Турмушимиз ширингина эди, етимлик билан меҳр кўрмай ўсганлигимни унутгандай бўлдим. Шунақа меҳрибон эди эрим. Биласизми, синглим, меҳрда гап қил. Меҳр одамзоднинг нимаси десам экан... Иссиқ тафти! Умрни ҳам, кўнглини ҳам ўстиради. Меҳрли одамлар сеvimли бўлади. Ҳа, ўша кезлари жуда бахтли эдим. Йўқчилик ҳам, қийинчилик ҳам билинмас

эди. Ушанда мен ўн саккиз ёшда, у бўлса эндигина йи-
гирмага кирган эди. Бир-биримизни еру кўкка ишонмас
эдик. Урушнинг бошида фронтга жўнади...

М а т л у б а (*шошиб*). Қайтмадими?

С и д д и қ а (*хўрсиниб*). Дом-дараксиз кетаверди.
Ўн беш йил кутдим. Ўн беш йил йўлга тнкилдим. Ўн
беш йил битта ўзим яшадим. Охири, унинг-бунинг сў-
зига кириб, ҳали сиз айтгандек, ақлимга қулоқ солдиму
бошқага турмушга чиқдим. Уҳ, у одам бошимга ит кўр-
маган кунларни солди. Дунёда ёмон одамлар ҳам бор-
лигини шунда билдим.

Тўрхалта, сумкада нарсалар кўтариб **Л а й л и** киради. **М а т л у б а**
унинг қўлидаги нарсаларни олиб ёрдамлашади.

М а т л у б а (*ҳам хижолат, ҳам ачиниш билан*).
Озроқ ҳам кўтармабсиз.

Л а й л и. Яхши, Матлубахон шу ерда экан. Зеркиб
қолмадингизмикин, деб эсим кетди. Кампир безовта
бўлмадими?

С и д д и қ а. Йўқ. Тинч ётибди.

Л а й л и. Янги гўшт олиб келдим. Манти қилиб берай-
ми?

С и д д и қ а. Қўйнинг, уринманг. Осонроғини қилаве-
ринг.

Л а й л и. Жигар ҳам олдим. Қабоб қилиб бераман.
Сизга фойда қилса керак.

З у б а й д а киради.

З у б а й д а. Лайлихон ҳам келибди-ку!

Л а й л и. Қелинг, холажон!

З у б а й д а (*қўлидаги райхон шохини Сиддиқага
узатиб*). Ҳидланг, бирам хушбўйки... (*Матлубага*.) Бор,
қизим, ўқишингга кеч қолиб юрма.

М а т л у б а. Ҳозир. (*Сиддиқага*.) Кейин нима бўл-
ди? Муросаларнинг келишмадими?

Л а й л и нарсаларни олиб, ошхонага чиқади. Зубайда ўтиради.

Сиддиқа. Ҳа, ажраб кетдим, лекин юрагимдаги аввалги ениллик йўқолди. Шундай ажойиб эримни кимга алмаштирдим, энди қандай қилиб, қайси юзим билан у ҳақда ўйлайман, ўшанинг хаёли билан яшасам бўлмасмиди, деган ўйлар донм мени гижимлаб юрди. Жуда-жуда эзилдим.

Зубайда. Шўрлик.

Сиддиқа. Бир ўзим, бир ёстигим биларди, кечаси билан йиғлаб чиқардим. Аввал эримни ёруғ юз билан эслардим. Энди уни эшлашга ҳақим йўқдек... Яхшиининг хотираси ҳам ёмонининг тиригидаи афзал экан. Мен уни шунақа ҳақорат қилдимки, қандай қилиб эрим дейман энди?

Зубайда. Ундай деманг, айланай. Шунча йил кутиш осонми? Нима қиласиз, пешонангиз! Бахтининг бозори йўқ, айланай. Эрингиз тирик бўлса-ю, сиз уни ташлаб, бошқага тегиб кетсангиз, бу бўлак гап, айланай. Шунақалар ҳам йўқ дейсизми? Уялиш тугул, кўча меники, дегандай бирам гердайиб юришадик, тагин. Ҳа, бор бунақа хотинлар, айланай. Жуда ҳам куяверманг. Мана, мен ҳам жуда ёш қолдим. Шу биттагина қизинининг мубталоси бўлиб дунёдан ўттирман. Ҳали пешонамга қанақа куёв битади, билмайман. Қиз боқдим бир аҳмоқ учун, ўғил боқдим бир пахмоқ учун, деганларига ўхшаб қолмасам ҳали...

Сиддиқа. Йўғ-э!

Зубайда. Агар мен ўлиб кетиб, дадаси қолган бўлса, аллақачон уйланиб, бола-чақалик бўларди. Ҳа, тўғриси-да! Эракнинг авлиёси ҳам хотинсиз ўтмайди. Вақти келганда биттага қаноат қилишмайди-ю! Жуда инсофлиги хотини ўлгандан сўнг бир йилни зўрға ўтказди. Эскидан қолган гап бор-ку, эракнинг хотини ўлса, азага келганлар орасидан хотини қидирармиш.

Сиддиқа. Йўғ-э, унчалик эмасдир.

Зубайда. Ҳа-да, буни кўрган-кечирганлар айтиб кетган, айланай.

З у б а й д а. Кеч кирганда қийин овқат бошлабсиз-да! Эрталаб-ку, юрагингизни ёғимлаб ўтирган эдингиз... Келинг, мен тўғрашворай.

Л а й л и. Гўшт ёғли экан, қилсам қила қолай, Уктамжонингиз ҳам яхши кўради. Ҳам бугун медиклар кунн экан.

З у б а й д а. Хотин киши шу-да. Эрим дейди, болам дейди, ўзини ўтга-чўққа уради, тинка-мадори қуриб, ҳолдан тояди...

С и д д и қ а. Жуда қийин экан Лайлихонга. Ёлғиз қўл...

З у б а й д а. Нимасини айтасиз! Тез-тез юрагининг санчиги тутиб қолади. Чарчагандан ҳаммаси. Бу қайини оңаси бор бўлғур ҳам ё ўлмади, ё қолмади. Буларни ҳам гўр оғзига олиб бориб қўяди бу аҳволда.

Л а й л и. Қандоқ қилай, хола, у кишига ҳам қийин. Бир умр тўшакда ётиш осон дейсизми?

З у б а й д а. Ҳай, бўлмаса, менга ишонарсиз. Қайини онангизга бир-икки ой мен қараб турай. Сиз бир курорт-пурортга бориб даволаниб келинг. Яқинда оғриганингизда жуда қўрқиб кетдим. Бу аҳволда, бориб-бориб ётиб қолсангиз нима бўлади?.. Ҳар йили курортга кетадиган хотинлар бор-а! Жонининг ҳузурини билишади ўшалар!

М а т л у б а. Рост айтади ойим. Курортга борсангиз бўлмайдими? Ҳаво алмаштириш ҳам катта гап.

Л а й л и. Иложин йўқ-да.

М а т л у б а. Ойим қараб тураман, деярти-ку!

Л а й л и. Бола билан курортга қўйишмайди. Мен биттагина боламини ташлаб кетиб, жоним тинчирмиди?

З у б а й д а. Вой, ҳали кимки боласини ташлаб кетсагина курортга боради, денг?

Л а й л и. Бола билан борадигани жуда-жуда кам бўлса керак. Путёвка топиш қийин.

Зубайда. Шўрларинг қурисин! Ҳуқуқимиз тенг-тенг дейсизлару бу ёғи нима бўлади? Мана шу ерига келганда айрилиб кетибсизлар-ку!

Матлуба. Бу ерда бошқа гап бўлса керак, ойи. Бола билан бориб дам олиб бўлмайди, дейишгандир. Ундан кейин, болалик борганлар бошқа одамларга халақит бериши мумкин.

Зубайда. Нима учун? Лайлихоннинг аҳволини биз кўриб турибмизми? (Қизишиб.) Ишга борсанглар, бозор қилсанглар, қўлларингда лик-лиқ сумка, магазинма-магазин юрсанглар, туғсанглар, катта қилсанглар-да, курортга боролмасанглар!

Матлуба. Ундай эмас, ойи, фақат бола билан қўйишмайди.

Зубайда. Бе, сен нимани биласан? Ҳали битта болалик бўлганингда кўраман ялаб-юлқаганингни! Ҳозир ўн саккизда эрга тегиб кетадиганлар кам. Илминни етказиб олай, деб ками йигирма бешгача юришади. Бола туғиб, уни ўн олтига киргизгунча, жуда курортбоп бўлиб қолади ўзиям.

Матлуба (қулиб). Мен-чи, ойи, сизга ташлаб кетавераман.

Зубайда. Бувилар қийинчиликни бўйнига олиб, набираларини олиб қолишмаса, келин-қизлар курорт кўрмайди, шундайми? Яна айланиб келиб, ким меҳнатга қолади? Еки бувилар хотин эмасми?

Матлуба. Қўйинг энди, ойи.

Зубайда (қулоқ солмай). Бола билан қўймасмиш! Ҳайвон ҳам боласини яхши кўради. Хотин киши бола сургаб юрмаса хотинми? Эркакларни айтмайман. Улар боласини ташлаб, курорт тугул бошқа ёққа ҳам кетаверади.

Матлуба. Чунки болаларидан кўнгли тўқ бўлади. Уйда хотинлари болаларини олиб ўтиради.

Зубайда. Ҳай, жуда бўлмаса, ўша курортга ҳам боғча очиб қўйсин.

Л а й л и. Бу қийин гапдир-да!

З у б а й д а. Э, шунча ишни қилганларга бу иш қийин эканми?

С и д д и қ а. Курортга бормаса ҳам энди меникига боради. Ўзим бирам ўйнатайки, бутун чарчоқлари чиқиб кетади.

Л а й л и. Қовоқ сомса қилиб берасизми?

С и д д и қ а. Албатта. Қовоқ сомса, жўхори кабоб, яна нима эди?

Л а й л и (кулиб). Қўк чучвара.

С и д д и қ а. Қаранг, ҳаммаси арзон нарсалар.

Телефон жиринглайди. Л а й л и трубкуни олади.

Л а й л и. Лаббай? Ҳа, мен. Нима?.. Ким дейсиз?.. Хўп. Қачон келасизлар?.. Хўп. (Трубкуни қўйиб, Сиддиқага.) Колхозингиздан одам келибди. Нурмамат ака деган.

С и д д и қ а. А?.. (Рағи ўзгаради, ҳаяжонда.)

Л а й л и. Вой, нима бўлди?

С и д д и қ а (ўзини босиб). Ўзим, шундоқ. (Матлуба сув ичиради.) Қайин оғам, қайин оғам келибди. Ҳам суюндим, ҳам... ҳам хижолатдаман.

З у б а й д а. Сира-сира хижолат бўлманг. Нима, сиз тирик инисини ташлаб, эрга тегибсизми? Келгани — ҳаммасини кечиргани, укасининг хотирасини ҳурмат қилгани, айланай.

Эшикни тақиллатиб, Назаров киради. Қўлида қоғозда ўроғлик нарса.

Н а з а р о в. Эҳ-ҳе, ҳамма шу ерда-ку! Ассалому алайкум!

З у б а й д а. Вааялайкум ассалом. Келинг, айланай.

Л а й л и (қоғозга қараб кулиб). Яна кучукларгами?

Н а з а р о в. Ушаларга бўлмай кимга бўларди? Мо-яна олганимда, бир сийлаб қўймасам бўлмайди.

Нега куласан? Яна касалхонада ишлармиш!

М а т л у б а. У ердан ишдан кетдим.

Н а з а р о в. Итни билмасанг кетганинг маъқул. Мениг хотиним ҳам шунақа, сира тушунмайди. Итларнингиз ўлмайди, мен тинчимадим, дейди. Бўлмаса уйимга олиб бориб пишириб келардим. Кўнглим тортиб, шу ерга келаман.

З у б а й д а (*кўзига ёш олиб*). Тилсиз жониворларни сийласангиз, ёмон бўлмайди. Сиз ҳам кам бўлмайсиз, айлашай.

Телефон жиринглайди. Л а й л и олади.

Л а й л и. Лаббай... Салом, салом... Раҳмат. Нима? (*Бирдан кўзлари порлаб кетади.*) Ростданми?.. Вой, раҳмат, раҳмат, хўп келинг. (*Трубкани қўйиб.*) Уктам акам Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан мукофотланибди. Ҳозир радиода айтибди.

Ҳамма хурсанд. Лекин бу хурсандчиликни ҳамма ҳар хил ўтказди. Л а й л и ҳаракатга тушиб кетади. М а т л у б а жим, Н а з а р о в довдираган.

Н а з а р о в. Буни қаранглар-а! Яхши одамлар кўп, билишади. Ҳа, кимни тақдирлашни билишади. Аммо жуда яхши иш бўлди-да! Мен борай, мен ўзининг олди-га борай... (*Чиқади.*)

Л а й л и (*Зубайдага*). Холажон, сиз менга қарашиб юборинг. Ҳали замон одамлар келиб қолишади.

С и д д и қ а (*ўрнини йиғади*). Кампирнинг у ёқ-бу ёғини бир қараб қўяй. Меҳмонлар келишса, кўргани киришлари мумкин.

З у б а й д а. Рост айтасиз. Қани, Лайлихон, юринг ошхонага.

Л а й л и. Ҳозир (*Матлубага пул бериб*). Сиз, Матлубахон, чиройли бир гулдаста олиб келинг.

М а т л у б а. Жоним билан. *(Пулни олмайди.)*
Ўзимда бор.

Ҳ а м м а чиқиб кетади.

(Елғиз.) Севинчдан юрагим ағдар-тўнтар бўлиб кетди-ю, лекин қимирлай олмайман-а! Жоним билан олиб келаман. Бағримга босиб олиб келаман, шундай гуллар саралайки, боққанида кўзлари яшнасин. Беихти-ёр қўлига олиб, юзига боссин. *(Шошиб чиқиб кетади.)*

ТўРТИНЧИ КЎРИНИШ

Иккинчи кўринишдаги сахна. Кабинетда Ё қ у б н и н г ўзи ниманидир ёзиш билан машғул. Матлубаниннг ўрнида бошқа аёл ўтирибди.
Кўчадан оҳиста М а т л у б а киради.

М а т л у б а. Йўлим тушса, бир қарамай кетолмайман... Юрагимга олов ташлаб қўйиб, мени сиғдирмаган даргоҳ! Қўлу оёғимга кўринмас занжир боғлаб қўйганмисан, юрагим ҳадеб сенга талпинади... Мен учун дунёнинг энг гўзал, энг ардоқли жойи сен эдинг. *(Скамейка ёнидаги дароҳтга суянади, ҳовлининг ичкари томонига узоқ термилиб қолади.)* Унинг қадами теккан ерларга ҳасад билан боқаман, унинг назари тушган дароҳтларга ҳавасим келади. Ҳатто унинг қўлида шифо топиш учун кўр бўлиб қолсам ҳам майли эди, деган пайтларим бўлган... Ҳаммаси қалбимда пинҳоний қолиб кетди... Унинг қўлида очилиб, ёруғ жаҳонни кўраётган кўзларнинг қувончи, табассуми, шодлик ёши ҳам, назаримда, қалбимга унинг муҳаббати бўлиб қуйилаверади. О, унинг қўлидан шифо топган кўзлар! Мен учун ҳам унга тўйиб-тўйиб қаранг, орзу-армонларимни сизга қолдираман... Тезроқ тонг отса-ю, ишга бора қолсам, деб шошардим. Енгил, чаққон қадамларини олисдан пайқардим... Кетиш қандай қийин. Қўлим, оёгим, сочларимдан тортиб боғлаб қўйилгандекман.

Ё қ у б (*эшикни очиб, секретарга*). Уктамни чақириб юборинг.

Секретарь. Ким? Шунақа бола борми?

Ё қ у б. Турсунов-чи! Кўз клиникасидаги...

Секретарь. Ҳа, бундоқ денг? Оталарининг отинима?

Ё қ у б жаҳл билан қараб қўяди-ю, индамайди.

(*Ховлига чиққанда хаёл суриб турган Матлубани кўради.*) Ким керак сизга?

М а т л у б а (*хижолат бўлиб*). Шундоқ, ўзим. (*Шошиб чиқиб кетади.*)

Секретарь. Тавба, касалхонага шундоқ ўзи келадиган одамни биринчи кўришим. (*Ичкарига ўтиб кетади.*)

Телефон жиринглайди.

Ё қ у б (*трубкани олиб*). Лаббай! Ҳа, касалхона. Нима дейсиз? Редакциядан? Жуда соз, хизмат?.. Ҳа, ҳа, тушундим. Ким сўрабди? Газетхонларми?.. Муртақ ҳақидами?.. Ҳа, ҳа, бўлди. Ўзим ёзиб берсам бўлмай-дими?.. Бўпти, келишдик... эртага эрталаб тайёр бўлади... Йўқ, йўқ, биз жуда интизомли йигитлардан. Хўп, саломат бўлинг.

Секретарь ҳовли ичкарисидан чиқади.

Секретарь. (*хонага бош суқиб*). Бир оздан кейин бораман, деди.

Ё қ у б (*жаҳл билан*). Ҳозир келсин, кутишга вақтим йўқ.

Секретарь (*қайтиб чиқиб кетаётиб*). Нима бало, хотици билан уришиб келганми бу одам?

Яна телефон жиринглайди.

Ё қ у б. Ҳа, ҳа, мен! Ҳой, Масъуда! Менга қаранг, мен сизнинг акангизнинг шахсий адъютантманми? Акангиздан бошқа ташвишим йўқми?

У к т а м кириб келади.

Хотинига айтинг, ўзи юрсин кетидан! *(Трубкани шарақлатиб қўяди.)*

У к т а м. Ҳа, нима гап?

Ё қ у б. Яна уйига бормабди.

У к т а м *(кулиб)*. Назаровми? Шу ерда. Тажрибаси билан овора.

Ё қ у б. Тинмаган одам экан-да! Хотинига айтиб кетса бўлмайдими? *(Трубкани олиб номер теради.)* Масъуда! Мен. Шу ерда экан. Ҳа, ити билан бўлади-да! *(Трубкани қўйиб.)* Хотинининг ҳам шўри.

У к т а м. Ҳозир бир минутга. *(Трубкани олиб номер теради.)* Лайлихон! Мен. Ҳалиги иш масаласини гаплашдим. Пишди. Ҳафтада уч кунгина борар экансиз... ҳам яқингина... Хурсандмисиз энди?.. Хўп. Нима?.. Осонроқ овқат қилаверинг... Майли... *(Трубкани қўяди.)*

Ё қ у б. Мен хотинимни ишдан чиқаролмай ҳалак, сен ишга киритмоқчисан шекилли?

У к т а м. Фақат менинг уйим учун яралмагандир, ахир. Шу вақтгача ўйламаганимга ҳайронман. Пнаинони яхши чалади. Боғчада музика дарси олиб борадиган бўлди. Овунадн, алахсийди... Ҳа, нима масалада чақирган эдинг мени?

Ё қ у б. Қайси кунги масалани нима қилдинг? Шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими маълумот сўраяпти. Ёлғиз сенинг клиниканг қолди ҳисоб бермаган.

У к т а м. Шунга чақиртирдингми?.. Касал кўраётган эдим... Глаукома билан оғриганларнинг ҳаммаси китобхонлик қилиб ётишибди. Ҳа, айтмоқчи, кутубхонада янги китоблар кўпайтириш масаласини ҳам ўйлаш керак эди.

Ёқуб. Мен сенга жиддий гапиряпман.

Уктам. Мен ҳам мутлақо жиддий гапиряпман. Шунча касал шунча китоб ўқиди, деб ёзиб беравер. Бу ҳам маданий-оқартув ишларига киради-да, ахир!

Ёқуб. Нима қилиб бўлса ҳам мени раҳбарлар олдида ноқулай аҳволга солиш пайдасан-а!

Уктам. Қандай тушунсанг тушунавер. Сенинг таклифингни қилолмайман. Чунки мен клиникада касалларнинг бир-бирлари билан ўз касаллари ҳақида гаплашишларини мутлақо тақиқлаганман.

Ёқуб. Нима учун?

Уктам. Шундай қилганим яхши натижа берди. Мен унақамасмикинман, менинг касалим бунақамасмикин, деган гаплардан қутулдим... Нима қиламан уларга лекция ўқиб? Ҳаммаси билан фақат ўз касали ҳақида гаплашаман.

Телефон жиринглайди.

Ёқуб (*трубкани олади*). Лаббай! Ҳа, мен ўзим. Салом. Яхши, раҳмат. Дуруст... Нима янгиликлар бор?.. Яхши гапми?.. (*Ранги оқариб, овози қалтираб кетади.*) Ростданми?.. Ҳазиллашманг тагин?.. Ғалати-ку?.. Балки хат ёзувчилар ҳам бўлгандир... Э, сиз билмайсиз-да, одамларни! Хўп, ўзим бориб қоларман. (*Трубкани қўяди. Уктамга.*) Ана, кўнглингиздагидек бўлибди.

Уктам (*ҳайрон*). Бу нима деганингиз?

Ит кўтарган Назаров кириб келади.

Назаров (*жуда хурсанд*). Улмади кучугим! Кўр-япсизларми? Улмади! Демак, мумкин. Ўйлаганларим тўғри чиқди. Эй худо, ростдан тирикми бу? Тирик! Тирик бўлганда ҳам тетиклигини қаранглар! Кризис ўтди. (*Уктамни қучоқлайди. Уктам ҳам хурсанд.*) Қара, Уктамжон, қарагин буни! Вой, айланай жонингдан! Кўр-япсанми, Ёқубжон?

Е қ у б (халатини ечаётиб). Қўп суркайверманг!

Назаров. Оббо, сендан кўра тозароқ бу!

Е қ у б. Бас, жонимга тегди шу гаплар! (Эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетади.)

Назаров (кетидан). Бировнинг хурсандчилигини тушунармидинг сен? Сенга хушомад бўлса! Белинг сингунча эгиласан...

Секретарь (бош суқиб). У кишидан хафа бўлмаглар ҳозир. Мен телефонда эшитиб қолдим: диссертацияси тасдиқдан ўтмабди шекилли.

Ўктам билан Назаров иккаласи бир-бирига қараб олишади.

Назаров (тамошабинга). Ҳа, ҳаёт оқими ўз ишини қилади. У шундай азим, қудратли бир дарёки, керагини олиб қолади, кераксизини улоқтираверади. Яхшилик йўлида бўлган муваффақиятсизлик, бу фақат вақтинча...

П а р д а.

1967 йил

САИДА ЗУННУНОВА ҲАҚИДА СЎЗ

Офтобдан олам саҳифасига оқ нурлар тўкилади. Одамнинг қалбини офтобга қиёс қиладилар шоирлар. Шу кўтаринки қиёсни қабул қиладиган бўлсак, одамнинг қалбидан оқ қоғозга тўкилган сўзлар шу қалбга мутлақо ўхшаш бўлади. Офтоб заминда неки тириклик бор — барини ўз нури, ҳарорати, ҳароратининг миқёси билан қанчалар авайлаб шакллантирса, ижодкор инсоннинг қалби гўзаллик ва одам камолоти учун хизмат қиладиган сўзни ҳам шунчалар эъозлаб вояга етказди. Шунинг учун қалб амри, қалб буйруғи деган кўп ишлатилганидан бугунда анча сийқаланиб кетган, лекин аслида маъноси ғоятда теран бўлган сўзларни шеърят аҳли тилдан қўймайди. Шеър қалбнинг амри билан дунёга келади. Қалбнинг амри билан ўзини яхшиликнинг, адолатнинг, олижанобликнинг хизматига бағишлайди. У шундай покиза, ўзига гард юқтирмас бир хилқатки, ҳамма унга интилади, ҳамма ундан баҳра олади, оғир дамда ҳам, қувончлар селдек тошган чоғларда ҳам одамлар шу хилқат ҳузурига келадилар ва ундан ўзлари истаган таскин, сурур, жозиба, ҳақиқат муждаларини топиб, доим миннатдор бўлиб юрадилар.

Бу сўзлар умуман шеърга, умуман ижодкорларга дахлдор. Лекин ҳозир кўнглимда бу сўзлар Саида Зуннунованинг шеърларини ўқиб ўтирганимда уйғонди. Аминманки, шундай ёки шунга ўхшаш сўзлар Саида Зуннунованинг шеърятига ихлос ва холис кўз билан

қараган бошқа кишиларда ҳам туғилади. Бундан ўн йиллар муқаддам Ғафур Ғулом Саида Зуннунова ҳақида: «У хотин-қизларга хос назокат, ифордай татимли лирикаси билан дилларимизни эркалатиб, ҳордиқларимизни ёзиб, меҳнатга рағбатимизни тоблантириб, идрокимизни гўзалликлар томон етаклайдиган фаҳмли шоирамиз бўлиб етишди» деб ёзган эди.

Бу сўзлардан шамол тонг маҳали райҳонларни силкитиб ўтганда гуркураб кетган ажиб бир хушбўйлик келади. Шу хушбўйликни ва шу завқни устозда шогирдининг шеърда бўй тортиб бораётган камоли уйғотганди. Чиндан ҳам, Саида Зуннунованинг шеърояти идрокимизни гўзалликлар сари — гўзал туйғулар, ўктам кечинмалар сари бошлаганда назокат билан етаклаб боради. У юракларда шу назокат билан тоза туйғулар қўзғайди, яхшилиққа рағбатлантиради.

Саида Зуннунова шеърятга жуда эрта келиб кирди. Лекин чинакам шеърятга у машаққатли меҳнат билан муяссар бўлди. Ҳозир илмий техника инқилоби замони. Игна билан қудуқ қазिश деганга ўхшаш гаплар шу гапнинг тўғри маъносида худди эскириб қолганга ўхшайди. Ҳозир кўпгина ижодкорлар самарага тезлик билан, агар таъбир жоиз бўлса, «яшин тезлигида» деган бўлардим, эришмоққа интиладилар. Ва қудуқларни илгаригидай игна билан эмас, замонавийроқ ускуналар билан қазिशга ҳаракат қиладилар. Лекин бундан бари бир ижоднинг моҳияти ўзгаргани йўқ. У ҳамон игна билан қазиладиган ҳунар бўлиб қоляпти ва бундан кейин ҳам доимо шундай бўлиб қолади. Зотан, шу огир, ёлғизликда фикр, хаёл, сўз билан олишув машаққатсиз ҳеч қачон санъат асари яратилган эмас, яратилмайди ҳам. Саида Зуннунова ҳам юракларга оби ҳаёт янглиғ таъсир қиладиган сўзлар қудуғини ростдан ҳам игна билан қазиди ва шу машаққатдан ҳеч бир вақт бегонасирамади, ундан ўзини олиб қочмади, енгилроқ йўлларни ахтармади. Шунинг учун ҳам шоира ўз асарларидан бирига дебочада ҳақли сурат-

да мен адабиётга жуда узоқ, жуда секин йўл босиб келдим, деб айтади.

Шоиранинг эллигинчи йилларнинг ўрталаригача бўлган илк «чўзилиб кетган давр» ижодида ёрқин ҳислар ва жонли инсоний кечинмалардан кўра чақириқлар, шиорийлик устун турганлигини кўрамиз. Илк даврда унинг шеърига инсоний бир дард етишмаганлиги, қаҳрамонлари ҳаёт ташвишларидан холи бўлиб қолганлиги, улар ҳаётда жонли ўй, жонли хаёл билан яшаш ўрнига иложи борича тўпиқларига сув теккизмасликка ҳаракат қилганликлари жуда билиниб туради. Шоира ўз қаҳрамонларининг шахсий, ўзига хос дунёсини очишдан тортинди, уларнинг руҳий дунёсини четлаб ўтади. Лекин шоиранинг бу даврда ёзганларидан шеърнинг тилини топишга, уни мазмундор қилишга зўр бир интилиш бўлганлигини аниқ сезиш мумкин. У ниманидир топа олмаётганди, нимадир унга халақит бераётганди. Кейин у секин-секин лирика мен деган нарсадан, «мен»нинг қалбидаги давлатдан бошланишини англади. Лириканинг бойлиги «мен» дунёқарашининг, қалбининг бойлиги билан белгиланишини фаҳмлади. Шоирнинг оламга қараши, ҳодисаларга унинг шахсий муносабати ва шу муносабатнинг мазмуни, даражаси лириканинг мағзини ташкил қилар экан. Кимдир шоирадан унинг ёшини сўрайди. Оддийгина гап, бундай гап ҳар куни, ҳар соатда бўлиб туради. Мана, шоиранинг шу оддий гапга шахсий муносабати:

Ёшимни сўрама, бемаъни бу оқ
Оралай бераркан сочларга бевақт.
Шу ўтган озгина умримга бироқ
Ҳеч вақт ачинмайман, шунинг ўзи бахт.

Шоира оддий гапни қайд қилиб, унга муносабатини (сочнинг оқи «бемаъни» бир нарса, у вақт-бевақт сочларга оралай беради, демак, асли гап сочнинг оқаришида

эмас) билдирыпти ва кейинги икки мисрада маълум бир хулосасини беряпти: сочининг оқи умрнинг ўтиб бораётганидан нишона, у ўзи билан бирга афсусни ҳам бошлаб келади кўпинча, киши умри бенаф ўтган бўлса, ачиниш, армон бўлиб қолади. Лекин шоира, ўтган умримга ачинмайман, деб қатъий бир фикр айтяпти ва бунинг устига, шунинг ўзи мен учун бахт, деяпти. Унда шундай дейишга жиддий асос бўлса керак. Шеърнинг иккинчи тўртлигини тинглайлик:

Хиёнат, гийбатни билмадим сира,
Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.
Ишқим бўлсин дедим нурдек покиза,
Балки шунинг учун сочимдаги оқ.

Демак, умр бенаф ўтмаган, бировнинг умрини, бировнинг ишончи, бировнинг бахтини поймол этмаган, ҳалол, покиза кечган умр, шунинг учун ҳам умрнинг соҳиби ўзини бахтли деб ишонади. Шу тариқа лирик қаҳрамоннинг ишқни нурдек покиза сақлашга интиланлиги ва ўз инсонлик шаъни учун буни энг зарур нарса деб англаганлиги шеърда шахсий қараш доирасидан чиқиб умумлашади. Шу ғоя китобхон қалбида ҳам акс садо беради. Бу шеър ёзилганда Саида Зуннунова ўттиз ёшларда эди. Кишида ва айниқса ижодкорда бу — қарашларнинг маълум бир шаклга, системага айланиб улгурадиган пайт. Шу йиллардан бошлаб Саида Зуннунова шеърларида инсонга жуда талабчан қараш ифодаланади. Унинг шеърларида виждон ва поклик одам боласининг энг етук фазилати сифатида тараннум қилинади. Ер ҳам унинг шеърларида ўз севгилиси олдига шундай қатъий талабни қўяди: «Қадрласанг инсонлигингни, Вафо қилсанг ўзингга ўзинг. Фақат-фақат шунда мен билан Тўғри келур тақдир — юлдузинг». Бу гаплар шеърятда илгаритдан бери айтилиб юрилган гаплар-ку, вафо, инсон қадри доимо

шеърятнинг предмети бўлиб келган-ку, деб айтишлари мумкин. Аслида ҳам шундай. Ва худди мана шу нарсаларни шоира ўз лирикасининг марказига қўяди, чунки булар унинг ўз қалбининг мулки, унинг эътиқоди, ишончига айланган:

Уйлайман, ўйлайман, не учун сени
Унутиб бўлмади, не хислатинг бор?!
Сабаби, азизим, кўнглинг ва ишқинг
Жуда тоза экан, жуда беғубор.

Кўриниб турибдики, шоиранинг мисраларида зўр ва порлоқ ташбиҳлар ва умуман ташбиҳнинг ўзи йўқ. Мисралар жуда ҳам содда, лекин жуда ҳам ярқироқ. Бу нурнинг оқлиги, ярқироқлиги; бу покиза маънавиятнинг теранлиги; бу кўз-кўзланмаган, лекин қалбнинг қаърида ардоқланган муҳаббатнинг тиниқлиги, жозибаси... Ажаб-маски, шоира ўз шеърларида суйиб тасвирлаган аёллар, қизларнинг энг гўзал тилаги ўзлари севган кишига «бир умр бахт бўлиб қолишдир».

Саида Зуннунова инсоннинг чиройли хулқ-одатларининг куйчиси. Эҳтимолки, унинг шеърларининг мағзи-мағзига сингиб кетган назокат мана шундадир. Шоира ахлоқ ва маънавиятда кескин нуқтаи назарда туради. Оқ-қорани қатъий бир чегара билан ажратади: «Истайманки, яхши яхши деб айтсин, Ёмон ёмон кўрсин ва десин ёмон». Унинг шеърида ёмонликка нафрат ва яхшиликка муҳаббат бўртиб кўринади. Буларнинг ифодаси учун у шеърини ортиқча безаб, уни чиройли қилиб ўтирмайди. Чунки у «оддий ҳақиқат бор минг бўёқдан соз» деб билади. Лекин шеър ахлоқий тушунчаларнинг рангларигина солиб қўйилган қоғоз гул эмас. Унинг шеърида маънавий гўзаллик — бу қалбнинг гўзаллиги, унинг чиройда беқиёс жонли гулидир.

Шарқнинг фасих ва донишманд, ҳаётнавис адиблари-

дан бири Саъдийнинг шундай бир ҳикояси бор. Чўллар, саҳролардан жуда узоқ йўл босиб, сувсизликдан, мадор-сизликдан ўлар ҳолатга келган карвон алоҳа ям-яшил дарахтзор гўзал бир мавзегга келиб қўнади. Бу ерда минг турли қушлар минг турли овоз билан сайраб, анвойи гуллар очилиб, атрини сочиб ётган экан. Ҳамма дарҳол ўзини сувга уриб, сўнг беҳолликдан шу заҳоти кўзлари уйқуга кетади. Фақат бир одам чаманзорга, қушларнинг одами ром қиладиган мусиқасига берилиб, чаманзор оралаб кеза бошлайди. Саъдий таажжубда қолиб, ундан сўрабдики: «Нечук ҳамма ухладилару, сен сайр-тамоша орзусидасан?». У одам жавоб берибди: «Шунча гул, шунча гулзор оламнинг гўзаллигига мадҳия ўқиб ётибди. Улар мадҳия ўқиган чоғда мен инсон боласи ғафлатда ётайми, йўқ, буни ўзимга раво кўрмадим» деган экан.

Шеър аҳли, қалам аҳли мана шундай ғафлат уйқуси бегона бўлган, ғафлатни кўз ўнгидан қувган, олам гўзаллигига рошиқ ҳамда дўст одамлар бўлади. Улар одамнинг ҳуснини қалбларига кўчирадилар ва қалбларидаги ҳусни, ортган — инсонлик мазмуни билан музайян бўлган ҳусну тароватни қоғоз саҳифаларига туширадилар.

Саида Зуннунова ҳам дунё гўзаллигига шайдо, одамият шодлиги ва бор дардларига шерик, ҳамдард ва дўст бўлиб қўлига қалам олган шоиралардан ҳисобланади.

Бизни ёшликдан реалист бўлишга ўргатиб келадилар, гаплар ичида реал гапларнинг ҳам қадри-қиммати баландроқдир. Шу нуқтан назардан айтадиган бўлсак, Саида Зуннунова адабиёт оламига кириб келаётганда, бу оламга осмондаги ойни олиб беришликни ваъда қилгани йўқ, у буюклар барпо қилиб кетган абадий яшил ва латиф чаманзорлар, жаннатмакон боғларнинг давомида ўзимга яраша, ўз қаламим ва иқтидоримга муносиб бир чаман яратаман, деб орзу қилди. Биз унинг ўттиз йилдан ортиқроқ муддат ичида, машаққатли қатқалоқ

ерларни тирнаб қазиб ва ниҳоят бир гўзал чаман яратганлиги, демак, олижаноб орзуси амалга ошганлигини яхши биламиз.

Кўзгу ярақлаб, узоқларга акс нур ташлаб ёнмоғи учун аввало офтоб билан бетма-бет бўлмоғи керак. Офтоб билан юзма-юз бўлгандагина у нур касб этади. Шеърят ҳам мисоли шундай кўзгу, у ҳаётга, одамзоднинг қалб дунёсига тўғри бўлгандагина унинг бетида порлоқ нур, порлоқ ранглар пайдо бўлади.

Бизнинг шеърятимиз шоирнинг шахсий қалбигагина эмас, шу қалб орқали халқнинг юрагига, унинг орзу-армонлари дунёсига, яшаши, меҳнати, қарашлари дунёсига тўғри бўлган ажиб ҳаққоний кўзгудир.

Бизнинг шеърятимиз халқ билан ҳамдам, ҳамнафас, ҳамжиҳат, ҳамқадам шеърят. Худди мана шу нарса шеърятимизнинг ифтихори, шеърятимизнинг ҳеч қачон ўлмас фазилати бўлиб, унинг шуҳратига шуҳрат қўшмоқда. Бизнинг шоирларимиз ҳам қаерда, нимадан ифтихор қилсалар, аввало, худди мана шу нарсани фахр билан тилга олганлар ва шу нарсани доимо дастуриламал қилиб келганлар.

Саида Зуннунованинг ижоди ҳам бошдан-оёқ мана шундай ифтихор руҳи билан суғорилгандир. Шоира ижодининг илк даврида ёзилган шеърлардан биридаги қуйидаги сатрларга мурожаат қилайлик:

Ойна бўлди-ю, ҳар битта чехра,
Мен унда бахтиёр ўзимни кўрдим.
Ёшларнинг беғубор ёноқларида
Саодат яшнатган юзимни кўрдим.

Қаранг, байрам шодиёнаси билан оқиб бораётган халқ тўлқинини тасвирлаб, шу улуғ тўлқинга, шу улуғвор оқимга мансубликдан, унинг руҳига руҳдош, қудратига қудратдош ва муносибликдан ёш кўнгилда ифодалаб

бўлмас даражада қувонч ва бахтиёрлик туйиб ёзган кезлариди шоира гўё қора сиёҳ билан эмас, шуълаларнинг оппоқ найзаси, қалбларнинг олов туйғуси билан ёзгандай бўлади ва унинг шеъри ҳам бахту саодатнинг нашидалари, меҳнат билан тобора обод бўлиб бораётган она юртнинг ранглари билан тўла боради. Ва шоира яна ҳаяжонга тўлган қалб билан: «Нега севинмайин, шу голиб халқнинг Фарзандиман, севинмай нега?!» деб хитоб қилади.

Миллионлар — яъни бинокор, миллионлар билан ҳамқадамликнинг ўз масъулияти бор. Миллионлар сафида борганда қадамлар ҳам уларнинг қадамларига мос, елка ҳам уларнинг елкаларига елкадош бўлиши керак. Миллионлар сафида бормоқлик бизнинг шеъриятимизда жангқварлик, курашчанлик, коммунистик дунё ғояларини амалга ошириш йўлида камарбасталик, ўз шахсий ишидан кўра шу миллионлар манфаатига кўпроқ қайишмоқлик — фидокорликнинг белгиси саналади. Бу шеъриятимизда етук ифодасини топган ғоялардандир. Саида Зуннунова ҳам шундан келиб чиқиб: «истайманки, шеърларим совет солдатини каби бўлса экан жанговар ва пўлатдай мустаҳкам» дейди.

Лекин бу дегани, унинг шеърияти умумий гаплар, тўғри сиёсий ва ижодий-эстетик декларацияларнинг йиғиндиси ва ифодаси, деган сўз эмас, асло! Пушкин, поэзия фикри ва гўзал ҳаётини манзаралар берсин, деган эди. Миллионлар билан ҳамнафаслик жуда улуг декларация, лекин унинг шеъриятидаги ифодаси, чинакам шеъриятдаги ифодаси албатта доимо конкрет ва доимо ҳаётини бўлади:

Шеър ёзсам, ҳайқиргим келар оламга,
Қалбим сатрларга сиғмай энтикар.
Довдираб қоламан, гўё қаламим
Қўйган ҳар нуқтага минглар кўз тикар...—

деб ёзади Саида Зуннунова. Минглар кўз тикадиган сатрлар уларнинг талабчан назарига муносиб бўлмоғи зарур. Бунинг учун шоира уларнинг юрагидаги гапни, кўнглидаги дардни топиб ёзмоғи, англаб, ҳис қилиб ёзмоғи кераклигини яхши сезиб туради. Унинг назарида буларнинг ўзи билан ҳам кўпга татимли шеър яратиш қийинга ўхшайди. Шунда у ҳамнафаслик — жонбозлик ва куюнчаклик билан ёзишликни талаб қилишини, куюниб ёзмаганда, қаламдан эринчоқ, сатанг, баландпарвоз сатрлар чиқа бошлашини тушуниб етади ва шоир қалби машъал деган фикрга келади, машъал эса ёнгандагина атроф ёриydi.

Ҳар нарсага куйма, дейишар менга,
Куймаган юракни нима қиламан?
Ортиқча юк қилиб уни танага,
Ёнмаган юракни нима қиламан?—

дейди у ўзининг гўзал шеърларидан бирида. Саида Зуннунова шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, дунёнинг барча катта-кичик ишларини ўзига, ўз қалбига яқин олади ва дунёда яхшиликларнинг устувор бўлишидан, эзгуликларнинг тантанасидан чуқур манфаатдор бўлиб қалам тебратади. Бу манфаатдорликнинг яна бир томони ҳам бор: Саида Зуннунова инсонни, унинг мураккаб ҳаётини беҳад севади, олам ҳам худди мана шу боисдан унинг дилига бир муҳаббат бўлиб кириб боради ва бу муҳаббат ўзи кириб борган қалбни олижаноб ниятлар билан мунаввар қилади:

Шундай яшадим мен, шундай яшайман,
Олов бўлиб ёнди бағримда юрак.
Бу ўт — яхшиларнинг йўлини ёритиб,
Ёмонни ёқмаса не учун керак?

Саида Зуннуованинг шеърлари жуда фаол шеърлар. У доимо, назаримда, ўзининг бутун қуввати билан инсонда эзгуликлар, гўзал хулқлар, шарафли одатлар, асл маданиятни юракларда жорий қилишга қаратилгандек, мутлақ, шу нарсага сафарбар этилгандек бўлиб кўринади. Ва у ўз шеърлятида гўзал хулқ-одатларнинг, ажиб инсоний фазилатларнинг, юксак интилишларнинг куйчиси сифатида танилади.

Саида Зуннуова шеърларидан бирида: «Ақлим танибманки, миннатсиз бир бахт, Миннатсиз умрни қиламан орзу» деб ёзади. Бу — бизнинг кўзимизга жуда камтарин инсоний бир гап бўлиб туюлади. Лекин бу сатрларнинг маъзига қаралса, унда замонавий совет аёлининг қарашини, ҳаётга, меҳнатга, онлага муносабати шаклланиб турганга ўхшайди. «Миннатсиз бахт» ижтимоий фойдали меҳнатга замонамиз аёлининг қўшаётган улғу ҳиссасидан туғилади, «миннатсиз умр» эса давримиз аёли эришган энг улкан ғалаба билан тенгдир. Бунда мустақиллик, бунда эрк, бунда тенглик гоёлари мужассамдир. Саида Зуннуова шу маънода замонамиз аёлига хос бўлган энг илғор фикрларни, энг илғор қарашларни илгари суради, у аёлнинг ижтимоий тараққиётда ўйнаётган буюк ролини бутун шеърлятининг мундарижаси баробарида очиб беради, десак хато қилмаган бўламиз.

Шу билан бирга Саида Зуннуова шеърлятининг, менинг назаримда, энг жозибали томонларидан бирининг аёл шоира сифатида одамга керакли сўзни топиб ёза билишидир. У ўзининг аёллигини, яъни демак, инсон зотига ҳамшираллигини бир дам бўлсин унутмайди. Унинг шеърлятида, лутфан айтадиган бўлсак, Шириннинг муҳаббати, Лайлининг иффати, Барчиннинг мададкорлиги, Зоянинг фидокорлиги, Нодира донолиги, Увайсий зукколиги, Зулфия садоқатига жўр туйғулар куйланади. Саида Зуннуова ана шу нуқтаи назардан инсонга, унинг интилишларига шафқатли ва меҳрибон бир кўз билан

боқувчи шоира. Унинг сатрларига меҳр истаб суянмоқлик мумкин, унинг шундай шеърлари борки, улардан мурувватга тўла нозик ҳиссиётлар ёғилиб туради:

Ҳаммадан қолади бу кўҳна дунё,
Ҳам кекса, ҳам гўдак муҳаббат мисол.
Билиб билмасликка оламиз гўё,
Айрилиқ абадий, ғанимат висол.

Сен менга бемалол суянавергил,
Мушкулинг, дардингни — барин тўкиб сол.
Шундай қилсанг, бир оз тортасан енгил,
Таскин бермоқ менга келмайди малол.

Саида Зуннунова жуда камтар адиба. Камтарлик унинг бутун ижодининг қатига сингиган. Айтайлик, шеъриятимизда мазлум Шарқ мавзуси жуда мукамал ишланган ва баркамол, юксак сиёсий, фалсафий, инсоний руҳ билан суғорилган намуналарга эга. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Уйғун, Миртемир, Зулфия, Ҳамид Фулом, Асқад Мухтор, Рамз Бобожон, Мирмуҳсин каби шоирлар ижодида машҳур бўлиб кетган асарлар кўп бу мавзуда. Саида Зуннунова «Тонгда» деб номланган шеърисида мазлум Шарқнинг аянчли аҳволини чизиб, шундай деб ёзади:

У ерда тонг отса безиллар инсон,
У ерда ҳақорат, очлик, ҳақсизлик,
Улимни кўтариб ўз елкасида
Изиллаб юради оч бўрисимон.

Бу сатрлар бир қарашда жуда содда, камтар сатрлар бўлиб кўринади. Лекин бу камтарликнинг тагида оригиналлик, ўзига хослик, ўзига хос фикрлай билиш,

Ўзига хос сўз танлай билиш: воситалар қидириш, қисқаси, шоирнинг ўз овози, ўз услуби борки, бундай соддаликда маънодорлик, чинакам шоирона ифодавийлик мужассамлашгандир. Унинг шеърининг шираси ўша Пушкин мақтаган соддаликда. Шоиранинг «Мавзолейда» деб аталган шеърдан тўрт қаторни биргаликда ўқийлик:

Одамлар дарёси оқади бунга,
Уммон бўлиб қайтар бундан одамлар.
Бу ерда кўз, кўнгил киради тилга,
Бунда тилга кирар ҳатто қадамлар.

Шоира доҳийнинг буюклигини, унинг умуминсоний моҳиятини шу содда, камтар, лекин етук бадииятли мисраларда ифодалаб беролган.

Саида Зуннунова инсон маънавий гўзаллиги ҳақида ўйлаганда, инсоф ва виждон, вафо ва мардлик ҳақида сўзлаганда ёниб, дард билан сўзлайди. Чунки унинг назарида бу нарсалар қалбнинг қўридан, юракнинг алангасидан пайдо бўлади. Аланга бўлмаган, ёнмаган юракда юксак инсоний фазилатлар ҳам бўлмайди. Зотан, «ёнмаган юракни нима қиламан?» дейди шоира ўзига хос қатъият билан.

Ишқда вафо керак, ҳаётда мардлик,
Шоирга ҳамиша дил керак дардлик.
Уни одамларга қанча юқтирса,
Уни одамларга қанча уқтирса,
Шунча кўпаяди оламда яхши.

Шоиранинг шеърияти доимо мана шундай дунёда яхшиларнинг кўпайишидан манфаатдор бўлган, мана шунинг учун курашган, мана шунга ўзини сафарбар қилган шеърият.

Лекин одамзод қачон айрилиқлар дардидан, ногаҳон бошга тушадиган қулфатлардан, бўҳтонлардан, хиёнатлар, макрлар, найрангбозликлардан буткул холи бўлган? Булардан шеърят ҳам ҳеч қачон кўз юмган эмас ва булар билан майдонда доим олижаноб жангчи каби курашга киради. Саида Зуннунованинг шеъри ёмонликнинг башарасига аччиқ қамчи каби текканда, у яхшиликнинг, инсонийликнинг жарчиси бўлиб ўртага чиққанда ҳал қилувчи оташин сўзни аввало унинг совет замониде бахт топган оналик қалби айтади. Она учун фарзандларнинг заволи эмас, камоли керак, шунинг учун уларнинг заволга ва унга хизмат қиладиган бошқа барча ярамасликларга қарши айтадиган сўзи шунчалар ишончли бўлади.

Саида Зуннунова ўз шеърларида аёлликнинг бахтини, оналикнинг улуғ қувончларини, қиз севгисининг тоза ва майин латофатларини куйлади ва шу куйлари билан шеърятда ўз йўлини, бошқаларникига унчалар ўхшашиб кетавермайдиган йўлини очишга муяссар бўлди.

Шоира ижодида етакчи мавзулардан бири уруш ва аёллар тақдиридир. Саида Зуннунова урушни ўз кўзи билан кўрмаган бўлса ҳам, лекин унинг халқ бошига солган барча уқубатларини кўрган ва ўз бошидан ҳам кечирган. Уруш йиллари унинг ақли тўлган қизлик пайтларига тўғри келади. Шунинг учун ҳам уруш йиллари унинг онги, қалбида бир умрга ўчмас излар—тугаб битмас хотиралар қолдирди. Шу хотиралар унга — ижодкорга ҳеч қачон тинчлик берган эмас, шоира бу хотираларнинг ҳаяжонларини, аламларини, ҳайратларини жонида туяди, уруш йилларини қаламга олса ёниб, куйиб, эҳтирос билан ёзади, оддий кишиларнинг улуғвор инсоний фазилатларини жўшқин бир илҳом билан тараннум қилади. Шоиранинг кейинги йиллар шеърятимиздаги энг яхши асарлардан бўлиб қолган «Рух билан сўхбат», «Қўшнилари», «Алла», «Лирик нутқ» синга-

ри поэмалари аёлларнинг вафосига, оналикнинг фидо-жорлигига, фарзандларнинг Ватан олдидаги бурчларига айтилган ҳассос қўшиқлардир. Бу асарлар Саида Зуннунова шеърларининг энг яхши хислатларини ўзида жамлаштирган. Уларда кишига, унинг дардига, қувончига инсоний бир шериклик, ҳамширалик ҳар бир мисрада акс этиб туради. Бу дostonларда фақат она қалбигина куйланиб қолмай, балки уларда она қалби орқали дунёга назар ташланади, она шуури билан замонамизнинг энг буюк масаласи — тинчликни кўз қорачиғидек асраш ёритиб берилади. Бу дostonлар оналарнинг ўз фарзандларини ҳушёр бўлишга ундаган эҳтиросли даъватларидир. Агар эътибор берилган бўлса, бу дostonларнинг номланишида — суҳбат, алла, нутқ деб аталишида уларнинг ёрқин публицистик руҳига ишора бор. Зотан бу дostonларда бир инсон тақдири ҳақида эмас, ватан, халқ, жамият тақдири ҳақида, шуларнинг ўта ёрқин таржимаи ҳоли ҳақида шеърини нутқ айтилади. Бу нутқнинг бутун эҳтироси, мантиқий қудрати инсон бахтини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Биз-ку, Саида Зуннунова шеърятининг юрагимизда қолдирган излари ҳақида сўзлаётимиз. Лекин, бари бир қанча гапирилмасин, шеърни таърифлар сари тортиб келтирилмасин, доимо шеърнинг ўзи унинг таърифларидан мураккаб бўлади, шеър ўз таърифи ичига ҳеч қачон тўла сизмайди ва шоирлар ўз шеърларига ўзлари баъзан тўлароқ, гўзалроқ таъриф берадилар, бу ўз қалбларига- бошқа ҳар қандай одамдан кўра чуқурроқ қараганларидандир. Мана, Саида Зуннунова ҳам «Лирик нутқ»ида ўз шеърларининг моҳиятини шундай олади:

Мен-ку, ўз наздимда шеър уммонига
Сочдим анор гулин тиниқлигини.
Ҳон ҳидини қўшдим,
Қўшдим ҳалол қўллар суюклигини,

Кўз ёшимнинг аччиқ ҳам шўр таъмин,
Дилларни кемирган ҳижрон аламин,
Жимжит оқшомларнинг оҳангларини,
Беда гулларининг ҳиди, рангини.

Унинг шеърида шу тариқа анор гулидан тиниқлик, нондан тирикликнинг ўлмас ҳиди, қўллардан меҳнатнинг севинчлари, аламларидан аччиқ таъмлар бор. Яна унинг шеърида шуълалар ичра чўмилган юртнинг кўрки жамоли, инсон интилишларининг буюк кўринишлари бор ва мана шуларнинг жами Саида Зуннуова шеъриятининг мазмунини ташкил қилади. Шу маънода қайд қилиб ўтайликки, Саида Зуннуова ўз шеърларининг моҳиятини ифодалашда Ғафур Ғулом берган аниқ таърифга жуда яқиндир.

Саида Зуннуова прозасининг мавзуси унинг шеърияти мавзуси, тўғрироғи, мавзуларига ҳамоҳанг. Адибанинг шеърларига хос маънавий тиниқлик унинг прозасига ҳам бошдан-оёқ сингиб кетган. Саида Зуннуованинг прозаси, гап унинг қиссалари ҳақида борадими, ҳикоялари ҳақидами, бари бир, жуда ихчам проза. Ёзувчи услубда лўндаликни севади ва доимо гапни ихчам қилиб, лўнда қилиб айтади. Ғафур Ғулом айтган назокат ёзувчи прозасининг ҳам ҳар сўзида, ҳар иборасида жилваланиб туради, шу маънода унинг прозаси қават-қават барглари зич атиргулга эмас, тўрттагина япроғи бор наъматакка ўхшайди. Лекин бу наъматак гулида атиргулнинг ҳамма ифори бор ва яна фақат наъматакда бўлагидан алланима бор.

Саида Зуннуованинг илк йирик асарларидан бири «Гулхан»да¹ жуда мураккаб бир давр — юртимизда со-

---

¹ Бу қисса учинчи томда «Оч юзингни!» номи билан босилмоқда.

циализм ғалабасининг илк йиллари қаламга олинган. Ёзувчи ҳажман унчалар катта бўлмаган бу қиссада даврнинг оғирчилигини ҳам, олиб борилган синфий курашларнинг миқёси ва мазмунини ҳам, давр майдонга олиб чиққан кишиларнинг қиёфаларини ҳам лўнда қилиб гавдалантириб беришга эришади. Бу асарнинг қаҳрамонлари — эндигина очилиб келаётган озодлик чечаклари — ўлдириб кетибди, босмачилар ёндириб кетибди, куйдириб кетибди, тошбўрон қилинибди, бўғизланибди деган бир-бирдан ваҳимали хабарлар ичида яшайдилар. Лекин ёзувчи бир ўринда айтганидек: «...жабру жафолар исканжасида фарёдга келган қалбларда одам бўлиб яшаш истаги жўш урарди». Қиссанинг қаҳрамонлари Адолат ҳам, унинг дугонаси Зумрад ҳам, кўнгли тоза йигит Усмонжон ҳам илк марта ўзларида мана шундай буюк бир истакни, яъни одам бўлиб яшаш истagini туядилар. Шу истак уларни омонсиз бўронларга дош беришга, раҳмсиз жаллодлар юзига тик қарашга, улар билан курашишга ундайди. Қиссанинг бир ўрнида хатарли, лекин зарур топшириқ билан кетаётган Зебихон деган аёлга қарата Адолат шундай дейди:

« — Эҳтиёт бўлинг, Зебихон опа! Ёмон одамлар кўпга ўхшайди.

— Ёмон одамлардан қўрқиб ўтирсак, яхши одамлигимизни ким билади» деб жавоб беради Зебихон.

Қиссанинг бадий қиммати ҳам унда худди мана шундай ёмонлик билан кураша биладиган одамларнинг образлари жуда ҳаётний ва ёрқин қилиб тасвирлаб берилганида. Бу қиссада кишини ўзига ром қиладиган яна бир нарса, унда кураш қанчалар шиддатли қилиб тасвирланса, муҳаббат шунчалар нафис қилиб кўрсатилади ва курашнинг шиддати муҳаббатнинг нафислиги билан аллақандай шоирона бир уйғунлик топади.

Саида Зуннунова насрий асарларида доимо аёлларда фаол бир кучни, ҳаракатчанликни топиб тасвирлайди. «Гулхан»да Адолатни ҳеч нарса, ҳатто энг мушкул

оғирчиликлар ҳам ўз танлаган йўлидан қайтаролмаган бўлса, ёзувчининг «Янги директор» деб аталган қиссасининг бош қаҳрамони мактаб директори Саодатни тухматлар ҳам, турлича ғаламисликлар ҳам тутган йўлидан, кўзлаган катта мақсадидан қайтаролмайди. Шу иродавийлик ва матонатда Адолат билан Саодат бир-бирларига ўхшаб кетадилар. Саодат яхшилик йўлида курашдан қайтмайди. Яхшиликка олиб борадиган йўлда ёмонлар қўйган ғовлар, тўсиқларни бузиб ўтишга сира иккиланмайди. Яхшини кўрганда ёмоннинг юраги увушади, дегандай Саодат қишлоқ мактабига директор бўлиб келгач, бу ерда ин қуриб олган бир қанча ҳаромхўрларнинг уяси бузилади. Улар қандай қилиб бўлмасин, Саодатни орадан кўтаришга уриниб қоладилар. Шундайлардан бири Обидов ўз «валинеъмати», район маориф бўлимининг инспектори Аббосхон Аҳмедовга шундай деб шикоят қилади: «Энди, Аббосхон ака, бу хотинни бир бало қилмасангиз бўлмайди. Шу келгандан бери тинчимиз йўқолди. Энди ўқитувчиларнинг ўзлари ҳам ўқишлари керак, сиртқи институтга киришлар, деб гишава қиляпти. Шу хотин келгандан бери мактабда омонатдай бўлиб қолдим». Яхши бўлгуси келмаган ёмон яхшилик қаршисида мана шундай ғингшийди, кин, адоват тўла захрини тўкади. Ёзувчи мана шуларни жуда нозик қилиб, ҳаётини қилиб тасвирлайди. Аббосхон Обидовга: «Гап тарқатинглар, халақит беринглар, ишқилиб, жонига тегинглар-да» деб йўл кўрсатади. Шундан сўнг замондан орқада қолиб кетган, замон талабини уқмаган Обидов, Баротов каби ўқитувчилар ўз заифликларини яшириш мақсадида янги директорни ишдан чалғитишга, унинг бошига тухмат ёғдиришга, руҳан эзишга, фаровон оиласини бузишга, ҳаётини издан чиқаришга уринадилар. Саодат ўзидаги ирода, тўғрилиқ, ҳалолликнинг, ишончининг қуввати билан бу мушкулликлардан қутулади.

Китобхон Саодатнинг юрагида бир гавҳар борлигини

сезиб туради. Бу олижаноблик гавҳари. Шу гавҳар унинг йўлини ёритиб туради, тойиб кетишга йўл қўймайди. Ёзувчи Саодатни фақат тўғри иш қиладиган, фақат тўғри сўзлайдиган, гапида, ишида, хатти-ҳаракатида ҳеч қачон хатога йўл қўймайдиган киши сифатида тасвирлайди. У ҳаётга фаол аралашади. Кишиларда бирон камчилик кўрса, шу камчилик зарарли эканлигини билса, уни яширмай юзига айтади, тузатишга бел боғлайди. Лекин худди мана шу нарсаларда ёзувчи бир мунча меъёрдан чиққаниданми, Саодат ҳаддан ташқари ижобий бўлиб кетганга ва натижада қуруқроқ чиққанга ўхшайди. Илгари танқидчиликда «схематик» деган сўз кўп ишлатиларди. Ҳозир у «архаик» сўз бўлиб қолди. Лекин шу Саодат образи тасвирида схематизм касали бор ва бу асарнинг бадиий қимматига бир оз путур ҳам етказган.

Саида Зуннуванинг уруш йиллари қишлоқ ҳаёти ҳақида, аёлларимизнинг фидокорона меҳнати ҳақида, уларнинг юксак маънавий фазилатлари ҳақида ҳикоя қилувчи «Олов» қиссасидаги ажойиб аёл Ширмонхон ая образида ҳам олижаноблик, одамийлик, шафқат бўртиб кўринади. Бу қисса жуда манзаравий. Ундаги тасвирда публицистик майллар устунлик қилади. Бу қисса тарона — аёл қалби ҳақида куйланган бир таронага ўхшайди. У жуда нафис оҳангларга бой. Лекин бу оҳангларда бадиий бутунлик камроқ. Гўё асар гўзал лирик парчаларга бўлиниб кетгандай.

Саида Зуннунова сўлим бир руҳ, нозик кайфиятлар билан суғорилган ҳикоялар ҳам ёзади. Унинг ҳикояларида маънавий поклик табассум қилиб туради. Унинг қаҳрамонлари маънавий покликдан оламга яшнаган бир чеҳра билан боқадилар, поклик уларнинг ҳаётига файз, фароғат, дилларига осуда, ўзгармас, хираланмайдиган бир равшанлик бағишлайди. «Кўчалар чароғон» ҳикоясидаги Гулнора шундай инсоний покликни оғир синовлар ичидан олиб ўтган, уни муқаддас тутган, гард юқтирма-

ган ва шунинг учун ҳам оқибатда чинакам нашъали ҳаётга эришган. «Бахт» деб аталган ҳикоядаги кекса муаллима Ойша холадан кишиларга яхшилик мерос бўлиб ўтган ва шу мерос қолган яхшилик унинг ҳаётини тоза бир шуъла билан тўлдириб туради. Саида Зуннунова ҳикояларида кишилар ўртасидаги муносабатларда меҳр-оқибат ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Меҳр-оқибат туфайли унинг «Қанот» ҳикоясида урушдан бир оёқсиз бўлиб қайтган Арслон ҳаётда ўз ўрнини топади.

Саида Зуннунова ҳамма асарларида ҳам очиқдан-очиқ бир ибратни кўзлайди, хулосада ибратни биринчи ўринга қўяди, бунда ҳатто тўғридан-тўғри публицистик кўтаринкиликдан, шоирона ёрқин шнорийликдан ҳам қочмай, балки бундай нарсаларни асарнинг томирига қўш-томир қилиб киритади. Баъзан улуғвор палакларнинг бир ерида тирноқдек келадиган заъфар гул ташлаб кетилганлигини кўриш мумкин. Шу гул алвон ҳайқириқ ичра билинмайгина туради. Кўзга ҳадеганда ташлана-вермайди. Лекин шу кўзга тез ташланавермайдиган нарса бўлмаса, палакда жозиба ҳам бўлмайди. Палакдан ранглар ва шаклларнинг санъаткорона уйғунлиги йўқолади. Саида Зуннунова асарларида публицистик кўтаринкилик шу асарнинг ғояси ва бадий тўқимасига мослиги билан палакдаги ўша гулга нимасиз биландир ўхшаб кетади. Шу бўлмаса Саида Зуннунова асарлари нимагадир ўзига ўхшамай тургандек бўлиб туюлади.

Саида Зуннунова ўз ҳикояларида онла ҳаётининг ғоятда нозик томонларини олиб тасвирлайди. Уларда замондошларимизнинг ва айниқса. ёшлар ҳаётининг, маънавий дунёсининг ҳар жиҳатдан ибрат бўлувчи масалаларини кўтаради. Бу жиҳатдан Саида Зуннунованинг ҳикоялари ўзбек адабиётида алоҳида мавқеда туради, алоҳида бадий ва ғоявий аҳамият касб этади.

Ёзувчининг «Қўллар», «Қалдирғоч», «Қон-қариндош-

лар» деб аталган ҳикоялари ҳам яхшиликнинг абадий ўчмас излари ҳақида ёзилгандир. Ёзувчи ҳаётда яхшилик изсиз йўқолмайди, у ўзи билан изма-из эртами-кечми янги бир яхшиликларни бошлаб келади. Бундай яхшилик эса инсонда ахлоқий етукликдан туғилади деган қарашга амал қилади. Инсонлик шаънини баланд тутиш, одам қадрини ерга урмаслик ёзувчининг «Олов қиз», «Гулбаҳор», «Биринчи қадам», «Ўзилган ип» ҳикояларида ўзига хос содда, лекин ҳаётӣ, жонли воқеалар орқали кўрсатиб берилади.

Шу тариқа, Саида Зуннунова ўз ҳикояларининг тарбиявий томонига кучли урғу беради. Унинг ҳикояларида инсон тақдирларидан чуқур ахлоқий хулосалар келиб чиқади. Ёзувчи шунга очиқ интилади. Унинг қарашада хулқадаги камолот — инсоний камолотнинг дебочаси. Ёзувчининг ҳикоялари шундай камолотни касб этишга чақиради. Уларнинг бадий қиммати мана шунда.

Саида Зуннунова элда эътибор топган, элга керакли гапни айтиб, унинг юрагидан жой олган адиба. Унинг шеърларидан бирида шундай сатрлар бор:

Биласанми, қизим, бу коинотда
Онанинг орзуси қучмаган бахт йўқ,
Онанинг хаёли етмаган бўшлиқ,
Онанинг хаёли тўхтаган вақт йўқ.

Инсонга олижаноб бир меҳр билан яшаган севимли шоирамиз Саида Зуннунова орзу, хаёл, ишонч ва ҳақиқат қуввати билан кишининг оғирини енгил қиладиган, яшашга ўргатадиган, маънавий юксакликлар сари чорлайдиган ва шу абадий гўзал, файзиёб булоқнинг кўзлари беркилиб қолмаслиги учун хизмат қиладиган асарлари билан келажакка кириб боради.

* * *

Бу том нашрга тайёрланаётганда адиба тирик эди. Бу том тайёр бўлганда у дунёдан кўз юмди. Бу сўзлар ёзилганда адиба эллик йиллик умрнинг қувончларини эл-юрт билан биргаликда шод-хуррам, бахтиёр нишонламоқда эди. Бу сўнгсўз терилаётганда у орамиздан кетди. Лекин барча қувонч, ташвиш, бахт, бахтиёрлигини асарларига қолдириб, абадиятлик сафарга чиқди. Унинг мусаффо умри гулдек асарларида давом этади.

Иброҳим Ғафуров

МУНДАРИЖА

КИССАЛАР

Янги директор	3
Оч юзингни	104
Олов	245
Одамлар орасида	311

ДРАМАЛАР

Она*	371
Кўзлар*	410
Саида Зуннунова ҳақида сўз. <i>И. Фафуров*</i>	449

*© Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1978 й.

На узбекском языке

САИДА ЗУННУОВА

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 3-х ТОМАХ

ТОМ 3. ПОВЕСТИ И ДРАМЫ.

Редактор *С. Худойбергенов*
Рассом *Т. Сайдуллаев*
Расмлар редактори *А. Бобров*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Аҳмедова*
ИБ № 378

Босмахонага берилди 9/XII-1977 й. Босишга рухсат этилди 3/VIII-78 й. Формати 70×108^{1/32}. Босма л. 14,75 Шартли босма л. 20,65. Нашр. л. 21,35+0,13 вкл. Тиражи 30 000 (7-муқовада 10 000, 5-муқовада 20 000) Р 01384 Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 78—74.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг. Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида № 1 қўғоғга босилди. Тошкент, Навоий кўчаси, 30, 1978 йил. Заказ № 1121. Баҳоси 7 муқовада 1 с. 70 т. 5 муқовада 1 с. 50 т.

Зуннунова Саида

Олов: Қиссалар, драмалар /Сўнг сўз: И. Фафуров.) Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. с. 472 б.

Талантли шоирамиз ва адибамиз — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Саида Зуннунованинг ушбу китоби унинг насрда ёзилган йирик асарларини ўз ичига олган. «Янги директор», «Оч юзингни», «Олов», «Одамлар орасида» шулар жумласидандир. Шунингдек, китобга адибанинг замонамиз кишилари тўғрисида ёзилган «Она» ва «Қўзлар» номли драматик асарлари ҳам киритилди.

Зуннунова Саида. Огонь. Повести, драмы.

Ў32